

İSTANBUL MEDENİYET ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI

**TANZİMAT DÖNEMİ MENSUR METİNLERİNDE
FARSÇA VE ARAPÇA SENTAKS TESİRİ:
AD NİTELEMESİ ÖRNEĞİ**

Doktora Tezi

Mehmet Savan

Ocak 2024

İSTANBUL MEDENİYET ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI

**TANZİMAT DÖNEMİ MENSUR METİNLERİNDE
FARŞA VE ARAPŞA SENTAKS TESİRİ:
AD NİTELEMESİ ÖRNEĞİ**

Doktora Tezi

Mehmet Savan

Danışman

Prof. Dr. Ahmet Şefik Şenlik

Ocak 2024

İMZA SAYFASI

Mehmet Savan tarafından hazırlanan ‘Tanzimat Dönemi Mensur Metinlerinde Farsça ve Arapça Sentaks Tesiri: Ad Nitelemesi Örneği’ başlıklı bu doktora tezi, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalında hazırlanmış ve jürimiz tarafından kabul edilmiştir.

JÜRİ ÜYELERİ

İMZA

Tez Danışmanı:

Prof. Dr. Ahmet Şefik Şenlik
İstanbul Medeniyet Üniversitesi

.....

Prof. Dr. Muharrem Dayanç
İstanbul Medeniyet Üniversitesi

.....

Prof. Dr. Uğur Gürsu
İstanbul Üniversitesi

.....

Prof. Dr. Adnan Rüştü Karabeyoğlu
Kocaeli Üniversitesi

.....

Dr. Öğr. Üyesi Abidin Karasu
İstanbul Medeniyet Üniversitesi

.....

Tez Savunma Tarihi: 26/01/2024

BEYANLAR

Yazım ve Kaynak Gösterme Kılavuzu Beyanı

Danışmanlığımda yazılan bu tezin Chicago yazım ve kaynak gösterme kılavuzunda belirtilen kurallara uygun olarak yapılandırıldığı ve bu kılavuzun dipnot kaynak gösterme standartlarının bu tezde tutarlı olarak uygulandığı tarafımdan incelenerek teyit edilmiştir.

İmza

Prof. Dr. Ahmet Şefik ŞENLİK

Etik İlkeler Sadakat Beyanı

Hazırladığım bu tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu, akademik ve etik kuralları gözeterek çalıştığımı ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi beyan ederim.

İmza

Mehmet SAVAN

ÖZET

Tanzimat Dönemi Mensur Metinlerinde

Farsça ve Arapça Sentaks Tesiri:

Ad Nitelemesi Örneği

Savan, Mehmet

Doktora Tezi, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı

Danışman: Prof. Dr. Ahmet Şefik Şenlik

Ocak, 2024

Bir kavramı anlam bakımından sınırlandırmanın, sabitlemenin ve belirlemenin temel yollarından biri olan niteleme, dilbilgisel birimler arasında yapısal bağımlılık ilişkisi kuran bir dil tezahürüdür. Bu bağımlılık ilişkisinde baş sözcük, varlığı zaruri olup kendisine bağımlı unsurları kontrol ettiğinden sentaktik olarak esas öneme sahip unsurdur. Baş sözcüğün gerektirmediği, ihtiyarî bir unsur olan niteleyen baş sözcüğünün sunduğu semantik bilgiye ilavede bulunma vazifesi görmektedir. Söz konusu bağımlılığın sıfat, isim, zarf ve yan cümle olmak üzere dört temel niteleyen türüyle kurulması mümkündür. Bunlardan ilk ikisinin birlikteliği olarak düşünülen ad nitelemesi, bir söz öbeğinin ad kategorisindeki baş sözcüğünün niteleyeni olarak görev yapan sıfat ve isimlerin oynadığı rolü ifade etmekte; başka bir deyişle zarfla ve yan cümleyle niteleme tiplerini hariç bırakmaktadır. Belli başlı dünya dillerinin hemen hepsinde olduğu gibi Türkçe de ad nitelemesi için başlıca iki yola müracaat etmektedir. Bunlardan ilki varlığı başka bir varlık veya kişi ile ilişkili hâle getirmeyi içerirken, ikincisi ise temelinde bir fiil bulunması sebebiyle predikat merkezli (yükleme dayalı) olup varlığın gerçekleştirdiği eylemle nitelenmesine dayalıdır.

Türkçenin tarihî devrelerinden olan Yeni Osmanlıca, dilin sorgulandığı ve yeniden kurgulandığı bir dönem olmuş ve bu kapsamda dönemin aydınları, yüzyılın ortalarından itibaren gayri resmî bir dil reformuna imza atmıştır. Bu reformun iki sacayağından biri, bahsi geçen ad niteleme tezahürünün daha verimli, ekonomik ve standart kullanımı olmuştur. Dolayısıyla tasvir ve tasnife dayalı bu çalışma, Tanzimat devri Osmanlı Türkçesindeki Farsça ve Arapça ad niteleme yapılarının işleyişini ve bu iki dilin söz konusu tarihî

devre üzerindeki sentaks tesirini ortaya koymayı amaçlamaktadır. Bu amaçla Osmanlı Türkçesine alıntılanan Farsça ve Arapça ad niteleme yapılarına dair bir tasnif önermekte ve Tanzimat devrinin önde gelen yazarlarının 1850'lerden 1880'lere kadarki dönemde vermiş olduğu eserleri içeren bir derlem üzerinden bunların dildeki tezahürlerini incelemektedir. Çalışma kapsamında Farsça ve Arapça ad niteleme yapılarının tâbi olduğu temel kurallar, bunların Osmanlı Türkçesine nüfuz kolaylığı, sözlükselleşme kabiliyeti, üretkenlikleri, genişleme imkânları ve melez yapılar doğurma potansiyeli ele alınmaktadır. Böylelikle Türkçede yabancı dil unsurlarıyla niteleme meselesi ilk defa bir monografi olarak ortaya konmaktadır.

Anahtar kelimeler: Niteleme, ad nitelemesi, Yeni Osmanlıca, Tanzimat dönemi Türkçesi, izâfet terkipleri, sıfat terkipleri, sentaks tesiri

ABSTRACT

Syntactic Influence of Persian and Arabic on Ottoman Prose Texts of the Tanzimat Period: The Case of Substantival Attribution

Savan, Mehmet

PhD Dissertation, Department of Turkish Language and Literature

Supervisor: Prof. Ahmet Şefik Şenlik

January 2024

Modification, one of the primary ways to semantically restrict, pin down and specify a concept, is a linguistic phenomenon that establishes a structural dependency relation between grammatical units. In such relationship the head noun is syntactically central since its presence is obligatory and it controls its dependents. On the other hand, as the modifier is an optional constituent that is not required by the head noun, it serves to add semantic information to the one provided by the head. The dependency in question can be established mainly through four types of modifiers, i.e. adjective, noun, adverb and clause. Substantival attribution, a term which could be considered as a combination of the first two, refers to the role of adjectives and nouns when they occur as modifiers of the head of a noun phrase belonging to the substantive class. In other words, this term leaves out the categories of adverbial and clausal modification. As is the case with major languages of the world, Turkish also employs two primary methods for substantival attribution. The first involves relating an entity with another entity or person, while the second is a predicative one for it is centered around a predicate, i.e. modifying an entity through its action, occurrence or state of being.

One of the historical periods of Turkish language, the New Ottoman Turkish witnessed an attempt to question and restructure the language, whereby the intellectuals of the said period ushered in an unofficial language reform starting from the mid-19th century. One of the two main pillars of this reform involved a more efficient, economical and standard use of substantival attribution. Hence, this descriptive and classificatory study aims to present the functioning of Persian and Arabic substantival attribution structures in Ottoman Turkish during the Tanzimat era, and thereby demonstrate the

syntactic influence of these two languages upon the said historical linguistic period. To this end, the study proposes a classification of substantival attribution structures copied from Persian and Arabic into Ottoman Turkish, and analyzes their linguistic manifestations by drawing on a corpus comprising the works of prominent Tanzimat authors from 1850s to the 1880s. Within this scope, it discusses the key rules governing substantival attribution structures of Persian and Arabic origin, their productivity, lexicalizability and penetrability into Ottoman Turkish, their expanding and/or branching capacity as well as their potential to develop into hybrid structures. Thus, the study is intended to serve as the first-ever monograph on substantival attribution in Turkish through foreign linguistic elements.

Keywords: Modification, substantival attribution, New Ottoman Turkish, Turkish during the Tanzimat era, ezafe/idafa constructions, adjectival phrases, syntactic influence

ÖN SÖZ

Beni bu disipline kazandıran, doktora tahsilime başladığım andan itibaren her an yanımda olup bana inanmayı bırakmayan, fikir hâlimden son şeklinin verilmesine kadar bu çalışmanın her aşamasında tüm vukuf ve birikimini benimle paylaşan, muhterem ve mütebahhir hocam Prof. Dr. Ahmet Şefik Şenlik'e alicenaplığı, sabrı ve anlayışı için ilânihâye minnettar ve müteşekkirim.

Hem Türkolojiye ve dilbilime dair derin vukuf ve bilgisini benimle paylaşarak hem de değerli zamanını bana ayırarak sonradan intibak ettiğim bu disiplindeki açığımı hızla kapatmamı sağlayan kıymetli hocam Doç. Dr. Hakan Aydemir'e hususi şükranlarımı sunarım.

Bu uzun maratonun durakladığım ve zorlandığım anlarında bana tekrar cesaret kazandıran, felsefe ve gramerdeki derin vukufunu istifademe sunan, hatalarıma rağmen anlayışı ve hoşgörüsünü benden esirgemeyen; dolayısıyla sadece sevgisini değil, her şeyini veren müstakbel eşim ve hayat arkadaşım Dr. Öğr. Üy. Pinar Herráiz Oliva'ya her şey için ama bilhassa bu dünyada var olduğu ve beni bulduğu için ömürler dolusu teşekkür ederim.

Beni yetiştirip bugünlere getirdikleri için anneme ve babama; derlem metinlerinin önemli bir kısmının transkripsiyonunda desteğini esirgemediği, ama daha da önemlisi bana uzun yıllar bir abladan da öte kol-kanat gerdiği ve kardeşliğin ne olduğunu bana öğrettiği için ablam Zehra Savan'a gönülden teşekkür ediyorum.

Değerli zamanlarını bana ayırarak bu çalışmayı okuyup tashih etme nezaketinde bulundukları için sevgili mesai arkadaşlarım Dr. Öğr. Üy. Süreyya Uzun Pekşen, Araş. Gör. Dr. Pınar Sel ve Araş. Gör. Gülşah Topuz'a teşekkürlerimi sunarım.

Her uzun soluklu ilmî çalışma, insanı az ya da çok tecrit eder ve çevresiyle olan bağlarını bir süreliğine de olsa zayıflatır. Dolayısıyla bu çalışma nedeniyle ihmal ettiğim ailemden ve dostlarımdan affımı istirham ederim.

Mehmet SAVAN

İstanbul, Ocak 2024

İçindekiler

GİRİŞ	1
A. Çalışmanın Konusu ve Amacı	1
B. Çalışmada Kullanılan Dil Malzemesi ve Yazarları	5
B.1. Birincil Derlem Metinleri.....	5
B.2. İkincil Derlem Metinleri	6
B.3. Yeni Osmanlıca.....	6
B.4. Derlem Yazarları.....	10
B.4.1. Ali Suavi.....	10
B.4.2. Ahmed Cevdet Paşa.....	13
B.4.3. Münif Mehmed Paşa.....	17
B.4.4. Nâmık Kemâl Bey	21
B.4.5. İbrahim Şinasi Efendi	25
B.4.6. Ziya Paşa	28
1. BÖLÜM: Teorik Arkaplan	34
1.1 Niteleme	34
1.2 Ad Nitelemesine Genel Bakış	40
1.3 Ad Nitelemesi Türleri.....	41
1.3.1. İsimle ad nitelemesi	41
1.3.2. Sıfatla ad nitelemesi.....	42
2. BÖLÜM: Osmanlı Türkçesinde İsimle Ad Nitelemesi	43
2.1 Arapçada İsimle Ad Nitelemesi (İzâfet).....	43
2.1.1 Arapçada İzâfete Genel Bakış.....	43
2.1.2 Arapçada İzâfetin Tâbi Olduğu Kurallar	44
2.1.3. Arapça İzâfet Türleri.....	46
2.1.3.1 Hakikî İzâfet.....	46
2.1.3.1.1 Hakikî İzâfetin İfade Ettiği Semantik Kategoriler	47
2.1.3.1.1.1 Açıklama İlişkisi:	47
2.1.3.1.1.2 Aidiyet İlişkisi:	47
2.1.3.1.1.3 Parça-Bütün İlişkisi:	48
2.1.3.1.1.4 Fiil-Fâil İlişkisi:	48
2.1.3.1.1.5 Fiil-Mef'ûl İlişkisi:	49

2.1.3.1.1.6 Hammadde-Mamul İlişkisi:	49
2.1.3.1.1.7 Ölçü İlişkisi.....	50
2.1.3.1.1.8 İktibas/Unvan İlişkisi:.....	50
2.1.3.2 Lafzî İzâfet.....	52
2.1.3.2.1 Lafzî İzâfet Türleri	58
2.1.3.2.1.1 Muzâfî İsm-i Fâil Olan Lafzî İzâfetler	58
2.1.3.2.1.2 Muzâfî İsm-i Mef'ûl Olan Lafzî İzâfetler	59
2.1.3.2.1.3 Muzâfî Sıfat-ı Müşebbehe Olan Lafzî İzâfetler	60
2.1.3.2.1.4 Muzâfî İsm-i Mensûb Olan Lafzî İzâfetler.....	62
2.1.4 Arapça İzâfetlerin Sözlükselleşme Kabiliyeti.....	65
2.1.4.1 Arapça İzâfetlerle Teşkil Edilen Yer Adları	65
2.1.4.2 Arapça İzâfetlerle Teşkil Edilen Kurum Adları	66
2.1.4.3 Arapça İzâfetlerle Teşkil Edilen Unvanlar ve Makam Adları	66
2.1.4.4 Arapça İzâfetlerle Teşkil Edilen Kavram Adları	68
2.1.4.5 Arapça İzâfetlerle Teşkil Edilen Eser İsimleri	69
2.1.4.6 Arapça İzâfetlerle Teşkil Edilen Dînî, İlmî ve Teknik Terimler.....	69
2.1.4.7 Arapça İzâfetlerle Teşkil Edilen Edebî Terkipler	71
2.1.5 Arapça İzâfetlerin Genişleme İmkânları.....	71
2.1.5.1 Tetâbu‘-ı İzâfet.....	71
2.1.5.2 Vav-ı atıf ile bağlanma.....	74
2.2 Farsçada İsimle Ad Nitelemesi.....	79
2.2.1 Farsçada İzâfet İlişkisiyle Ad Nitelemesi	79
2.2.1.1 Farsçada İzâfet Kavramının Ele Alınışı	79
2.2.1.2 Farsça İsim Tamlamalarının Tâbi Olduğu Kurallar	80
2.2.1.3 Farsça İzâfet Yapılarının İfade Ettiği Semantik İlişki Türleri	80
2.2.1.3.1 Mülkiyet	81
2.2.1.3.2 Tahsis.....	82
2.2.1.3.3 Beyân.....	83
2.2.1.3.4 Teşbih	84
2.2.1.3.5 İstiare	84
2.2.1.3.6 Uygunluk	85
2.2.1.3.7 Nesep	86
2.2.1.3.8 Tavsif.....	86
2.2.1.4 Fonksiyonlarına göre Farsça İzâfet Terkipleri	87

2.2.1.5 Aslî Unsurların Varlığı yahut Konumuna göre Farsça İzâfet Terkipleri	89
2.2.1.5.1 İzâfet-i Maktû	89
2.2.1.5.2 İzâfet-i Maklûb	109
2.2.2 Farsça İsim Tamlamalarında Genişleme İmkânları	149
2.2.2.1 İzâfet Terkiplerinde Zincirleme	151
2.2.3 Farsça İzâfet Terkiplerinde Katılanların Kökenleri ve Dil Kontağının Sınırları	159
2.3 İsimle Ad Nitelemesinde Melez Yapılar	165
3. BÖLÜM: Osmanlı Türkçesinde Sıfatla Ad Nitelemesi	170
3.1 Sıfata Genel Bakış	170
3.2 Arapçada Sıfatlar	186
3.2.1 Arapçada Sıfat Kavramının Ele Alınışı	187
3.2.2 Arapçada Sıfatın Fonksiyonları	188
3.2.2.1 Açıklama (Tavzih)	188
3.2.2.2 Özelleştirme (Tahsis)	189
3.2.2.3 Övme (Medih)	189
3.2.2.4 Yerme (Zemm)	189
3.2.2.5 İstirham (Terahhum)	190
3.2.2.6 Tekîd	190
3.2.2.7 Detaylandırma (Tafsîl)	190
3.2.3 Arapçada Sıfat Türleri	190
3.2.3.1 Uyum Derecesine göre Sıfatlar:	191
3.2.3.1.1 Hakikî Sıfat	191
3.2.3.1.2 Sebebî Sıfat	191
3.2.3.1.3 Cümle sıfat	191
3.2.3.1.3.1 İsim cümlesi:	191
3.2.3.1.3.2 Fiil cümlesi:	192
3.2.3.2 Sentaktik Görevlerine göre Sıfatlar:	192
3.2.3.2.1 Niteleme Sıfatı	192
3.2.3.2.2 Yüklemsel Sıfat	192
3.2.4 Arapçada Hakikî Sıfatlarla Kurulan Sıfat Tamlama Kuralları	193
3.3 Farsçada Sıfatlar	203
3.3.1 Farsça Sıfat Tamlamalarının Tâbi Olduğu Kurallar	203

3.3.2 Farsça Sıfat Türleri	204
3.3.2.1 Farsça Basit Sıfatlar	204
3.3.2.2 Farsça Türemiş Sıfatlar	207
3.3.2.2.1 Fiilden sıfat türeten ekler.....	207
3.3.2.2.1.1 Fiilden sıfat türeten sonekler.....	207
3.3.2.2 İsimden sıfat türeten ekler	211
3.3.2.2.1 İsimden sıfat türeten sonekler.....	211
3.3.2.2.1.1 İsimden sıfat türeten üretken sonekler	211
3.3.2.2.2 İsimden sıfat türeten önekler.....	227
3.3.2.3 Farsça Birleşik Sıfatlar	239
3.3.2.3.1 Yapılarına göre Birleşik Sıfatlar.....	240
3.3.2.3.1.1 İsim Soylu Kelimelerle Teşkil Edilen Birleşik Sıfatlar	240
3.3.2.3.1.2 Fiil Soylu Kelimelerle Teşkil Edilen Birleşik Sıfatlar.....	247
3.3.2.3.2 Anlamlarına göre Birleşik Sıfatlar	252
3.3.2.3.2.1 Niteleme Bildiren Birleşik Sıfatlar	252
3.3.2.3.2.2 İyelik Bildiren Birleşik Sıfatlar.....	256
3.5 Sıfatla Ad Nitelemesinde Melez Yapılar.....	258
SONUÇ.....	263
KAYNAKÇA	268

KISALTMALAR

a.g.e.	:	Adı geçen eser
a.g.m.	:	Adı geçen makale/madde
a.g.t.	:	Adı geçen tez
akt.	:	Aktaran
bkz.	:	Bakınız
bs.	:	Baskı
C.	:	Cilt
ev.	:	Çeviren
ed.	:	Editör
haz.	:	Hazırlayan
krş.	:	Karşılaştırmınız
OsmT.	:	Osmanlı Türkçesi
s.	:	Sayfa numarası
terc.	:	tercüme eden
TT	:	Türkiye Türkçesi
v.	:	varak
v.d.	:	ve diğerkleri

GİRİŞ

A. Çalışmanın Konusu ve Amacı

Türkiye’de tarih çalışmalarında Yakınçağ ve bilhassa “Uzun 19. Yüzyıl” en fazla araştırmaya konu olmuşken Türk dili alanında aynı dönem benzer bir ilgiyi görmemiş durumdadır. Son yıllarda yapılan leksikoloji, leksikografi, stilistik ve çeviribilim odaklı bazı değerli çalışmalara rağmen, geç Osmanlı ve erken Cumhuriyet devirlerinden tevarüs edilen leksikal sadeleşme gibi tek boyutlu bakışlar söz konusu döneme dair hâkim anlayış olarak devam ediyor görünmektedir. Bu anlayışa göre 19. yüzyıl, önceki asırlarda “mecrasından sapan” ve dolayısıyla bir tür “tarihsel zorunluluk” gereği sadeleşmeye mahkûm olan Türkçenin “yabancı” unsurlardan yavaş yavaş “kurtularak özüne dönmesi” sürecinin başlangıcını teşkil etmektedir. Yeni Türk dili sahasında Eski Anadolu Türkçesi ve Türkiye Türkçesi çalışmalarının ağırlıklı olması kadar, Osmanlı Türkçesine dair çalışmaların erken devirler üzerinde yoğunlaşması, yeni bir dönemin “habercisi” olması nedeniyle 17. ve 18. yüzyıllardaki fonolojik değişimler ilgi konusu olurken 19. yüzyılın bir nevi “ara dönem” gibi kalmış olması da bu yetersiz ilgide etkili olmuş görünmektedir.

Buna karşılık söz konusu dönemde Farsça ve Arapçanın “tasfiyesi” yahut “dil sadeleşmesi” gibi bir anlayışın, “uzun” bir asırda meydana gelen dil değişimi gibi karmaşık bir olguya dair oldukça basite indirgenmiş bir model getirdiği ve tüm bu süreci açıklamada yetersiz kaldığı, hem dönem metinlerine dair artan çalışmalarla hem de çağdaş dilbilimin Türkolojiye daha fazla uygulanmasıyla daha da açık hale gelmektedir. Sözgelimi sadece 19. yüzyılda değil, erken Cumhuriyet devrinde dahi Türkçenin bazı Farsça ve Arapça morphem ve leksemeleri işletmede üretken davranarak kullanmaya devam ettiği görülmektedir. Dahası, bir dilde üslup sadeleşirken kelime dağarcığının hâlâ tekellüflü olması mümkün olduğundan, sadeleşmenin tek değil muhtelif boyutlarda tezahür ettiği de vurguya değer bir olgu olarak karşımızda durmaktadır.

Bu gibi yerleşik hüküm ve ön kabullerin değişmesi ve 19. asrın “zenginliğinin” keşfedilmesi, hem dönem metinlerinin daha fazla çalışılması hem de belirli dil tezahürlerinin geleneksel ve çağdaş gramerciliği bir araya getiren bir yaklaşımla ele

alınması suretiyle mümkün olacaktır. Bu yüzyıla dair aydınlatılmayı bekleyen dil tezahürlerinden biri olan ad nitelemesi, Türk dilinin bu devresinde sentagmaların anlaşılmasında esaslı bir öneme sahiptir. Başka dilbilgisel unsurlarla birlikte veya tek başına bir ismin semantik ve dilbilgisel içeriğini genişletebilen, belirtebilen veya sınırlarını belirleyebilen Türkçe harici niteleyicilerin genel olarak Osmanlı Türkçesinde ve özel olarak da bu dilin yeniden kurgulandığı Tanzimat devrinde işleyişi, başlı başına araştırmaya değer ve oldukça kapsamlı bir konudur. Bu bağlamda konuya ilgi duyan araştırmacıların zihnine başlangıç niteliğinde şu gibi sorular gelecektir: Farsça ve Arapça ad niteleme yapılarının tâbi olduğu temel kurallar nelerdir? Bunlardan hangileri Osmanlı Türkçesine alıntılanmıştır? Belirli yapılar Osmanlı Türkçesine daha kolay nüfuz edebilirken bazılarının yaygınlaşmama nedenleri nelerdir? Farsça ve Arapça ad niteleme yapıları ne ölçüde sözlükselleşme kabiliyetine, üretkenliğe ve genişleme imkânlarına sahiptir? Söz konusu yapılar Osmanlı Türkçesinde melez yapıların doğuşunu ne suretle tetiklemektedir?

Bu ve bunun gibi soruları derinlemesine tetkik eden, tasvir ve tasnife dayalı bu çalışma, yenileşme devri Osmanlı Türkçesindeki Farsça ve Arapça ad niteleme yapılarının işleyişini ve dolayısıyla bu iki dilin Osmanlı Türkçesi üzerindeki sentaks tesirini dönemin önde gelen kurucu yazarlarının metinleri üzerinden açıklamayı amaçlamaktadır. Bu amaca yönelik olarak ad nitelemesine dair teorik bir çerçeve sunmakta, Osmanlı Türkçesine alıntılanan Farsça ve Arapça ad niteleme yapılarını tasnif etmekte ve önde gelen Tanzimat devri yazarlarının 1850'lerden 1880'lere kadarki yaklaşık 40 yıllık dönemde vermiş olduğu eserlerdeki örnekler üzerinden bunların dildeki tezahürlerini incelemektedir. Bununla birlikte gerekli hallerde söz konusu dönemin haricindeki metinlere de başvurmakta; bu suretle 19. yüzyıl öncesi ve sonrası dönemde isme dayalı nitelemenin nasıl işlediğini artzamanlı bir yaklaşımla ortaya koymaktadır. Ulaşılan sonuçları kanıtlamak için yeterince geniş olduğu düşünülen bu “birincil” ve “ikincil” derlem üzerinde yapılan gözlem ve tahliller yoluyla, bu dillerin isim nitelemedeki özellikleri ve sundukları imkânları irdelemektedir. Çalışma bu dil tezahürlerini esasen sentaktik bir bakış açısıyla incelemekle beraber meseleyi semantik, pragmatik ve morfolojik çerçevede de değerlendirmektedir. Bu bağlamda başta Farsça ve Fransızca olmak üzere kontak dil ilişkilerini de bahis konusu etmektedir.

Üç bölümden oluşan çalışmanın ilk bölümü ad nitelemesine, türlerine ve Türkçedeki görünümlerine dair teorik bir çerçeve sunmaya çalışmaktadır. İkinci bölüm Osmanlı Türkçesinde isimle ad nitelemesi olgusunu Farsça ve Arapçadaki işleyişi üzerinden ele almakta ve bu bağlamda bilhassa her iki dildeki izâfet terkiplerini, türlerini, tâbi olduğu kuralları, genişleme imkânlarını ve ortaya çıkardığı melez yapıları ele almaktadır. Sıfat konusuna ayrılmış olan üçüncü bölüm ise sıfatın ne olduğuna ve türlerine dair genel ve teorik bir çerçeveye başlayarak ardından sıfatın yine bu iki dildeki fonksiyonları ve türlerini, sıfat tamlamaları ve temel kurallarını ve yine nihai olarak doğurduğu melez yapıları incelemektedir.

Her çalışmada olduğu gibi bu çalışmanın da çeşitli kısıtları vardır. Öncelikle çalışma kapsamında yalnızca Farsça ve Arapça ad niteleme yapılarına odaklanılmıştır. İkinci olarak, her ne kadar farklı türlerden temsil kabiliyeti yüksek bir derlem oluşturulmaya gayret edilse de derlem temelli çalışmaların sonuçları metinlerin sunduğu verilerle sınırlanmaktadır. Dolayısıyla her yazarın üslubu ve tercihleri yaşadığı devrin dil tezahürlerine ışık tutmakla beraber neticede o devrin yalnızca bir fotoğrafı hükmündedir. Diğer bir kısıt ise yine pratik nedenlerden dolayı predikat merkezli niteleme konusunun kapsam dışı bırakılmış olmasıdır. Çalışmanın sınırları gereği ad nitelemesi olgusunun yalnızca belirli bir boyutunu derinlemesine ele almak mümkün olduğundan ad nitelemesi konusuna odaklanmak tercih edilmiştir. Dolayısıyla bu konunun kapsamlı ve bütünlükçü bir şekilde açıklanabilmesi için predikat merkezli nitelemeyi ele alan, tamamlayıcı çalışmalara da ihtiyaç olacaktır.

Çalışmanın ad nitelemesi örneği üzerinden Tanzimat devrinde Türkçenin ne suretle yeniden inşa edildiğine dair vukufumuzu derinleştirmesi ümit edilmektedir. Bu suretle hem Farsça ve Arapçanın Osmanlı Türkçesi üzerindeki sentaks tesirine hem de izâfet ve sıfat terkiplerine dair literatüre katkıda bulunması amaçlanmaktadır. Çalışmanın yenilikçi bir yönü ise belirli bir döneme ait belirli sayıda yazarın eserleri derlem olarak seçilmiş olsa da tasnif ve tarif edilen yapılara dair örneklerin aslî derlemde tespit edilemediği durumlarda tamamlayıcı olarak hem Orta Osmanlıca hem Yeni Osmanlıca devrinden farklı metinleri de yoğun bir şekilde kullanmasıdır. Bu kapsamda arşiv belgeleri, şeriye sicilleri, kanunlar ve zabıt cerideleri, vekayinameler, seyahatnameler, sefaretnameler, kanunnameler, salnameler, resmî ve özel gazeteler, hatırat gibi çok farklı türde metinlere başvurulmuştur. Dolayısıyla çalışmanın Osmanlı Türkçesinin

genelini bir satır gibi kabul edip taramaya gayret ettiği söylenebilir. Bu surette Osmanlı Türkçesine dair çalışmalarda yalnızca matbu metinlerin yahut yazmaların değil, Osmanlı kalemiye ve ilmiye sınıfının ürettiği vesikalardaki potansiyele yönelik farkındalığın artırılması hedeflenmektedir.

B. Çalışmada Kullanılan Dil Malzemesi ve Yazarları

B.1. Birincil Derlem Metinleri

Bu çalışmada kullanılan derlemi (*corpus*), temel yani birincil derlem ve yardımcı yani ikincil derlem olarak iki kategoride değerlendirmek mümkündür. Bunlardan ilki olan birincil derlem, Tanzimat'ın ilk kuşağı yani kabaca 1820-1850 yılları arasında dünyaya gelmiş yazarların 1853-1883 yılları arasında kaleme aldıkları eserleri kapsamaktadır.

Bir önceki yüzyıla ya da aynı yüzyılın başlarına ait metinlerde üslup bakımından ciddi bir çeşitlilik mevcutken, çalışma dönemi eserlerinde üslup standartlaşmasına giden bir sürecin başladığı görülmektedir. Bu standartlaşma yüzyılın son çeyreğinde daha da ivme kazanacak ve 20. yüzyıl başlarında daha sade ve rasyonelleştirilmiş cümle yapılarının standart hale gelmesiyle neticelenecektir.

Birincil derlemdeki eserler belirlenirken, yazarların eser verdiği edebî türlerin hemen hepsi en az bir eserle temsil edilecek şekilde derleme dâhil edilmiş; bu suretle temsil kabiliyeti mümkün olduğunca yüksek bir derlem teşkiline çalışılmıştır. Bu minvalde resmî tarihçilik geleneğinin çalışma dönemindeki devamı olan *Târîh-i Cevdet*, ortaöğretim talebesine yönelik olarak sade bir üslupla kaleme alınan *Kıyas-ı Enbiyâ*, esasen tercüme bir eser olmakla birlikte kısmen uyarlama ve eklemeler de içeren *Endülüs Târîhi* ve geleneksel bir gazavatnâmenin modern bir yorumu olarak görülebilecek *Kaniye*, derlemdeki tarih eserlerini temsil etmektedir. Umumiyetle Türk edebiyatındaki ilk tarihî roman olarak bilinen *Cezmi*, roman türünün derlemdeki örneğidir. Benzer şekilde alanındaki ilk yerli numuneler olan *Şair Evlenmesi* ve *Vatan Yahud Silistre* piyes türünü temsil etmek üzere seçilmiş olup bunlar bilhassa konuşma dilinin nesre yansması bakımından önem taşımaktadır. Osmanlı ben anlatılarının (*ego documents*) modern dönemdeki en ünlü örneklerinden biri olan *Arz-ı Hâl*; padişaha kendini anlatma çabası bakımından şahsî bir müdafaaname (*apologia*), devrin ricalini eleştirmesi bakımından da siyasî tenkit olarak değerlendirilebilir. İslam'ın ilim ve terakkiye mâni olduğu iddiasına karşı kaleme alınmış bir ilmî-fikrî eser olan *Renan Müdafaanâmesi*'ni ise reddiye türüne örnek olarak görmek mümkündür. Birincil derlemde önemli bir hacme sahip olan gazete ve mecmualardan *Ulûm*, *Mecmua-i Fünûn*, *Hazîne-i Evrak* ve *Cerîde-i Havâdis*, bilim ve teknolojiye dair son gelişmelerin

yanı sıra dil ve edebiyata dair makaleler de içermektedir. Buna karşılık *Diyojen*, *Hürriyet*, *İbret* ve *Şûrâ-yı Ümmet* gazetelerinden seçilen metinler ise daha ziyade siyasî içerikli fikir yazılarından oluşmaktadır. Büyük kısmı Fransızcadan Türkçeye tercüme edilmiş, dönemin Avrupa siyasetine dair siyasi yazışmaları içeren *Müntehabât-ı Tasvîr-i Efkar* da Türkçede yeni kurulan bu üslup üzerinde Fransızcanın etkisini göstermesi bakımından özel bir öneme sahiptir. Bu eserlerin listesi ve kısaltmaları Ek 1’de sunulmaktadır.

B.2. İkincil Derlem Metinleri

Yardımcı yani ikincil derlem ise aslî derlem olmamakla beraber birincil derlemdeki metinleri destekleyici/tamamlayıcı nitelikte olup büyük oranda Tanzimat öncesi döneme ait metinlerden müteşekkildir. Tasnif ve tarif edilen yapılara dair örneklerin aslî derlemde tespit edilemediği durumlarda başvurulmuş bu derlem; arşiv belgeleri, şeriye sicilleri, kanunlar ve zabıt cerideleri, vekayinameler, seyahatnameler, sefaretnameler, kanunnameler, salnameler, resmî ve özel gazeteler, hatırat gibi muhtelif türde edebî ve tarihî metinlerden oluşmaktadır. Buna ilaveten her ne kadar dil ve bilhassa sentaks çalışmalarında tam manasıyla güvenilir bir kaynak olmasa da, kısa mesafeli bağımlılık ilişkileri bakımından nispeten daha az risk barındırmakta olduğundan, mensur metinlerden ilgili örneklerin bulunamadığı ya da yeterli olmadığı durumlarda manzum eserlerden de yararlanma yoluna gidilmiştir. Tarafımızdan okunup transkribe edilen birincil derlem metinlerinden farklı olarak bu metinler, alıntılандıkları kaynaklardaki şekli aynen korunarak verilmiştir.

B.3. Yeni Osmanlıca

Bu çalışmanın esas ilgi alanını oluşturan Osmanlı Türkçesi yalnızca Türkçenin değil, Farsça ve Arapça da dâhil olmak üzere üç dilin imkânlarını kullanan bir dildir ve bu durum yalnızca leksikal değil, morfolojik ve sentaktik düzeylerde de geçerlidir. Nitekim Türkçenin bu devrindeki Farsça ve Arapça alıntılar yalnızca leksikon ile sınırlı kalmamış, çoğullar ve cinsiyet işaretli biçimler gibi morfolojik unsurları ve oldukça yaygın bazı sentaktik unsurları da (Hint-Avrupa tipi sağa dallanan ad öbekleri

(*right-branching noun phrases*), öncekim edatı öbekleri ve zarf öbekleri) içermiştir.¹ Dolayısıyla niteleme konusu bakımından Osmanlı Türkçesi, hem bu üç dilin morfolojik ve sentaktik unsurlarını ayrı ayrı ve kendi kaidelerine göre kullanmış, hem de bunlardan melez yapılar teşkil ederek aslen bu üç dilin hiçbirinde olmayan yeni bir çeşitlilik doğurmuştur.

Osmanlı Türkçesinin dönemlendirmesi üzerinde çalışan yazan araştırmacılar nezdinde kabul gören genel yaklaşım, Türkçenin bu uzun döneminin Eski Osmanlıca (ya da daha çok tercih edilen adlandırma ile Eski Anadolu Türkçesi), Orta Osmanlıca ve Yeni Osmanlıca olarak üç devre hâlinde değerlendirilmesi yönünde olmuştur. Bunlardan Eski ve Orta Osmanlıca arasındaki ayrım genel anlamda morfolojik temellere dayalı olarak şekillenirken, Yeni Osmanlıcanın Eski Osmanlıcadan ayrılması ise hem fonolojik hem morfo-fonolojik farklılıklara dayalıdır.² Fonolojik faktör denildiğinde en belirleyici unsur, 16. asırda Türkçenin İstanbul ağzında ortaya çıkan dudak uyumudur. 17. asırda tam anlamıyla oturan bu uyum,³ Yeni Osmanlıca devresinde imlâda da değişimleri tetiklemeye başlamıştır. Morfolojik faktörle ise Orta Osmanlıcanın son döneminde kullanımdan düşmeye yüz tutmuş (*obsolescent*) bazı morfem ve fonemlerin Yeni Osmanlıcada kullanımdan tamamen kalkması anlaşılabilir.⁴

Bazı araştırmacılar Türkçenin bu devresini 19. yüzyıl ortaları ya da 1840'tan itibaren dönemlendirme eğilimindeyse de, devlet teşkilatının yeniden düzenlenmesine yönelik yeni bir anlayışı yansıtan bir fermanın bir dilin ya da edebiyatın tarihinde bir devreyi dönemlendirmede tek başına milat olarak kabul edilip edilemeyeceği tartışmaya açık bir konudur. Üslup tasfiyesi ve standardizasyonu eğer belirleyici kriter olarak kabul ediliyorsa, bu süreç esasen modern matbuatın ortaya çıkışından ya da Tanzimat Fermanı'ndan daha önceki yıllara, yani II. Mahmud devrine gitmektedir. Islahatların etkisiyle yetişen ilk bürokrat neslinin kaleme aldıkları belgelerde buna yönelik ilk

¹ Celia Kerslake, "Ottoman Turkish", *The Turkic Languages*, ed. Lars Johanson ve Éva Ágnes Csátó, (Londra: Taylor and Francis, 1998), ss. 180-181.

² György Hazai, "Present-day Views on Ottoman Historical Grammar and Some of its Prevailing Problems", *Archivum Ottomanicum*, 7, (1982), s. 278.

³ Mertol Tulum, *Türkçe Ülkesinde Gezinti: Orhon Yazıtları, Oğuznameler, Osmanlı Alfabesi, İstanbul Türkçesi*, İstanbul: Ketebe Yayınları, 2022, s. 277.

⁴ György Hazai, "Türk Dilinde Tarihsel Gelişme Dönemleri", *X. Türk Dil Kurultayında Okunan Bilimsel Bildiriler* (1963), (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1964), ss. 58-59.

işaretler mevcuttur.⁵ Öte yandan Türkçenin eski fonolojik ve morfolojik yapısının çözülmesi süreci Orta Osmanlıca devresinin sonlarında yani 18. yüzyılı 19. yüzyıla bağlayan son onyıllarda gerçekleşmiş olmalıdır.⁶ Dolayısıyla bu devrenin başlangıcını Hazai'nin kaydettiği üzere 18. yüzyıl ortası yahut 19. yüzyıl başı olarak kabul etmek daha makul görünmektedir.

Bu çalışma Osmanlı Türkçesinin Yeni Osmanlıca dönemiyle ilgili olmakla birlikte, Orta Osmanlıca döneminden (16.-18. yüzyıllar) devralınan mirasın devamlılığı, belirlenen derlemde (*corpus*) yoğun bir şekilde gözlemlenmektedir. Bu önceki devreden günümüze kalan metinler, üslup bakımından muazzam bir farklılık göstermektedir.⁷ 19. yüzyılda ise modern eğitimin parçası hâline gelince bu dili yeniden düzenleme ve tanımlama ihtiyacı doğmuştur. Bu anlamda Tanzimat devri, 19. yüzyıl başından 1928'e kadar süren Yeni Osmanlıca devresinde standart bir üslubun tespit ve tayin edildiği bir döneme tekabül etmektedir. Yeni Osmanlıcanın en göze çarpan hususiyetlerinden birisi, zarf-fiil (*converbial*) biçimlerin kullanımının rasyonelleştirilmesi suretiyle cümle yapısındaki pragmatik reformdur.

Fonolojik ve morfo-fonolojik farklılıklara rağmen önceki dönemden devralınan birçok hususiyet Yeni Osmanlıcada devamlılık arz etmiş olup bu süreklilik ve farklılıkların anlaşılması, söz konusu devrenin sınırlarının çizilmesi bakımından büyük öneme sahiptir. Örneğin Orta Osmanlıca devresinde, inşâ estetiğinin tesiri altında Farsça modele göre teşkil edilen sağa dallanan ad öbekleri (yani izâfet terkipleri), nispeten tekellüfsüz metinlerde de yaygınlık kazanmış ve seçkinlerin üslubunda ise hâkim biçim hâline gelmiştir. Bu türden bazı yapılar leksikalize olarak şehirli sınıfların günlük diline de geçmiştir. Bu süreci tevarüs eden Yeni Osmanlıca devresinde de modern dünyaya ait olguları tanımlama işi neredeyse her zaman Arapça kelime hazinesi ve Farsça sentaks kullanmak suretiyle icra edilmiştir. Yine Eski Anadolu Türkçesinden Orta Osmanlıcaya geçişte Farsça tipte yan cümlelerin kopyalarının kullanımında önemli bir azalma meydana gelmiş; buna mukabil olarak da Türkçe tipte

⁵ Mustafa Reşid Paşa'nın bu husustaki öncü rolü için bkz. Cevdet Paşa, *Tezâkir*, haz. Cavid Baysun, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1991), s. 58; Levend, *a.g.e.*, s. 81; Kemal Beydilli, "Mustafa Reşid Paşa", *İslam Ansiklopedisi*, C. 31, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020), s. 348.

⁶ György Hazai, *Türkiye Türkçesinin Dünü ve Bugünü: Türk Dili Araştırmalarına Kısa Bir Giriş*, çev. Tevfik Turan, (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2012), s. 59.

⁷ Kerslake, *a.g.e.*, ss. 180-182.

yan cümlelerin (isim, partisip ve zarf kökenli) oranı artmıştır.⁸ Bu süreç Yeni Osmanlıcada da devam etmiş; hatta bazı ilave morfolojik işaretlemeler (örn. iyelik eki) bu yapılarda standart hâle gelmiştir. Ancak hem Fransızcanın etkisi hem de yeni basın dilinde bilhassa çok sayıda önermenin bağlanması ve dolayısıyla üslubu zorlayan durumların gerektirmesi nedeniyle, Farsça tipte bazı gayri tahdidî (*non-restrictive*) ilgi cümlelerinin kullanımında bir derece artış gözlemlendiği de kaydedilmelidir.

Benzer şekilde, Orta Osmanlıca devresinde önermeleri sıralamak üzere yaygın hâle gelen fiilleri *-(X)p gerundiumu*yla bağlama pratiği de Yeni Osmanlıcanın ilk yarısında devam etmiştir. Bununla birlikte yeterli bitimli fiil desteği olmadan her tür zarf-fiilin karışık bir şekilde art arda sıralanması neticesinde önermeler arasında çeşitli bakımlardan (mantık, zaman ve görünüş/aspekt) kurulan bağlantıların takibi zorlaştığından, 19. yüzyıl ortalarından itibaren muallimler, gazeteciler ile modern kanun ve nizamnameleri kaleme alma gibi pratik meselelerle iştigal edenler yeni bir cümle yapısı geliştirmeyi başarmıştır. Bu yeni yapıda açıklığa büyük önem verilmiş ve bağımlı yan cümleler ile bitimli yüklemeler arasında bir denge kurulmuştur.⁹ Yine de bu eski tarzda cümle yapısına yönelik temayül, yönetici seçkinler nezdinde öylesine revaç bulmuştur ki Tanzimat reformcuları dahi bunu tamamen ilga edememişlerdir. Dolayısıyla bu yapının bürokratik dilde tasfiyesi basın dili ve edebi dile kıyasla daha geç gerçekleşmiş ve 20. yüzyıl başlarına kadar devam etmiştir.

Yeni Osmanlıca devresinde Türk dili, farklı coğrafyalarda yaşanan evrensel bir süreci de kendi bağlamında tecrübe etmiştir: Farklı insan topluluklarının, farklı ürün ve hizmetlerin, farklı şehirlerin, kısacası bütün maddî dünyanın birbirine daha fazla benzeyip standartlaştığı modernite sürecinden diller de payını almıştır. Dolayısıyla her modernleşen devlette olduğu gibi Osmanlı İmparatorluğunda da modern basın yoluyla imlâ standartlaşmış, yerel ağızlar standart dille yakınsama sürecine girmiş, hatta belirli morfem ya da kelimelerin belirli sosyo-linguistik bağlam ve çevrelerde daha sık kullanılması neticesinde gittikçe standartlaşan kelime türetme yöntemleri belirmiştir. Bu çalışmanın da kısmen ortaya koymaya çalışacağı üzere, söz konusu dönemde eski devirden miras alınan farklı adlandırma ve tabirler standart hâle getirilerek konsolide edilirken, benzer bir süreç de üslupta yaşanmıştır. Orta Osmanlıca dönemine ait

⁸ Kerslake, *a.g.e.*, ss. 182-197.

⁹ Kerslake, *a.g.e.*, s. 199.

metinlerin bir alâmet-i fârika olarak ciddi bir üslup çeşitliliği gösterdiği yukarıda kaydedilmişti. Yeni Osmanlıcada ise önce bürokrasi dilinde, sonrasında basın dili ve tercüme eserlerde denenen üslup standardizasyonu, yukarıda kaydedilen denge sayesinde büyük oranda başarılı olmuştur. Bu yeniden tanzim sürecinde dilin modern eğitimin parçası hâline gelmesi de gazeteler kadar kilit bir rol oynamış; bilhassa Fransızcadan yapılan tercümeler tabir-i caizse bir “katalizör” görevi görmüştür.¹⁰

B.4. Derlem Yazarları

B.4.1. Ali Suavi

Tanzimat devrinin en hararetli ve polemikçi yazarlarından biri ve dönemine göre radikal birçok fikriyle sonraki nesillerin öncüsü olan Ali Suavi, 1839 yılında İstanbul’da doğmuştur. Klasik medrese tahsili yahut düzenli bir eğitim görmemiş; aldığı kısa rüşdiye eğitiminin ardından Bâb-ı Seraskerî’de kâtip olarak vazife almış, sonrasında bir süre medreseye ve cami derslerine devam etmiştir. Bursa ve Simav’da sırasıyla rüşdiye ve medrese hocalığı görevlerinde bulunmuş, ardından gittiği Sofya’da ticaret mahkemesi reisliği, Filibe’de ise medrese hocalığı ve tahrirat müdürlüğü yapmıştır. Bu görevinin son bulmasıyla birlikte İstanbul’a dönmüş ve herhangi bir resmî vazife almayarak önce vaazlar, sonra gazete yazıları yoluyla kendisini siyasî mücadeleye adanmıştır.¹¹ Bir grup Osmanlı aydınının idareye karşı kurduğu muhalif bir topluluk olan *Yeni Osmanlılar Cemiyeti*’ne katılmış; bu doğrultuda 1867 yılı başında yazmaya başladığı *Muhbir* gazetesinde bir yandan sade bir dil, bir yandan da eleştirel bir üslup kullanmıştır. Ancak Sadrazam Âlî Paşa’yı çok sert tenkit eden bir yazısı üzerine ünlü sansür nizamnâmesi Kararnâme-i Âlî’nin çıkarılmasıyla *Muhbir* bir ay süreliğine kapatılmış ve Cemiyetin diğer üyeleri gibi İstanbul’dan uzaklaştırılmıştır.¹² Sürgüne gönderildiği Kastamonu’dan Avrupa’ya kaçarak Yeni Osmanlıların diğer

¹⁰ Fransızcanın bu süreçte oynadığı rol için bkz. Ş. Alpaslan Yasa, *Türkçenin İnkişâfı için Tercüme: Tanzimat Devrinde ve Sonrasında Türkçeyi Geliştirmenin Başlıca Vasıtası Olarak Tercüme*, Ankara: Hitabevi Yayınları, 2014, ss. 92-117.

¹¹ Abdullah Uçman, “Ali Suâvi”, *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 2, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1989, s. 445; Nuri Akbayar, “Ali Suavi”, *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, Cilt I, İstanbul: Dergâh Yayınları, 1977, s. 116; Midhat Cemal Kuntay, *Sarıklı İhtilâlcî Ali Suavi*, İstanbul: Ahmet Halit Kitabevi, 1946, ss. 21-22.

¹² Hüseyin Çelik, *Ali Suavî*, Ankara: Kültür Bakanlığı, 1993, ss. 8-10; Ebüzziya Tevfik, *Yeni Osmanlılar Tarihi*, 1. Cilt, İstanbul: Kervan Yayınları, 1973, ss. 56-60.

üyeleriyle birleşmiş; bir süre Paris'te kaldıktan sonra Londra'ya geçerek *Muhbir*'i burada tekrar çıkarmaya başlamıştır.¹³ Yeni Osmanlıların hamisi olup daha sonra Osmanlı hükümetiyle anlaşılan Mustafa Fazıl Paşa'ya karşı tavırlarındaki farklılık nedeniyle Cemiyetle arası açılmış ve Kasım 1868'de çıkan 50. sayısıyla *Muhbir*'in yayınına son vermiştir. 1869 yılında Paris'e dönmüş ve burada kendi adıyla özdeşleşen *Ulûm* gazetesini kendi el yazısıyla ve litografya tekniğiyle neşretmeye başlamıştır. Suâvi'nin daha önce yazdığı siyasi içerikli ve muhalif gazetelerden farklı olarak daha ziyade ilmi/ansiklopedik bir yayın organı olan *Ulûm*, hemen her bilim dalında makaleler ve yeni teknolojik gelişmelere dair haberler içeriyordu. Bununla birlikte bu makale ve haberler ansiklopedik bilgi vermekle kalmıyor, yazarın analiz ve yorumlarını da bir araya getiriyordu. 20. sayıdan itibaren matbu olarak çıkan gazeteyle birlikte Suâvi, *Kāmûsu'l-Ulûm ve'l-Ma'ârif* adlı bir ansiklopedi neşrederek modern Türkiye'deki ansiklopedist hareketin de öncüsü olmuştur.¹⁴ Ancak Fransa-Prusya savaşı nedeniyle Paris'te yayınlarına devam edememiş; bir süre sonra Lyon'a gelerek *Muvakkaten Ulûm Müşterilerine* adlı kısa ömürlü bir dergi çıkarmıştır. 1876 yılına kadar kaldığı Paris'te bunlara ek olarak fikrî ve siyasî içerikli bazı risâle ve salnâmeler neşretmiştir.¹⁵ 1876 yılı sonlarında Sultan II. Abdülhamid'in izniyle İstanbul'a geri dönen yazar, ilk zamanlar padişahın kendisine gösterdiği güven sayesinde kurulması planlanan *Cem'iyet-i Mütercimîn* adlı topluluğa üye olarak seçilmiş, ardından Mekteb-i Sultânî müdürlüğüne getirilmiştir. Ancak bu görevde başarısız olması ve çıkan dedikodular nedeniyle kısa süre sonra azledilmiş ve gözden düşmüştür. Bu gelişmeyi müteakip bir buçuk yıllık süredeki faaliyetleri henüz tam anlamıyla bilinmeyen Suâvi, 20 Mayıs 1878 tarihinde başını çektiği ve tarihe Çırağan Vakası olarak geçen hadisede hayatını kaybetmiştir.¹⁶

Tanzimat devrinde yeni bir üslup ve standardizasyon kazandırılarak modern dünyanın ihtiyaçlarına cevap verecek hale getirilen Yeni Osmanlıca'ya Ali Suavi'nin en büyük katkısı, vaazlarında kullandığı konuşma dilini gazeteci lisanına taşımak suretiyle üslup ve sentaksta sadeleşmeyi ilk uygulayanlardan biri olmasıdır. *Muhbir*'in İstanbul

¹³ Uçman, *a.g.m.*, s. 446; Ebüzziya Tevfik, *a.g.e.*, ss. 158-159.

¹⁴ Çelik, *a.g.e.*, ss. 19-26.

¹⁵ Uçman, *a.g.m.*, s. 446; İsmail Doğan, *Tanzimatın İki Ucu: Münif Paşa ve Ali Suavi (Sosyo-pedagojik bir Karşılaştırma)*, İstanbul: İz Yayıncılık, 1991, s. 207.

¹⁶ Uçman, *a.g.m.*, s. 446.

devresinden itibaren edebî kaygıdan uzak ve oldukça kısa cümlelerle yazmış; uzun ad niteleme yapılarını üslubuna dâhil etmemiş; bilhassa döneminin resmî dilinde sık kullanılan -(X)p gerundiumuyla cümleleri bağlama pratiğinden kaçınmış; bağımlı cümle yapılarını mümkün mertebe az kullanmış ve kullandığı durumlarda da özne ile yüklemi birbirinden ayırmamak için Farsça tipte ki'li birleşik cümleleri tercih etmiştir. Gazetelerin halkın anlayabileceği sade bir dil kullanması gerektiğini ısrarla vurgulayan Suavi, bu anlamda sadeleşmenin sadece leksikal değil sentaktik seviyede de olduğunu ilk fark edenlerden olmuştur.¹⁷ Öte yandan sonraki nesillerin gündeminde önemli yer işgal eden bazı reform önerilerini (örn. Arapça kelimelerin Türkçe çokluk ekiyle çoğul yapılması,¹⁸ alfabenin hem korunması hem de okumayı kolaylaştıracak şekilde ıslahı¹⁹) ilk kez dile getirmiş olması, Ali Suâvi'yi öncü bir şahsiyet olarak tebarüz ettirmektedir. Yazarın hem sadeleşme kaygısının hem bu gibi taleplerinin anlaşılabilirlik gibi pratik nedenlerin yanı sıra Türkçülük gibi fikrî bir temeli de olup kendisi bu anlamda diğer derlem yazarlarına kıyasla öne çıkmaktadır. Bazı Batılı yazarların etkisiyle Türklerin dünyanın en eski ve medenî ırklarından biri olduğunu iddia etmesi, Türkolojinin bağımsız bir bilim dalı olarak yeni ortaya çıktığı bir dönemde Türklerin kökenine dair yazması ve Türk dilini tarihî dönemlere ayırmaya çalışması nedeniyle Suâvi, daha sonradan ilk Türkçüler arasında sayılmıştır.²⁰ Modern ilmî ıstılahların ehemmiyetini ilk defa anlayan ve bu konuda yazan kişi olması, Suâvi'nin Yeni Osmanlıca'ya diğer önemli katkısı olmuştur. Hem doğa bilimlerine hem sosyal bilimlere ait terimlerin Türkçeye kazandırılma sürecinin ne gibi kurallara bağlanması gerektiğini ele alarak sonraki nesillere yine öncülük etmiş; Batı'da ortaya çıkan modern doğa bilimlerindeki terminolojinin aynen alınması gerektiğini savunarak

¹⁷ Çelik, *a.g.e.*, s. 9 ve 104.

¹⁸ “Hâsılı türkçe lisân mahfûzdur. Husûsen bu karışmış olan lügatler mücerred dahîl kabîlinden değildir. Meselâ arabîden ‘âlim ve kâtib lügatlerini alıp sîgaları gibi zabt etmişiz ama cem’inde ketebe ve küttâb ve ‘ulemâ demeğe mecbûr değiliz ‘âlimler kâtibler diyebiliriz. Dünyâda her lisânın tabî’atı dahi böyle bizim lisân gibidir” (UG3, 123)

¹⁹ “Kısm-ı Râbî: Hurufumuzun eşkâl-i mazbûtasını tağyîr ve taktî’ etmeyüp ve hârekâtı satır içine derc etmeyüp ötedenberü ma’lûm olan harekelerimizi mübtedîlere ta’lîm için kullanmak fakat noksan görünen harfler ve harekeler için işaretler ihtirâ’ edüp bu işaretleri eski harekelerimiz gibi hurûf üstüne yazmaktır. [...] Ben derim ki kısm-ı râbî’ bizce daha lâyıkdır. Çünkü hattımızı ıslâha lüzûm neden gördüyse yalnız o mertebe ıslâha teşebbüs kâfidir. Yoksa yeniden bir mükemmel hat tertibine kalkılırsa yalnız bizim hattı değil dünyâda mevcûd her kavmin hatlarını ıslâh lâzım geleceğine hiç şübhe yoktur.” Ali Suâvi, “Hattımızın Islâhı”, *The Mukhbir*, 13 Ca 1284/31 Ağustos 1868, nüsha 47, s. 1.

²⁰ Uçman, *a.g.m.*, s. 447. Ali Suâvi'nin Türkler ve Türkçüğe dair yazılarının eksiksiz bir listesi için bkz. Doğan, *a.g.e.*, ss. 305-310.

çağdaşlarının büyük kısmından ayrılmıştır.²¹ Suâvi'nin terimlere verdiği bu önem, esasen ansiklopedist kişiliğiyle birbirini tamamlamaktadır. Kendisi bu yolla bilimin popülerleşmesinde ve devrin yeni nesrinin bu amaçla daha fazla kullanılmasında rol oynamıştır. Batı'nın ve modernitenin yeni keşfedildiği bir çağda, derinlikli olmasa da her konuda yazmak, her şeyi bilmek ve öğretmek zorunda hisseden çağının aydınlarından biri olan yazar, bu manada Tanzimat'ın eklektik niteliğinin bir sembolü gibidir.²²

B.4.2. Ahmed Cevdet Paşa

Son devir Osmanlı ricâlinin en seçkinlerinden biri olarak temâyüz eden Ahmed Cevdet Paşa, Osmanlı Devleti'ne beş nesil boyunca hizmet etmiş yerel bir eşraf ailesinin oğlu olarak 1823 yılında Lofça'da dünyaya gelmiştir. Memleketinde aldığı ilköğrenimiyle bizzat büyükbabası ilgilenmiş ve kendisine özel hocalardan dersler aldırılmıştır.²³ Ardından on altı yaşındayken, Tanzimat'ın ilanından birkaç ay önce yine büyükbabasının ihtimam ve ısrarı neticesinde İstanbul'a gönderilmiş ve burada devrin meşhur âlimlerinin derslerine devam etmiştir. Hem aklî ve naklî ilimlerde hem de edebiyat alanında kendisini geliştirdiği bu yıllarda talebelikle hocalığı aynı anda yürütmüş; istifade edebileceği her türlü ilmî ve edebî toplantıya katılmış; Arapça ve Farsçanın yanı sıra Fransızca da öğrenmiştir. Bunda gece gündüz ilim tahsiliyle meşgul olup bayram günleri haricinde tatil yapmadan çalışmasının büyük payı olmuştur.²⁴

Medrese eğitimini akranlarına kıyasla çok kısa sürede tamamlayarak 1844 yılı başında kadılık vazifesiyle *silk-i ilmiyyeye* dâhil olan genç Ahmed Cevdet Efendi'nin bu

²¹ Çelik, *a.g.e.*, ss. 114-115 ve 251. “Şol ıstılah ki kelimesi an-asl nereden gelürse gelsün şimdi avropanın elsine-i muhtelifesi anı değıştirmeyüp lisân-ı ulûm ve belki lisân-ı umûm olmuş, biz dahi bu makuleyi tebdil etmeyiz. Mesela oksicen ve fotoğraf ve emsâli kelimeler ki aslı yunânîden imiş. Fakat şimdi lisân-ı mahsûs sâhibi ingiliz ve fransız ve alman ve italyan ve her bir kavm oksicen diyorlar. Bazı harf mahrecini kendi lisânına göre tebdil etse bile (mesela fransız oksijen, ingiliz oksijen) zât-ı kelimeyi terceme etmiş isti'mâl ediyor. Demek ki bu gibi kelimeler yunanca ya fransızca ya ingilizce olmaktan çıkmış, ilim lisânı umûm lisânı olmuş. Biz bunu bırakup da aslu'l-hamız ya ümmü'l-humûza yahud hevâ-i hayatı diyerek ıstılâh tevlidi gibi abese iştigâl etmeyiz” (UG21, 2)

²² Uçman, *a.g.m.*, s. 447; Çelik, *a.g.e.*, s. 255.

²³ Richard L. Chambers, “The Education of a Nineteenth-Century Ottoman *Âlim*, Ahmed Cevdet Paşa”, *International Journal of Middle East Studies*, 4 (1973), s. 442.

²⁴ Şevki Nezihi Aykut, *Ahmet Cevdet Paşa Hayatı, Eserleri, Tarihçiliği, Hakkında Yapılan Araştırma ve İncelemeler*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2018, ss. 6-17.

yıllarda devlet hizmetinde Mustafa Reşid Paşa ve Fuad Paşa ile kurduğu yakın ilişkiler hayatının sonraki yıllarında belirleyici rol oynamıştır. Liyakatiyle de kendisini göstermesi sayesinde 1850 yılında *Meclis-i Maârif-i Umûmiyye*'de azalık ve *Dârülmuallimîn*'de müdürlük vazifesine getirilmiştir. Ardından Fuad Paşa ile birlikte gittiği Bursa'da onunla birlikte Türkçede yayımlanan ilk gramer kitabı olan *Kavâid-i Osmâniyye*'yi ve Osmanlı tarihinin ilk millî şirketi olan *Şirket-i Hayriyye*'nin kuruluş nizamnâmesini kaleme almıştır.²⁵ Ertesi yıl Tanzimat reformları çerçevesinde Batı'daki akademilerin muadili olarak ihdas edilen Encümen-i Dâniş'e aza seçilmiş; 1853 yılında bu müessesenin hazırlamayı planladığı ilmi eserler kapsamında 1774-1826 yılları arasındaki Osmanlı tarihini yazmakla görevlendirilmiştir. Bu vesile ile vücuda gelen *Târîh-i Cevdet* adlı abidevî eserinin ilk üç cildini tamamlayıp padişaha takdim ettiğinde *mûsile-i süleymâniye* pâyesi ile ödüllendirilmiş ve sonrasında vakanüvis olarak tayin edilmiştir. On sene bunca sürdürdüğü bu görevi esnasında tarihinin devamını yazmaya devam etmiş, bir yandan da devrinin siyasî hadiselerini anlatan *Tezâkir* adlı eserini yazmıştır.²⁶

Bu yıllarda hem bürokraside hem *silk-i ilmiyye*de ilerleyen ünlü âlim, bir yandan Anadolu kazaskerliği pâyesine ulaşip hukuk sahasındaki vukufunu Cezâ Kanunnâmesi, Arazi Kanunnâmesi ve Tapu Nizâmnâmesi gibi mevzuatın hazırlanmasında ibraz etmiş; bir yandan da İşkodra, Bosna ve Çukurova gibi İmparatorluğun kritik bölgelerinde mühim ıslahat ve teftiş vazifeleriyle görevlendirilmiştir. Tüm bu başarılarının ardından kazaskerlik rütbesi vezarete çevrilmiş; başka bir deyişle ilmiye sınıfından mülkiye sınıfına nakledilerek paşa unvanını almıştır. İki yıl süreyle bulunduğu Halep valiliği görevinin ardından Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye reisliğine, bir süre sonra da dîvânın nezârete dönüştürülmesiyle Adliye nazırlığına getirilmiştir.²⁷ Nizamiye mahkemelerinin teşkilatını düzenlediği bu vazifesi esnasında kendisine asıl şöhret kazandıran, Hanefî fikhına dayalı bir kanun olan *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye*'nin hazırlanması fikri olmuştur. Bu amaçla kurulan *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye Cemiyeti*'nin reisliğine getirilmiş ve dönemin önde gelen

²⁵ Yusuf Halaçoğlu ve M. Akif Aydın, "Cevdet Paşa", *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 7, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993, s. 444.

²⁶ M. Cavid Baysun, "Cevdet Paşa, Şahsiyetine ve İlim Sahasındaki Faaliyetine Dair", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türkiyat Mecmuası*, XI (1954), ss. 226-227; Halaçoğlu ve Aydın, *a.g.m.*, s. 444.

²⁷ Cevdet Paşa, *Tezâkir*, haz. Cavid Baysun, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1991), ss. 73-74 ve 82-85.

fıkıhçılarıyla birlikte hazırlanıp on altı kitaptan oluşan bu külliyyatın tedvininin hemen her aşamasında emeği geçmiştir.²⁸ Benzer şekilde *Meclis-i Tanzîmât* adına kaleme aldığı çok sayıda kanun ve nizamnâme'yi de *Düstûr* adlı bir kitapta toplayarak modern Türkiye'ye de intikal eden köklü bir geleneği başlatmıştır.²⁹

Üç defa Maarif Nazırlığı görevinde bulunan Cevdet Paşa, bu görevlerin bilhassa ilkinde eğitim alanında önemli ıslahatlara imza atmıştır. Bu kapsamda her eğitim seviyesi için ders programları hazırlanmış, modern usullere göre eğitim veren ilk ibtidâî mektep açılmış ve Darülmuallimîn mektebi eğitim derecelerine göre yeniden düzenlenmiştir. Beş defa bulunduğu Adliye Nazırlığı vazifesinde ise nizamî mahkemeler teşkilâtının kurulup bu mahkemelere dair mevzuatın hazırlanması, temyiz ve istinaf mahkemelerinin Adliye Nezareti bünyesinde ayrı yapılar olarak kurumsallaşması, Adliye Nezareti'nin yayın organı olan *Cerîde-i Mehâkim*'in çıkarılması ve modern hukuk fakültelerinin öncüsü olarak görülebilecek *Mekteb-i Hukuk*'un açılması gibi birçok reformun öncülüğünü yapmıştır.³⁰ Uzun yıllar süren bürokrasi kariyeri boyunca Ticaret Nâzırlığı, Meclis-i Mahsûs-ı Vükelâ reisliği, Evkâf Nâzırlığı, Rumeli müfettişliği, Suriye, Halep ve Yanya valiliği gibi birçok önemli görevde bulunan ünlü âlim, son olarak 1890 yılı Mayıs ayında Meclis-i Âlî'ye tayin edilmiştir. Bu görevinden itibaren ömrünü büyük oranda ilmî çalışmalarına ve çocuklarının eğitimine ayıran Cevdet Paşa, Mayıs 1895'te vefat etmiştir.³¹

19. asrın seçkin bir âlim ve bürokratı olarak dil sahasında sayısız emeği geçmiş olmakla birlikte kanaatimizce Cevdet Paşa'nın Yeni Osmanlıcaya en büyük katkısı, yeni nesir üslubunun teşkili ve yaygınlaşmasında kilit şahsiyetlerden biri olmasıdır. Her ne kadar 1840'larda Bâb-ı Âlî'de sade bir dille kaleme alınan belgeler mevcutsa da Cevdet Paşa'nın abidevî eseri *Târîh-i Cevdet*, Tanzimat'la yaklaşık aynı zamanlarda ortaya çıkan bu yeni üslubun ilk defa denendiği en kapsamlı eser olarak tebarüz etmektedir. Nitekim bu çalışma derleminin tamamı düşünüldüğünde *Târîh-i Cevdet*'in sadece kronolojik açıdan değil, bir üslubun başlangıcı açısından da ilk eser

²⁸ Hulusi Yavuz, "Mecelle'nin Tedvini ve Cevdet Paşa'nın Hizmetleri", *Ahmed Cevdet Paşa Semineri*, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1986, ss. 71-90.

²⁹ M. Akif Aydın, "Bir Hukukçu Olarak Ahmed Cevdet Paşa", *Ahmet Cevdet Paşa Semineri (27-28 Mayıs 1985) Bildiriler*, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1986, s. 27.

³⁰ Halaçoğlu ve Aydın, *a.g.m.*, s. 444; Aydın, *a.g.m.*, s. 30; Mehmet Âkif Aydın, "Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye", *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 9, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994, s. 388.

³¹ Aykut, *a.g.e.*, ss. 142-174.

olarak seçilmesi tesadüf değildir. Cevdet Paşa'nın kendi ifadesine göre bu yeni üslubun doğuşu, Âkif Paşa'nın ilk denemelerinin ardından gerçek anlamda Mustafa Reşid Paşa sayesinde olmuş ve onun girişimleriyle kalemiyedeki kitabet usulü kapsamlı bir dönüşüm yaşamıştır. Ardından Âlî ve Fuad Paşa gibi şahsiyetler de bu cereyanı takip etmekle birlikte bu çığır anaakıma dönüştüren Cevdet Paşa'nın bizzat kendisi olmuştur. Gençlik yıllarında Veysî ve Okçuzâde'yi örnek alarak “vâdi-i inşâda tarîk-i tescî'e sülûk etmiş” olan ünlü âlim, sonraları Meclis-i Maârif-i Umûmiyye azası olarak görev yaparken Mekâtib-i Umûmiyye Nâzırı Ahmed Kemâl Efendi'nin teklif ve teşviki ile rüşdiye mekteplerinde okutulmak üzere kaba Türkçe ile *Ma'lûmât-ı Nâfi'a* adlı bir eser kaleme almıştır.³² İlk kez bu çalışmada denediği *tarîk-i tersîli* Meclis-i Maârif-i Umûmiyye'deki görevi esnasında kaleme aldığı layiha ve mazbatalarda daha fazla kullanarak kendisini bu yeni üsluba alıştırmış; inşa ile tarihin birbiriyle bağdaşmadığı fikri ışığında yazdığı *Târîh-i Cevdet*'te ise bunu tam manasıyla uygulama imkânı bulmuştur.³³ Müsecca kelâmı seven bazı ediplerin beğenmediği bu üslup zamanla kabul görerek gazetelerin dilini de etkilemiş; böylelikle kendisinin “vâdi-i inşâda açmış [olduğu] çığır giderek şâh-râh” haline gelmiştir.³⁴

Cevdet Paşa'nın maarif ve kültürün yaygınlaştırılmasına yönelik çabalarını (i) kurumlaşma, (ii) yayın ve (iii) bilim dili olmak üzere üç temel alanda icmalen değerlendirmek mümkündür.³⁵ İlk olarak, yeni eğitim ve kültür kurumlarının açılıp işlerlik kazanmasına kariyerinin erken dönemlerinden itibaren katkı sunan meşhur âlim *Dârülmualimîn* müdürlüğü, ibtidâî mekteplerin teşkili ve *Mekteb-i Hukuk*'un açılması gibi birçok icraata imza atmıştır. İkinci olarak Cevdet Paşa, abidevî *Târîh*'i haricinde farklı seviyelere hitap eden ders kitapları yazmak suretiyle yeni nesre katkıda bulunmuştur. Bu amaca yönelik olarak yazdığı *Kavâid-i Osmâniyye*, *Medhal-i Kavâid* ve *Belâgat-ı Osmâniyye* adlı eserler, Türkiye'de gramercilik alanında türünün ilk örnekleri olmuştur. Bunun yanında Tanzimat devri nesillerinin yeni nesri ustalıkla

³² Halaçoğlu ve Aydın, *a.g.m.*, s. 444; Cevdet Paşa, *a.g.e.*, ss. 39 ve 118-119.

³³ Christoph K. Neumann, *Araç Tarih Amaç Tanzimat: Tarih-i Cevdet'in Siyasi Anlamı*, Meltem Arun (çev.), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999, s. 20. Genç yaşta ifa ettiği müftü müsevvidi görevinde fetva metinlerini hazırlarken veciz bir üslup kullanmayı ve lüzumsuz, abartılı söyleyişten kaçınmayı öğrenmesi nedeniyle hukukçu kimliği de bu üslubu kolaylıkla uygulamasında etkili olmuş görünmektedir. Bkz. Aydın, *a.g.m.*, s. 22.

³⁴ Cevdet Paşa, *a.g.e.*, s. 72.

³⁵ Şerafettin Turan, “Cevdet Paşa'nın Kültür Tarihimizdeki Yeri”, *Ahmet Cevdet Paşa Semineri (27-28 Mayıs 1985) Bildiriler*, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1986, s. 17.

kullanmayı zaman içinde öğrenmesi gibi Cevdet Paşa da kaleme aldığı ders kitaplarıyla tabir-i caizse bir öğrenme süreci yaşamış ve “kaba Türkçe”yi işlek olarak kullanma kabiliyetini ilerleyen yıllarda ve bilhassa Kısas-ı Enbiya adlı eseriyle olgunlaştırmıştır.³⁶ Üçüncü olarak, bir yandan tarih ilmi üzerinden inşânın bilimde kullanılamayacağını göstermeye çalışırken, bir yandan da *Takvîmü’l-Edvâr* adlı eseriyle “lisân-ı türkînin ilim lisânı ol[abileceğini]” ortaya koymuştur. Bu amaçla açık bir üslubu tercih etmekle kalmamış; çağın ihtiyaçlarını karşılayacak yeni ıstılahların bulunmasına katkı sağlamıştır.³⁷

B.4.3. Münif Mehmed Paşa

1830 yılında Gaziantep’te dünyaya gelen Mehmed Tâhir Münif Paşa, ilköğrenimine memleketindeki Nuruosmaniye Medresesi’nde başlamış; ulemadan olan babasının vazifesi nedeniyle Kahire’de medrese eğitime devam etmiştir. Burada babasından ve başka âlimlerden Arapça ve Farsça tahsili görmüş; Avrupa kültürüyle tanışarak Fransızca öğrenmeye de başlamıştır. Yaklaşık on yıl kaldığı Mısır’dan 1849 yılı sonlarında ailesiyle birlikte ayrılmış; buradan Şam’a geçerek Emeviyye Medresesi’nde tahsilini ikmal etmiştir.³⁸ İki yıl Şam eyâleti meclisinde çalıştıktan sonra İstanbul’a gelmiş ve 1853 yılı başlarında Bâb-ı Âlî Tercüme Odası’na mütercim olarak girmiş ve Fransızcasını geliştirme imkânı bulmuştur. 1855 yılında sefir Ahmed Kemâl Efendi (Paşa) vasıtasıyla getirildiği ve iki yıl bulunduğu Berlin sefareti kâtipliği görevi, kendisine yeni bir dünyanın kapılarını açmış; burada hem Üniversitenin halka açık derslerine katılmak hem de Aydınlanma düşünürlerinin eserlerini okumak suretiyle Batı medeniyetinin fikrî temellerine vâkıf olmuştur.³⁹ Almanya’dan dönüşünde ikinci defa Tercüme Odası’na girmiş; Ahmed Kemâl Efendi’nin devam eden teveccühü sayesinde Karadağ sınırının belirlenmesi amacıyla ihdas edilen Hersek memuriyet-i mahsusa başkâtipliğine getirilmiş ve bu görevi sırasında Balkan coğrafyasını yakından tanıma fırsatı bulmuştur. Bir yıldan az süren bu vazifenin

³⁶ Baysun, *a.g.m.*, s. 224.

³⁷ Turan, *a.g.m.*, ss. 18-20.

³⁸ Âdem Akın, *Münif Paşa ve Türk Kültür Tarihindeki Yeri*, 2. bs., Ankara: Atatürk Kültür Merkezi, 2014, s. 2.

³⁹ İsmail Doğan, “Münif Paşa”, *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 32, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006, s. 9.

hitamında 1858 Nisan’ında Tercüme Odası’ndaki görevine geri dönmüş; Tanzimat’ın öncü modern kurumlarından Ticaret Mahkemesi’ndeki reislik görevinin ardından beş yıl süreyle ifa edeceği Bâb-ı Âlî mütercim-i evvelliği görevine getirilmiştir.⁴⁰ Bu verimli yıllarda tercüme eserlerini neşretmeye başlarken, bir yandan da önce *Cerîde-i Havâdis* ve ardından *Rûznâme-i Cerîde-i Havâdis* ile birlikte gazeteciliğe adım atmıştır. Kendisine asıl şöhrete kavuşturan gelişme ise 1861 yılı ortalarında *Cem’iyyet-i İlmiyye-i Osmâniyye*’yi kurması ve bir sene sonra da Osmanlı’daki ilk popüler bilim dergisi olan *Mecmûa-i Fünûn*’un neşrine başlaması olmuştur. Modern bilimlerin Osmanlı dünyasında yayılmasında öncü rolü oynayan bu cemiyet ve mecmua, Münif Paşa’nın aydın kimliğinin bir neticesi olarak dinî konuları ve günlük siyaseti ilgi sahasının dışında bırakmış ve yalnızca Batı’da doğan modern bilim ve teknolojinin teorik ve pratik boyutlarıyla ilgilenmiştir.⁴¹

Beş yıl ve 47 sayı sürebilse de Osmanlı basın tarihinde çığır açıcı bir etki meydana getiren *Mecmûa-i Fünûn* devresinin ardından Münif Paşa’nın kariyeri inişli-çıkışlı bir seyir izlemiştir. 1867’de Zaptiye Nezâreti Müsteşarlığına, 1868’de Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye bünyesinde Dîvân-ı Temyîz reisliğine, ertesi yıl Meclis-i Kebîr-i Maârif reisliğine getirilmiş; ancak 1871 yılı Eylül’ünde bu görevden alınarak tenzil-i rütbeye uğramıştır.⁴² Ekim 1872-Şubat 1877 tarihlerinde bulunduğu Tahran sefirliğinin ardından iki defa Maarif Nazırı olarak kabineye girmiş; ilki birkaç ay, ikincisi iki buçuk yıla yakın süren bu görevlerinde birçok engelleme ve muhalefete rağmen Mülkiye Mektebi’nin ıslahına girişmiş, Ticaret Mektebi’nin açılmasına teşebbüs etmiş ve eğitim müfredatında çeşitli reformlara imza atmıştır. Sultan Abdülhamid’le arasının açılması neticesinde görevinden azledilmesinin ardından önce 1883 yılı başlarında Mecmua-i Fünûn’u canlandırmaya yönelik başarısız bir girişimde bulunmuş, ardından Avrupa seyahatine çıkmıştır. Burada “tehlikeli ilişkiler içinde olması muhtemel” görüldüğünden padişah tarafından “taltifen” etkisiz hale getirilerek 1885 Eylül ayında üçüncü defa Maarif Nazırlığına tayin edilmiş; altı yıl kadar süren bu görevi sırasında maarifin finansmanının kalıcı olarak çözüme kavuşturulması, taşrada birçok ibtidâi ve

⁴⁰ İsmail Doğan, *Tanzimatın İki Ucu: Münif Paşa ve Ali Suavi (Sosyo-pedagojik bir Karşılaştırma)*, İstanbul: İz Yayıncılık, 1991, ss. 51-53.

⁴¹ Ağâh Sırrı Levend, *Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri*, İkinci Basım, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1960), ss. 83-107; Doğan, *a.g.m.*, s. 9.

⁴² Ali Budak, *Batılılaşma Sürecinde Çok Yönlü Bir Osmanlı Aydını: Münif Paşa*, İstanbul: Kitabevi, 2004, ss. 9-14.

idadi mektepleri kurulması gibi reformlara imza atmıştır.⁴³ Bundan sonraki beş yıla yakın dönemde herhangi bir görev verilmeyen Münif Paşa'nın bu dönemde padişahla ilişkilerinin bozulduğu anlaşılmaktadır. İran şahının 50. cülûs yılını tebrik için gönderildiği İran'da bir seneden kısa süre kalmış ve 1898 yılı başlarında İstanbul'a geri dönmüştür. Bu son elçiliğinin ardından herhangi bir görev almayan Münif Paşa, son yıllarını İstanbul'da hastalık ve yalnızlık içinde geçirmiş; 1910 Şubat'ında Erenköy'deki köşkünde vefat etmiştir.⁴⁴

Münif Paşa Osmanlı bilim ve kültür hayatına sayısız katkı sunmakla birlikte bunlar arasında en fazla temayüz edeni, yayıncılık faaliyetiyle Osmanlı'da bilimi halka yaymaya çalışan ve bunu kalıcı hale getirmek için cemiyet kuran ilk şahsiyet olmasıdır. Dolayısıyla başlıca kültürel ve fikrî başarısı olan *Mecmua-i Fünûn* ve *Cem'iyet-i İlmiyye-i Osmâniyye*, Kırım Savaşı'nın ardından ve bilhassa 1860'larda modern bilim ve teknolojiye yönelik uyanan ilginin merkezinde konumlanmaktadır. Tanzimat'ın Sadık Rifat Paşa ile başlayıp Mustafa Sami Efendi'yle devam eden çizgisini sürdüren, yani Batı medeniyetini yakalamanın yolunun maariften, bunun ise *fünûn-ı nâfianın* öğretilmesinden geçtiğine inanan Münif Paşa, modern bilimin kitlelere aktarılması hedefinin az sayıda bürokratla başaramayacağını anlamış; bunun gayri resmî bir akademi ve hususî neşriyatla mümkün olacağını görmüştü.⁴⁵ "Eklektik" ve ansiklopedist bir şahsiyet olan yazar, gazetecilik haricinde hukuk, iktisat, edebiyat, felsefe gibi birçok alana ilgi duymuş ve bunların hemen her birinde eserler vermiştir. Bununla beraber sonraki nesillerin zihninde Nâmık Kemâl, Ziya Paşa ya da Ali Suâvi kadar yer etmemiş olup bunun temel sebebi, Yeni Osmanlılara ve sonraki siyasi hareketlere mesafeli durmasıdır. Ancak onun rahle-i tedrisinden geçen Ebüzziyâ Tevfik gibi aydınlar, yeni nesle verdiği katkıları hayırla yâd etmeyi bilmiştir. Hem farklı disiplinlerdeki makaleleriyle *Mecmua-i Fünûn* hem de uzmanların verdiği halka açık dersleri ve konferanslarıyla *Cem'iyet-i İlmiyye-i Osmâniyye*, zamanın gençlerini etkilemiş ve *Encyclopédie*'nin 18. yüzyıl Fransa'sında oynadığı rolün bir benzerini 19. yüzyıl Osmanlı ülkesinde oynamıştır.⁴⁶ Netice itibarıyla Osmanlı okurları yüzeysel

⁴³ Budak, *a.g.e.*, ss. 31-48.

⁴⁴ Doğan, *a.g.e.*, ss. 56-59.

⁴⁵ Budak, *a.g.e.*, ss. 171-172; Doğan, *a.g.m.*, ss. 9-12.

⁴⁶ Tanpınar, *a.g.e.*, ss. 179-181; Budak, *a.g.e.*, s. 272.

dahi olsa modern bilim ve teknolojiye dair birçok meseleyi ilk defa öğrenme fırsatı bulmuştur.⁴⁷

Münif Paşa'nın Yeni Osmanlıcaya katkılarını (i) üslup tasfiyesi, (ii) tercüme faaliyetleri, (iii) ilmî ıstılahat ve (iv) dil ve alfabe reformu meseleleri olmak üzere dört ana başlık altında ele almak mümkündür. Birinci olarak, Osmanlı nesir dilinin yeniden şekillendirilip halka yayıldığı söz konusu otuz yıllık dönemde yazar, bu yeni dili kitlelerle buluşturup dalga etkisi oluşturması bakımından belki de en dönüştürücü kişi olmuştur. Devrinin en sade ve açık yazan kalem erbabından biri olarak kabul edilen paşanın kullandığı üslup ve cümle yapıları, bilhassa doğa bilimleri ve sosyal bilimlere dair metinlerde yeni nesiller için çığır açıcı nitelikteydi.⁴⁸ Osmanlı gazeteciliğinde bir mektep olarak kabul edilen *Ceride-i Havâdis*'te görev aldığı dönemde, Ali Bey ve Müşfik Efendi'nin daha önceden gazeteye taşıdığı Bâb-ı Âlî yazı dilini geliştirerek işlek hale getirmiş; gazeteciler ile halk arasında kurulan sıkı ilişki sayesinde dil hızla sadeleşmeye başlamıştır. Sonrasında modern bilimi kitlelere yaymayı amaçlayan *Mecmua-i Fünûn*'daki makalelerini hem anlaşılır bir dil hem anlaşılır bir metodoloji kullanmaya mecbur olduğu bilinciyle kaleme almıştır.⁴⁹ Bu üslubunu zaman içinde daha da geliştirmiş; Voltaire, Fénelon ve Fontenelle'in eserlerinden seçtiği bir dizi metnin tercümesi olan *Muhâverât-ı Hikemiyye* adlı eserinde yer yer müseccâ bir üslup kullanırken, sonraki tercümelerini ise klasik nesir unsurlarından büyük oranda arındırmıştır.⁵⁰

İkinci olarak, derlem yazarlarının tümü düşünüldüğünde Münif Paşa, yeni bir nesir üslubu kurmada tercümelerin önemini idrak edip ortaya koyan başlıca şahsiyet olarak öne çıkmaktadır. Bu bağlamda yeni Türk edebiyatının ilk eserlerinin verildiği 1859-1868 yılları arasında felsefî-edebî karakteri haiz ve kitap olarak basılan altı tercümeden ikisinin (*Muhâverât-ı Hikemiyye* ve *Hikâye-i Mağdûrîn*) kendisine ait olması tesadüf değildir.⁵¹ Paşanın tercüme faaliyetine verdiği bu önemin ardında hem şahsî merakı ve

⁴⁷ Budak, *a.g.e.*, s. 281.

⁴⁸ Levend, *a.g.e.*, ss. 83-107; İsmail Doğan, *Tanzimatın İki Ucu: Münif Paşa ve Ali Suavi (Sosyo-pedagojik bir Karşılaştırma)*, İstanbul: İz Yayıncılık, 1991, s. 149.

⁴⁹ Budak, *a.g.e.*, s. 129, 168 ve 261-266.

⁵⁰ M. Kayahan Özgül, *XIX. Asrın Benzersiz Bir Politeknîği: Münif Paşa*, İstanbul: Elips Kitap, 2005, s. 231.

⁵¹ Orhan Okay, "Edebiyatta Batılılaşma", *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 5, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992, ss. 168-169. Münif Paşa'nın tüm tercümelerine dair ayrıntılı bir inceleme için bkz. Özgül, *a.g.e.*, ss. 99-117.

gayretleri, hem de Bâb-ı Âli Tercüme Odası gibi bir dil mektebinde yetişmiş olması yatmaktadır. Nitekim bu çabaları zaman içinde semeresini vermiş; *Muhâverât-ı Hikemiyye*’nin tercüme metinleri Tanzimat’ın ikinci neslinde ve bilhassa Ahmed Midhat Efendi’nin eserlerinde etkisini göstermiştir.⁵²

Edebî tercümelerinde daha serbest bir üslup benimseyen Münif Paşa, ilmî ıstılahat söz konusu olduğunda ise daha kat’îdir: Etimolojiye vukufu sayesinde yeni terimlerin Türkçeye kazandırılmasında anlam aktarmasının (*calque*) yanı sıra (örn. *assurance* ve *économie* karşılığı olarak *usul-i te’minîyye* ve *ilm-i servet*) bunun mümkün olmadığı durumlarda fonolojik uyarlamayı da (örn. jeoloji) kullanmıştır.⁵³ Osmanlıların bu dönemde yeni tanıdığı bilimlerin adları ve terimlerine karşılıklar önermiş; önceki nesil Osmanlı bilim adamlarının önerdiği karşılıkları da popülerleştirerek ilmî ıstılahatın standartlaşmasına giden yolu açmıştır. Dilde sadeleşme ve alfabe reformu meselesinde ise Münif Paşa’nın 1861 yılında kaleme almış olduğu bir makale ile alfabe ıslahına dair tartışmaları başlatan kişi olduğu kayda değer bir husustur. Söz konusu makalesinde paşa, alfabenin doğurduğu zorluklara ilaveten son bir-iki asırdır kullanılan tamlama teşkil etme yöntemlerinin de okuma-yazma öğretimini daha da çetrefilli hale getirdiğini kaydetmektedir.⁵⁴

B.4.4. Nâmık Kemâl Bey

Yeni Türk edebiyatı ve çağdaş Türk düşünce tarihinin öncülerinden biri olan, “vatan ve hürriyet şairi” Nâmık Kemâl, sarayla akrabalık ilişkisi olan, köklü bir ailenin oğlu olarak 1840 yılında Tekirdağ’da dünyaya gelmiştir. Anne tarafından dedesi olan Abdülatif Paşa, terbiyesiyle bizzat ilgilenmiş; memuriyeti gereği gittiği her yere onu da beraberinde götürdüğünden ömrünün ilk on yedi yılı Tırhala, Afyon, Kütahya, Kars,

⁵² İnci Enginün, “Tanzimat Sonrasında Çeviri”, *Hürriyet Gösteri*, Nu. 108, Kasım 1989; akt. Özgül, *a.g.e.*, ss. 227-228.

⁵³ Özgül, *a.g.e.*, ss. 232-234; Levend, *a.g.e.*, s. 107.

⁵⁴ Münif, “İslâh-ı Resm-i Hatta Dâ’ir Bazı Tasavvurât”, *Mecmû’a-i Fünûn*, numero 14, Safer 1280/Temmuz-Ağustos 1863, ss. 75 (“bizde ta’allüm-i kırâ’at ve kitâbet hakkında derkâr olan su’ûbet yalnız bunlardan ibâret olmayup bir iki yüz senedenberü ittihâz olunan usûl-i terkîbiyye ve arabî ve fârisî kelimâtın ihtilâtı dahi munzamm olarak ifâde-i merâm edecek kadar tahsîl-i kitâbet nihâyet derecede tas’îb olunmuşdur. şu müşkilâta galebe etmek dahi hayli zamanlara mütevakıf olup insanın tederrüs ve ta’allüme müsâ’id olan ömrü ancak buna kifâyet eylediğinden ekseriyâ memâlik-i mahrûse ahâlîsi bu sebebe mebnî kitâbetin mücerred bir vâsıta olduğu kemâlât-ı lâzımeden mahrûm kalmaktadır.”)

Sofya gibi çeşitli eyaletlerde geçmiştir. Afyon’da altı yaşındayken Farsça öğrenmeye başlamış; iki sene sonra dedesinin azledilip İstanbul’a dönmesi üzerine önce Beyazıt Rüşdiyesi’nde, ardından Dârülmaârif mektebinde eğitim görmüştür. Ancak dedesinin Kars’a tayin edilmesi üzerine İstanbul’da fazla kalamayıp dedesiyle birlikte Kars’a gitmek zorunda kaldığından eğitim hayatı uzun olamamıştır.⁵⁵ Kırım Harbi’nin de etkisiyle ilk fikrî uyanışının başladığı bu şehirde özel hocalardan tasavvuf ve edebiyat öğrenmiş, klasik şairlerin divanlarını okumuş ve ilk şiir denemelerine başlamıştır. Ardından Sofya’da eğitimine devam etmiş, özel hocalardan Arapça ve Farsça dersleri almış ve burada tanıdığı şairler sayesinde edebiyata vukufunu artırmıştır.⁵⁶ Dedesinin ölümü üzerine İstanbul’a yerleşmiş ve 1857 yılı sonlarında mülâzım olarak Tercüme Odası’na girmiş ve burada Fransızca öğrenmiştir. Devrin seçkin âlimlerinden tefsir, hadis, fıkıh, tasavvuf ve edebiyat dersleri aldığı bu yıllarda kalemdeki arkadaşları vasıtasıyla edebiyat muhitleriyle de temaslarını genişletmiştir. Bu yıllarda bilhassa eski ve yeni nesil şairlerin teşkil ettiği ve 1861’de kendisinin de dâhil olduğu *Encümen-i Şuarâ* ve bu encümende yakından tanıdığı Leskofçalı Gâlib, sanatı ve kişiliği üzerinde derin tesirler bırakmıştır.⁵⁷ Muhtemelen 1862 yılı sonlarında Şinasi ile tanışıp *Tasvîr-i Efkar*’da yazmaya başlaması, Nâmık Kemâl’in hayatında bir dönüm noktası olmuştur. O zamana dek daha ziyade nazımla, nesrin de resmî kitabet tarzıyla iştigal eden şair, bundan sonra nesre yönelerek modern Türk nesrinin kurucularından olmuş; kendisini eski şiirin soyut dünyasıyla sınırlamayı bırakarak sosyal ve siyasî meselelerle ilgilenen bir dava adamına dönüşmüştür.⁵⁸

1865 yılı sonlarında Şinasi’nin Paris’e kaçması üzerine *Tasvîr-i Efkar*’ı yalnız başına çıkarmaya başlamıştır. İlk zamanlar şehircilik ve eğitim gibi sosyal konularda yazarken zaman içinde gazeteye siyasi bir hüviyet kazandırmış ve bu meslekteki rüştünü ispat etmiştir. Yine bu yıllarda Yeni Osmanlılar cemiyetine katılan şair, zaman içinde muhalefetini sertleştirmiş ve Bâb-ı Âlî’nin politikalarını hedef almaya başlamıştır.⁵⁹ 1867 Mart ayında Kararnâme-i Âlî’nin ilanı neticesinde yazı yazması

⁵⁵ Ömer Faruk Akün, “Nâmık Kemal”, *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 32, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006, ss. 361-362.

⁵⁶ Mehmed Kaplan, *Nâmık Kemal: Hayatı ve Eserleri*, İstanbul: İbrahim Horoz Basımevi, 1948, ss. 14-19.

⁵⁷ Önder Göçgün, *Nâmık Kemâl*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1987, ss. 5-6.

⁵⁸ Akün, *a.g.m.*, s. 364.

⁵⁹ Tanpınar, *a.g.e.*, ss. 347-351; Akün, *a.g.m.*, ss. 364-365.

yasaklanmış ve Erzurum'a vali yardımcısı olarak tayin edilmiştir. Ancak çeşitli bahanelerle görev yerine gidişini ertelemiş, aynı senenin Mayıs ayında Ziya Paşa'yla birlikte Avrupa'ya kaçmıştır. Önce Paris'e, ardından Londra'ya gitmiş; Ali Suavi ile yaşadıkları fikir ayrılığının neticesinde Haziran 1868'den itibaren Ziya Paşa'yla birlikte *Hürriyet* gazetesini çıkarmaya başlamıştır.⁶⁰ *Hürriyet* Bâb-ı Âlî'ye karşı etkili bir muhalefet oluşturmayı başarsa da, Mustafa Fâzıl Paşa hükümetle ilişkilerini düzeltmesi üzerine gazetenin tatil edilmesini istemiş; Avrupa macerası boyunca Paşa'ya daima sadık kalan Nâmık Kemâl bu talebi kabul ederken Ziya Paşa gazeteyi tek başına çıkarmaya devam etmiştir. Bundan sonra yaklaşık bir yıl daha Avrupa'da kalan şair, gurbette muhalefete devam edemeyeceklerini anlayan Yeni Osmanlılar cemiyetinin diğer mensupları gibi ülkeye dönüş yollarını aramaya başlamış ve 1870 yılı sonlarında İstanbul'a dönmüştür.⁶¹

Yazı yazmama şartıyla dönüş izni verildiğinden Nâmık Kemâl, İstanbul'a dönüşünün ardından *Diyojen*'deki birkaç imzasız yazısı haricinde Âlî Paşa'nın ölümüne kadar herhangi bir neşir faaliyetinde bulunmamıştır. Mahmud Nedim Paşa'nın sadrazam olmasının ardından Ebüzziyâ Tevfik ile birlikte bir gazete çıkarmak için girişimlerde bulunmuş ve hâlihazırda faal bir gazete olan *İbret*'i kiralayarak 1872 Haziran'ında yeni bir kadro ve yayın politikasıyla neşretmeye başlamıştır.⁶² Ancak hükümete yönelik tenkitlerinden dolayı bir ay geçmeden kapatılma cezasına uğramış ve yazar kadrosu taşrada çeşitli görevlere tayin edilerek İstanbul'dan uzaklaştırılmıştır. Bu sürgünden nasibini alan Nâmık Kemâl de Gelibolu mutasarrıflığına tayin edilmiş; ancak üç ay geçmeden bu görevden azledilerek İstanbul'a geri dönmüştür. Bu sırada tekrar yayımlamasına izin verilen *İbret*'i geçici olarak durdurulduğu 1873 Şubat'ına kadar neşre devam etmiştir. Gazetesi kapalı kaldığı günlerde *Vatan yahud Silistre* adlı meşhur piyesini ikmal ederek sahneye koymuştur. Temsilin uyandırdığı galeyan nedeniyle Ebüzziyâ Tevfik, Menâpîrzâde Nûri, Bereketzâde İsmâil Hakkı ile Ahmed Midhat gibi *İbret* gazetesi yazar kadrosuyla birlikte 1873 Nisan'ında hapis ve kalebent olarak sürgün edilmiştir.⁶³ Magosa'da geçirdiği üç seneyi aşkın sürgün hayatı, şairin

⁶⁰ Göçgün, *a.g.e.*, ss. 9-10.

⁶¹ Akün, *a.g.m.*, s. 366.

⁶² Mustafa Nihat Özön, *Ölümünün 50nci Yılı Münasebetiyle Namık Kemal ve İbret Gazetesi*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1938, ss. 2-16.

⁶³ Akün, *a.g.m.*, ss. 367-368.

edebî açıdan en verimli dönemi olmuş; piyeslerinin neredeyse tamamını, birçok roman ve tenkitlerini burada tamamlamıştır.⁶⁴

Sultan Abdülaziz'in hal'i neticesinde sürgün cezası sona eren Nâmık Kemâl Haziran 1876'da İstanbul'a geri dönmüş; Sultan Abdülhamid'in cülusundan sonra Şûrâ-yı Devlet'e ve Kanûn-ı Esâsî Lâyiha Komisyonu'na aza olarak tayin edilmiştir. Ancak yeni padişahın kendisine dair şüpheleri sona ermemiş; Meşrutiyetin ilanını müteakip Midhat Paşa'nın sadrazamlıktan azledilip Avrupa'ya sürgüne gönderilmesinin ardından Nâmık Kemâl de tutuklanmış ve beş aylık bir hapis süresinin ardından Midilli adasında ikamete memur edilmiştir. Adaya gelişinden iki buçuk yıl sonra, 1879 sonlarında buraya mutasarrıf olarak tayin edilmiş ve dört buçuk yıldan uzun süren bu zorlu görevinde bir yandan sarayla arasını düzelterek çeşitli imar faaliyetlerine imza atarken bir yandan da *Celâleddin Hârizmşah* adlı piyesini, *Cezmi* adlı romanını, *Mukaddime-i Celâl* adlı edebî değerlendirme eserini ve *Renan Müdafaaanâmesi* adlı fikrî eserini kaleme almıştır. 1884 Eylül'ünde Rodos mutasarrıflığına tayin edilmiş; Ege adalarındaki Müslüman halkın eğitim seviyesini ilerletmeye çalıştığı bu görevi sırasında son eseri *Osmanlı Tarihi*'ni yazmaya başlamıştır. 1887 sonlarında görev yeri Sakız'a nakledilmiş; ilk cüzü neşredilen tarihinin nüshalarının toplattırılması üzerine bozulan sağlığı daha da kötüye gitmiş ve Aralık 1888'de vefat etmiştir.⁶⁵

Yeni Osmanlıcada öncü bir şahsiyet olan Nâmık Kemâl'in kanaatimizce Türk dilinin bu devresine en mühim katkısı; 1840'larda Bâb-ı Âlî'de ilk örnekleri görülen, Cevdet Paşa'nın kapsamlı şekilde uygulamaya koyduğu ve Şinasi'nin gazetecilik diline aktardığı yeni nesri işlek hale getirip yazı dilinin her alanında yaygınlaştırması olmuştur. Bu nesir -(X)p gerundiumundan ve secili inşa cümlelerinden kurtulmuş ve bir disipline girmiştir. Bir yandan günlük konuşma diline ait cümleleri nesre dâhil ederken, bir yandan Şinasi'nin kullandığı ki'li gayrı tahdîdî ilgi cümlelerini devam ettirmiştir.⁶⁶ Nitekim Nâmık Kemâl'in tiyatro, roman, deneme/makale, eleştiri, mektup, tarih gibi bu dönemde Batı'dan alınan türlerin hemen hepsinde bu yeni nesri

⁶⁴ Göçgün, *a.g.e.*, ss. 13-14.

⁶⁵ Akün, *a.g.m.*, ss. 369-371.

⁶⁶ Necati Mert, "Nâmık Kemal'in Dili ve Üslubu", *Nâmık Kemal*, Hüseyin Su ve Abdürrahim Karadeniz (ed.), Tekirdağ: Nâmık Kemal Üniversitesi Yayınları, 2012, ss. 317-321. Şairin bu tür yapıları şahsi mektuplarında dahi bazen ara cümleler olarak kullanması kayda değerdir. İdris Nebi Uysal, "Nâmık Kemâl'in Düzyazılarında Türkçe Duyarlılığı", *Nâmık Kemâl*, Turan Karataş ve Orhan Kemâl Tavukçu (ed.), Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2011, s. 373.

deneyerek ıgır açtığı görülmektedir.⁶⁷ Bu bakımdan sadece savunduğu fikirler ve yazdığı eserler değil, kullandığı dil ve üslup bakımından da sonraki nesillerce stat olarak kabul edilmesi tesadüf değildir.⁶⁸ Okurlara bir fikri telkin etme gayesini güden, dolayısıyla öğretici ve eğitici yönü belirgin olan bu yeni nesir, muasırı olan okur-yazarlarca hızla benimsemiştir.⁶⁹

Osmanlı aydınlarının 18. yüzyıl sonlarından itibaren “kani oldukları” “geri kalmışlık” söylemini dille açıkça ilişkilendiren ilk düşünür Nmık Keml olmuştur. Osmanlı Devleti’nin geri kalmışlığının işlenmiş bir dile sahip olmamasından kaynaklandığını düşünen şair, ülkede henüz gerçek anlamda bir edebiyat dili mevcut olmadığı için dilin işlenemediğini ve bunun da netice olarak ilmi gelişmişliği engellediğini iddia ediyordu.⁷⁰ Dolayısıyla ağdaşlarının hemen hepsi gibi Türkçede bir reform ihtiyacı olduğuna inanan Nmık Keml’e göre dilin işlek hale getirilmesi için yaygın kullanımları esas alan bir lgatin ve kaideleri eksiksiz şekilde tedvin eden bir gramerin hazırlanması, bilhassa bir belagat kitabı telif etmek suretiyle ifadenin külfetli sanatlardan kurtarılması, “hüsn-i beyan” örnekleri içeren mecmualar hazırlanması ve Türkçenin başta bilim olmak üzere her sahada kullanılması gerekiyordu.⁷¹

B.4.5. İbrahim şinasi Efendi

1826 yılında İstanbul’da dünyaya gelen İbrahim şinasi Efendi, ilköğrenimine mahalle mektebinde başlamış; ancak asıl eğitimini mahalle mektebinin ardından üvey babası vasıtasıyla girdiği ve on yıl kadar çalıştığı Tophane Mektb Odası’nda almıştır.⁷² Modern eğitimin tesisinden önce Osmanlı aydınlarının camiler, tekkeler, hkmet daireleri, kütüphaneler, vezir ve zenginlerin konakları, lim ve mütefekkirlerin evleri olmak üzere altı temel ‘otodidakt’ tahsil yerinde yetiştiği göz önüne alınırsa⁷³ bu kalemdeki kariyerinin önemi daha da açık hale gelmektedir. Nitekim burada kalem

⁶⁷ Uysal, *a.g.m.*, s. 368.

⁶⁸ Akn, *a.g.m.*, s. 372.

⁶⁹ Gğn, *a.g.e.*, ss. 21-22.

⁷⁰ Akn, *a.g.m.*, s. 374.

⁷¹ Leyl Karahan, “Nmık Keml’in Türkçenin Sadeleştirilmesi Hakkındaki Düşünceleri”, *Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 5 (1), 1989, ss. 25-28; Kaplan, *a.g.e.*, s. 137.

⁷² Alim Kahraman, “şinasi”, *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 39, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010, s. 166.

⁷³ Osman Nuri Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, Cilt 1-2, İstanbul: Eser Kültür Yayınları, 1977, s. 375.

hulefâsından ve devrin âlimlerinden İbrâhim Efendi kendisine Arapça ve klasik ilimleri öğretmiş; yine burada görevli Fransız asıllı mühtedi Châteauneuf Reşad Efendi'den ise Fransızca ve Batı edebiyatına dair temel bilgileri edinmiştir.⁷⁴ Tanzimat'ın ilanını takip eden yıllarda Avrupa'ya öğrenci gönderme kararı alındığında Tophane müşiri Ahmed Fethi Paşa ve Sadrazam Mustafa Reşid Paşa'nın desteği ve aracılığıyla 1849 yılı başlarında maliye alanında eğitim almak üzere Fransa'ya gönderilmiştir. Burada Fransa'nın ilmî ve edebî çevrelerinden önemli şahsiyetlerle tanışıp dostluk kurmuş ve netice olarak yavaş yavaş dil ve edebiyata yönelmiştir.⁷⁵

Altı yıla yakın kaldığı Paris'ten muhtemelen 1855 yılı ortalarında dönen yazar, Meclis-i Maarif üyeliğine tayin edilmiştir.⁷⁶ Bu sırada muhalif bulunan Mustafa Reşid Paşa için ünlü Kasîde-i Lâmiyye'sini yazması ve ardından sakalını kesmesi bahane edilerek bu görevine son verildiyse de Reşid Paşa'nın tekrar sadarete getirilmesiyle vazifesine geri dönmüştür.⁷⁷ 1860 yılı Eylül ayında Âgâh Efendi ile birlikte çıkarmaya başladığı *Tercümân-ı Ahvâl* gazetesi, *Cerîde-i Havâdis* çok daha eski olsa da imtiyazının bir yabancıya ait ve yarı resmî nitelikte olması nedeniyle ilk özel Türk gazetesi olmuştur. Altı ay kadar devam ettikten sonra bu gazeteden ayrılan yazar, 1862 Haziran'ında bu defa *Tasvîr-i Efkâr* adlı gazeteyi kendi başına çıkarmaya başlamıştır. Türk matbuat tarihinde ilklere imza atan bu gazete, başta Nâmık Kemâl ve Ebüzziyâ Tevfik gibi serbest fikirli genç yeteneklerin de katılmasıyla hem Yeni Osmanlıca hem Yeni Türk Edebiyatı için bir dönüm noktası olmuştur.⁷⁸ Bu dönemdeki eleştirel tutumu yüzünden Temmuz 1863'te Meclis-i Maarif'teki işine son verilen yazar, sonraki yıllarda gazetecilik ve basım faaliyetlerine ağırlık vermiş; matbaasında hem kendisine hem başka önemli yazarlara ait eserleri neşretmiştir. Ancak 1865 yılı başlarında yürürlüğe giren Matbuat Nizamnamesi'nin getirdiği ağır şartlar nedeniyle gazeteyi Nâmık Kemâl'e emanet ederek Paris'e kaçmıştır.⁷⁹ Bu ikinci Paris devresinde yazar kendisini tamamen ilmî faaliyetlere ve bilhassa lügat çalışmalarına vermiş; sonradan Paris'e gelen Yeni Osmanlılara karşı mesafeli durmuştur. 1867 yazında Fransa seyahati için

⁷⁴ Ahmed Râsim, *Matbuat Tarihine Medhal: İlk Büyük Muharrirlerden Şinasi*, Ferhat Korkmaz (haz.), Ankara: Detay Yayınları, 2016, s. 19; Bedri Mermutlu, *Sosyal Düşünce Tarihimizde Şinasi*, İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2003, s. 27.

⁷⁵ İsmail Parlatır, *Edebiyatımızın Zirvesindekiler: Şinasi*, Ankara: Akçağ Yayınları, 2004, ss. 18-19.

⁷⁶ Ziyad Ebüzziya, *Şinasi*, Hüseyin Çelik (haz.), İstanbul: İletişim Yayınları, 1997, ss. 102-103.

⁷⁷ Mermutlu, *a.g.e.*, ss. 34-36.

⁷⁸ Kahraman, *a.g.m.*, s. 167.

⁷⁹ Ahmed Râsim, *a.g.e.*, ss. 24-25.

Paris'e gelen Sultan Abdülaziz'in refakatinde bulunan Fuad Paşa'nın arzusu üzerine İstanbul'a dönmüş; ancak birkaç ay sonra tekrar Paris'e gitmiştir. Üçüncü Paris dönemini de yine lügat çalışmasına adanmış Şinasi, Yeni Osmanlıların bu yıllarda Londra'da olması nedeniyle sakin geçirdiği iki yılın ardından 1869 yılında İstanbul'a kesin olarak dönmüştür.⁸⁰ Bu son iki yılında büyük ölçüde yalnız yaşayan ve önceki eserlerinin yeni baskılarını neşreden yazar, bozulan sağlığı nedeniyle sonuna yaklaştığı lügatini tamamlamaya imkân bulamamış ve 1871 Eylül'ünde hayata veda etmiştir.

Şinasi'nin Yeni Osmanlıcaya sayısız katkısı olmakla birlikte onu asıl öne çıkaran, her alanda “öncü şahsiyet” olmasıdır: Türk gazeteciliği, yeni Türk nesri, modern Türk tiyatrosu gibi olguları Şinasi'yi hesaba katmadan anlamak mümkün değildir. Nitekim Tanpınar, Türk dilinde Batı edebiyatına ait türlerin ilk defa görüldüğü yani Yeni Türk Edebiyatının doğduğu 1859-1865 döneminde en belirleyici üç şahsiyeti Ahmed Cevdet Paşa, Münif Paşa ve İbrahim Şinasi Efendi olarak kaydetmektedir. Gelecek nesiller için çığır açan, Batı'yla teması ilk başlatan ve Osmanlı toplumunda her haliyle “yeni insan”ın başlangıcını teşkil eden Şinasi ise bu üçü arasında ise en etkilisi olmuştur.⁸¹ Mustafa Reşid Paşa ve takipçilerinin bürokrasi dilinde başlattığı ve Cevdet Paşa'nın ilk kapsamlı denemesini yaptığı dilde sadeleşme hareketini özel olarak gazete diline ve genel manasıyla edebiyata uygulayan kişi Şinasi'dir.⁸² Halkın kolaylıkla anlayabileceği bir yazı dili kurmaya yönelik bu ilk girişimleri bilhassa gazetesindeki makalelerinde ortaya koymuştur.⁸³ Osmanlı'da modern nesrin başlangıcı olarak kabul edilebilecek olan Şinasi, seciyi ya tamamen atmak yahut cümlelerin tabii ve mantıkî bünyesine mal etmek suretiyle hem cümle yapılarını rasyonelleştirilmiş hem de eski nesrin işlek bir yazı diline dönüşmesinin önünü açmış; Farsça tipte gayri tahdidî (*non-restrictive*) ilgi cümlelerini kullanarak predikat merkezli niteleme yapılarında öznenin yüklemle uzak düşmesini önlemeye çalışmış; netice itibarıyla yazı diliyle konuşma dili

⁸⁰ Parlatır, *a.g.e.*, ss. 25-26; Mermutlu, *a.g.e.*, ss. 51-53.

⁸¹ Ahmet Hamdi Tanpınar, *19uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul: Çağlayan Kitabevi, 1988, s. 159.

⁸² Yeni Osmanlıcada nesrin sadeleşmesi ve mefzul cümle yapılarının Şinasi'den daha geriye gittiği ancak “bozucu yabancı unsurlar”ca sekteye uğratıldığı iddiaları için bkz. Said Paşa, *Gazeteci Lisânı*, Dersaadet: Sabah Matbaası, 1327, ss. 105-106.

⁸³ Alim Kahraman, “Şinasi”, *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 39, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010, s. 168; Gülden Sağol, “Osmanlı Döneminde Dilde Sadeleşme”, *Osmanlı Ansiklopedisi*, Cilt 9 (Kültür ve Sanat), Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999, s. 507.

arasında bir denge kurmuştur.⁸⁴ Bu teşebbüsleri sayesinde sonraki nesil yazarları tarafından minnetle yâd edilen bir nevi reformist olarak kabul edilmiştir.⁸⁵

Şinasi'nin yeni nesre olan katkısından ayrı düşünölemeyecek diğör yönü ise gazeteciliğı olmuştur. Her ne kadar o dönemde kendisinden önce *Takvim-i Vekāyi* ve *Cerīde-i Havādis* adlı iki gazete olsa da bunlar Şinasi'nin örnek aldığı modeller olmamış; kendisi modern anlamda gazetenin manası ve önemini Paris'te bizzat müşahade etmek suretiyle anlamıştır. Gördüğü yenilikleri *Tasvīr-i Efkār*'da uygulama fırsatı bulmuş ve haberlerin konulara göre ayrılması, edebî eserlerin (*Şair Evlenmesi*, *Hey'et-i Sâbika-i Kostantiniye*) tefrika olarak verilmesi suretiyle tefrikanın ortaya çıkışı ve ilk basın tartışması gibi gazetecilik sahasında "ilk"lere imza atmıştır.⁸⁶ Bunun yanında bilhassa yabancı basından yaptığı tercümelerle gazetecilik dilinin standartlaşmasını da sağlamıştır. Modern anlamda gazeteciliğı kuran kişi olması nedeniyle, *Tasvīr-i Efkār* ile hem Nâmık Kemâl gibi devrinin önde gelen yazarlarının kamuoyuna kendilerini ifade edebilecekleri ve edebî kişiliklerini kurabilecekleri bir mecra sağlamış, hem de Ebüzziyâ Tevfik gibi sonraki yıllarda Türk gazeteciliğinin öncüsü olacak şahsiyetlerin yetişmesi için bir "mektep ortamı" sunmuştur.⁸⁷

B.4.6. Ziya Paşa

Tanzimat devrinin önde gelen devlet ve fikir adamlarından Ziya Paşa, 1829 yılında İstanbul'da dünyaya gelmiştir. İlk tahsilini Kandilli'deki mahalle mektebinde, orta tahsilini Süleymaniye'de bulunan ve döneminin başlıca modern eğitim kurumlarından olan Mekteb-i Ulûm-i Edebiyye'de tamamlamış, bu sırada özel hocalardan Arapça ve

⁸⁴ Tanpınar, *a.g.e.*, s. 191-192. Bununla birlikte yazar, bu yolla Şinasi'nin "İran edebiyatıyla temasın dahi alıştırmadığı bir ifade tarzını Türkçenin bünyesine sokmaya çalış[tığı]" kanaatindedir. Bununla birlikte ki'li birleşik cümlelerin Eski Anadolu Türkçesi devresinden itibaren yaygınlığı ve fonksiyonlarına dair bir inceleme için bkz. Mertol Tulum, *Ma'ârif-nâme, Metin ve Ki'li Birleşik Cümleler Üzerine Bir İnceleme*, Yayınlanmamış Doçentlik Tezi, İstanbul, 1978, ss. 1-26.

⁸⁵ Örn. bkz. Ahmed Midhat, "Osmanlıcanın Islâhı", *Dağarcık*, numero 1, İstanbul, 1871 (1288), s. 22; akt. Levend, *a.g.e.*, s. 126 ("Şinâsi merhûm mensûr ibârelerindeki seci' ve kafiyeleleri kaldırıp anlardan muntazar olan hizmeti bir sifıra gördürmüş ve bu sûretle kelâmları parçalamış olduğu gibi cümleleri dahi bend bend ayırıp bu sûretle lisânımızı bayağı umumîleşdirmiş ve merhûm-ı muşârun-ileyhin bu himmeti sâyesinde el-yevm erbâb-ı şebâbımızdan birçoklarının eli kalem tutabilmeğe başlamıştır")

⁸⁶ Ziyad Ebüzziya, *Şinasi*, Hüseyin Çelik (haz.), İstanbul: İletişim Yayınları, 1997, ss. 176-179.

⁸⁷ İsmail Parlatır, *Edebiyatımızın Zirvesindekiler: Şinasi*, Ankara: Akçağ Yayınları, 2004, ss. 41-44. Şinasi'nin Türk diline sunmaya çalıştığı diğör bir katkı olan lügatı ise kayıp olup hakkında söylenecekler tahminden öteye gitmeyeceğinden, bu hususta bir bahse girmek sağlıklı olmayacaktır. Bu sözölüğün akıbetine dair bir değerlendirme için bkz. Ziyad Ebüzziya, *a.g.e.*, ss. 362-368.

Farsça öğrenmiştir.⁸⁸ Ardından on altı-on yedi yaşlarındayken Sadâret-i Uzmâ Mektûbî Kalemî'ne kâtip olarak girmiş; burada tanıdığı devrin ünlü edipleri sayesinde şiir ve inşasını geliştirme imkânı bulmuştur.⁸⁹ 1856'da Mahmud Nedim Paşa delaletiyle ve Sadrazam Mustafa Reşid Paşa vasıtasıyla Mâbeyn-i Hümayun'da kâtip olmuş; burada öğrenmeye başladığı Fransızca sayesinde Batı kültürü ve edebiyatını yakından tanımış ve ilk tercümeleri olan *Endülüs Tarihi* ve *Engizisyon Tarihi*'ni hazırlamıştır.⁹⁰

Hâmîsi olan Mustafa Reşid Paşa'nın 1859 yılında vefatı, şairin meslek hayatında bir dönüm noktası olmuştur. Zira Tanzimat'ın sonraki on yılına damga vuran başlıca iki şahsiyetten biri olan Âlî Paşa ile yıldızı bir türlü barışmamış ve nihayetinde aralarındaki bürudet şiddetli bir husumete dönüşmüştür. Tahta çıkışını müteakip ilk zamanlar Sultan Abdülaziz'in gözüne girmeyi başarmış; ancak sonrasında Mâbeyn-i Hümayun'dan azledilerek önce Zaptiye Müsteşarlığı'na tayin edilmiştir. Ardından İstanbul'dan uzaklaştırılmak maksadıyla Atina sefaretiyle görevlendirilse de buradaki ihtilali bahane ederek istifa etmiş; bunun üzerine uhdesine tevcih edilen Kıbrıs mutasarrıflığı ile payitahttan ayrılmak zorunda kalmıştır.⁹¹ Kıbrıs'taki kısa süreli görevi sırasında imar ve asayiş alanında mühim ıslahatlara imza atsa da buranın iklimi kendisine ve ailesine iyi gelmemiş ve ciddi hastalıklar geçirmelerine sebep olmuştur. Babasının da vefatı üzerine yaptığı müracaat neticesinde 1862 yılı sonlarında Meclis-i Vâlâ azası olarak İstanbul'a geri dönmüştür.⁹² Ardından müfettişlik göreviyle Bosna'da bulunmuş, buradaki suiistimallerle ilgili tahkikatı kendi aleyhine dönünce bu görevden istifa etmiş; İstanbul'a avdetinden birkaç ay sonra da Deâvî Nazırı olarak görevlendirilmiştir.⁹³

Kısa süren bu görevinin ardından tayin edildiği Amasya ve sonrasında Canik mutasarrıflığı kendisi için önceki Kıbrıs görevi kadar hatta bundan daha da kötü bir

⁸⁸ M. Kaya Bilgegil, *Ziyâ Paşa Üzerine Bir Araştırma*, Cilt I, 2. bs., Ankara: Sevinç Matbaası, 1979, s. 443; Tanpınar, *a.g.e.*, s. 301.

⁸⁹ Abdullah Uçman, "Ziya Paşa", *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 44, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013, s. 475.

⁹⁰ Tanpınar, *a.g.e.*, s. 302.

⁹¹ İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, 4.Cilt, İstanbul: Dergâh Yayınları, 1988, ss. 2032-2033.

⁹² Bilge Ercilasun, *Edebiyatımızın Zirvesindekiler: Ziya Paşa*, Ankara: Akçağ Yayınları, 2007, ss. 18-20.

⁹³ Uçman, *a.g.m.*, s. 476.

tecrübe olmuştur. Burada da maarif, imar ve asayiş alanlarında başarılı ıslahatlar yapsa da önce sağlığı bozularak uzun süre hasta yatmış; sonrasında çıkarlarına dokunduğu bir kısım yerel eşrafla birlikte İstanbul'daki hasımlarının girişimleri neticesinde aleyhinde açılan soruşturmayla mücadele etmek zorunda kalmıştır.⁹⁴ Ekim 1866'da yeniden Meclis-i Vâlâ azası olarak İstanbul'a geri döndüğünde *Muhbir* gazetesinde neşrettiği yazılarla açıktan muhalefete başlamıştır. Bu sırada bir süredir faal olan ve mensubu olduğu Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nin üyeleri Mart 1867'de ilan edilen Kararnâme-i Âlî neticesinde taşra idareciliği veya sürgün yoluyla İstanbul'dan uzaklaştırınca kendisinin de payına Kıbrıs mutasarrıflığı düşmüştür. Burada daha önce başına gelen felaketlerden bahisle başka bir mahalle naklini istemiş, görev yeri Rodos'a çevrilince Mustafa Fazıl Paşa'dan gelen daveti kabul ederek 1867 yılı Mayıs ayında Nâmık Kemâl'le birlikte Paris'e kaçmıştır.⁹⁵ Bir süre Paris'te kaldıktan sonra Londra'ya geçmiş ve ilk zamanlar *Muhbir* gazetesine katkıda bulunduktan sonra Ali Suavi'yle yaşadıkları anlaşmazlık üzerine Haziran 1868'de Nâmık Kemâl'le birlikte *Hürriyet*'i neşretmeye başlamıştır.⁹⁶ Ancak hâmileleri olan Mustafa Fâzıl Paşa'nın padişah tarafından affedilip İstanbul'a dönmesi ve kendilerine desteğini kesmesi üzerine Nâmık Kemâl'le de fikir ayrılığı yaşamış ve *Hürriyet*'i önce Londra'da, ardından Cenevre'de tek başına çıkarmıştır. Beş yıllık Avrupa macerasının bu son devresinde maddi açıdan zor günler yaşayan ve Mustafa Fâzıl Paşa'nın rakibi Hidiv İsmâil Paşa tarafından kısmen himaye edilen Ziya Paşa, Âlî Paşa'nın ölümünün ardından Mahmud Nedim Paşa'nın sadrazam olmasıyla siyasi ortamın yumuşaması neticesinde 1871 yılı sonlarında İstanbul'a geri dönmüştür.⁹⁷

Politikaya müdahil olmadığı ve geçim sıkıntısı çektiği bu yıllarda önce Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye'de İcra Cemiyeti reisliği, sonra Şûrâ-yı Devlet azalığında bulunmuştur. Sultan Abdülaziz'in hal edilip V. Murad'ın tahta çıkarılmasının ardından kısa süreliğine Mâbeyn Başkâtibi ve Maarif Nezâreti Müsteşarı vazifelerini ifa etmiş; II. Abdülhamid'in tahta çıkmasıyla başlayan anayasa hazırlıkları kapsamında Nâmık

⁹⁴ Müderris İsmail Hikmet, *Ziya Paşa, Hayatı ve Eserleri*, İstanbul: Kanaat Kütüphanesi, 1932, ss. 29-31.

⁹⁵ Uçman, *a.g.m.*, s. 476; Ercilasun, *a.g.e.*, s. 25.

⁹⁶ Müderris İsmail Hikmet, *a.g.e.*, s. 43.

⁹⁷ Önder Göçgün, *Ziya Paşa'nın Hayatı, Eserleri, Edebi Şahsiyeti ve Bütün Şiirleri*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1987, ss. 10-15.

Kemâl’le birlikte Kanûn-ı Esâsî Encümeni’nde görev almıştır.⁹⁸ Meşrutiyetin ilanından önceki süreçte sert muhalefeti nedeniyle Sadrazam Midhat Paşa’yla arasının açılması, Ziya Paşa’nın İstanbul’dan son defa uzaklaştırılmasının önünü açmıştır. Mebus olma arzusuna dair söylentiler yüzünden Padişahın da isteği üzerine 1877 yılı başlarında vezirlik rütbesiyle Suriye valiliğine tayin edilmiştir. Suriye valiliği yerel ve uluslararası dinamiklerle çatışması yüzünden uzun sürmemiş, ardından getirildiği Konya valiliğinde de tefecilerle mücadelesi yüzünden aynı kaderi yaşamıştır. Son görevi olan ve 1878 yılı Haziran ayında başladığı Adana valiliği sırasında önemli imar, kültür ve eğitim reformlarına girişmiş; ancak kötüye giden sağlığı nedeniyle ömrü daha fazlasına vefa etmeyerek 1880 Mayıs’ında vefat etmiştir.⁹⁹

Nâmık Kemâl ile birlikte Ziyâ Paşa, Şinâsi’nin açtığı mecrada ve Fransız edebiyatı etkisinde gelişen yeni Türk edebiyatının temellerini gerçek anlamda atan şahsiyetlerden biri olmuştur. Devrinin yeni yetişen aydınları gibi o da klasik şiir ve inşayı yoğun bir şekilde eleştirmiş ve bu görüşlerini kısmen eserlerine, kısmen de gazetelerdeki makalelerine yansıtmaya çalışmıştır. Bir yandan da bilhassa *Hürriyet* gazetesindeki makaleleriyle Batı’dan gelen yeni fikir ve kavramları da işlemiştir.¹⁰⁰ Muhalif bir kişiliğe sahip olan Ziya Paşa, hayatını sürekli siyasî mücadele içinde geçirmiş; bu çerçevede Yeni Osmanlıların meşrutiyetçi ve mutedil muhalif grubun mensupları arasında Nâmık Kemâl ile birlikte en sert ve uzun süreli muhalefeti yapan kimse olmuştur.¹⁰¹ Öte yandan hayatı ve eserlerinin kendi dönemi gibi tam bir ikilik içerisinde olması bakımından Ziya Paşa, Tanzimat’ın ikinci yarısındaki aydın tipinin en iyi örneğidir. Devrinin aydını gibi çelişkilerle dolu düşünce dünyasında birçok red ve kabulün arasında tenakuz üzere kalmış; bir yandan modernitenin getirdiği yeni modellere karşı kuşkulu ve güvensiz yaklaşırken, bir yandan da yeni düşüncenin en hararetli müdafilerinden biri olarak temayüz etmiştir.¹⁰² Dil ve edebiyata dair farklı

⁹⁸ Tanpınar, *a.g.e.*, ss. 307-308.

⁹⁹ Ercilasun, *a.g.e.*, ss. 47-52.

¹⁰⁰ Uçman, *a.g.m.*, s. 477.

¹⁰¹ İhsan Sungu, “Tanzimat ve Yeni Osmanlılar”, *Tanzimat I (Yüzüncü yıldönümü münasebetile)*, İstanbul: Maarif Matbaası, 1940, ss. 853-856.

¹⁰² Tanpınar, *a.g.e.*, ss. 310-311; Paul Dumont, “Tanzimat Dönemi (1839-1878)”, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi II (XIX. yüzyılın başlarından yıkılışa)*, Robert Mantran (ed.), Server Tanilli (çev.), İstanbul: Adam Yayınları, 2000, s. 69.

zamanlarda ortaya koyduğu fikirlerindeki yoğun çelişkiler, bu tenakuzun en önemli örneklerinden sayılabilir.¹⁰³

Tüm bu çelişkileri bu yana, diğer derlem yazarları gibi Ziya Paşa da Yeni Osmanlıcaya ciddi katkılarda bulunmuş olup kanaatimizce bunların başında tercümeleri gelmektedir. Yusuf Kâmil Paşa, Nâmık Kemâl, Ahmed Vefik Paşa ve Münif Paşa gibi Tanzimat devri yazarlarına benzer şekilde dilin işlenmesinde tercümenin önemini idrak etmiş olan Ziya Paşa, gençliğinde şahsi çabalarıyla Fransızca öğrenmiş ve bu yıllarda *Engizisyon Tarihi* ve *Endülüs Tarihi* adlı iki tarih eserinin, Avrupa yıllarında ise Moliere'in *Tartuffe (Riyânın Encâmı)* adlı piyesinin tercümesiyle yeni nesre katkıda bulunmuştur. Erken yıllarında tekellüflü bir yazı dilini tercih eden yazarın, genel olarak Batı edebiyatıyla felsefesi ve özel olarak da Fransız diliyle temasa geçtikten sonra yavaş yavaş daha sade bir üsluba yönelmiş olması kayda değer bir husustur.¹⁰⁴ Tanzimat devrinin en kapsamlı antolojisi olup klasik şiirin dönemlerini de ortaya koymaya çalışan *Harabât* adlı seçkisini de yine kısmen Batı edebiyatının etkisiyle hazırlamış olup bu eseriyle de yeni nesillerin klasik şiire kolaylıkla erişebilmesini amaçlamıştır.

Ziya Paşa'nın nesir anlayışının ipuçlarını çeşiti yazılarından elde etmek mümkünse de *Şiir ve İnşâ* adlı makalesi bu alanda en kapsamlı eseri olarak dikkat çekmektedir. İnşa geleneğini ve bu geleneğin önde gelen temsilcilerini doğal dilden uzaklaştıkları için eleştiren yazara göre taklit yoluyla gelişmiş bu dilin hukuk gibi başka alanlara uygulanması ciddi mahzurlar hatta adaletsizlikler doğurabilmektedir. Kâmûs Mütercimi Âsım Efendi'nin ve *Muhbir* gazetesinin benimsediği yazı dilini nesirde doğal dilin başlıca iki örneği olarak gören Ziya Paşa, *Hürriyet* gazetesinde de buna uygun şekilde Bâb-ı Âlî lisanından mümkün mertebe uzak bir tarzda yazmaya çalışmıştır. Bu kapsamda kendisinin en sert eleştirdiği âdetlerden biri de, Bâb-ı Âlî yazı dilinde sıkça görüldüğü üzere cümleleri rasyonel bir şekilde mefsul hale getirmeyip muhtelif zarf-fiillerle (örn. *olmağla*, *bulunmağla*) ve bağlaçlarla (örn. *mebnî*, *dolayı*) birbirine raptetme uygulamasıdır.¹⁰⁵ Bununla birlikte derleme dâhil

¹⁰³ Göçgün, *a.g.e.*, s. 43.

¹⁰⁴ Nurullah Çetin, "Ziya Paşa", *Tanzimat Edebiyatı*, İsmail Parlatır (ed.), Ankara: Akçağ Yayınları, 2006, s. 144.

¹⁰⁵ Ziya Paşa, "Şiir ve İnşâ", *Hürriyet*, numero 11, 20 Ca 1285/7 Eylül 1868, ss. 6-7 (İstintâk olunan bîcâre derdini bildiği lisanla söylerken müstantik efendi olduğundan lâfzına aşağıda bir de

edilen bazı eserlerinde aynı yolu kendisi de tuttuğu görülmektedir. Sözelimi *Arz-ı Hâl* eserinde 26 defa *olmağla*, 1 defa *bulunmağla*, 31 defa *olup*, 1 defa *mebnî* kelimelerini önermeleri bağlamak amacıyla kullanmıştır. *Endülüs Tarihi* adlı eserinin incelenen ilk 50 sayfalık kısmında ise 88 defa *olup*, 17 defa *olmağla*, 5 defa *olmağın*, 4 defa *mebnî* gibi bağlama unsurlarına başvurduğu tespit edilmiştir. Netice itibarıyla geleneği eleştiren ancak bir yandan da devam ettirmeye çalışan Tanzimat devri yazarlarının hemen hepsinde olduğu gibi (hatta belki de bir nebze daha fazla) Ziya Paşa'da da bu gibi tezatlar göze çarpmaktadır.

bulunduğundan ve “olmağla” ve “bulunmağla” gibi bir râbıta düşürüp ötekinin hiç lisânından sudûr etmeyen bir takım ibâreleri cebinden yazar [...] O yere geçecek usûl-i kalem seyyi'âtındandır ki te'lîflerde matbûatda âsâr-ı ma'rifetlerini ibrâz ile edebiyatda bir inkılâb-ı âzîm husûlüne sebep olan zevâtın ekseri “olmağla, bulunmağla, ecilden, hasebiyle, mebnî, dolayı, derkâr, âşikâr” daire-i fâsidesine inhisâra tenezzül etmedikleri için kalemlerinde lâyıkıyla müstahdem değillerdi)

1. BÖLÜM: Teorik Arkaplan

1.1 Niteleme

Wittgenstein, *Tractatus Logico-Philosophicus* adlı eserinde şöyle der: “Dünyanın benim dünyam olduğu şu gerçekte kendini göstermektedir: Dilin (anladığım dilin) sınırları, benim dünyamın sınırları demektir.”¹⁰⁶ Bunu dilde, her gerçeklik ve her gönderge için, onu ifade ve temsil eden bir kelimenin var olmasında görürüz. Ancak bu kelime, yani isim, kendi başına tam bir anlam taşımaz. Bu bağlamda, Aristoteles’in, “*insan, beyaz veya koşmak* gibi kelimelerin birbirleriyle ilgili olarak bir arada bulunmadıklarında tam bir anlam taşımadıkları”¹⁰⁷ sözünü hatırlayabiliriz. Başka bir deyişle, Aristoteles için bu terimler, anlamlarını bir yükleme aracılığıyla sınırlamadığımız sürece ne doğru ne de yanlıştır.

Dolayısıyla yüklemeyle ilgili ilk çalışmanın kaynağı, Aristoteles’in *Kategoriler* eserinde bulunmaktadır. *Kategori*yi *yüklem* anlamında kullanan Stagiralı filozof, eserinde ayrıca özne işlevini gören *töz* yahut *cevher* (*ousia / substance*) kategorisine de yer verir. “Yüklenilen şeyle ilgili söylenebilecek her şeyin özne için de söylenebileceği”ni¹⁰⁸ belirterek yüklem kesişimli ya da geçişken niteliğini de ifade eder. Aynı zamanda *töz* kategorisinin bir özne hakkında söylenmediğini ya da bir öznde olmadığını, aksine bunun bir *bu* (*tode ti*), yani münferit ve belirli bir şey olduğunu kaydeder.¹⁰⁹ Bu nedenle Trendelenburg gibi bazı ilim adamları¹¹⁰ Aristoteles’in kategoriler listesini dilbilgisel kategorilerle özdeşleştirmek istemişlerse de bu yorum terk edilmiştir.

Her hâlükârda Aristoteles’in araştırmasının çıkış noktası itibarıyla dilbilimsel bir yaklaşıma dayandığını vurgulamak gerekir. İşte bu nedenle çalışmasını, doğru ya da yanlış olmaları mümkün olmaksızın, bir araya gelmediklerinde bile anlam taşıyabilen terimler listesiyle sınırlamaktadır. Yani Aristoteles, hangi şeylerin bir öznde olduğu

¹⁰⁶ Ludwig Wittgenstein, *Tractatus Logico-Philosophicus*, çev. C. K. Ogden, (Londra-New York: Kegan Paul & Harcourt, Brace, 1922), 5.62.

¹⁰⁷ John Lloyd Ackrill, *Aristotle's Categories and De Interpretatione* (trans. with notes), (Oxford: Clarendon Press, 1963), 2a 9-11.

¹⁰⁸ Ackrill, *a.g.e.*, 1b 10-11.

¹⁰⁹ Ackrill, *a.g.e.*, 2a 12-13.

¹¹⁰ Adolf Trendelenburg, *Geschichte der Kategorienlehre*, (Berlin: G. Bethge, 1846), s. 33, Tıpkıbasım Georg Olms Verlag, 1963.

ya da özneye ait olduğu ve hangi şeylerin söylendiği ya da özneye yüklendiği ayrımıyla *töz* yahut *cevher* (*ousia / substance*) ile *ilinek* yahut *araz* (*symbebekos / accident*) arasındaki farkı ortaya koymuştur. Ancak *Kategoriler*'de bazı cümle niteleyiciler (*sentence modifiers*) hariç tutularak *bazı*, *tüm*, *çok* veya *değil* gibi terimler kapsam dışında tutulmakta ve sadece bir şekilde tasvirî (*descriptive*) olan terimler dâhil edilmektedir. Dolayısıyla Aristoteles'in kategoriler listesi ya da yükleme biçimleri şu şekildedir: (töz kategorisine giren) öznenen başka, bir özne hakkında söyleyebileceğimiz her şey nicelik, nitelik, izâfet, mekân, zaman, bir konumda olma, iyelik, eyleme ya da etkilenme kapsamındadır.¹¹¹

İleride de tafsilatıyla ele alınacağı üzere bu çalışmanın amacı, bir adın nitelenmesi söz konusu olduğunda dillerin (ve özel olarak da yenileşme devrinde Türkçenin) umumiyetle hangi yöntemleri kullandığıyla ilgilidir. Dolayısıyla bu yüklemleri veya yüklemlerimizin öznesinin nitelendirmelerini tek bir dilbilgisel, sentaktik, semantik ve hatta fonolojik kategori altında sınıflandırmanın zorluğunu da göz önüne alarak,¹¹² burada esasen Aristoteles'in kategorilerine tam olarak karşılık gelmeyen ve Harry Wetzer gibi bazı çağdaş dilbilimcilerin "özellik kavramları" (*property concepts*)¹¹³ olarak adlandırdığı kategorilere giren *niteleme* ve *görelilik* kategorileriyle ilgileniyoruz.

Bu nedenle bir özneye dair yapılabilecek nitelemelerle ilgilenirken, buna ister *töz*, ister *özne*, ister *isim* diyelim, öncelikle bu öznenin ne olduğunu tanımlamadan bunlar hakkında konuşmak faydasız olacaktır. Yani ne hakkında yükleme yapıyoruz? Hangi ismi niteliyoruz? Ve elbette, anlamını ne şekilde değiştirebilir veya sınırlandırabiliriz? Başka bir deyişle, *ilineklerin/arazların* meydana geldiği yüklemlerin öznesi olmak için hangi özelliklere sahip olmak gerekir? Bunun için esasen isimler sınıfına; yani dili düşüncenin ifade aracı hâline getirmemize ya da Wittgenstein'ın deyişiyle, dünyayı tasvir etmemize imkân verecek şekilde dünyanın göndergelerinin anlamını bir araya getiren kelimeler grubuna ait olmak gerekir. Platon

¹¹¹ Ackrill, *a.g.e.*, 1b 25-2a 5.

¹¹² Fonolojik varyasyonların etkisi için örn. bkz. Julia Schlüter, "Phonological determinants of grammatical variation in English: Chomsky's worst possible case", Günter Rohdenburg ve Britta Mondorf, ed., *Determinants of Grammatical Variation in English* (TiEL 43.), (Berlin-New York: Mouton de Gruyter, 2003), ss. 69-118.

¹¹³ Harry Wetzer, *The Typology of Adjectival Predication*, Georg Bossong ve Bernard Comrie, ed., (Berlin-New York: Mouton de Gruyter, 1996), ss. 3-4.

Kratylos'ta “adları bilen nesneleri de bilir” derken,¹¹⁴ Wittgenstein ise “önermede isim nesneyi temsil eder” demiştir.¹¹⁵ Ancak bu adların ne olduğu ya da belli bir dilbilgisel kategoriye aidiyetlerinin belirlenmesi eskiden beri pek de kolay olmamıştır. Yunancada *ónoma* ve Latince *nomen* ile karşılanan isim, esasen isim ve sıfat kategorilerini içermektedir. Ancak dilbilim alanında çeşitli tanımları bulunan bu iki kategori, Ortaçağ'a kadar birbirinden ayrı tutulmuyordu.

Günümüzde bir dilin temel dilbilgisel kategorilerinden (fiil kategorisiyle birlikte) bahsederken en azından sezgisel bir başlangıç noktası olarak isimlerin varlığını hepimiz kabul etsek de, aslında ismin ne olduğuna dair ortak bir tanıma, bir mutabakata sahip değiliz. Bu belirsizlik, sıfatın ne olduğu konusunda daha da büyüktür. Zira isimler ve fiiller tüm dillerde bulunurken, her dilde sıfat sınıfından kelimeler yoktur.¹¹⁶ Bununla birlikte, daha geniş bir tanımla, isim ve sıfat arasındaki ayrımı belirlemek için, bir sınıf olarak isimlerin leksikal içeriği genellikle eşyaya, yani bir töze atıfta bulunan kelimeler olduğunu ve bu nedenle onları semantik olarak tanımlayacağımızı söyleyebiliriz. Buna karşın sıfat ise eşyanın bir niteliği veya özelliğine atıfta bulunmaktadır. Sentaktik işlevine bakıldığında ise isim, bir nominal sentagmanın çekirdeğidir ve farklı türlerde olabilen farklı yüklemeler buna uygulanabilmektedir. Her bir yükleme ile ismin anlamında bir sınırlama ya da değişiklik elde ederiz. Yani anlamını farklı şekillerde sınırlandırır, belirler ya da açıklarız. Bazen anlamını daha iyi açıklar; bazen onu büyütür ya da küçültür; bazen onu sayar (azdır, yoktur ya da çoktur deriz) ya da başka nesnelerle ilişkilendiririz. Bazen yüklemimizin x ismine sahip nesneler kümesindeki nesnelerden tam olarak hangisine göndermede bulunduğunu belirtir; bazen de o ismin varlığının hangi zaman aralığında vuku bulunduğunu ifade ederiz.

Bir ismin anlamını sınırlamak veya değiştirmek söz konusu olduğunda, diller genel olarak farklı araçlardan yararlanır. Prensip olarak, bir ismin nitelenmesinde en önemli rolü belirleyici, niteleyici, belirtici veya açıklayıcı biçimleriyle sıfatlar oynar. Bununla birlikte, özgün anlamıyla ele alındığında *ónoma* teriminin içeriği, bize isim nitelemenin başlıca yollarından bir diğerinin, İngilizce *Spider-Man* ‘Örümcek Adam’

¹¹⁴ Platon, “*Kratylos*”, *Diyaloglar I*, çev. Teoman Aktürel, (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1983), 435d.

¹¹⁵ Wittgenstein, *a.g.e.*, 3.22.

¹¹⁶ Robert Malcolm Dixon, *Where Have All the Adjectives Gone? And other essays in Semantics and Syntax*, (Berlin-New York-Amsterdam: Mouton de Gruyter, 1982), s. 2.

veya Türkçedeki *balık adam* veya *demir kapı* gibi yapılarda olduğu gibi, başka bir isim aracılığıyla da gerçekleştiğini göstermektedir. Aralarında anlam farklılıkları olsa da, bu farklı yapılar, farklı anlamsal çağrışımlara sahip kavramlar oluşturmak suretiyle bir ismin diğeri üzerinde sahip olduğu sınırlayıcı gücü göstermektedir. İlk örnekte isme belli bir nitelik veya özellik veririz: Yani *örümcek* veya *balık* isme belli bir içerik verirken, *demir kapı* gibi yapılarda ismin hangi malzemeden olduğunu belirtiriz. Aynı şekilde, isimlerden bahsederken, isim olmaksızın isim işlevi gören kelime gruplarını, *kapı kolu* gibi nominal yapıları, yani leksikalize olarak veya kalıplaşarak ismin dilbilgisel işlevini kazanmış olan ifadeleri de anmak gerekir.

Sıfatlara gelirsek, bu kategorinin sınırlarını belirlemenin de kolay bir iş olmadığı daha önce vurgulanmıştı. Örneğin, *özellik kavramlarını* ya da bizzat Latince *adjectivum* terimini ele alırsak, buradaki zorluk sadece semantik değil gibi görünmektedir. Latince *adjectivum* terimi, en temel anlamıyla, *yanındaki şeye eklenen şeyi*, yani *bir şeye eklenen şeyi* ifade etmektedir. Bu nedenle bunun gerçekten isimden ayrı bir şey olarak düşünülüp düşünülemediği sorulabilir. Üstelik bazı dillerde dilbilgisel bir *sıfat* kategorisi dahi olmayıp bu diller belirli bir öznenin özelliklerini ifade etmenin bir yolu olarak fiil veya isim yapıları kullanmaktadır. Hatta bazen bir sıfat, isimleşme yoluyla dilbilgisel olarak isim hâline gelmekte ve bu suretle *transkategorizasyon* olgusuna tâbi olmaktadır: Yani dilbilgisel işlevdeki bir değişim nedeniyle leksikal kategori değişimine uğramaktadır.

Öte yandan, bir sıfat ya da bu işlevi gören bir leksikal yapı aracılığıyla öznenin hangi özelliklerini ortaya koyabileceğimiz de belirsizdir. Yani, bir isme ne yükleyebilir ya da onun hakkında ne söyleyebiliriz? Örneğin Dixon, sıfat işlevi gören yapılar aracılığıyla bir özneye atfedilebilecek özelliklerin anlam bakımından yediye ayrıldığını ifade etmektedir. Bu özellikler; boyut, fiziksel özellik, renk, insanî temayül, yaş, değer ve hızdır.¹¹⁷

Bununla birlikte Dixon'ın sınıflandırması, sıfatlarda bizzat bulunan ve *hazır* ya da *neşeli* gibi sıfatlarda olduğu gibi manaya zaman aralığı nüansları katan bitimli yönü göz ardı ediyor gibi görünmektedir. Örneklerden ilkinde, en azından semantik açıdan, ikincisinde bulunmayan bir tamamlanma duygusu olduğu söylenebilir. Bu bitimli ve

¹¹⁷ Dixon, *a.g.e.*, s. 16.

bitimsiz olma hâli sadece en saf hâliyle sıfatlarda değil, aynı zamanda fiil/sıfat ikiliğine bizatihi sahip olan ve *gelen adam* örneğinde olduğu gibi isme göre şu anda veya geçmişte gerçekleşen bir eylemi veya *gelecek adam* örneğinde olduğu gibi gelecekte gerçekleşecek bir eylemi gösterebilen bazı partisiplerde de görülmektedir. Her iki biçimde de, Türkçede bize aksi yönde bir bitmişlik anlamı veren *-mXş* morfemine sahip diğer partisiplerde olmayan bir bitimsizlik özelliği vardır. Benzer şekilde, söz konusu bitimlilik veya bitimsizlik niteliği ilgi cümleleri vasıtasıyla da isme yüklenebilir. Böylelikle bir özneye veya bir nesneye yüklendiklerinde mahiyeti farklılaşan bu yapılar kullanılarak bir durumda isme fail olma anlamı katılırken, başka bir durumda isim eylemden etkilenen hâline gelmektedir.

Bunlara ek olarak, Geach ve Gupta'nın çalışmalarında, Baker'ın ifadesiyle “her bir, her, bazı ve hiçbir gibi niceleyiciler için sınırlayıcılar”¹¹⁸ olarak anladıkları cins isimler, *belirleyiciler* adlı dilbilgisel kategoriye ait kelimelerden kaynaklanan başka anlam değişikliklerine de uğrayabilir. Niceleme ya da gönderme ifade eden bu leksikal unsurlar, tam manasıyla “sınırlayıcı”yı sınırlayan unsurlardır. Bunlar *her* veya *tüm* türünden olabileceği gibi iyelik, sayı ya da belgisiz (*birkaç* gibi) türünden de olabilir ve bazı dilbilimcilerin belirtme sıfatları (*determinative adjectives*), hatta işlevsel sıfatlar (*functional adjectives*) olarak adlandırmayı tercih ettiği gruba aittir. Burada katî görünen bir şey varsa o da, belli bir göndermeye ait nesnelerin sayısını belirlemelerine veya göndergenin kendisini sınırlandırmalarına rağmen, belirleyicilerin hiçbir zaman açıklayıcı bir rol oynamadığıdır. Ancak kendilerini tipik sıfatlardan ayıran semantik özelliklerinin yanı sıra, ayrı bir kategori olarak değerlendirilmelerini daha doğru kılan bir dizi sentaktik özelliğe de sahiptirler. İlk olarak, bir belirleyici, bir sıfat sentagmasının çekirdeği olamaz ya da bir yüklem tamlayanı işlevi kazanamaz. Bunun yanı sıra nadiren bir kıyaslama derecesi ifade ederler ve farklı nedenlerle de olsa, ilgi sıfatları gibi niteleyici almazlar.

Buraya kadar, birincil olarak niteleme işlevine sahip leksikal öğeler olan sıfatların problematik hususiyetini ortaya koymak amacıyla esasen semantik konulara yoğunlaştık. Bununla birlikte, sıfatlara özel bir nitelik kazandıran başka bazı sentaktik

¹¹⁸ Peter Geach, *Reference and Generality*, (Ithaca, NY: Cornell University Press, 1962) ve Anil Gupta, *The logic of common nouns*, (New Haven, Conn.: Yale University Press, 1980). Alıntı için bkz. Mark C. Baker, “Nouns as bearers of a referential index”, *Lexical Categories: Verbs, Nouns and Adjectives* (Cambridge Studies in Linguistics), (Cambridge: Cambridge University Press, 2003), s. 97.

unsurların da var olduğu kaydedilmelidir. Örneğin, sıfatlar bir önermede farklı konumlarda yer alabilir (örneğin, *mutlu adam* ve *adam mutlu*) ve bu şekilde yalnızca niteleyici ögeler (*mutlu adam*) ve dolayısıyla işlev bakımından vasıflandırıcı yapmakla kalmaz; aynı zamanda bir cevherî fiil (*copula*) ya da cevherî fiilin tamlayanı olarak yüklemsel bir değer de kazanırlar (*adam mutlu*). Ayrıca cümlede isim gibi bir eşleme (*apposition*) veya eşlemeli yapı (*appositive phrase*) biçiminde görülebilir. Böylelikle gerçekte, bizatihi cümlelerin ögesi olmadan, belirli bir cümle içinde yüklemelenen unsurun leksikal yapısını niteleyen birer öge hâline gelirler. Buna ilaveten, daha önce de belirtildiği gibi, içerdikleri nitelikler veya özellikler ölçülebilir olmadığı için niteleyici almayan ve Türkçede genellikle *demir kapı* veya *Türk dili* gibi ad öbekleriyle ifade edilen ilgi sıfatları gibi, genellikle isimlerden türetilen veya nominal bir yapıya sahip olan özel sıfatlar da vardır.

Burada kısaca açıklamaya çalıştığımız ve bu çalışmayı gerekçelendiren nedenleri de içeren tüm bu sorunlara rağmen, birlikte veya tek başına bir ismin semantik ve dilbilgisel içeriğini sınırlandırabilen, genişletebilen, belirtebilen veya sınırlarını belirleyebilen cümle niteleyicilerin hangi dilbilgisel kategorilere girdiğini belirlemek güç olsa da, nominal yapılar veya cins isimler söz konusu olduğunda, bu bağlamda kullanılabilecek niteleyici yapının bir isim, sıfat veya fiil olacağı konusunda neredeyse tüm dilbilimciler hemfikirdir.

Dolayısıyla çalışmanın çerçevesini teşkil eden niteleme, niteleyici ve bunlarla ilişkili kavramların tarifini vermek de bu noktada gerekli görünmektedir. Bir dilin konuşurları, bazen bir kavramı daraltmak veya bir göndergeyi sınırlandırmak, sabitlemek ve belirlemek için ihtiyaç duyulan tüm yüklemeleri açıklamadan bunu yapmak isteyebilir. Bunun temel yollarından biri olan niteleme (*modification*), daha yüksek seviyedeki bir önermede işlevi olan bir argümana uygulanan bağımlı bir yükleme olup dilbilgisel bir birimin diğerine olan yapısal bağımlılığını ifade etmektedir.¹¹⁹ Bu bağımlı ilişkide, kurucu yapının sentaktik niteliğinde esas öneme sahip argümana yani aslî unsura tamlanan, nitelenen ya da baş sözcük (*head noun/head*) adı verilmektedir. Tamlananın sunduğu semantik bilgiye ilavede bulunma görevi gören, ancak tamlananın aslî olarak gerektirmediği, isteğe bağlı/ihtiyarî her

¹¹⁹ David Crystal, *A Dictionary of Linguistics and Phonetics*, 6. bs., Oxford: Blackwell, 2008, ss. 309-310.

türlü kelime, söz öbeği ya da yan cümle ise niteleyen (*modifier*) olarak adlandırılmakta olup bir söz öbeğindeki sıfat veya ilgi cümlesi buna örnek olarak verilebilir. Bunun bağımlı olması, niteleyenin nitelenenin sentagmasına dâhil oluşundan kaynaklanmakta olup bu ise özel bir bağımlılık türüyle sağlanmaktadır.¹²⁰ Dilbilgisi bakımından niteleyen, söz öbeği veya yan cümle yapılarında ihtiyarî bir unsur olup¹²¹ niteleyen unsur cümleden çıkarıldığında o cümlemin dilbilgisini genel anlamda etkilememektedir. Başka bir deyişle, niteleyen çıkarıldığında ortaya çıkan yeni (yan) cümle ya da söz öbeği de dilbilgisel açıdan doğru olmaktadır. Semantik olarak ifade edilecek olursa anlam bakımından tamlananlar bilginin esas kısmını aktarmakta, niteleyen bağımlı unsurlar ise ilave bilgi vermektedir.¹²² Belirli bir yapının baş sözcüğünü niteleyen her türlü kelime, söz öbeği ya da yan cümle olan niteleyen, buna göre ya bir tümleç (*complement*) ya da tamlayan (*adjunct*) konumunda olabilmektedir.¹²³ Niteleme ilişkisinde bağımlı unsurlar, niteleyenin türüne ve söz konusu dilin sentaks kurallarına göre, tamlanandan önce ya da sonra gelmektedir. Tamlanandan önce gelen niteleyene ön niteleyen (*pre-modifier*), sonra gelene ise art niteleyen (*post-modifier*) adı verilmektedir.

1.2 Ad Nitelemesine Genel Bakış

Dilbilimde ad nitelemesi, ad (*substantive*) kategorisinde ana unsur olan bir ‘baş’ sözcüğü (*head noun/head*) niteleyen bağımlılık ilişkisi olarak tanımlanabilir. Dolayısıyla ad niteleyici (*attribute*) ile kast edilen, erken zamanlara ait İngiliz, Latin ve bazı Alman dilbilim literatüründe yalnızca niteleme sıfatlarını (*attributive adjective*) kapsayan bağımlı ifadeler değil, yakın döneme ait gramerlerde cümledeki her türlü sentaktik kategorinin tümleyicisini (*complement*) tanımlamada (fiil hariç) kullanılan niteleyici yapılarıdır. Semantik olarak genellikle yükleme (*predication*)

¹²⁰ https://www.christianlehmann.eu/ling/lg_system/grammar/specification/nominal_index.php?open=attribution (Erişim Tarihi: 11 Ekim 2020)

¹²¹ Anne E. Baker ve Kees Hengeveld, *Linguistics*, Wiley-Blackwell, 2012, s. 131.

¹²² Keith Brown ve Jim Miller, *The Cambridge Dictionary of Linguistics*, Cambridge University Press, 2013, s. 206.

¹²³ Brown ve Miller, *a.g.e.*, s. 291.

görevini ifa eden niteleyiciler sıfat, ilgi/iyelik yapısı, zarf nitelemesi, eşlemeli yapı (*apposition*) gibi çeşitli kategorilerle temsil edilebilmektedir.¹²⁴

Dil sistemi içerisinde ad nitelemesi, muhtelif suretlerde gerçekleşmektedir. Ancak belli başlı dünya dillerinin hemen hepsinde olduğu gibi Türkçede de varlıkları özel ve belirgin hâle getirmek için iki temel yol mevcuttur. Bunlardan birisi varlığı başka bir varlık veya kişi ile ilişkili hâle getirme, yani ilişkilendirme öbeği kılma yolu yani nominal (isme dayalı) niteleme olup bu kategoriye isim tamlaması, sıfat tamlaması ve belirtme öbekleri dâhil edilebilir. Bunun dışında merkezinde bir fiil bulunması sebebiyle predikat merkezli (yükleme dayalı) olarak adlandırılabilir, varlığı gerçekleştirdiği eylemle (sıfat-fiil) nitelemeye dayalı ikinci bir kategori mevcuttur.¹²⁵ Bu kategori, söz öbeğindeki baş sözcüğü niteleyen bağımlı yapı olan ilgi cümlesini kapsamakta olup bunlar sınırlayıcı/tahdidî (*restrictive*) ya da sınırlayıcı olmayan/gayrı tahdidî (*non-restrictive*) olmak üzere iki şekilde karşımıza çıkmaktadır. Predikat merkezli niteleme söz konusu olduğunda 19. yüzyıl Türkçesinde, birisi aslî Türkçe yöntemlerle yani sıfat-fiillerle, diğeri “ki” sentaktik birimi ile kurulan olmak üzere iki farklı tipolojik imkân mevcuttur.

1.3 Ad Nitelemesi Türleri

Ad nitelemesi temel olarak nominal ve predikat merkezli ad nitelemesi olarak iki ana kısımda ele alınabilir. Nominal ad nitelemesi ise isimle ad nitelemesi ve sıfatla ad nitelemesi olarak iki alt başlıkta incelenmektedir.

1.3.1. İsimle ad nitelemesi

Türkiye Türkçesinde *isim tamlaması* ve Osmanlı Türkçesinde *terkîb-i izâfî* olarak bilinen belirtici öbekler, ad (substantive) kategorisini yine isim ile niteleme yollarından biri olup bir tamlayan ve tamlanandan oluşur. Adları bu suretle belirtme yani tayin yoluyla nitelemenin iki temel yöntemi olup bunlardan ilki isimle ad nitelemesi (*terkîb-i izâfî*), ikincisi ise sıfatla ad nitelemesi (*terkîb-i tavsîfî*) yöntemidir.

¹²⁴ Hadumod Bussmann, *Routledge Dictionary of Language and Linguistics*, Gregory Trauth ve Kerstin Kazzazi (terc. ve ed.), Londra: Routledge, 2006, s. 103.

¹²⁵ Günay Karaağaç, *Türkçenin Dil Bilgisi*, 2. bs., Ankara: Akçağ Yayınları, 2013, s. 494.

Bu ayrım, temel olarak tamlayanın sıfat mı yoksa isim mi olduğuna bağlı olup burada tamlananın kategorisi değişmemektedir. *İzâfet terkîbi* yahut *terkîb-i izâfî*, mülkiyet ya da aidiyet ilgisi kuran bir belirtici öbektir. Bu yapılar tamlayan (*muzâfun-ileyh*) ve tamlanan (*muzâf*) olmak üzere iki temel unsurdan müteşekkildir.¹²⁶

1.3.2. Sıfatla ad nitelemesi

Bir varlık, ya aslî özellikleriyle, ya da gerçekleştirdiği eylemlerle – yani sonradan edindiği özelliklerle – mevsuf hale gelebilir. Bunlardan ilki eksiz bir yapı olan sıfat tamlamasını (OsmT. *terkîb-i tavsîfî*), ikincisi ise partisip öbeklerini üretir.¹²⁷ Sıfat, aslî vazifesi niteleme olan bir sözcük kümesi üyesidir. Dolayısıyla sıfat nitelemesi (*adjectival attribution*) spesifik olarak kodlanmaz. Farklı dillerde tamlayan ve tamlananın sırası değişken olup bu durumda niteleme, niteleyenin baş sözcükle uyumu yoluyla kodlanabilmektedir.¹²⁸

¹²⁶ Jean Deny, *Türk Dili Grameri: Osmanlı Lehçesi*, Ali Ulvi Elöve (çev.), İstanbul: Maarif Matbaası, 1941, ss. 712- 727.

¹²⁷ Karaağaç, *a.g.e.*, ss. 495-497.

¹²⁸

https://www.christianlehmann.eu/ling/lg_system/grammar/specification/nominal_index.php?open=attribution (Erişim Tarihi: 11 Ekim 2020)

2. BÖLÜM: Osmanlı Türkçesinde İsimle Ad Nitelemesi

2.1 Arapçada İsimle Ad Nitelemesi (İzâfet)

2.1.1 Arapçada İzâfete Genel Bakış

Arap dilinin en temel ve en sık rastlanan yapılarından biri olan izâfet, genel olarak yapısal birimleri bir tamlanana, özel olarak da iki ismi birbirine bağlamanın en dinamik yöntemini ve adların başka unsurları kendilerine bağımlı kılmasının yegâne yolunu teşkil etmektedir.¹²⁹ İzâfeti tanımlamaya çalışan gramerciler, farklı veçhelerini vurgulamak suretiyle bu ilişkiyi açıklamaktadır. Bu hususta en temel ancak tafsilsiz tanımı sunan İbn Hişâm en-Nahvî, izâfeti “bir ismin diğer bir isme isnadı [bağlanması]” olarak tarif etmektedir.¹³⁰ Benzer şekilde el-Galâyînî de “iki isim arasında kurulan bir nisbet, ilişki” şeklinde bir tanım teklif etmektedir.¹³¹ İlişkinin semantik boyutunu vurgulayan el-Mahzûmî ise “bir adın diğerini tamlaması yahut bir adın başka bir ada özel olarak bir anlamla bağlanması” şeklinde bir izâfet tanımı yapmaktadır.¹³² Aynı minval üzere olan tarifinde Adil Halef, izâfeti “iki ismin tahsîs ya da tarif ifade etmek üzere bir araya getirilmesi” olarak açıklamaktadır.¹³³ “Özelleştirme yahut belirleme yoluyla birbirine bağlanan muzâf ve muzâfun-ileyh arasındaki ilişki” ifadesiyle Wright v.d. de kendi tanımlarında benzer bir hususu vurgulamaktadır.¹³⁴ Ryding ise “iki ismin birbirine bağlandığı, ilk unsurun ikincisini teşhis, tahdit yahut tarif ettiği ve dolayısıyla bunların tek bir sentaktik birim olarak hareket ettiği ilişki türü” şeklindeki tanımıyla üçüncü bir semantik fonksiyondan bahsetmekte ve ortaya çıkan yapının sentaktik davranışına da dikkat çekmektedir.¹³⁵

¹²⁹ El-Said Badawi, Michael G. Carter ve Adrian Gully, *Modern Written Arabic: A Comprehensive Grammar*, Londra-New York: Routledge, 2004, s. 131.

¹³⁰ İmâm Cemâleddin Ebî Muhammed Abdullah bin Yusuf (İbn Hişâmu'n-Nahvî), *Şerhu Şuzûri'z-Zeheb fî Ma'rifeti Kelâmi'l-Arab*, Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 2001, ss. 172-173.

¹³¹ Mustafâ bin Muhammed Selîm el-Galâyînî, *Câmi'u'd-Durûsi'l-'Arabiyye*, C. 3, 28. Bs., Beyrut: el-Mektebetu'l-'Asriyye, 1414/1993, s. 205.

¹³² Mehdî el-Mahzûmî, *Fî'n-nahvi'l-arabî kavâ'id ve tatbîk*, Kahire: Mektebetu Mustafa Bâbî'l-Halebî, 1966, ss. 172-183.

¹³³ Adil Halef, *Nahvu'l-Lugati'l-Arabiyye*, Kahire: Mektebetu'l-Âdâb, 1994, s. 181.

¹³⁴ William Wright, William Robertson Smith ve M. J. de Goeje, *A Grammar of the Arabic Language: Translated from the German of Caspari and Edited with Numerous Additions and Corrections*, C. II, Cambridge: Cambridge University Press, 1896 (Reprinted in Beirut: Librairie du Liban, 1996), s. 198.

¹³⁵ Karin C. Ryding, *A Reference Grammar of Modern Standard Arabic*, New York: Cambridge University Press, 2005, s. 205.

İngilizce kaleme alınmış gramer eserlerinin bu yapıyı ilgi yapısı (*genitive construction*)¹³⁶ ya da ilgi atfı (*genitive attribute*)¹³⁷ olarak da adlandırma eğiliminde olduğu görülmektedir.

2.1.2 Arapçada İzâfetin Tâbi Olduğu Kurallar

Arapça hakikî izâfetlerin tâbi olduğu temel kaideleri hûlasaten şu şekilde açıklamak mümkündür:

- 1) Arapça izâfet terkiplerinde baş sözcük olan muzâf daima ilk unsur olup ona tâbi olan muzâfun-ileyh ise ikinci unsur olarak konumlanmaktadır. Muzâfun-ileyhin nekre hâlinde olduğu belirsiz izâfetlerde bu sözdiziminin bozulması durumunda bambaşka manada, unsurların kalbedildiği yeni bir izâfet ortaya çıkar. Muzâfun-ileyhin harf-i tarifle işaretlendiği belirli izâfetlerin kalbedilmesi durumunda ise yapı infikâk ederek bitimli cümleye dönüşür.
- 2) Hakikî izâfet terkiplerinde iki unsur arasına başka bir kelimenin girmesi mümkün değildir.¹³⁸ Dolayısıyla ilk unsuru tavsif eden herhangi bir sıfatın mutlaka ikinci unsurun, dolayısıyla izâfetin bütünüünün ardından gelmesi gerekmektedir.¹³⁹
- 3) İlk unsur olan muzâf, yalnızca ad (*substantive*) olabilir. Bu ad kategorisine sayı niteleyicileri, önçekim edatları ve isim vazifesinde kullanılan sıfatlar (örn. خير *hayr*) da dâhildir. Özel isimler, zamirler, işaret zamirleri, ilgi zamirleri, şart isimleri ve bazı istisnalar hariç soru isimleri muzâf vazifesi alamaz. İkinci unsur olan muzâfun-ileyh ise ad, işaret zamiri hatta özel isim olabilir.¹⁴⁰

¹³⁶ Wolfdietrich Fischer, *A Grammar of Classical Arabic*, New Haven-Londra: Yale University Press, 2002, s. 199

¹³⁷ Faruk Abu-Chacra, *Arabic: An Essential Grammar*, Routledge: Londra-New York, 2007, s. 61.

¹³⁸ ل, في ve من harf-i cerlerinin iki unsur arasına girmesi mümkün olmakla birlikte bu durumda izâfet hakikî olmaktan çıkarak gayrı hakikî izâfete dönüşmektedir.

¹³⁹ Wright v.d., *a.g.e.*, s. 222; Ernst Harder ve Annemarie Schimmel, *Modern Arapça Grameri (Gaspey-Otto-Sauer Metodu)*, Ekrem Sarıkçıoğlu (terc.), İstanbul: Otağ Yayınları, 1982, s. 54.

¹⁴⁰ Wright v.d., *a.g.e.*, s. 201. Alî el-Cârim ve Mustafâ Emîn, el-Cüz'ü's-sânî, Kahire: Dâru'l-Ma'ârif, 1984, s. 96. *İlahiyat Fakülteleri için Arapçaya Giriş*, Musa Yıldız, Nurettin Ceviz, Soner Gündüzöz (ed.), İkinci Kitap, Ankara: Grafiker Yayınları, 2012, s. 303.

4) Muzâfun-ileyh tarafından belirli hâle getirildiği için muzâf; harf-i tarif, tenvin yahut muttasıl zamir almaz (Muzâfı harf-i tarif alabilen izâfetler, yalnızca lafzî izâfetlerdir).

Muzâfun-ileyh ise yalnızca belirlilik bakımından (marife yahut nekre) işaretlenir. Dolayısıyla nekre olduğunda tenvinlenir, marife ise tenvinsiz olur.¹⁴¹

5) Baş sözcük olması nedeniyle i'râb bakımından muzâfun-ileyhe kıyasla daha fazla bağımsızlığa sahip olan muzâf, izâfetin cümle içerisindeki sentaktik konumuna bağlı olarak merfû, mansûb yahut mecrûr olabilmektedir.¹⁴² Muzâfun-ileyhin i'râbı ise daima cer üzeredir. Ancak bu durum, harekesinin daima kesre olacağı anlamına gelmemektedir. Zira muzâfun-ileyhin müfred olduğu durumlarda sondaki kesre telaffuza yansırken, yâ ile sonlanarak mecrûr olduğu yahut muttasıl zamir aldığı durumlarda muzâfun-ileyhin kesre ile sonlanmadığı vâkidir.¹⁴³

6) Muzâf ile muzâfun-ileyhin teşkil ettiği birliktelik, muzâfın izâfet terkiibinden önce tek başınayken sahip olduğu bazı özellikleri kaybetmesini gerektirir. Bu özellikler esasen iki kategoride ele alınabilir:

a) Marife alameti yani harf-i tarif, yahut nekre alameti yani tenvin veya bunun yerine kaim olan unsur (yani müsennâ isimlerde tesniye nûnu ن + âni)

b) Cemî' nûnu (cem'-i müzekker sâlim üzere olan isimlerde)¹⁴⁴

7) İzâfetin yekpare bir sentaktik birim olarak belirli yahut belirsiz olması, ikinci unsurun yani muzâfun-ileyhin belirli olup olmamasına bağlıdır. Başka bir deyişle muzâfun-ileyh nekre hâlinde olduğunda izâfet de nekre olmakta, harf-i tarif ile muarref olduğunda izâfet de marife olmaktadır.¹⁴⁵ Bu belirlilik durumu, izâfete iki farklı anlam kazandırmaktadır. Muzâfun-ileyhin marife olarak gelmesi durumunda izâfet, tarif (belirlilik) ifade etmektedir. Muzâfun-ileyhin nekre olarak gelmesi ise izâfete tahsîs (hususileştirme/tür belirtme) anlamı vermektedir. Bu iki farklı türde semantik ilişkinin yönü, muzâfun-ileyhten muzâfa doğrudur.¹⁴⁶

¹⁴¹ Ryding, *a.g.e.*, s. 211.

¹⁴² Ryding, *a.g.e.*, s. 211.

¹⁴³ Alî el-Cârim ve Mustafâ Emîn, *a.g.e.*, s. 96.

¹⁴⁴ Adil Halef, *a.g.e.*, s. 181.

¹⁴⁵ Abu-Chacra, *a.g.e.*, s. 64.

¹⁴⁶ *İlahiyat Fakülteleri için Arapçaya Giriş*, s. 303. Adil Halef, *a.g.e.*, s. 182.

8) Kelime tekrarı izâfet teşkilinde geçersiz bir işlemdir. Başka bir deyişle muzâf ile muzâfun-ileyh aynı kelime ise terkîb-i izâfî teşkili mümkün değildir. عين العين 'aynu 'l-'ayn yahut روح الروح *rûhu'r-rûh* gibi çok sınırlı sayıda yapı buna istisnadır.¹⁴⁷ Bazen de kelime tekrarıyla kurulan izâfetler, mübalağa anlamı verebilmektedir:

her ferde göre rûhu'r-rûh i 'tibârında olan havâss-ı bâtnesini (MTE, 412-413)

devlet-i 'aliyyeye vaktiyle bir rahne olan işden gâyetü'l-gâye hazer êtdiresin (TC2, 189)

*ol leylü'l-leyli rûz-i rûşene mânend ü mesîl edüp*¹⁴⁸

2.1.3. Arapça İzâfet Türleri

Arap gramercileri umumiyetle iki tür izâfetten bahsetmektedir. Bunlardan ilki, izâfet olmanın tüm şartlarını yerine getiren *hakikî izâfet* (*izâfet-i mahza* yahut *izâfet-i maneviyye* olarak da adlandırılır); ikincisi ise bu şartların ancak bir kısmını sağladığı için eksik bir yapı olarak telakki edilen *lafzî izâfet* (*izâfet-i gayr-i mahza* yahut *gayr-i hakikî izâfet* olarak da bilinir).¹⁴⁹

2.1.3.1 Hakikî İzâfet

Hakikî izâfet, muzaf ve muzâfun-ileyh arasında bir harf-i cer takdiri (zımnî farz edilmesi) ile olmaktadır. Başka bir deyişle hakikî izâfette harf-i cer manası gizli olarak mevcuttur.¹⁵⁰ Bu bakımdan muzâfun-ileyhe dört harf-i cer takdir etmek suretiyle farklı anlamları ifade etmek mümkündür.

1) Muzafun ileyhin muzafın cinsinden ya da maddesinden mamul olduğunu ifade etmek için umumiyetle من *min* harf-i ceri takdir edilir. Bu yapılar tahsîs yani hususileştirme yahut tür belirtme anlamı vermektedir.

¹⁴⁷ Adil Halef, *a.g.e.*, s. 182.

¹⁴⁸ Şânî-zâde Mehmed 'Ata'ullah Efendi, *Şânî-zâde Târîhi (1223-1237/1808-1821)*, Cilt I, Ziya Yılmaz (haz.), İstanbul: Çamlıca Basım Yayın, 2008, s. 144.

¹⁴⁹ İbn Hişâm en-Nahvî, *a.g.e.*, s. 173. Wright v.d., *a.g.e.*, s. 198

¹⁵⁰ Cumali Baylu, "Nahiv Usulünde İlet Teorisi ve Temel Nahiv İletleri", (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2021), s. 252.

2) Muzafun-ileyhin muzâfın zarfı olması durumunda في *fî* harf-i ceri takdir edilir. Bu yapılar yer ve zaman zarfı ifade etmektedir.

3) Bu ikisi dışında umumiyetle ل *li* harf-i ceri kullanılır. Bu ise mülkiyet anlamı vermektedir.¹⁵¹

4) Ayrıca bir de teşbih ifade etmek için ك *ke* harf-i ceri takdir edilir.

2.1.3.1.1 Hakikî İzâfetin İfade Ettiği Semantik Kategoriler

Hakikî izâfetin ifade ettiği ilişkileri şu şekilde sıralamak mümkündür:

Açıklama ilişkisi, aidiyet ilişkisi, parça-bütün (*partitive*) ilişkisi, fail ilişkisi, meful ilişkisi, amaç ilişkisi, iktibas/unvan ilişkisi, hammadde-mamul ilişkisi.¹⁵² Bunlar arasında ölçü ve muhteviyat ilişkisi belirsiz izâfetlerin Osmanlı Türkçesinde kullanılmaması; cümlecik ilişkisi ise Osmanlı Türkçesinde bağımlı cümle yapılarının Arapça sentaksa göre inşa edilmemesi nedeniyle mevcut değildir.

2.1.3.1.1.1 Açıklama İlişkisi:

Bu genel kategoride muzâfun-ileyh, muzâfın hüviyetini yahut özdeşliğini belirlemekte, sınırlamakta yahut açıklamaktadır:

duribe haze 'd-dirhem bi-medîneti's-selâm (TC1, 253)

ol vakit berrü 'ş-şâmda (TC1, 310)

kehfü'l-emân-ı tâcdârân olan devlet-i 'aliyyeye ilticâ zımında (TC1, 58)

2.1.3.1.1.2 Aidiyet İlişkisi:

Bu ilişkiyi içeren izâfetlerde muzâfın genel itibarıyla muzâfun-ileyhe ait olduğu düşünülebilir. Bazı bakımlardan parça-bütün ilişkisine benzediğinden bazen ikisi

¹⁵¹ Şeyda Hanım Yiğiter, “Arap Dilinde Marife İsimler ve Marifelik-Nekreliğin Anlam Üzerindeki Etkisi”, (Yüksek Lisans Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019), ss. 43-44.

¹⁵² Ryding, *a.g.e.*, ss. 206-211.

arasında net bir ayrım yapmak zor olabilmektedir. Bununla birlikte bu ilişkinin sahiplik anlamındaki bir aidiyet olmadığı özellikle vurgulanmalıdır.

romalular cezâretü'l- 'arabı ele geçiremediler (KE1, 64)

imâmü'l-mütekellimîn ebû mansûr mâturîdî (UG1, 5)

(mâte re'îsü'l-bahr) 'ibâresi târîh-i vefâtıdır (TC1, 141)

muhâsara etmiş oldukları cebelü't-târik üzerine mukâvele etmek (TC2, 186)

2.1.3.1.1.3 Parça-Bütün İlişkisi:

Parça-bütün (*partitive*) ilişkisinde muzâf, muzâfun-ileyhin bir kısmını ya da miktarını tasvir eden bir belirleyici vazifesi görür. Niceleyiciler, bazı sayılar, kesirler ve ism-i tafdilli izâfetler bu sınıfa girmektedir. Osmanlı Türkçesinde belirsiz izâfetler pek kullanılmamakla birlikte parça-bütün ilişkisi bu tür izâfetlerin belgelenmesi bakımından özel ve istisnai bir durum teşkil etmektedir:

mâliye hazînesi havâlisinde külle-yevmin [...] *tecemmu 'la çıkıyorlar* (AH, 49)

bi-eyyi-hâlin mübâlât-ı dîniyyeden müteberrî nazariyle bakacaktır (RM, 14)

sen 'îsâ bin meryemîñ haber vèrdiği nebî-yi âhirü'z-zamân'sın (KE1, 107)

hâtemü'l-enbiyâ 'aleyhi ekmelü't-tehâyâ efendimiz (TC1, 180)

2.1.3.1.1.4 Fiil-Fâil İlişkisi:

Bu ilişki türünde muzâfun-ileyh bir eylemin faili olup muzâf ise bu eylemi ifade eden bir mastardır. Bu ilişkiyi ifade eden izâfetlerin bir varyantında da eylemin nesnesi ayrıca izâfetin sonuna harf-i tarifile işaretli ve nasb hâlinde gelse de (örn. مغادرة الوزير العاصمة 'bakanın başkentten ayrılması') bu tür yapılar Osmanlı Türkçesine alıntılanmamıştır.

kable **vusul[i]’l-hayl** ve **nüzul[i]’l-veyl** taleb-i emân ederseniz emân bulursuz¹⁵³

Serdar Ferhad Paşa hazretlerine bildirmişler, ammâ ba ‘de **harâbi’l-Basra**¹⁵⁴

2.1.3.1.1.5 Fiil-Mef‘ûl İlişkisi:

Bu ilişki türünde muzâfun-ileyh bir eylemin mef‘ûlü görevindedir. Muzâf ise ya söz konusu eylemin adıdır (mastar), yahut eylemi yapanı ifade eden etken partisip (fâil) konumundadır. Muzafın ism-i fâil olduğu durumlara dair birincil derlemde yalnızca bir örnek tespit edilmiştir:

dâribü’n-nadr sâhibü’l- ‘izzi ve’n-nasr fî’l-berri ve’l-bahr (TC1, 255)

Muzafın mastar olduğu örneklerle ise birincil derlemde rastlanmamıştır:

kışlak bahânesiyle [...] müslimânların zirâ ‘atlerin otarup ve **kat’u’t-tarîk** eyledüklerinden gayri¹⁵⁵

kable ‘z-zevâl **duhûlü’l-vakt** ve **vücûbü’l- ‘amel** ta ‘allüm vâcib olmaz¹⁵⁶

2.1.3.1.1.6 Hammadde-Mamul İlişkisi:

Bu ilişki türünde muzâfun-ileyh, muzâfın niteliği ya da yapıldığı maddeyi bildirmektedir:

mıknatısıñ yunanca kesîrü’l-isti ‘mâl ismi **hacerü’l-hadîd** idi (UG2, 44)

¹⁵³ Naîmâ Mustafa Efendi, *Târîh-i Na ‘imâ (Ravzatu’l-Hüseyn fî Hulâsati Ahbâri’l-Hafîkayn)*, Cilt II, Mehmet İpşirli (haz.), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2007, s. 362.

¹⁵⁴ Selânîkî Mustafa Efendi, *Târîh-i Selânîkî (1003-1008/1595-1600)*, haz. Mehmet İpşirli, Cilt II, 2. bs. (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999), s. 484.

¹⁵⁵ A.DVNSMHM.d 12, hüküm no: 456, s. 218, 20 Za 978/15 Nisan 1571; akt. *12 Numaralı Mühimme Defteri I (978-979 / 1570-1572) (Özet-Transkripsiyon ve İndeks)*, Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 1996, s. 321.

¹⁵⁶ Yusuf Sıdkî el-Mardinî, *Mesîru Umûmi’l-Muvahhidîn Şerh u Terceme-i Kitâb-ı İhyâu Ulûmi’d-Dîn (İhya Tercüme ve Şerhi)*, I. Cilt, Mustafa Koç ve Eyyüp Tanrıverdi (haz.), İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu, 2015, s. 176.

derbend bâbü'l-ebvâb ve bâbü'l-hadîd ve demirkapı dedikleri kal'adır (TC1, 275)

*esahh-ı esânîd içinde "silsiletü'z-zeheb" nâmını alan isnâdlara mukâbil*¹⁵⁷

2.1.3.1.1.7 Ölçü İlişkisi

Bu ilişki muzâfın ölçünün niteliğini, muzâfun-ileyhin ise ölçülen şeyi ifade ettiği durumda kurulur. Bu kabilden gibi görünüp Orta ve Yeni Osmanlıcada zarf olarak kullanılan *مدة العمر müddetü'l- 'ömr* 'ömür boyunca, hayat boyu' tabiri birçok metinde tespit edilse de, bu ilişki belirsiz izâfetlerle kurulduğundan ve bunlar ise Osmanlı Türkçesinde çok nadir kullanıldığından incelenen metinlerde rastlanmamıştır.

2.1.3.1.1.8 İktibas/Unvan İlişkisi:

Bu ilişkide muzâfun-ileyh bir iktibas yahut bir unvan/eser adıdır. Bu durumda söz konusu iktibas veya unvan/başlık, muzâfun-ileyhin alması gereken hâl işaretinden ayrı görülür ve bağımsız olarak çekimlenir. Osmanlı Türkçesinde *كتاب kitâbu* ile başlayan Arapça başlıklı birçok eser olsa da bunların büyük kısmı eser adının bir parçası olduğundan bu gibi yapılara örnek olarak kabul edilemez.

i 'lâ-yı kelimetullah netîce-i hayriyyesini taleb ü taharrî ederek (TC1, 34)

Arapça izâfetler Osmanlı Türkçesinde isim gibi muamele gördüğünden, ismin oynadığı tüm sentaktik görevlerde bulunabilmektedir. Bunlar arasında zarf grupları teşkilinde çok sık kullanılmaları kayda değer bir olgudur. Bu kapsamda Arapça harf-i cerlerden¹⁵⁸ ya da Türkçe hâl eklerinden birini alarak yahut doğrudan doğruya herhangi bir ek ya da edat almaksızın zarf görevinde bulunabilirler.

¹⁵⁷ Ahmed Na'îm, *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı: Tecrîd-i Sarîh Tercümesi*, Cild 1, İstanbul: Evkaf Matbaası, 1928/1346, s. 267; akt. Babanzâde Prof. Ahmet Naim Bey, *Hadis Usûlü ve Istılahları*, Hasan Karayığit (haz.), İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2010, s. 271.

¹⁵⁸ *على* 'alâ 'üzere, üzerine, göre' (örn. *alâ-vechi'l-icmâl, alâ-vefki'l-merâm, alâ-cenâhi'l-isti'câl*), *في* fi '+DA' (örn. *fî-nefsi'l-emr, ke's-ş-şemsi fî-vasati'n-nehâr*), *إلى* ilâ '+A, +A kadar' (örn. *ilâ-inkırâzi'd-devrân*) gibi harf-i cerlerle birlikte teşkil edilen ve Osmanlı belgelerinde kullanılan zarfların ayrıntılı bir listesi için bkz. Muhittin Eliaçık, "Osmanlı Belgelerinde Klişe Zarflar", *İdil Sanat ve Dil Dergisi*, 2012, Cilt 1, Sayı 2, ss. 96-117.

*‘alâ-sebîlî’l-müsâma*ha sükût eylemiş (TC1, 126)

li-eclî’l-istimdâd sultân süleymân ile münâsebet peydâ etmeğe (TC1, 215)

ba ‘de-in ‘ikâdi’l-musâlaha her yerde mu ‘âdât ve mukâtelât def‘ oluna (TC1, 369)

derûn-ı kal ‘ada üç gün bi-tarîki’l-müsâfere visâde-güzîn-i ârâm uistirâhat olmak¹⁵⁹

tarfetü’l- ‘aynda hâkim iken mahkûm ve âmir iken me ‘mûr olarak (TC2, 176)

memâlik-i sâ ‘ire ahvâline [...] *re ‘yü’l- ‘ayn* kesb-i ittılâ‘ eylemek üzere (MF5, 182)

tezkirenin [...] *nihâyetü’l-emr* fi ‘le çıkarılmasına (TE135, 1)

‘âkîbetü’l-emr [...] tab ‘-ı hüimâyûnunuza ye ‘s ü fütûr getirdiler (AH, 27)

Yukarıda kaydedildiği üzere kelime tekrarı izâfet teşkilinde geçerli bir işlem olmamakla birlikte bunun bazı istisnaları mevcuttur. Bunlardan biri de نهاية nihâye^{tun} ‘son’ kelimesinin tekrarıyla teşkil edilen ve hem zarf hem sıfat olarak kullanılabilen نهاية النهاية nihâyetü’n-nihâye ‘en son derecede, en sonunda, nihaî, son’ izâfetidir.

devlet-i ‘aliyyenin nihâyetü’n-nihâye kabûl édebileceği esâs-ı temessükü (TC2, 199)

nihâyetü’n-nihâye cevâb talebinde isrâr eyledikde (TC2, 287)

Arapça izâfetlerin Farsça izâfet yapılarında tamlayan ya da tamlanan görevinde bulunması mümkündür. Dönem yazarları bu tür yapılara genelde söz sanatı kullanmak istediklerinde müracaat etmektedir.

dârü’l- ‘imâre-i kırım olan bağçesarayı (TC1, 269)

ka ‘betu’l-ikbâl-i erbâb-ı âmâl olan huzûr-ı mevâhib-mahsûr-ı hazret-i şehinşâhiye (TC1, 345)

¹⁵⁹ Mütercim Ahmed Âsım Efendi, *Âsım Efendi Tarihi*, haz. Ziya Yılmaz, 1. Cilt (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu, 2015), s. 433.

sabâhu'l-‘ıyd-ı emel bildiği o zamân-ı visâli (CH, 191)

pâdişâha mâlik-i rikâbi'l-ümem [...] diyenler (UG13, 790)

2.1.3.2 Lafzî İzâfet

Lafzî izâfet, ilk unsuru bir sıfat olan ve bu sıfatın ikinci unsur olan bir ismi nitelediği izâfet türüdür. Bu yapı; lâzım bir fiilin failinden yahut mefulden teşkil olunan bir sıfat, nekre ve mansûb yerine mecrûr hâlde marife bir isim alması, yahut müteaddî bir fiilin muzâri manasıyla kullanılan faili mansûb yerine mecrûr hâlde bir meful alması durumunda ortaya çıkar. Hakikî izâfetten temel farkı, lafzî izâfetin ilk unsurunun sıfat olmakla kalmayıp tüm yapının belirli bir ismi nitelediği durumlarda bu sıfatın izâfet kurallarına aykırı olarak harf-i tarif alabilmesidir. Aslî unsurun harf-i tarif alarak izâfetin temel kaidesini ihlal etmesi nedeniyle bu yapı, “gayrı hakikî” olarak telakki edilmektedir.¹⁶⁰

Hakikî ve lafzî izâfetin farkları, izâfetin yerine getirdiği semantik fonksiyonlarda da tezahür etmektedir: Hakikî izâfette belirlilik ve hususileştirme (*tahsîs*) özelliği varken; lafzî izâfetin muzâfında bu iki özellik de mevcut değildir. Lafzî izâfet, nitelendirdiği aslî unsur üzerinde belirlilik ve hususileştirme gücüne sahip olmadığı için gevşek ve temsîlî bir yapı olarak görülebilir. Umumiyetle bu eksik izâfet türü, sahiplerine “doğal olarak atfedilen” özellikleri ifade etmek için kullanılır. Muhtemelen bu sebeple hakikî izâfete kıyasla konuşma dilinde çok sık kullanılan bir yapı olmayıp işlekliği daha ziyade edebî dilde görülmektedir. Bilhassa İngilizcede kısa çizgi ile ayrılan (*hyphenated*) birleşik sıfatların anlam aktarması (*calque*) yoluyla dile kazandırılması neticesinde Modern Standart Arapçada gitgide daha işlek hâle gelmiştir.¹⁶¹

Hakikî ve lafzî izâfet arasındaki diğer bir temel fark ise bunların sentaktik hiyerarşideki konumlarından ileri gelmektedir. Yekpare bir sentaktik birim olarak ele alındığında hakikî izâfetler daima isim görevindedir. Lafzî izâfetler ise bu veçheden her zaman vasıflandırıcı vazifesi görmekte; niteleme sıfatı ya da yüklem sıfat (*predicate adjective*) görevinde bir isim yahut fiile bağlanmaktadır. Nitekim Arap

¹⁶⁰ Ryding, *a.g.e.*, s. 221. Wright v.d., *a.g.e.*, 198.

¹⁶¹ M. Akif Özdoğan, “Arapçada İsm-i Fâil ve İşlevi”, *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 10 (2007), s. 70. Yaşar Daşkiran, “Ta‘lik Karinesi Çerçevesinde Cümle Öğeleri Arasındaki İlişkiler”, *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*, Haziran 2019, 23 (1), s. 266. Ryding, *a.g.e.*, s. 221-222. Wright v.d., *a.g.e.*, s. 199.

gramerciliğinde mevsuf sığata kıyasla daha “bilinir” olduğundan, sıfatla eşit konumda olabilmekle birlikte asla aşığısında olamayacağından, mertebe olarak sıfattan üstün telakki edilir.¹⁶² Dolayısıyla lafzî izâfetler de sıfatlara benzer şekilde niteledikleri isimlere sayı, cinsiyet ve belirlilik bakımından tâbi olmaktadır. Ancak sıfat nitelemesindeki uyumdan başlıca farkı, bu izâfetin ilk unsuru asla tenvin almadığı için i‘râb uyumunun kısmen işleresidir. Başka bir deyişle lafzî izâfetlerde muzaf, lafzî izâfetin nitelediği isimle belirlilik uyumuna girmez. Lafzî izâfetin sebebî na‘t olarak vazife gördüğü durumlardaki i‘râbını daha net görebilmek için رجل *racul*^{un} ‘adam’ ve امرأة *imra’et*^{un} ‘kadın’ kelimelerinin marife, nekre, müfred, müsennâ ve cemî hâllerinin قصير القامة *kasîru’l-kāme*^{ti} ‘kısa boylu’ lafzî izâfetiyle nitelendiği cümlelerle örneklendirmek faydalı olacaktır.

Müfred, Müzekker, Nekre

- هذا رجلٌ قصيرُ القامةِ ‘Bu, kısa boylu bir adamdır’
 رأيتُ رجلاً قصيرَ القامةِ ‘Kısa boylu bir adam gördüm’
 مررتُ برجلٍ قصيرِ القامةِ ‘Kısa boylu bir adamın yanından geçtim’

Müfred, Müennes, Nekre

- هذه امرأةٌ قصيرةُ القامةِ ‘Bu, kısa boylu bir kadındır’
 رأيتُ امرأةً قصيرةَ القامةِ ‘Kısa boylu bir kadın gördüm’
 مررتُ بامرأةٍ قصيرةٍ القامةِ ‘Kısa boylu bir kadının yanından geçtim’

Müsennâ, Müzekker, Nekre

- هذان رجلانِ قصيرا القامةِ ‘Bu (ikisi), kısa boylu iki adamdır’
 رأيتُ رجلينِ قصيرَيَّ القامةِ ‘Kısa boylu iki adam gördüm’
 مررتُ برجلانِ قصيريِ القامةِ ‘Kısa boylu iki adamın yanından geçtim’

¹⁶² İbn Hişâm en-Nahvî, *a.g.e.*, s. 223.

Müsennâ, Müennes, Nekre

هتان امرأتان قصيرتا القامة ‘Bu (ikisi), kısa boylu iki kadındır’

رأيتُ امرأتين قصيرتي القامة ‘Kısa boylu iki kadın gördüm’

مررتُ بامرأتين قصيرتي القامة ‘Kısa boylu iki kadının yanından geçtim’

Sadece aslen sıfat olan kelimeler değil, sıfat değeri alabilen isimler de nadiren de olsa lafzî izâfette muzâf olabilmektedir:

*bir mürebbî-yi **hadîdü’l-mizâc** olan seyf-i gâlibiyyetin* (MTE, 396)

*kudemâ’-i hâcegân-ı divândan **hadîdü’l-lisân** Tabtab Tâhir Efendi*¹⁶³

Eski nesir geleneğinde yekpare bir sentaktik birim gibi telakki edildiği, aşağıdaki örnekte de görülebileceği üzere Farsça انه +*âne* sonekiyle zarf yapılabilmesinden anlaşılmaktadır.

*halî’u’l- ‘izârâne ref’-i hicâb ile*¹⁶⁴

Farsça asıllı kelimeler de lafzî izâfetlerin katılanı olabilmektedir:

*hâ’iz-i makbûliyyet olmuş **şehriyyü’l-asıl** Reşîd Ağa nâm kimesne*¹⁶⁵

*hükkâm-ı zemâne **nâfizü’l-fermân** olmakdan kaldılar*¹⁶⁶

¹⁶³ Şânî-zâde Mehmed ‘Ata’ullah Efendi, *a.g.e.*, Cilt II, s. 860.

¹⁶⁴ Şânî-zâde Mehmed ‘Ata’ullah Efendi, *a.g.e.*, Cilt II, s. 975.

¹⁶⁵ Şânî-zâde Mehmed ‘Ata’ullah Efendi, *a.g.e.*, Cilt II, ss. 1165-1166.

¹⁶⁶ Selânîkî Mustafa Efendi, *a.g.e.*, s. 512.

Osmanlı Türkçesinde lafzî izâfetler Türkçe yahut Farsça sentaks kaidelerine göre sıfat tamlamalarının katılanı olmaktadır. Dolayısıyla Arapça kaidelere göre belirli isimleri niteleyen lafzî izâfetlerin de belirlilik işareti alması, yani lafzî izâfetlerde aslî unsurun harf-i tarifle işaretlenmesi Osmanlı Türkçesinde söz konusu değildir. İ‘râb söz konusu olduğunda lafzî izâfetlerin, muzâfı daima nekre üzere ve merfû, muzâfun-ileyhi ise daima maruf ve meczum yani sükûn üzere olacak şekilde alıntılandığını vurgulamak gerekir. Bu bakımdan bu yapılar, muzâfının i‘râbı Türkçeye farklı şekillerde alıntılanan hakikî izâfetlerden farklılık göstermektedir. Türkçenin bu devresinde lafzî izâfetler Farsça izâfet kaidelerine göre art niteleyici konumunda olduklarında, bunların baş sözcükleriyle uyumunun yalnızca cinsiyet bakımından gerçekleştiği görülmektedir. Hatta şekil bakımından müzekker olmakla birlikte aslen müennes olan kimseler için kullanılan isim ve unvanların da bu uyuma girdiği vâkidir. Derlem yazarları arasında lafzî izâfetleri en çok kullanan, Tanzimat devrinin *kelâm-ı müressele* daha yakın bir dil kurma çabalarında öncü şahsiyetlerden biri olmakla birlikte önceki asırların *kelâm-ı müsecca* ‘sını da kendi çağında kısmen devam ettiren Ahmed Cevdet Paşa olmuştur:

kerîme-i muhteremeleri [...] olan şâh sultân-ı ‘aliyyetü’ş-şân hazretlerine nâmzed buyurduklarından (TC2, 104)

aktâr-ı memâlik-i mahrûsetu’l-mesâlikime (TC2, 310)

en büyük cürm u kabâhat irtikâb eden eşhâs-ı kaviyyetü’l-bünye (MF5, 184)

iktidâr-ı hükûmetin bir misâl-i zî-hayâtı olan sadr-ı celîlü’l-ictihâd elden giderek (CH, 226)

bir hükümdâr-ı kaviyyu’l-iktidâr lüzûm görülmekle (TC1, 211)

Bununla birlikte üslup tercihi yahut kalıplaşma gibi muhtemel nedenlerden ötürü cinsiyet uyumunun işletilmediği durumlara da rastlanmaktadır:

böyle bir devlet-i ebediyyü’d-devâmın yanı başında (TC1, 38)

Türkçe tamlama kaidelerine göre ön niteleyici konumda olduklarında ise lafzî izâfetlerde herhangi bir cinsiyet uyumu gözlenmemektedir.

*az vakit zarfında böyle **kaviyyu'l-bünyân** ve **müşeyyedu'l-erkân** bir devlet-i 'aliyye vücuda gelmiştir (TC1, 34)*

*ikincisi ise **mümteni'ü'l-indifâ** 'âfât-ı semâviyyeden ma'dûd olduğu hâlde (MF28, 148)*

*beyânımız vechile gâyet **sehlü'l-iltihâk** bir silsile-i mütevâsıla iledir (UG17, 1070)*

Arapçadakine benzer şekilde Osmanlı Türkçesinde de lafzî izâfetler, niteleme sıfatı vazifesinin yanında yüklemesel sıfat (*predicate adjective*) görevinde de bulunabilmektedir.¹⁶⁷

*müstakîmu'l-etvâr ve sâhib-nüfûz u **kaviyyu'l-iktidâr** olup (TC2, 317)*

*bu gûne **vahîmu'l-âkibe** olan emr-i mekrûhun (TC2, 347)*

Lafzî izâfetler, Türkçe kaidelere göre niteleyici olduklarında, Türkçe sıfatlar gibi muamele görmekte; pekiştirme, derecelendirme vs. her işleme girebilmektedir.

*ilahiyât için **pek 'asîru'l-isti'mâl** bir âletdir (RM, 39)*

*sonra gelen tâbi'leri **daha kaviyyu'l-i'tikâd** oluyor (RM, 43)*

*kendisinin **en kaviyyu'l-iktidâr** hilâf-gîri olmakla beraber¹⁶⁸*

Lafzî izâfetlerde muzâfun-ileyh mutlaka ad (*substantive*) olmak zorundadır. Bu adın tekil ya da çoğul bir kelime olması mümkündür.

¹⁶⁷ Ryding, *a.g.e.*, s. 223.

¹⁶⁸ Ebüzziyâ Tefik, "Said Beyefendi'ye", *Mecmua-i Ebüzziyâ*, Cild: 7, Cüz, Aded: 61, 1 Muharrem 1315, s. 690; akt. Mehmed Zeki Pakalın, *Son Sadrâzamlar ve Başvekiller*, Üçüncü Cild, İstanbul: Ahmet Sait Matbaası, 1942, s. 252.

*muhammed mustafânın sallallahu te‘âlâ ‘aleyhi vesellem mu‘cizât-ı kesîretü’l-
berekâtı* (TC1, 348)

*Hân dahi on iki bin Tatar ile gelüp mutma’inü’l-kulûb olup*¹⁶⁹

Lafzî izâfetler, sıfatlara benzer şekilde ancak daha nadiren isimleşerek başka izâfetlerin katılanları olabilmektedir:

*avropa lisânlarında olan tenâfür-i hurûf ve ictimâ‘-ı karîbetü’l-mehâric gibi lisân
ukdeleri yokdur* (UG3, 117)

Bir tamlananın niteleyici görevinde birden fazla lafzî izâfetle nitelenmesi ve vav-ı atıf vasıtasıyla muzâfun-ileyhin çoğaltılarak bir tamlananın birden fazla isimle nitelenmesi de mümkündür:

*hudâvend-i kesîrû’l-alâ-i vâhibü’l-‘atâyâ ve’l-âmâl*¹⁷⁰

*cenâb-ı vahibü’l-‘ataya ve’n-neval*¹⁷¹

Benzer şekilde, predikat görevindeki iki lafzî izâfetin seci olacak şekilde vav-ı atıfla birbirine bağlanması da inşa geleneğinde başvurulan bir üslup hususiyetidir.

*bî-zâd ü zahîre mesdûdü’l-etraf ve maktû‘u’l-eknâf kaldıklarından*¹⁷²

¹⁶⁹ Şem’dâni-zâde Fındıklılı Süleyman Efendi Târîhi: Mür’i’t-Tevârih, haz. M. Münir Aktepe, Cilt II. B (İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası, 1980), s. 46.

¹⁷⁰ Silâhdâr Fındıklılı Mehmed Ağa, Nusretnâme: İnceleme-Metin (1106-1133/1695-1721), Mehmet Topal (haz.), Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi, 2018, s. 494.

¹⁷¹ Radu Dipratu ve Viorel Panaite, “A Forgotten Capitulation (‘ahdname): The Commercial Privileges Granted by Sultan Ahmed I to Emperor Matthias in 1617”, *Revue des Études Sud-Est Européennes*, C. 58, 2020, s. 65.

¹⁷² Şânî-zâde Mehmed ‘Ata’ullah Efendi, a.g.e., s. 503.

2.1.3.2.1 Lafzî İzâfet Türleri

İzâfetin eksik gerçekleşen bir alt türü olarak tasnif edilmekle birlikte lafzî izâfetin kendi içinde tasnifi bildiğimiz kadarıyla bugüne kadar söz konusu olmamıştır. Bunun temel sebebi, hem katılan unsurların hem de nihai olarak bunların ortaya çıkardığı sentaktik birimin fonksiyonel olarak anlamlı bir çeşitlilik göstermemesidir. Yine de derlemde çok fazla örneği görülen bu dil tezahürü için pratiğe yönelik, deneme kabîlinden bir tasnif önermek mümkündür. Böyle bir tasnif, yapının farklılık gösteren başlıca unsuru olan muzâfın kelime türüne göre yani dört başlık altında düşünülebilir:

2.1.3.2.1.1 Muzâfı İsm-i Fâil Olan Lafzî İzâfetler

Bu lafzî izâfetlerde muzâf, yapı bakımından sülâsî mücerred yahut mezîdun-fih mastarların fâili veznindedir. Eylem adlarıyla kurulabileceği gibi isimlerle ve isimleşmiş sıfatlarla da kurulabilirler.

*mahyavellinin **vâcibü'r-red** siyâsetnâmesi zalemeye keyfiyyet-i zafer ta 'lîminden ibâret*dir (UG1, 13)

*vazîfe-i hizmetimize **lâzımü'l-edâ** bir farz* (DG51, 2)

*al yanaklı, kır sakallı, **mütenâsibü'l-a'zâ** [...] bir mübârek ihtiyâr* (CH, 101)

*mütehâlifü'l-fehvâ ve **mütenâkızu'l-mazmûn** berâtlar* (TC1, 103)

*sâ'ir eşyânın **müte'assirü'n-nakl** bir mikdâr-ı cesîmine* (MF5, 219)

*düvel-i selâse petersburga **müttehidü'l-me'âl** teblîgât icrâ ederek* (MTE, 188)

Bu tür lafzî izâfetler arasında *sâlif*, *mârr*, *âtî*, *sâbık*, *ânîf* gibi ism-i fâillerle ve *zîkr*, *beyân* vs. sabit boşluklarla (*lexically fixed slot*) teşkil edilen yapılar, muadillerine kıyasla çok daha sık ve işlek kullanıldığı için özel bir bahsi hak etmektedir. Bilhassa bürokrasi dilinin vazgeçilmez niteleyicilerinden olan bu yapılar, kendi başına sıfat gibi davranmakta ve hem Türkçe hem Farsça sentaksa göre ön ve art niteleyici konumunda bulunabilmektedir:

sâlifü 'z-zikr süvârî ocakları için dahi (TC1, 90)

tarîk-i sâlifü 'z-zikr ile gürcistân tarafına kesb-i tereddüd (TC1, 276)

mârrü 'z-zikr deryâlar ittisâlinde (TC1, 361)

sâlifü 't-tercüme murâd efendiniñ (TC2, 99)

rusya erbâb-ı inkılâbının beyânnâmesi ânîfü 'l-beyân hey'et-i ihtilâliyyenin cümlesinin eşeddidir¹⁷³

Ancak *mezbûr*, *mezkûr* ve *muşârun-ileyh* gibi cinsiyet ve sayı uyumuna giren Arapça asıllı niteleyicilerden farklı olarak, lafzî izâfet yoluyla kurulan bu gibi niteleyiciler, Osmanlı Türkçesinde cinsiyet uyumuna girmekle birlikte cemî sâlim şekillerinin (örn. سالفو الذكر *sâlifü 'z-zikr*) kullanıldığı görülmez:

muharrerât-ı mârretü 'z-zikriñ türkçeye tercümesi emrinde su 'ûbet çekildiği¹⁷⁴

husûs-ı sâbiku 'z-zikr, *umûr-ı sâlifetü 'l-beyân*, *tuyûr-ı muhtelifetü 'l-elvân*¹⁷⁵

mevâdd-ı âtiyetü 'z-zikri imzâ ve temhîr etmişizdir (TC3, 334)

sâlifü 'z-zikr paşalara [...] buyuruldular tahrîr êtdikden soñra (TC2, 38)

*evkâf-ı sâlifetü 'l-avsâf*dan arsa ve binâsı mülk-i hâlis olan 'akarâtın¹⁷⁶

2.1.3.2.1.2 Muzâfı İsm-i Mef'ûl Olan Lafzî İzâfetler

Bu lafzî izâfetlerde muzâf, yapı bakımından sülâsî mücerred yahut mezîdun-fîh mastarların mef'ûlü veznindedir. Bu yapılar Türkçede umumiyetle mef'ûl partisipi - DXK ile kurulan ilgi cümleleriyle ifade edilmektedir.

¹⁷³ “Enternasyonal Cem'iyeti”, *Hakaiku 'l-Vekayi*, numero 405, 22 Ş 1288/6 Kasım 1871, s. 4.

¹⁷⁴ Ottokar Schlehta-Wssehrd, “Mukaddime”, *Manuel terminologique français-ottoman / Mecmû 'a-i Istilahât-ı Resmiyye*, Viyana: Imprimerie Impériale, 1870, s. xi.

¹⁷⁵ Râşid, *Külliyât-ı Kavâ'id-i Lisân-ı Osmânî*, İstanbul, 1317, s. 215.

¹⁷⁶ BOA TTd.759, 29 Z 1044/15 Haziran 1635, v. 79; akt. Mustafa L. Bilge, “Haseki'de Bayram Paşa Külliyesi Vakfıyesi”, *Osmanlı'nın İzinde (Prof. Dr. Mehmet İpşirli Armağanı)*, Cilt 1, İstanbul: Timaş Yayınları, 2013, s. 287.

birtakım meçhûlû'l-ahvâl eşhâsı bölüklere idhâl (TC1, 99)

muhaddebü's-şekl iki ve daha ziyâde billûrdan veyahud bir muka'ar âyine (CHG39, 2)

usûl-i askeriyye vechile murabba'u's-şekl olarak tecemmu' êtdikden sonra (MF30, 233)

mükemmelü'l-hasâ'il bir pâdişâh-ı ma'ârif-penâhın müddet-i saltanatı (HG6, 1)

birtakım meşkûku'l-ahvâl silâhlara akçe sarf etmekden (MTE, 376)

2.1.3.2.1.3 Muzâfı Sıfat-ı Müşebbehe Olan Lafzî İzâfetler

Geleneksel Arap gramerciliğinde sıfat-ı müşebbehe; amel yönünden ism-i fâ'ile benzeyen, ancak yaratılıştan gelip sonradan değişmeyen nitelik (*sübût*) manası taşıyan ve geçişsiz (*lâzım*) fiilden türeyen müştak isimler olarak tanımlanmaktadır.¹⁷⁷ İnsan ve nesnelerin doğasında var olan ve kalıcı özellikleri ifade eden fiillerden türetilen bu isim, esasen bir niteleme sıfatıdır.¹⁷⁸ Fail ve mefule ilaveten fiillerden türetilen üçüncü sıfat türü olup yine bu partisiplere benzetildiği için söz konusu adı almıştır.¹⁷⁹ Semâî ve kıyasî çeşitli vezinleri olan sıfat-ı müşebbehe için en sık kullanılanı فاعيل *fa'il* veznidir.

fîl çâr-pâ hayvânâtın cümlesinden cesîmü'l-cüsse ve *'azîmü'l-hilka* olup (CHG37, 2)

ahâlîsi kaviyyü'l-bünye ve *ten-dürüstdür* (MF10, 427-428)

fakat demir hebâsı serî'ü'n-nüfûzdur (UG2, 64)

rûh kadar bedî'ü'l-eser ve *hayâl gibi serî'ü's-sefer* iki vâsıta (İG3, 1)

tertîbât-ı 'anîfenin ne mertebelerde kalîlü'l-kifâye bulunduğuna (MTE, 132)

iki üç yüz sene zarfında bir devha-i kesîrû'l-ağsân olup (MC, 145)

¹⁷⁷ Doğan Fırıncı, “Arap Dilinde Sıfat-ı Müşebbehe ve Kur’ân-ı Kerîm’deki Kullanımı”, (Yüksek Lisans Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012), ss. 5-6.

¹⁷⁸ Robert Sterling, *A Grammar of the Arabic Language*, Routledge: Oxford-New York, 2018, s. 70 (First published in London: Kegan Paul, Trench, Trübner & Co. Ltd, 1904).

¹⁷⁹ Wright v.d., *a.g.e.*, ss. 133-134.

Bu vezne göre teşkil edilen عَدِيم *adīm* sıfatı, muadillerine kıyasla daha fazla üretkenliğe sahip olması bakımından dikkate değerdir. Bir bakıma ذُو *zû* isminin semantik vazifesinin zıddını ifa eden bu kelime, muzâf vazifesinde olması durumunda muzâfun-ileyhe yoksunluk manası vererek lafzî izâfetler türetmektedir. Esasen عَدَمٌ, بِدُونٍ ve دُونَ kelimeleriyle tamlama kurmak suretiyle teşkil edilen olumsuz manalı sarîh masterların sıfat şekli olan bu yapıları en fazla Cevdet Paşa'nın kullandığı görülmektedir.

savb-ı me'mûriyyetine vusule 'adîmü'l-iktidâr bulunduğ u ma'lûm olıcak (TC2, 77)

evlâdım matlûb olsa dirîğ hâlâtı 'adîmü'l-ihimâldir (TC2, 254)

hey'et-i asliyyesine rücu 'u 'adîmü'l-îmkân olduğ u sûretde (TC2, 316)

muhtere 'ât-ı beşerîyyenin enfa ' u a 'lâsı dênmeğ e cesbân bir fenn-i celîl-i 'adîmü'l-'adîldir (TC1, 68)

o kahramân-ı 'adîmü'l-misliñ yarı vücûdu (CH, 118)

فَاعِل *fa 'il* veznine ilaveten sıfat-ı müşebbehenin başka vezinleri mevcut olup bunların da daha nadir olmakla birlikte lafzî izâfet teşkilinde kullanıldığı görülmektedir. Bunların başında فَعْل *fa 'l*, فُعْل *fu 'l*, فَعْل *fa 'al*, فَعْل *fa 'il* gibi semâî vezinler ve أَفْعَل *ef 'al* gibi kıyasî vezinler gelmektedir:¹⁸⁰

kaşkas dağının beri tarafına geçilir sa 'bu'l-mürûr derbentlerden (TC1, 274)

zebân-ı 'azbü'l-beyân-ı türkîye dahi nakl ü tercümesi (MF3, 94)

gâyet sehlü'l-iltihâk bir silsile-i mütevâsıla (UG17, 1070)

*Kurd nâm hurru'l-asl kimesne mahrûse-i İstanbul['a] gelürken*¹⁸¹

*Kâzî-zâde dimekle şehîr olan vezîr-i hasenü't-tedbîr 'Ali Pâşâ*¹⁸²

¹⁸⁰ Mustafa Meral Çörtü, *Arapça Dilbilgisi: Sarf*, 6. bs., İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2006, ss. 463-464.

¹⁸¹ A.DVNSMHM.d 12, hüküm no: 823, s. 421, 7 R 979/29 Ağustos 1571; akt. *12 Numaralı Mühimme Defteri II (978-979 / 1570-1572) (Özet-Transkripsiyon ve İndeks)*, Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 1996, s. 71.

¹⁸² Mustafa Safi, *Mustafa Sâfi'nin Zübdetü't-Tevârih'i*, Cilt II, haz. İbrahim Hakkı Çuhadar (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2003), s. 76.

*Mûmâ ileyh hadd-i zâtında [...] leyyinü'l-cânib [...] bir zât-ı sûtûde-simât olmağla*¹⁸³

2.1.3.2.1.4 Muzâfî İsm-i Mensûb Olan Lafzî İzâfetler

İsm-i mensûb, câmid bir ismi müştak yapan ve o isme ilgi anlamı katan isim kalıbıdır.¹⁸⁴ Bir insan, nesne yahut olgunun bir yer, varlık, topluluk veya durumla ilgisini ifade eden bu isim türü, ismin sonuna *nisbet yâ'sı* yahut *yâ-yı nisbet* (يَاءُ النَّسْبَةِ) adı verilen şeddeli bir ya (ي) eklenmek suretiyle oluşturulur. İsm-i mensûb kalıbına göre türetilen isimler diğer sıfatlar gibi kendilerinden önceki isimleri niteleyerek uyuma girebilir ve sıfat olabilir; yahut yine sıfatlar gibi isimleşerek harf-i tarif alabilir ve özne görevinde bulunabilir. (i) kabile, (ii) memleket, (iii) sınıf/topluluk veya kavim, (iv) sanat, (v) şan-şöhret, (vi) ilim dalı ve (vii) durum-keyfiyet olmak üzere yedi temel kategorideki isimlerle ism-i mensûb türetilmesi mümkündür.¹⁸⁵

Muzâfî ism-i mensûb olan lafzî izâfetler, Osmanlı Türkçesinde yukarıda bahsi geçen üç türe kıyasla daha az kullanılmakta olup yukarıda kaydedilen kategorilerin hemen hepsinde türetilmektedir. Bununla birlikte en yaygın fonksiyon olarak nitelediği isimlerin cins, dil yahut din bakımından kökenini bildirdiği görülmektedir.¹⁸⁶

halîfenin azâdlısı ve türkiyyü'l-asl olan ahmed bin tulun (TC1, 23)

cezzâr ahmed paşa bosneviyyü'l-asldır (TC1, 308)

şi'îyyü'l-mezheb olan kuzâtı 'azl ile (TC1, 27)

'arabiyyü'l- 'ibâre bir kıt'a ihlâsnâmesi vârid olup (TC2, 252)

¹⁸³ Mehmed Hâkim Efendi, *Hâkim Efendi Tarihi* (1166-1180/1752-1766), 1. Cilt, Tahir Güngör (haz.), İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu, 2019, s. 430.

¹⁸⁴ *İlahiyat Fakülteleri için Arapçaya Giriş*, Musa Yıldız, Nurettin Ceviz, Soner Gündüzöz (ed.), Birinci Kitap, Ankara: Grafiker Yayınları, 2012, s. 410.

¹⁸⁵ Çörtü, a.g.e., ss. 489-495.

¹⁸⁶ Burada kaydedilen örnekler ilaveten tezkire geleneğinde edipler için, mahkeme kayıtlarında da köleler için farklı etnik kökenleri ifade etmek üzere kurulan lafzî izâfet örneklerine dair örn. bkz. “macâriyyetü'l-asl hâfizetü'l-vesîka handân binti abdullah nâm câriye”, İstanbul Mahkemesi 10 Numaralı Sicil (H. 1072-1073 / M. 1661-1663) cilt: 51, sayfa: 157, Hüküm no: 95; “fransiyyü'l-asl ma'lûmü'l-ism”, Alpaslan Yüksek, “Galata Mahkemesine Ait 141 No'lu Şeriye Sicilinin (H. 1098-1099) Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi”, (Yüksek Lisans Tezi, Nevşehir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012), s. 383.

Bu kategoride özellikle etnik köken bildiren ve اصل *asl* tamlayısıyla kurulan yapılar oldukça üretken bir biçimde kullanıldığından, bunları sabit boşluklu lafzî izâfet olarak nitelendirmek mümkündür. Tamlananın görece serbest olduğu bu yapılarda Arapça kaidelere uyulmadığı hatta Türkçe sıfatların ism-i mensûb getirilmek suretiyle iki defa sıfat olarak işaretlendiği de görülebilmektedir. Aşağıda kaydedilen örnekler arasında *lehlüyyü'l-asl* yapısı, dillerarası girişimin (*linguistic interference*) kayda değer bir örneğidir.

*Bir Rusu'l-asl köle ve bir Nigebolı tüfengi*¹⁸⁷

*franseviyyü'l-asl dük dü rişliye dedikleri zât*¹⁸⁸

*Bunlar Hırvadiyyü'l-asldur*¹⁸⁹

*leh memleketine nasb olunacak kral ecnebîden olmayup lehlüyyü'l-asl cumhûr ile beyhlerinde intihâb u istisvâb eyledikleri*¹⁹⁰

Osmanlı Türkçesinde ism-i mensûbla teşkil edilen lafzî izâfetlerin diğer yaygın bir fonksiyonu da durum ve keyfiyet ifade etmektir. Derlemde tespit edilebilen bu tür lafzî izâfetlerin karakter, renk veya şekil bakımından mevsuflarına kalıcı nitelik kazandıran sıfatlarla oluşturulduğu görülmektedir:

zîrâ insân medeniyyü't-tab' olup (TC1, 15)

sınıf-ı evvel kâfkâsîdir ki küreviyyü'r-re's ve beyziyyu'l-vech [...] olur (TC1, 283)

ana bir asl-ı zarûriyyü'l-icrâ [...] süsü vererek (HG15, 4)

kânûn-ı siyâsetin bir hükm-i kat'ıyyu'l-infâzıdır (MTE, 393)

¹⁸⁷ Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 305 numaralı Yazmanın Transkripsiyonu-Dizini*, 3. Kitap, Zekerîya Kurşun, Seyit Ali Kahraman ve Yücel Dağlı (haz.), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1999, s. 184.

¹⁸⁸ Râmizpaşazâde Mehmed İzzet Bey, *Harîta-i Kapudânân-ı Deryâ: Osmanlı Kaptanıderyaları (1352-1853)*, Cemil Sağlam (haz.), İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2021, s. 149.

¹⁸⁹ Gelibolulu Mustafa Âlî, *Künhü'l-Ahbâr*, Ali Çavuşoğlu (haz.), Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2019, s. 711.

¹⁹⁰ BOA İSTM.ŞSC.05.d 316 v. 20-a; akt. Ayşegül Çakar, *1768-1774 Osmanlı Rus Harbine dair Önemli Bir Kaynak: İstanbul Kısmet-i Askeriye Mahkemesi 316 Numaralı Şer'iyye Sicili (İnceleme-Metin)*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2016, s. 181.

Çalışmaya konu olan dönem, Osmanlıların modern bilimlerle karşılaştığı ve bunlara ait ıstılahatı yoğun bir şekilde Türkçeye kazandırmaya giriştiği bir dönemdir. Bu girişimler kapsamında Osmanlı Türkçesi, başta Fransızca olmak üzere Batı dillerinde karşılaşılan birleşik sıfatları yerileştirirken zaman zaman lafzî izâfetlere de müracaat etmekte ve bu gibi izâfetlerin katılan unsurlarını yalnızca Arapçadan değil, el-sine-i selasenin herhangi birinden alabilmektedir. Derlemde buna dair başlıca örnek, mikroorganizmaları genel okur kitlesine ilk kez izah eden Münif Paşa'nın Fransızca *sécuriforme* 'gürz, balta şeklinde' sıfatının karşılığı olarak anlam aktarması (*calque*) yoluyla teklif ettiği *gürziyyü's-şekl* niteleyicisidir.¹⁹¹ Muzâfı Farsça,¹⁹² muzâfun-ileyhi Arapça olan bu terkip, muhtemelen كروي الشكل *küreviyyü's-şekl* 'küre şeklinde' lafzî izâfetinden analogi yoluyla türetilmiş olup Yeni Osmanlıca dönemine ait bir yeni kelime (*müvelledât/neologism*) örneği olarak dikkate değerdir:

hayvânât-ı mezkûreniñ eñ küçükleri elvân-ı muhtelifede *gürziyyü's-şekl* olup (RCH39, 2)

Tamamen biçimsel bir bakışın lafzî izâfeti ayırt etmede hataya neden olabileceği bu noktada vurgulanması gereken bir husustur. Zira esas fark aslî unsurun vezni değil, vazifesidir. Başka bir deyişle, aslî unsuru isimleşmiş sıfat olan izâfetler hakikî izâfet olmaktadır. Dolayısıyla ism-i fâil olmakla birlikte sıfat fonksiyonunu kaybetmiş معلم *mu'allim* 'öğretmen' yahut şeklen sıfat-ı müşebbehe olsa da tamamen isimleşmiş

¹⁹¹ Tespit edebildiğimiz kadarıyla bu niteleyiciyi ilk defa kullanan Münif Paşa olmuştur (1860). Son dönem Osmanlı tarihinin ilk ciddi ve kapsamlı bilimsel sözlük çalışması olan Lügât-ı Tıbbiye'nin 1873 tarihli ilk baskısında bu terim *kerzemiyyü's-şekl* olarak kaydedilirken, eserin 1900 baskısında ise Münif Paşa'nın tercihi olan *gürziyyü's-şekl* tabirinde karar kılındığı görülmektedir. Bkz. *Lügât-ı Tıbbiye / Dictionnaire des Sciences Medicales Français-Turc*, Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne Matbaası, 1290/1873, s. 549; *Lügât-ı Tıbb: Fransızcadan Türkçeye / Dictionnaire Medical*, Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmâniye, 1318/1900, s. 1061.

¹⁹² Eski Farsça biçimi *vazra*, Orta Farsça biçimi *varz* olan گرز *gürz* 'topuz, bozdoğan, şeşper' kelimesinin İrânî kökeni ve etimolojisine dair ayrıntılı bilgi için bkz. Christian Bartholomae, *Altiranisches Wörterbuch*, Strassburg: Karl J. Trübner, 1904, s. 1392; Muhammed Hasandust, *Ferheng-i Rîşe-Şinâhtî-yi Zebân-ı Fârsî*, 4. C., 2. Bs., Tahran: Ferhengistân-ı Zebân ve Edeb-i Fârsî, 1395, s. 2372; D. N. MacKenzie, *A Concise Pahlavi Dictionary*, Londra: Oxford University Press, 1986, s. 87; İhsan Behrâmî, *Ferheng-i Vâjehâ-yi Avestâ / Dictionary of the Avesta*, Defter-i Sevvom, s. 1266.

(hatta ancak *yâ-yı nisbet* olarak tekrar sıfat hâline getirilebilen) رئيس *re'îs* ‘başkan, lider’ kelimesi yalnızca hakikî izâfetlerin katılanı olabilirken, aşağıdaki örneklerde ism-i fâil ve sıfat-ı müşebbehe veznindeki kelimeler lafzî izâfetlerde aslî unsur vazifesi görebilmektedir.

‘ilm-i târîh [...] beyne’l-havâss makbûl u mergûb bir fenn-i kesîrû’l-menâfi’dir (TC1, 15)

kuli halîfeyi gürcü takımının ey nâfizû’l-kelâmı olduğu için saraya celb etti (CH, 28)

2.1.4 Arapça İzâfetlerin Sözlükselleşme Kabiliyeti

İzâfet terkipleri, Osmanlı Türkçesinin Arapçadan alıntıladığı ad niteleme yapıları arasında sözlükselleşme kabiliyeti en yüksek olanıdır. Bu yapılar, yukarıda kaydedildiği üzere yaygın kullanılan zarf gruplarının yanı sıra çok sayıda terimin üretilip yaygınlaşmasını sağlamıştır. Bu terimleri şu yedi kategoride değerlendirmek mümkündür:

2.1.4.1 Arapça İzâfetlerle Teşkil Edilen Yer Adları

Osmanlı Türkçesinde sözlükselleşen Arapça izâfetlerin tespit edilen ilk görevi, yer adları teşkili olmuştur. Bu adların büyük kısmı Arapça konuşulan coğrafyada görülmekle birlikte, Türkler tarafından bu modele göre oluşturulup Anadolu ve Balkanlarda belgelenen bazı yer adları da mevcuttur:¹⁹³

ve ba’dehu vidin ve fethü’l-islâm ve niş kal’alarını ve eflak diyârını istila etti (TC1, 53)

havâkîn-i ‘izâm hazerâtı ‘ale’ d-devâm dârü’l-hilâfede meks ü ârâm ettiklerine mebnî (TC1, 105)

¹⁹³ Bu tür yer adlarına dair ayrıntılı bilgi için bkz. Tahir Sezen, *Osmanlı Yer Adları*, Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2017; Nuri Akbayan, *Osmanlı Yer Adları Sözlüğü*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2001.

evvelâ kal'atü'l-kılâ'ı ve ba'dehu tlemsanı muhâsara êtdiklerinde (TC1, 134)

fakat cezâretü'l-'arab ile cermanyaya zafer-yâb olamadıkları cihetle (TC1, 170)

*re'sü'l-'ayn ve nusaybin kazâlarının zor mutasarrıflığına ilhâk [...] kılınması*¹⁹⁴

2.1.4.2 Arapça İzâfetlerle Teşkil Edilen Kurum Adları

Devlet kurumlarının adlandırılmasında Arapça izâfetlerin kullanımı, Türklerin İslam medeniyetine girişinden itibaren çok yaygın bir yöntem olmuş ve bu adların önemli bir kısmı دار *dâr* ve بيت *beyt* gibi 'ev' anlamındaki Arapça tamlananların sabit boşluk görevinde olduğu izâfetlerle oluşturulmuştur. Çalışma döneminde de bu adlandırma yöntemi rağbetini sürdürmüş ve *Dârülmuallimîn*, *Dârülfünûn*, *Dârülaceze* gibi kurum adları teşkilinde yine Arapça izâfetlere müracaat edilmiştir:

o zaman avropada henüz dârü's-şifâ yapmak efkârı yok idi (TC1, 110)

nûreddiniñ sem'ine ilkâ olunduğu gibi bir dârü'l-'adl binâsını fermân eyledi (TC1, 45)

tuleytulada ol vakit şöyle ma'mûr bir beytü'l-hikme var idi (TC1, 127)

*terbiyyet-i 'umûmiyye üç derece olmak üzere tertîb ü taksîm ya'nî mekâtib-i sıbyân ve mekâtib-i rüşdiyye ve dârü'l-fünûn tanzîmâtına*¹⁹⁵

*sâye-i merâhim-vâye-i hazret-i pâdişâhîde bir dârü'l-'aceze teşkil olunarak*¹⁹⁶

2.1.4.3 Arapça İzâfetlerle Teşkil Edilen Unvanlar ve Makam Adları

Üst düzey devlet idarecileri için üretilen unvanlar ve makam adları, kurum adları ile birlikte Arapça izâfetlerin Osmanlı Türkçesinde en fazla kullanıldığı alan olmuştur. 19. yüzyıla gelindiğinde yeni unvan ve makam adları teşkilinde ağırlık Farsça izâfetlere kaymış olsa da, bilhassa Cevdet Paşa'nın önceki asırların tarihini anlatırken bu yapıları hâlâ sıkça kullandığı görülmektedir:

¹⁹⁴ BOA ŞD 1453/25 28 S 1288/19 Mayıs 1871.

¹⁹⁵ BOA İ.MSM 25/656 lef 1 12 Za 1261/12 Kasım 1845.

¹⁹⁶ BOA ŞD 719/4 lef 7 16 B 1303/20 Nisan 1886.

[e]**mîrû'l-hacc** osmân paşa bundan akdem vefât etmiş olup (TC1, 20)
nezd-i şâhda kesb-i nüfûz ederek **i'timâdü'd-devle** [...] olup (TC1, 65)
hâ'iz-i 'unvân-ı **kudvetü'l-'ulemâ'i'l-muhakkikîn** olurlar (TC1, 117)
meşâyihü'l-islâm hazerâtı [...] bizzat emr-i tedrîse kıyâm edemedikleri (TC1, 116)
donanma başbuğlarına **emîrû'l-bahr** tesmiye edip (TC1, 160)
re'îsü'l-vükelâ olan kardinal rişliyönün sa'y ü gayretiyle (TC1, 220)
andansonra ebû'z-zeheb yerine ibrahîm bey **şeyhü'l-beled** olup (TC2, 34)

Bu tür izâfetlerin sözlükselleşme kabiliyeti, ardıl sıfatlarının Farsça sentaksa göre bağlanmasıyla daha belirgin şekilde görülmektedir. Bunun en dikkat çekici örneği, Mescid-i Haram ve Mescid-i Nebvî'de ders veren ve sonraki dönemlerde bu şehirlerin yönetimini üstlenen âlimlere verilen *şeyhülharem* unvanıdır. İlk defa Abbasiler devrinde Mekke için, Eyyubiler devrinde de Medine için ortaya çıkmış olan bu makam,¹⁹⁷ Arapçada sırasıyla شيخ الحرم المكي *şeyhu'l-haremi'l-mekkî* ve شيخ الحرم النبوي *şeyhu'l-haremi'n-nebevî* izâfetleriyle ifade edilmiştir. Osmanlı Türkçesinde ise hem *şeyhülharem* izâfetinin kalıplaşarak daha sıkı bir birliktelik kurması, hem de izâfetlerin sıfatlarla birlikte kurduğu mahlût yapılarda birden fazla gelen harf-i tarifi düşürülme eğiliminde olması nedeniyle *nebevî* ve *mekkî* sıfatları Farsça kurallara göre gelmiştir:

şeyhu'l-harem-i nebevîye ve **hâkim efendiye tagallüb ü tahakküm etmekle** (TC2, 27)
vâlî bulunan zâta şeyhu'l-harem-i mekkî 'unvânı dahi 'ilâve olunur¹⁹⁸

Yine Cevdet Paşa'da sık görülen bir Arapça izâfet türü, makam adları ve unvanlar için yaygın kullanılan bir şablona örnek teşkil etmektedir. Makam yahut unvan ifade eden

¹⁹⁷ Mustafa Sabri Küçükbaşçı, "Şeyhülharem", *İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, Cilt 39, 2010, ss. 90-91.

¹⁹⁸ Şemseddin Sâmî, *Kâmûsu'l-A'lâm*, Üçüncü Cild, İstanbul: Mihrân Matbaası, 1308/1891, s. 1931.

ismin tekilinin muzâf, çoğulunun da muzâfun-ileyh olarak kullanıldığı erken dönemlere ait bu unvan terkipleri Osmanlı Türkçesinde kısmen devam ettirilmiştir. Ancak sonraki dönemlerde daha ziyade Farsça *ser* ‘baş’ tamlananıyla kurulan maktû izâfet ve bunun Türkçe kopyası olan *baş* tamlayanlı ve *başı* tamlananlı sabit boşluklu tamlamalar yoğun olarak kullanılmıştır.

re’îsü’r-rü’esâ bulunan *ebu’l-kâsım bin meslemeye* (TC1, 17)

iki devlet-i islâmiyyede *kādî’l-kudât*lık mesnedlerine nâ’il olmuşlar idi (RM, 33-34)

bâğdâda emîrû’l-ümerâ ‘unvânıyla bir me’mûr ta’yîn etmişidi (TC1, 24)

ehl-i islâm ‘indinde *melikü’l-mülûk* ‘add olunurlardı (TC1, 24)

*benî mütevâliş şeyhü’l-meşâyih*i olan şeyh nâsîf nasârâdan isti’âne eylemiş (TC1, 338)

2.1.4.4 Arapça İzâfetlerle Teşkil Edilen Kavram Adları

Arapça izâfetlerle üretilen farklı alanlara ait kavram adlarına, dönemin mensur eserleri ve sözlüklerinde az da olsa yer verilmektedir. Bunlardan bazıları aşağıdaki örnek ifadelerde belgelenmektedir:

bu mu ‘âhedenin ekser cihetlerinin *düstûru’l-’amel* bulunduğunu (MTE, 140)

‘*aksü’l-’amel* dâ’imâ ‘amele mutâbıkdır¹⁹⁹

bende-i dirînelerin garîk-i lücce-i mesârr ve dil-sîr-i ‘aynü’l-hayât-ı iftihâr etmişdir²⁰⁰

sevdâ’-i vatan[:] *dâ’ü’s-sıla*²⁰¹

¹⁹⁹ Alexandre Handjéri, *Dictionnaire Français-Arabe-Persan et Turc*, Tome Troisième, Moskova: l’Imprimerie de l’Université Imperiale, 1841, s. 302.

²⁰⁰ Nu‘mân Mâhir, *Münşe’ât-ı Nu‘mân Mâhir Beyefendi*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1261/1845, s. 114.

²⁰¹ Ahmed Vefik Paşa, *Lehce-i Osmânî*, Cüz’-i Sâni, İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1306/1889, s. 1173.

2.1.4.5 Arapça İzâfetlerle Teşkil Edilen Eser İsimleri

Türkçe yazılan eserlere Arapça ad verilmesi, Karahanlı Türkçesi ve sonrasında Harezmi Türkçesinden itibaren *Atebetü'l-hakāyık*, *Dîvānu lügāti't-Türk*, *Kıyasu'l-enbiyâ*, *Mu'înü'l-mürîd* ve *Nehcü'l-ferâdis* gibi örneklerle belgelenen bir gelenektir. Klasik Çağda artarak devam eden bu gelenek Yeni Osmanlıca devresinde görece azalarak yerini Farsça ve Türkçe tamlamalara bırakmış olmakla beraber, bu dönemde bazı telif ve tercüme eserlerin Arapça izâfetlerle adlandırıldığı da vâkidir. *Ta'lîmü'l-Hesâb* (1848), *Beyânü'l-Unvân* (1857), *Ta'lîmü'l-Fârisî* (1857), *Takvîmü'l-Edvâr* (1870), *Zübdetü'l-Coğrafya* (1872) gibi ilmî ve fikrî telif eserler ve *Miftâhu'l-Fünûn* (1861), *İlmü'l-Arz ve'l-Me'âdin* (1875), *Rûhu'l-Kavânîn* (1915) gibi tercüme eserler,²⁰² eser adlandırmada Arapça kullanımının 20. yüzyıl başlarına kadar devam ettiğini göstermektedir.

ibrahim efendinin nizâmü'l-ümem ve füyûzât-ı mükânâtısiyye nâm kitâbları (TC1, 75)

tabîratü'l-insân ismiyle tevsîm eyledikleri risâlenin mündericâtı hikmet-âmîz ve ibret-engîz esâslara müstenid olarak²⁰³

Hikmet-i târîhten Hamîdetü'l-Usûl ile ilm-i kelâmdan Nebze-i İlm-i Kelâm isimlerinde âsâr-ı matbuası [vardır]²⁰⁴

2.1.4.6 Arapça İzâfetlerle Teşkil Edilen Dînî, İlmî ve Teknik Terimler

Din, bilim ve teknoloji alanlarında kullanılan terimlere kaynaklık eden birçok Arapça izâfet, Eski Anadolu Türkçesi ve Osmanlı Türkçesinin telif ve tercüme metinlerinde sıkça kullanılmıştır.²⁰⁵ Yeni Osmanlıca da bu kullanımları büyük oranda devam

²⁰² Bu örnekler, şu kaynakta verilen listeden seçilen eserlerin orijinal baskılarının incelenerek teyit edilmesi suretiyle elde edilmiştir: Jale Baysal, *Müteferrika'dan Birinci Meşrutîyet'e kadar Osmanlı Türklerinin Bastıkları Kitaplar 1729-1875 (Kitapların Tam Listesi ile)*, 2. Basım, Hasan S. Keseroğlu ve İlkin Mengölerek (haz.), İstanbul: Hiper Link, 2010, ss. 75-225.

²⁰³ “Tabîratü'l-İnsân”, *Hakaiku'l-Vekayî*, numero 548, 18 S 1289/26 Nisan 1872, s. 1.

²⁰⁴ Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, 3. Cilt, M. A. Yekta Saraç (haz.), Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi, 2016, ss. 969-970.

²⁰⁵ Eski Anadolu Türkçesinde tasavvuf, botanik ve tıp gibi belirli alanlardaki Arapça söz varlığını ele alan yakın zamanlara ait dikkate değer çalışmalar için bkz. Fatma Koç, *Hacı Bektâş-ı Velî'nin Eserlerinde Söz Varlığı*, Doktora Tezi, Malatya: İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019; Nuray Demir Öztürk, *Eski Anadolu Türkçesi Tıp Metinlerindeki Arapça Alıntı Kelimeler*, Doktora Tezi, İstanbul: İstanbul Medeniyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2021; Hüseyin Doğan, *Anadolu*

ettirmekte olup eski dönemlerde alıntılanan bu tür izâfetlerin en fazla Cevdet Paşa'da belgelendiği görülmektedir.

*'asâkir-i encüm-şümârı savb-ı merâma şitâb ile **dârü'l-harbe** vâsıl ve dâhil olagelmışdir* (TC1, 92)

*esâmîsinin nısfı kendisine verilmek usûlüyle **beytü'l-mâlin** sıyâneti tedbîr olunmuş* (TC1, 99)

*işbu istidlâl ve istintâc kâidesi kat'â tehallîf edemeyüp dâimâ **nefsü'l-emre** muvâfıkdır* (MF13, 2)

***sevku'l-ceyş** ve **ta'biyyetü'l-ceyş** fenlerinde pek çok **dekâ'ik-i harbiyyeye** ittılâ' ile* (TC1, 121)

*şumnu mevki'iniñ ehemmiyyeti takdîr ile **üssü'l-harekât** ittihâz olunması* (TC1, 122)

*lisânımızda müsta'mel olan tersâne lafzı **dârü's-sinâ** adan galatdır* (TC1, 126)

Bilim adlarını, alt disiplinlerini, ölçüm âletlerini ve hastalıkları adlandırmak için sırasıyla kullanılan *ilmü'l-*, *mebhasü'l-*, *mikyâsü'l-* (ayrıca *mîzânü'l-*) ve *zâtü'l-* (veya *dâ'ü'l-*) sabit boşlukları haricinde çok sayıda teknik terim için de Arapça izâfet kullanılmaktadır. Bunlar dönemin önde gelen bilimsel sözlüklerinde birçok örnekle belgelenmektedir.

*Acatalepsie: İnsânın fehm ü idrâkine hâlel getiren bir nev'-i hastalık, **'ademü'l-fehm***²⁰⁶

*Carnivores: **âkilü'l-luhûm** (mevâdd-ı hayvâniyye ile tagaddî eden hayvânât sınıfı)*²⁰⁷

Türk Uygarlığında Bitkiler (XIII-XV.yy), Doktora Tezi, Kocaeli: Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2023.

²⁰⁶ Şemseddin Sâmî, *Dictionnaire Français-Turc (Kâmûs-ı Fransevî: Fransızcadan Türkçeye Lügât Kitabı)*, 4ème Édition (Dördüncü Tab'ı), İstanbul: Mihran Matbaası, 1322/1905, s. 14.

²⁰⁷ Pierre H. Nysten, *Fransızcadan Türkçeye Lügât-ı Tıb (Dictionnaire medical français-turc)*, İstanbul: Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmâniyye, 1318/1900, s. 174.

2.1.4.7 Arapça İzâfetlerle Teşkil Edilen Edebî Terkipler

Arapça izafetler içeren edebî terkiplerin yaygın olarak övgü amacıyla kullanıldığı görülmektedir:

kehfü'l-emân-ı tâcdârân olan devlet-i 'aliyyeye ilticâ zımında (TC1, 58)

rakka vâlisî şeyhü'l-vüzerâ sadr-ı esbak mehmed izzet paşa (TC2, 150)

ol vakit re'îsü'l-hattâîn olan mehmed es'ad yesârî efendiniñ (TC2, 81)

Bu yapıların diğer bir kullanım alanı ise atasözleri ve vecizelerdir:

yavuz sultân selîm hân hazretleri dahi (takdîmu'l-ehemmi 'ale'l-mühimmi) kâ'idesine ri'âyetle (TC1, 131)

(rütbetü'l- 'ilmi a'lâyü'r-rüteb) kaziye-i müsellemesi (MF6, 259)

*"es-seferü vesîletü'z-zafer" fehvâsınca bizzat hareket ü azîmetleri mukarrer olduktâ*²⁰⁸

*El-veledü sırru ebîhi fehvası mûcibince kendi dahi Habeş'e beğlerbeği olup*²⁰⁹

*"el-Cennetü dâru'l-eshiya" mazmûnu üzere me'mûldur ki*²¹⁰

2.1.5 Arapça İzâfetlerin Genişleme İmkânları

2.1.5.1 Tetâbu'-ı İzâfet

Arapçada ikiden fazla ismin birbirine bağlanması suretiyle hakikî izâfetlerin çoklu ya da zincirleme hâle getirilmesi mümkündür. Bu dil tezahürüne *tetâbu'-ı izâfet* 'tamlamaların birbirini takip etmesi' adı verilmektedir. İzâfet ilişkisinin doğası gereği ilk unsur (muzâf) daima belirli olduğundan, çoklu ya da zincirleme izâfetlerde yalnızca en sonda yer alan unsur verilmek istenen manaya göre belirli ya da belirsiz

²⁰⁸ Naîmâ Mustafa Efendi, *a.g.e.*, Cilt II, s. 460.

²⁰⁹ Selânikî Mustafa Efendi, *Târîh-i Selânikî (1003-1008/1595-1600)*, haz. Mehmet İpşirli, I. Cilt, 2. bs. (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999), s. 75.

²¹⁰ *Îsâ-zâde Tarihi (Metin ve Tahlil)*, Ziya Yılmaz (haz.), İstanbul: Fetih Cemiyeti, 1996, s. 88.

olabilmektedir. Kalan unsurların hiçbirisi, kendisinden sonraki unsurun muzâfı olması hasebiyle ne harf-i tarif ne de tenvîn ile işaretlenebilir. Dolayısıyla harf-i tarif veya tenvin alabilecek tek unsur en sondaki isimdir. En baştaki unsur ise hiyerarşik olarak bütün izâfetin muzafı olduğu için i‘râbı sentaktik konumuna bağlı olarak değişkenlik göstermekte, sonraki unsurların her biri ise kendisinden öncekilerin muzâfun-ileyhi olduğu için ilgi hâlinde ve i‘râbı cer üzere olmaktadır.²¹¹

Bu zincirleme ilişkide uygulanan işlemlere daha somut örnek teşkil etmesi için üç izâfet terkinin birbirine izafe edildiği ve ardından elde edilen izâfetin i‘râbının üç hâlde de incelendiği aşağıdaki örnekleri vermek mümkündür:

Ofisin kapısı	بابُ الْمَكْتَبِ
Müdürün ofisi	مَكْتَبُ الْمُدِيرِ
Okulun müdürü	مُدِيرُ الْمَدْرَسَةِ
Okul(un) müdürünün ofis(inin) kapısı	بابُ مَكْتَبِ مُدِيرِ الْمَدْرَسَةِ
Okul(un) müdürünün ofis(inin) kapısı beyazdır	بابُ مَكْتَبِ مُدِيرِ الْمَدْرَسَةِ أَبْيَضٌ
Okul(un) müdürünün ofis(inin) kapısının yanından geçtim	مَرَرْتُ بِبَابِ مَكْتَبِ مُدِيرِ الْمَدْرَسَةِ
Okul(un) müdürünün ofis(inin) kapısını gördüm	رَأَيْتُ بَابَ مَكْتَبِ مُدِيرِ الْمَدْرَسَةِ

Bu dil tezahürüyle ilgili olarak vurgulanması gereken bir husus da Türkçe tamlamalara dair (i) eksiz, (ii) belirtili, (iii) belirtisiz ve (iv) zincirleme şeklindeki geleneksel tasnifi Arapça izâfetlere uygulamanın, bu ilişkinin doğru anlaşılmasını engelleyebilmesidir. Dolayısıyla tetâbu‘-ı izâfeti bir hakikî izâfet türünden ziyade, iki ve daha fazla hakikî izâfeti birbirine bağlayan bir işlem olarak düşünmek daha makul olacaktır. Üstelik yukarıda görüldüğü üzere bu işlem, Farsçadaki muadilinin basitçe tekrarı olmayıp kısmî bir kopyalama söz konusudur. Başka bir deyişle, Arapça tetâbu‘-ı izâfette ortadaki isimler bir izâfetin muzâfı olmanın bazı özelliklerini (harf-i tarif ya da tenvin olmaması) muzâfun-ileyhi olmanın özelliğiyle (ilgi hâli işareti) bir araya

²¹¹ Ryding, *a.g.e.*, s. 215; Mustafa Meral Çörtü, *Arapça Dilbilgisi: Nahiv*, 11. Basım, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2011, s. 321.

getirmektedir.²¹² Dolayısıyla izâfetin türü yahut niteliğini de değiştirmedeği için bunu başlı başına izâfet türü teşkil eden bir hususiyet değil, Farsçadakine benzer şekilde izâfetin genişlemesi olarak ele almak gerekmektedir.

Arapça izâfet yapısında kullanılan unsurların sayısında teorik olarak herhangi bir sınır yoktur. Bununla birlikte Klasik Arapçada uzun izâfetler fesahat gereği çok fazla tercih edilmemektedir. Modern Arapçada bunların kullanımı bir nebze artmış olup bilhassa uzun izâfet zincirleri üretme eğiliminde olan basın dilinde dört, beş hatta altı unsuru bir arada görmek mümkündür.²¹³ Osmanlı Türkçesi ise uzun Arapça izâfetleri çok sınırlı bağlam ve çevrelerde kullanmaktadır. Tespit edilebildiği kadarıyla bunlar telif/tercüme eserlerin adlandırılması ve diplomatikada yerli/yabancı devlet adamları için kullanılan lakap ve dualar olmak üzere iki temel alanla sınırlıdır. 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar müellif ve mütercimlerin eserlerine ad verirken neredeyse daima Arapça ve/veya Farsça sentaksı tercih ettikleri göz önüne alındığında bu yapılara dair çok sayıda örnek bulmak mümkündür. Bu minvalde *Fâ'ide li-tahkîki lâmi't-ta'rîf* (Ali Kuşçu), *Fezleketü akvâli'l-ahyâr fî 'ilmi't-târîh ve 'l-ahbâr* (Kâtip Çelebi), *Risâle fî şerhi ta'rîfi sîdki'l-haber* ve *kezibih* (Gelenbevî), *Ravzatü'l-Hüseyn fî hulâsati ahhârî'l-hâfikayn* (Na'îmâ) gibi bazı örnekler zikredilebilir. Kanunnamelerle belirlenen ve münşeat mecmuaları, salnâmeler gibi kaynaklarda gösterilen elkab ise bu gibi zincirleme izâfetlerin kalıp olarak kullanıldığı diğer bir alandır:

*nahicü menahic[i]l'-mesâlihi 'l-hâkâniyyeti*²¹⁴

*Müdemmirü gâsibi'l-Haremeyni 'l-muhteremeyn [...] es-Sultân el-Gazî Mahmûd Hân*²¹⁵

*vârisü 'ulûmi'l-enbiyâ 'i ve 'l-mürselîn [...] keşşâfu rümûzi'd-dekâyık hallâlu müşkilâti'l-haflâyık*²¹⁶

²¹² Ryding, *a.g.e.*, s. 215.

²¹³ Badawî, Carter ve Gully, *a.g.e.*, s. 133.

²¹⁴ Naîmâ Mustafa Efendi, *a.g.e.*, Cilt I, s. 7.

²¹⁵ Şânî-zâde Mehmed 'Ata'ullah Efendi, *a.g.e.*, Cilt I, s. 12.

²¹⁶ Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri, 1. Kitap: Osmanlı Hukukuna Giriş ve Fatih Devri Kanunnâmeleri*, İstanbul: FEY Vakfı Yayınları, 1990, s. 330.

Osmanlı Türkçesinde kalıp ifadeler haricinde üç veya daha fazla ismin Arapça sentaksa göre izafesine fazla rastlanmamasının temel nedeni, bu gibi çoklu ilişkilerde i'râb ile harf-i tarif işaretleri değişkenlik gösterirken Farsça izâfet kesresini kopyalamanın görece daha kolay bir işlem olmasıdır. Dolayısıyla bir yandan iki isimden oluşan zincirsiz Arapça tamlamalar daha kolay kalıplaşırken, bir yandan da tekrarlanan izâfet ilişkisi Arapça yerine Farsça tezahür etme eğilimindedir. Bunun sonucunda Arapça tamlamalar umumiyetle yekpare bir sentaktik birim olarak kabul edilir ve Farsça izâfet ilişkisiyle üçüncü bir isme tamlayan ya da tamlanan görevinde bağlanır.

fenn-i sevku'l-ceyş üzere bir güzel hareket (TC1, 122)

rüsumât-ı sâ'ire gibi temettu 'âtdan hazîne-i beytü'l-mâlin mahrûm kılması (AH, 39)

bunlardan bahseden ilme (jeoloji) tesmiye olunur ki bazıları ilm-i tabakatü'l-arz dahi dërler (MF2, 65)

*mütesaddî-yi ahkâm-ı şerî'at-ı Seyyidi'l-mürselin*²¹⁷

*mukâbele-i safahâtî'l-levehât-ı mübâhaseye âgâz eylediklerinde*²¹⁸

2.1.5.2 Vav-ı atıf ile bağlanma

Arapça sıfat terkipleri bahsinde de ele alınacağı üzere kendine ait bir i'râbı olmayıp i'râb bakımından daima kendinden önce gelen metbû kelimeye uyan mamûller anlamına gelen *tâbi*'ler beş alt başlık altında incelenmekte olup bunların sonuncusu, atıf harflerini içeren *atf-ı nesak* kategorisidir. Bu kategori, atıf harflerinden birinin kullanılması suretiyle iki kelime veya önermenin birbirine bağlanmasını ifade etmektedir. Bu ilişkide atıf harfinden sonra gelen kelimeye *ma'tûf*, önce gelen kelimeye *ma'tûfun-aleyh* adı verilir.²¹⁹ Atıf ilişkisiyle kurulan atıf terkiplerini diğer *tâbi*'lerle teşkil edilen terkiplerden ayırt eden başlıca özellik, iki unsurun arasına atıf

²¹⁷ Nevzat Sağlam, *Ahmed Vâsîf Efendi ve Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakâ'iku'l-Ahbâr'ı 1166-1188/1752-1774 (İnceleme ve Metin)*, Doktora Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014, s. 101.

²¹⁸ Mütercim Ahmed Âsım Efendi, *a.g.e.* ss. 52-53.

²¹⁹ Çörtü, *a.g.e.*, s. 366.

harfi girmesidir. Bu bakımdan araya başka unsurun girmesine izin vermeyen sıfat gibi *tâbi* 'lerin kurduğu terkiplerden ayrılırlar. Öte yandan kurulan bu ilişkide *ma 'tûf* ve *ma 'tûfun-aleyh* yekpare bir birim olarak tek bir unsuru ifade eder konuma gelmektedir. Buna karşın diğer *tâbi* 'ler, metbû'unu açıklamak yahut tekîd etmek suretiyle görev alırlar.²²⁰ Atıf harflerinin başlıcası olan *vav-ı atıf* (و), mutlak atıf için kullanılır ve iki kelime veya yargıyı birbirine bağlar. ف، ثُمَّ، لا gibi bazı atıf harflerinden farklı olarak *vav-ı atıf* ile yapılan atıfta iki unsur yer değiştirebilir.²²¹

Cevdet Paşa, *vav-ı atıf*ın Arapçada olduğu gibi Osmanlı Türkçesinde de atıf harfi görevinde olduğunu kaydeder. Bu harf, bir özneye başka bir şeyi atfettiğinde bu iki unsurun ayırım olmaksızın söz konusu eyleme iştirak ettiğini ifade etmektedir. Bir yükleme başka bir şey atfedildiğinde de benzer şekilde cem edilen iki unsur tek bir öznenin yüklemi olarak ifade edilmiş olur. Atıf harfi *vav* ile yapılan atıfın geçerli olması için *ma 'tûf* ile *ma 'tûfun-aleyhi* bir araya getirecek bir ilişkinin varlığı gerekli olup bu ilişki tezâyüf, temâsül, şibh-i temâsül, tezâd, şibh-i tezâd ve tekârun-fi'l-hayâl olmak üzere altı semantik kategoride incelenebilir.²²² Derleminden ve derlem dışından bazı örneklerle bu tasnifi aşağıdaki gibi açıklayıp detaylandırmak mümkündür:

a) Tezâyüf

Tezâyüf (çağrışım) ilişkisi, iki kavramın birbirini çağrıştırdığı durumlarda kurulur. Başka bir deyişle bir kavramın hatırlanması başka bir kavramın hatırlanmasına bağlıysa bu ikisi arasında böyle bir ilişkiden söz etmek mümkündür.

ol seneye 'arablar senetü'l-fethi ve'l-ibtihâc dediler (KE1, 76)

b) Temâsül

²²⁰ Muhsin Aydın, *Terkip ve Tertip Açısından Kur'an-ı Kerim'de Mef'ûller*, Yüksek Lisans Tezi, Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019, ss. 36-37.

²²¹ Çörtü, a.g.e., s. 367. *Vav*'ın Arapçada atıf harici diğer fonksiyonları için bkz. İsmail Durmuş, "Vâv," *İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, Cilt 42, 2012, ss. 575-576

²²² Ahmed Cevdet, *Belâgat-i Osmâniyye*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1299/1882, ss. 101-104.

‘Benzerlik, benzeşme’ anlamındaki temâsül terimi, iki kavram arasındaki anlam yakınlığını ifade etmektedir.

sulh u salâh-ı râfî ü’l-harbi ve’l-kifah (TC1, 370)

ebu’l-feth ve’l-megâzi sultân mehmed hân-ı gâzî hazretleri (MF2, 59)

lisânu kāmûsi’l- ‘ulûmi ve’l-ma ‘ârif (UG21, 1277)

*Cenâb-ı dâfi ‘u’l-kürûb ve’l-belâyâ*²²³

c) Şibh-i temâsül

Şibh-i temâsül (vehmî benzerlik), birbirinden farklı varlıkları ifade etmelerine rağmen iki kavram arasında olan ve temâsül olarak varsayılan kısmî benzerlik ilişkisidir.

*Esrârü’ş-Şemsi ve’l-Kameri fî’n-Nirencât*²²⁴

d) Tezâd

Tezâd (karşıtlık) ilişkisinde zıt anlamlı iki unsurun birbirine atfedilmesi söz konusudur.

*Der-beyân-ı ef‘âlü’l-medh ve’z-zemm*²²⁵

*Kitâbü’l-Hayyi ve’l-Meyyit*²²⁶

e) Şibh-i tezad

²²³ Es’ad Efendi, *Üss-i Zafer (Yeniçeriliğin Kaldırılmasına Dair)*, Mehmet Arslan (haz.), İstanbul: Kitabevi, 2005, s. 130.

²²⁴ Kâtip Çelebi, *Keşfü’z-Zunûn an Esâmi’l-Kütübi ve’l-Fünûn (Kitapların ve İlimlerin İsimlerinden Şüphelerin Giderilmesi)*, 5. Cilt, Rüştü Balcı (terc.), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2007, s. 1846.

²²⁵ Eren Ertürkoğlu, “İbnü’l Hâcib’in El-Kâfiye’sinin Manzûm Kâfiye Mefhûmu İsimli Türkçe Tercümesi”, *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, Cilt: 62, Sayı: 1, 2022, s. 72.

²²⁶ Kâtip Çelebi, *a.g.e.*, 3. Cilt, s. 1130.

Şibh-i teẓad (vehmî teẓad), birbirine tam olarak zıt varlıkları ifade etmese de iki kavram arasında olan ve teẓad olarak varsayılan, teẓat benzeri ilişkidir.

*sultânü 'l-berreyn ve 'l-bahreyn*²²⁷

*sâhibü 's-seyf ve 'l-kalem*²²⁸

f) Tekârun-fi'l-hayâl

‘Zihinde ilişkilendirerek yakınlaştırma’ şeklinde tarif edilebilecek *tekârun-fi'l-hayâl* yahut *tekârun-ı hayalî* ise tür, durum ve sayı gibi çeşitli sebeplerle teẓahür etmektedir. Örneğin bir kâtibin zihinde kâğıt, kalem ve kalemıraş kavramlarını bir araya getiren bir ilişki vardır. Yani bunlardan biri zikredilse diğer(ler)i kâtibin aklına gelir, ancak berberin aklına gelmez. Buna karşılık ustura denildiğinde de berber ise makas ve cımbızı hatırlarken, kâtip ise büyük olasılıkla hatırlamaz.

tayfun esnâm-ı ehl-i mısırdan aslu'z-zulmeti ve 'l-kahtdır ki aslu 'l-kubh murâd ederlerdi (UG2, 45)

pâdişâh-ı rûy-i zemîn kahramânu 'l-mâ' ve 't-tûn hazretlerinin²²⁹

Yukarıdaki tasniflerle ilgili verilen örneklerde dikkat çeken bir hususiyet de vav-ı atfın yalnızca muzâfun-ileyh konumundaki unsur sayısını çoğaltması, yani bir tamlanana iki veya daha fazla tamlayan bağlamasıdır. Dolayısıyla Klasik Arapçada genellikle tek bir unsurun muzaf konumunda olması genel bir kaide olarak ifade edilebilir. Bununla birlikte Modern Yazılı Arapçada bu imkânların arttığı da kaydedilmelidir. Günümüzde Arapça iki terimli (ve esasen çok terimli) izâfeti gittikçe daha fazla kullanmaktadır. Bu yapılarda iki veya daha fazla muzaf, muzafun-ileyhe bağlanmadan önce herhangi bir sıralı bağlaçla sıralama ilişkisine girebilmektedir. Bu çiftin ilk üyesinin belirlilik/belirsizlik işareti (özellikle de tenvin) alıp almaması

²²⁷ Naîmâ Mustafa Efendi, *a.g.e.*, Cilt IV, s. 1899.

²²⁸ Es'ad Efendi, *a.g.e.*, s. 4.

²²⁹ Silahdâr Fındıklılı Mehmed Ağa, *a.g.e.*, s. 626.

Modern Arapçada önemini kaybetmiştir. Bunun muhtemel sebebi, günümüzde Arapçanın olağan okunma tarzında tenvin ve i‘râbın kullanılmamasıdır.²³⁰

²³⁰ Badawî, Carter ve Gully, *a.g.e.*, ss. 136-139.

2.2 Farsçada İsimle Ad Nitelemesi

2.2.1 Farsçada İzâfet İlişkisiyle Ad Nitelemesi

Farsça iki adı niteleme ilişkisi kuracak şekilde birbirine bağlamanın iki temel yolu vardır: (i) İzâfet (*annexation*), (ii) Mücânebet/yan yanalık (*juxtaposition*). Bunlardan ilki olan izâfet yapıları, Farsçanın en temel ve oran olarak en kalabalık söz öbeğini teşkil etmektedir.²³¹ Bu yapıların unsurları, sözdizimine ait vurgusuz bir enklitik olan izâfet kesresi yoluyla birbirine bağlanır. Bu bağlanma, isim tamlaması (*terkîb-i izâfî*) ve sıfat tamlaması (*terkîb-i tavsîfî*) olmak üzere iki temel bağımlılık ilişkisi doğurmaktadır.

2.2.1.1 Farsçada İzâfet Kavramının Ele Alınışı

İzâfet kesresi üzerine çalışan farklı araştırmacılar, bu enklitiği şu gibi farklı açılardan ele almak suretiyle fonksiyonel olarak tanımlamaya çalışmıştır: (a) hâl işaretleyicisi, (b) fonolojik olarak yerleştirilen, herhangi bir anlamı ya da değeri olmayan bir fonolojik bağlayıcı, (c) ismin sentaktik hareketiyle ilişkili olup güçlü bir özelliği yerine getiren bir işaretleyici; (d) ters söz dizimini gösteren bir bağlayıcı, (e) baş sözcüğü işaretleyen ve bağımlı bir unsur beklediğini gösteren bir ek.²³² İzâfet kesresi bu fonksiyonlardan hangisini ifa ederse etsin, tamlayan ile tamlananı bir araya getiren ilişkinin türü ya da niteliğine dair herhangi bir şey söylememektedir. Bu nitelik, yalnızca katılan unsurların anlamından ve nihai olarak da bağlamdan anlaşılmaktadır.²³³ Dolayısıyla kelime cinsi göz ardı edildiği takdirde bir izâfet yapısının isim tamlaması mı yoksa sıfat tamlaması mı olduğu belirgin olmayıp bu noktada Farsça, katılan unsurların aldığı bazı işaretlerden dolayı ad niteleme türünün belirgin olarak ayırt edilebildiği Arapçadan farklılık göstermekte ve daha ziyade Türkçeyle benzerlik arz etmektedir.

²³¹ Yıldırım, *a.g.e.*, s. 46.

²³² Pollet Samvelian, “Specific Features of Persian Syntax: The Ezâfe Construction, Differential Object Marking and Complex Predicates”, *The Oxford Handbook of Persian Linguistics*, Anousha Sedighi ve Pouneh Shabani-Jadidi (ed.), Oxford: Oxford University Press, 2018, s. 230.

²³³ Gilbert Lazard, *Grammaire du Persan Contemporain*, Paris: Librairie C. Klincksieck, 1957, s. 63.

2.2.1.2 Farsça İsim Tamlamalarının Tâbi Olduğu Kurallar

Farsçada *terkîb-i izâfî* olarak bilinen isim tamlamalarının kanonik olarak tâbi olduğu kuralları şu şekilde özetlemek mümkündür:

- 1) Baş sözcük yani muzâf en önce gelir ve sonuna daima bir izâfet kesresi alır. Bağımlı unsur yani muzâfun-ileyh daima art niteleyici (*post-modifier*) konumundadır. Dolayısıyla sözdizimi “nitelenen + izâfet kesresi + niteleyici” şeklindedir.²³⁴
- 2) Bağımlı unsur yani muzâfun-ileyh sıfat, muzâri ve mâzî partisipi, ad, mastar, zamir, zarf, ya da sentaktik bir grup (partisip grubu, edat grubu vs.) olmak üzere hemen her tür kelime veya kelime grubu olabilir.²³⁵
- 3) Buna karşın isim olmayan ya da isim görevi yüklenmeyen kelimelerin baş sözcük yani muzâf olması mümkün değildir.²³⁶
- 4) İzâfet kesresi, getirildiği tamlananın son sesine göre é (ـِ, hemze (◌ِ) yahut yâ (ـِ) şeklini almaktadır. Bitişik tekil şahıs zamirlerinin oluşturduğu izâfetlerde ise bu hareke fetha (üstün) ile ifade edilir.²³⁷
- 5) Muzâf ile muzâfun-ileyhin uzak düşmesi yani aralarına başka bir niteleyicinin (sıfat ya da edat) girmesi mümkündür.
- 6) İzâfetin yekpare bir sentaktik birim olarak belirli yahut belirsiz olması, ikinci unsurun yani muzâfun-ileyhin belirli olup olmamasına bağlıdır. Nekre işlevi gören vahdet yâ’sı, her iki unsura da getirilebilir.²³⁸

2.2.1.3 Farsça İzâfet Yapılarının İfade Ettiği Semantik İlişki Türleri

İsim nitelemesi ve sıfat nitelemesi olmak üzere fonksiyonel olarak değil, genel anlamda bir morfolojik işaretleme olarak bütüncül ele alındığı takdirde izâfet

²³⁴ Shahrzad Mahootian, *Persian*, Londra: Routledge, 2005, s. 66.

²³⁵ M. Nazif Şahinoğlu, *Farsça Grameri: Sarf ve Nahiv*, İstanbul: Kitabevi, 1997, s. 92. Lazard, *a.g.e.*, s. 62. Saeed Yousef, *Persian: A Comprehensive Grammar*, Londra-New York: Routledge, 2018, s. 51.

²³⁶ Şahinoğlu, *a.g.e.*, s. 92.

²³⁷ Şahinoğlu, *a.g.e.*, s. 88.

²³⁸ Bununla birlikte nekre işlevi gören vahdet yâ’sı Osmanlı Türkçesine kopyalanan Farsça izâfet yapılarında belgelenmemektedir.

yapılarının aşağıdaki on farklı semantik ilişki türünü ifade ettiğini öne sürmek mümkündür.²³⁹

2.2.1.3.1 Mülkiyet

İzâfet-i mülkiyye, izâfet-i temlikî yahut *izâfet-i hakîkî* olarak ifade edilen bu yapı, muzâf ile muzâfun-ileyh arasında aitlik ilişkisi kurar. Kurucu unsuru şuurlu varlıklardır.²⁴⁰ Farsçada ilgi hâline münhasır bir morfolojik işaretleme olmadığı için izâfet kesresi ilgi hâli işareti olarak da kullanılır.²⁴¹ Mülkiyet ilişkisini ifade etmek için tüm katılanlardan sonra konumlanan şahıs zamirleri muzâfun-ileyh olarak kullanılmakla birlikte (örn. کتاب من *kitâb-i men* ‘kitabım’), dilsel alıntılamanın sınırları gereği bu yapılar Osmanlı Türkçesine nüfuz etmemiştir.

evlâd-ı resûlün hakk-ı talebi beytü’l-mâlden olup (TC1, 21)

türk fi’l-asl [...] *evlâd-ı yâfesinde*dir (UG1, 1)

bunlar *eyâdî-yi nâsda tedâvüle mahsûsdur* (MF36, 100)

âl-i ‘abbas saltanatına vâsıl olan inkılâbı vücûda getirenler (RM, 22)

katoliklerin i ‘tikâdınca halîfe-i ‘isâ olan papa cenâbları (MTE, 273)

İlmî, edebî vs. eser adlarını ifade etmek üzere de kullanılan bu mülkiyet yapılarında, özel isim olan eser sahibi muzâf görevi görür:

târîh-i na ‘îmâ ve *târîh-i râşid* ve *zeyl-i çelebîzâde* (TC1, 75)

mektebin demirbaş kitâblarından bir tuhfe-i vehbî isti ‘âre edüp (MC, 155)

memâlik-i garbiyyede gülistân-ı sa ‘dî makâmında mergûb (MF3, 94)

²³⁹ Nimet Yıldırım, *Farsça Dilbilgisi*, İstanbul: Kabalcı Yayıncılık, 2015, ss. 56-58; Mürsel Öztürk, *Farsça Dilbilgisi*, Ankara: Murat Kitabevi, 2013, ss. 99-100. Bununla birlikte söz konusu tasniflerde bazı değişikliklere de gidilmiştir.

²⁴⁰ Şahinoğlu, *a.g.e.*, s. 92.

²⁴¹ Douglas Craven Phillott, *Higher Persian Grammar*, Kalküta: Baptist Mission Press, 1919, ss. 52-53.

“[...] tercüme-i **zîc-i kasini**”nin târîh-i neşri olan 1186 sene-i hicriyyesinden²⁴²

2.2.1.3.2 Tahsis

İzâfet-i tahsîsiyye olarak ifade edilen bu yapının kurucu unsuru şuursuz varlıklardır. Bu yapı, ihtisas ilişkisini yani bir şeyin başka bir varlığa mahsus olduğunu bildirerek onu özelleştirir ve belirli hâle getirir. Başka bir deyişle bu ilişkide tamlananın tamlayana aitliği değil, mahsus olması söz konusudur.²⁴³ İleride ele alınacağı üzere bu tahsis ilişkisi sözlükselleşmeye en yatkın izâfet ilişkisi olduğundan, bu semantik görevdeki bazı izâfetlerin kalıplaşarak *izâfet-i mahlûb* yani ters çevrilmiş izâfet olarak ifade edilmesi mümkündür.

iklîm-i mısırdan başka şâm tarafında dahi (KE1, 15)

*makâm-ı sadâret*den ‘afv istid‘â etmişler (UG13, 806)

ulûmun ekserîsi tabî‘at-i eşyâdan münba‘is olduğundan (MF13, 3)

bu *vefret-i cesâret*den değil belki yalnız *adem-i dikkat*dendir (DG36, 2)

*ni‘met-i serbestî*den behre-yâb olan bir fırkası (TE40, 1)

işbu tagyîr-i verâset husûsunda [...] bir fetvâ verilmesini (ŞÜ59, 2)

Tahsîs ilişkisiyle ifade edecek şekilde kurulan izâfetler bilhassa yer adlarında oldukça yaygındır.²⁴⁴ Ayrıca aşağıdaki örneklerden son ikisinde görüldüğü üzere bu tür izâfetlerin yer isimlerinde ayırt edicilik fonksiyonu da vardır:

pliny yazmıştır ki nehr-i hind tarafında iki tepe vardır (UG2, 48)

kâfkâs dağı ki *kûh-ı kâf* dahi denir (TC1, 272)

bahr-i hazar üzerinden tûrâna bir tarîk-i vusûl açmak (CH, 32)

²⁴² Fâ‘ik Reşâd, *Eslâf: Osmanlı Ulemâ, Üdebâ, Şu‘arâsının Mütekkadimîni Terâcim-i Ahvâliyle Müntehabât-ı Âsârını Hâvî Tezkire*, İstanbul: Asır Kütüphanesi, 1311/1893, s. 79.

²⁴³ Şahinoğlu, *a.g.e.*, s. 92.

²⁴⁴ Yousef, *a.g.e.*, s. 52.

cebel-i lûbnâna hristiyândan vâlî nasb olundu (AH, 46)

sarây-ı vîze kasabasında defn olunmuştur (TC2, 88)

sâbıkan karahisar-ı sâhib mutasarrıfı mîr-i mîrân mehmed paşanın (TC2, 60)

Bu ilişkinin yaygın kullanıldığı bir alan da Batı'dan aktarılan modern bilimlerle bunların ıstılahatının adlandırılması olmuştur:

merkûmun fenn-i lağm risâlesi tercümesi (UG1, 13)

hâmız-ı azot ya 'nî tîz-âb (MF4, 138)

avropaca (ekonomi politik) denilen *ilm-i emvâl-i milliyeye* dâ'ir (TE114, 1)

ilm-i nebâtât, ilm-i ezhâr, ilm-i hayvânât, [...] ilm-i arz deyu dürlü dürlü isimler (MC, 146)

2.2.1.3.3 Beyân

Îzâfet-i beyâniyye adıyla ifade edilen bu yapıda muzâfun-ileyh, muzâfın cinsini/türünü veya durumunu/hâlini ifade eder. Bu “açıklayıcı” tamlama türü, genelin özele izâfeti olarak da düşünülebilir.²⁴⁵

Cins yahut tür bildiren izâfet-i beyâniyyede muzâfun-ileyh, muzâfın mamul olduğu maddeyi/malzemeyi yahut muzâfın türünü belirtir. Bu yapının kabaca Türkçedeki eksiz tamlamaya tekabül ettiği söylenebilir:

ağyâra sedd olunmuş bir bâb-ı âhenîni denilmeğe şâyân (İG49, 1)

milh-i kibrît-i kils yani alçı ma'denini (MF2, 73)

mukaddemâ nakş-ı harîr-i tahrîr eylediğim cild-i evvele (TC1, 345)

²⁴⁵ İsmail Bangi, *Farsça Dil Bilgisi (Grameri)*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1972, s. 24; Şahinoğlu, *a.g.e.*, s. 93.

*kûzehâ-yi zerrîn u sîmîn-i kevâkibi*²⁴⁶

*derûnunda tahtânî ve fevkânî olmak üzere ufak iki hücre-i sengîn olup*²⁴⁷

*dıraht-ı dut der mahalle-i hisar*²⁴⁸

*bi'l-cümle melbûsât ve mefrûşât ve evânî-i sîm ve nühâsiye ve gayr-i nühâsiyede*²⁴⁹

Hâl bildiren izâfet-i beyânîyye ise muzâfun-ileyh muzâfı durum bakımından açıklar:

rûz-ı nevrûzda temessüklerin mübâdele êtdiler (TC2, 119)

mevsim-i şitâ takarrüb êtdiği ve nehâfet-i cesîmeniz cihetiyle (HG69, 5)

geçen fasl-ı harîfde harput taraflarında şiddet üzere kaht u galâ olduğu hâlde (MF26, 72)

2.2.1.3.4 Teşbih

Teşbih bildiren izâfetlerde muzâf ile muzâfun-ileyh arasında benzetme ilişkisi kurulmakta ve iki unsurdan biri diğerine benzetilmektedir:

şâh çeşm-i zeriyle nazar-ı zer saldı (UG16, 977)

bir dâ'ire-i âhenîn içinde kalan îrânda (CH, 7)

2.2.1.3.5 İstiare

İzâfet-i isti'âriyye ile kurulan istiare ilişkisinde, benzetilene (*müşebbehün-bih*) ait bir özellik benzeyene (*müşebbeh*) tamlama vasıtasıyla bağlanır. İzâfet-i teşbîhiyye ile

²⁴⁶ Sinan Paşa, *Tazarru'-Nâme (Yakarışlar Kitabı)*, Mertol Tulum (haz.), İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu, 2014, s. 87.

²⁴⁷ Abdîzâde Hüseyin Hüsameddîn Yasar, *Amasya Tarihi*, Cilt 1, Songül Keçeci Kurt, Recep Orhan Özel ve Metin Hakverdioğlu (ed.), Samsun: Uğur Ofset, 2022, s. 138.

²⁴⁸ *Defter-i Evkâf-ı Livâ-i Saruhan (Metin ve İnceleme)*, Akif Erdoğan ve Ömer Bıyık (haz.), Ankara: Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü, 2014, s. 57.

²⁴⁹ İstanbul Kadı Sicilleri, Anadolu Sadâreti Mahkemesi 2 Numaralı Sicil (H. 1251-1257/ M. 1835-1841) cilt: 94, sayfa: 225, Hüküm no: 181.

izâfet-i isti'âriyye arasındaki temel fark, ilkinde bir benzetme ima edilirken ikincisinde bunun olmamasıdır.²⁵⁰ Başka bir deyişle, teşbih ilişkisinde benzeyen ve benzetilen unsurlardan ikisi de zikredilmek zorundadır. Bunlardan birinin zikredilmediği durumda bu ilişki istiare olmaktadır.²⁵¹

bu ifâdâtı gûş-ı kabûl ile istimâ' olunup (TC2, 217)

pençe-i esâretine düşen ashâb-ı nüfûz ve i'tibârdan (MF36, 152)

dest-i sâkî-yi ecelden cür'a-nûş-ı memât olduğumuz zamanı (HE5, 67)

âteş-i ızdırâb yüreğimi nasıl kebâb étmiş olduğunu (HE2-2, 19)

2.2.1.3.6 Uygunluk

Uygunluk (*appropriation*) ilişkisi, muzâfin muzâfun-ileyhin varlık amacına uygun olduğunu ifade eder. Örn. آب خوردن *âb-ı hurden* 'içme suyu'.²⁵² Bu ilişki umumiyetle mastarların muzâfun-ileyh görevinde olduğu yapılarda görüldüğünden derlemde pek fazla görülmemektedir.

hasâ'il-i 'âliyyesini kendine kible-i iktidâ addêdîği için (CH, 299)

Dönemin sözlüklerinde de bu gibi yapıları manaca ifade eden tamlamalara nadiren rastlanmaktadır:

*armament (2) donanma, sefâ'in-i harb*²⁵³

²⁵⁰ Phillott, *a.g.e.*, s. 54.

²⁵¹ Ali Nazîmâ, *Lisân-ı Osmânî: Sarf ve Nahiv Kısmı*, İstanbul: Mürettibîn-i Osmâniyye Matbaası, 1329, s. 232.

²⁵² Lazard, *a.g.e.*, s. 64.

²⁵³ James William Redhouse, *A Lexicon, English and Turkish*, Londra: The Oriental Literature Society, 1861, s. 38.

Daha önceki devirlerde Farsçayı yoğun şekilde kullanan maliye teşkilatının masraf kayıtlarında bu gibi yapıların isim ve mastarın birbirine doğrudan bağlandığı izâfet şeklinde değil, amaç ifade eden edat grubuyla (örn. به جهت *be-cihet-i* ‘için’) birbirine ifade edildiği görülür.

*‘abir be-cihet-i sabun-kerden*²⁵⁴

*revgan-ı sabun*²⁵⁵

2.2.1.3.7 Nesep

Klasik Farsçada izâfet yoluyla nesep ya da spesifik olarak baba-oğul ilişkisini ifade eden tamlamalar teşkil etmek mümkündür. İki özel isim arasında kurulan bu tür tamlamalarda muzâf oğul, muzâfun-ileyh ise babadır. Daha ziyade klasik metinlerde görülen bu ilişki türü, derlemden yalnızca bir örnekle temsil edilmektedir:

hemân rüstem-i zâl kesildi (CH, 66)

2.2.1.3.8 Tavsif

Tamlayan ile tamlananı bir araya getiren ilişkinin türü ya da niteliğini açıkça ayırt etmeyen izâfet enklitiği, Farsçada tavsif ilişkisi de kurmakta olup bu ilişki yalnızca katılanların bağlamından ve anlamdan çıkarılabilmektedir. Tavsif ilişkisi çalışmanın 3. Bölümünde detaylı olarak incelenmektedir.

²⁵⁴ Ömer Lütfi Barkan, “Saray Mutfağının 894-895 (1489-1490) Yıllarına Ait Muhasebe Bilançoları”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 23, 1963, s. 387.

²⁵⁵ Mübahat Kütükoğlu, “1624 Sikke Tashihinin Ardından Hazırlanan Narh Defterleri”, *Tarih Dergisi*, 34, 1984, s. 132.

2.2.1.4 Fonksiyonlarına göre Farsça İzâfet Terkipleri

İzâfet terkiplerinin isim belirleme fonksiyonunu, bu yapıları teşkil eden parçaların kelime cinsine göre şu şekilde fonksiyonel-morfolojik bir tasnife tâbi tutmak mümkündür:

a) İsim: İzâfetle isim belirleme ilişkisinde muzâf ve muzâfun-ileyhten biri yahut her ikisi isim kökenli olabilir.

mihen-i piyadegâden vâreste olduğunuz hâlde (UG13, 781)

*ihrâc-ı livâ-i sa'âdet-ihtivâ ve makhûr-şoden-i eşkiyâ*²⁵⁶

*serdarî-i murad paşa ve galebe-i ô ber-eşkiyâ*²⁵⁷

b) Sıfat: Muzâf ve muzâfun-ileyhten birinin sıfat olması da mümkündür (örn. *nîk u bed-i 'âlem* vs. *temyiz-i nîk u bed*).

serbestlik bâ'is-i ma'mûriyyetdir (MG28, 2)

c) Mastar: İzâfetle isim belirleme ilişkisi, muzâf ve muzâfun-ileyhten birisinin isimleşmiş mastar olarak kullanımına imkân sağlamaktadır. Bu tür yapılar derlemde mevcut olmayıp yalnızca çalışma dönemi öncesine ait vekayinamelerde yahut maliye kayıtlarında görülmektedir:

*vuku' yâften-i ba'z-ı ahvâl der ikâmet-i yaylak-ı mezbûr*²⁵⁸

*beha-yı çuka beray-ı gulaman-ı hızane der vakt-i reften be Erzincan*²⁵⁹

²⁵⁶ Es'ad Efendi, *a.g.e.*, s. 60.

²⁵⁷ Nâimâ Mustafa Efendi, *a.g.e.*, Cilt II, s. 331.

²⁵⁸ Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât: Tahlil ve Metin (1066-1116/1656-1704)*, Abdülkadir Özcan (haz.), Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1995, s. 17.

²⁵⁹ Dündar Aydın, "Osmanlı Devrinde XVI. Yüzyılda Erzurum Beylerbeyi Ayas Paşa'nın Bir Yıllık Bütçesi", *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 1997 (8), s. 455.

d) Zamir (yalnızca muzâfun-ileyh): Sadece vekayinamelerde kullanımı görüldüğü için umumiyetle üçüncü şahıs zamirlerinin muzâfun-ileyh vazifesi aldığı görülür. Bazı durumlarda muttasıl zamir tercih edilmez.

*mürâca ‘at-ı îşân be-hâce-i sultân-ı cihân ömer efendi*²⁶⁰

*tevcih-i eyâlet-i mısır be-cezzâr ahmed paşa ve fevt-i û*²⁶¹

e) Zarf (hem muzâf hem muzâfun-ileyh)

*ferdâ-yı kıyametde bu beytde gars itdüğ[i] şecerinin*²⁶²

*rûz-ı ferdâ mîr-ahûr-i evvel ağayı gönderüp*²⁶³

*tetimme-i vekâyi ‘-i in-sâl*²⁶⁴

Kalem-tırâş-ile hakk itdi resm-i hüznî hilâl

*Ne fikr-i mihnet-i imrûz u ne gam-ı ferdâ*²⁶⁵

Edersem iddi ‘â-yı şâ‘iriyyet pek muvâfıkdır

*‘Acem eş‘ârını meşk eylemek âdâb-ı eknûna*²⁶⁶

²⁶⁰ Naîmâ Mustafa Efendi, *a.g.e.*, Cilt II, s. 480.

²⁶¹ Mütercim Ahmed Âsım Efendi, *a.g.e.*, s. 32.

²⁶² Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *a.g.e.*, s. 426.

²⁶³ Şehrizade Mehmed Said Efendi, *Tuhfe-i Mustafâviyye Fi Beyân-ı Kapudanân-ı Devlet-i Aliyye*, Davut Adlığ (haz.), İstanbul: Efe Akademi, 2020, s. 347.

²⁶⁴ Hikmet Çiçek, (*Vekâyi ‘nüvis*) *Sadullah Enverî Efendi ve Tarihi’nin II. Cildinin Metin ve Tahlili (1187-1197/1774-1783)*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2018, s. 408.

²⁶⁵ *Nev‘î Divanı (Tenkidli Basım)*, Mertol Tulum ve M.Ali Tanyeri (haz.), İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1977, s. 9.

²⁶⁶ *Hânedânda Bir Âsî: Âsaf - Dâmâd Mahmûd Celâleddîn Paşa - Hayatı, Edebî Kişiliği ve Dîvânı*, Ömür Ceylan (haz.), Ankara: Akçağ Yayınları, 2003, s. 61.

2.2.1.5 Aslî Unsurların Varlığı yahut Konumuna göre Farsça İzâfet Terkipleri

Farsça izâfet terkiplerini sınıflandırmada başka bir boyut ise aslî unsurlar olan muzâf ve muzâfun-ileyhin yerlerinin değişmesi yahut izâfet kesresinin düşürülmesidir. Buna göre de izâfet terkiplerini ikiye ayırmak mümkündür.

2.2.1.5.1 İzâfet-i Maktû

İzâfet-i maktû yahut kesik izâfet, aslen izâfet kesresi ile kurulan bir ad niteleme formu olmakla birlikte bu bağlayıcı temel unsuru kaybederek leksikalleşen tamlamalardır. Esasen Farsçada izâfet kesresinin düşmesi (*fekk-i izâfet*) hem manzum hem mensur metinlerde görülen bir dil tezahürü olup şiirde veznin zorlaması neticesinde ve herhangi bir kurala bağlı olmaksızın gerçekleşmektedir. Nesirde ise bu hadise bazı isimlerden sonra ve genellikle bazı kalıplaşmış tamlamalarda meydana gelmektedir.²⁶⁷ Başka bir deyişle Farsçada izâfet ilişkisiyle kurulan her terkip bu leksikalleşmeye izin vermemekte; yalnızca belirli leksikal bağlamlar, umumiyetle maktû olarak neticelenen izâfetler türetmektedir. Bu dil tezahürü sonucu ortaya çıkan izâfetler, sentaktik olarak birleşik isim veya sıfat görevi alabilmektedir.²⁶⁸

Bir izâfetin bu şekilde kesik hâle gelmesindeki başlıca tetikleyici unsur, semaî hususiyetler ve bilhassa da “dilde en az çaba yasası”dır. Dolayısıyla önce konuşma dilinde meydana gelen bu süreç, sonrasında da yazı dilinde de kabul görmektedir.²⁶⁹ Burada temel belirleyici, izâfet kesresi ihmal edildiğinde müphemlik ya da anlam karışıklığına neden olmaması olup bu şart sağlandığında konuşmanın akışında kesre sıklıkla düşebilmektedir. Bu durum bilhassa sık kullanılan türden tabirlerde, özellikle de sentaktik bir birimin mücânib (*juxtaposed*) değerini almış ya da alma eğiliminde olduğu gruplarda görülmektedir. Sentaktik grubun değerini tamamen kaybederek sıradan bir kelime gibi anlaşıldığı ifadelerde izâfet, sadece edebî dilde değil, diğer dil tabakalarında da (*register*) kaybolabilmektedir:

²⁶⁷ Hans Jensen, *Neupersische Grammatik*, Heidelberg: Carl Winter, 1931, s. 50.

²⁶⁸ Ahmed Ateş ve Abdülvehhâb Tarzî, *Farsça Grameri*, İstanbul: Tercüman Yayınları, 1982, s. 65.

²⁶⁹ Yousef, *a.g.e.*, s. 52.

توت فرنگی *tût-frengî* (<*tût-ı frengî*) ‘çilek’ (terc. ‘Avrupa dudu’)

پروانه اقامت *pervâne-i ikāmet* (<*pervâne-i ikāmet*) ‘ikamet izni’

جانماز *câ-namâz* (<*câ-yı namâz*) ‘seccâde’ (terc. “namaz yeri”)²⁷⁰

Temel olarak üç tür semantik kategoriye ait isimlerin tamlanan vazifesinde kullanıldığı izâfetler maktû hâle gelme eğilimindedir:

a) Unvan/makam adları teşkil eden maktû izâfetler

Şahıslara verilen unvanları ifade etmek üzere kurulan ve çok az istisna (örn. *şah* ve *hüda*) hariç Arapça asıllı şu kelimelerin muzâf olduğu izâfetlerde izâfet kesresi umumiyetle düşürülmektedir: صاحب *sâhib* ‘sahip’, سر *ser* ‘baş’, ولی *velî* ‘efendi’, میر *mîr* (ya da امیر *emîr*) ‘kumandan’, قائم *kā'im* ‘yerini tutan’, نائب *nâ'ib* ‘vekil’, عاشق *âşık* ‘âşık’, شاه *şâh* ‘şah’, خدا *hüdâ* ‘hüda’.

Osmanlı Türkçesinde ise bu gibi kesik izâfetler arasında en yaygın olanları, *sâhib* ve *ser* tamlayanıyla kurulan izâfetlerdir. Bunlar arasında da *sâhib* tamlayanıyla teşkil edilen kesik izâfetler, üretkenlik bakımından en başta gelmektedir.²⁷¹ Bugün Türkiye Türkçesinde yalnız bir örneği (*sahipkiran*) kalabilen bu yapı için 17. yüzyılın meşhur sözlükçüsü Meninski, bir kısmı atıf vavı ile birbirine bağlı muzâfun-ileyhi olanlar da dâhil toplam 31 farklı örnek kaydetmekte ve bunların tamamını maktû olarak göstermektedir.²⁷² 18. asır gramercilerinden Holdermann ve Viguier de çalışmalarında kaydettikleri az sayıda örnekte benzer bir kanaat serdetmektedir.²⁷³ Derlemin ait olduğu Yeni Osmanlıca devresinin sözlükçülerinden Kieffer ve Bianchi lügatlerinde

²⁷⁰ Lazard, *a.g.e.*, s. 63.

²⁷¹ Farsçada görülen ancak Osmanlı Türkçesinde belgelenmeyen *sâhib* tamlayanlı maktû izâfet örnekleri için bkz. Francis Joseph Steingass, *A Comprehensive Persian-English Dictionary*, Fifth Impression (Londra: Routledge & Kegan Paul, 1963), ss. 779-780; İbrahim Olgun ve Cemşit Draşan, *Farsça-Türkçe Sözlük*, Ankara: Elhan Kitabevi, 1984, s. 229.

²⁷² François à Mesnien Meninski, *Thesaurus Linguarum orientalium turcicae-arabicae-persicae. Lexicon turcico- arabico- persicum*, Viyana, 1680 (Tıpkıbasım (2000) Mehmet Ölmez ve Stanislaw Stachowski, İstanbul), ss. 2909-2911.

²⁷³ Jean Baptiste Holdermann, *Grammaire turque, ou méthode courte et facile pour apprendre la langue turque*, Constantinople, 1730, s. 12 (“*sâhib dewlet*”); Pierre François Viguier, *Éléments de la langue turque*, Constantinople: Imprimerie du Palais de France, 1790, s. 334 ve 437 (“*fahib-dèvlèt, fahib éda*”).

13, Zenker 7 farklı maktû izâfete yer vermektedir.²⁷⁴ Barbier de Meynard ise bu tür izâfetlerden 6 örnek kaydetmekte ve yalnız *sâhib-kırân* tabirini kalıplaştığı düşüncesiyle maktû olarak vermekte, diğer 5 yapıyı ise unsurları zayıf olarak bağlı izâfetler olarak değerlendirmektedir.²⁷⁵ Bu sözlüklerde kaydedilenlerden farklı maktû izâfet örneklerine de derlemde rastlamak mümkündür:

sâhib-devlet efendimiz tarafından bir küt'a mektûb-ı sâmilerine melfûfen (TC2, 283)

sâhib-tercümenî nâ-becâ harekât u etvârından bahisle (TC2, 297)

sâhib-mesned oluş ve ecânible ez-her cihet uyuşuş (UG13, 792)

bir *sâhib-hurûcu* kavlince (TE192, 1)

sâhib tamlayanı ile teşkil edilen maktû izâfetler, kendi başına birleşik sıfat görevi de alabilmekte ve Farsça kaidelere göre art niteleyici olarak konumlanabilmektedir.

hısm-ı sâhib-iktidârının bir nazarda niyetini keşf ederek (CH, 116)

mahbûb-ı sâhib-cemâlinden temennâ-yı visâl eder (KM, 39)

sultân murâd-ı râbi ' hazretlerinin zamân-ı *sâhib-kırân*larında (TC1, 270)

âkıl-i dür-endîş ve *kâmil-i sâhib-dâniş* [...] bir zât-ı sa'âdet-simât idi (TC1, 267)

yine o vezir-i *sâhib-dilin* şeref-i sohbetleriyle müşerref olup²⁷⁶

سر *ser* 'baş' tamlayanıyla kurulan izâfetler ise mekânsal adlandırmalar ve kavram adları türetmekte kullanılmakla birlikte bu yapının en yaygın kullanım alanı, Osmanlı Türkçesinde hem tamlanan (örn. yiğitbaşı, odabaşı) hem ön niteleyici (örn.

²⁷⁴ Kieffer ve Bianchi, *Dictionnaire Turc-Français*, Tome Second, Paris: l'Imprimerie Royale, 1837, s. 81; Julius Theodor Zenker, *Türkisch-Arabisch-Persisches Wörterbuch*, Zweiter Band, Leipzig: Wilhelm Engelman, 1876, s. 559.

²⁷⁵ A.C. Barbier de Meynard, *Dictionnaire Turc-Français*, Second Volume, Paris: Ernst Leroux, 1886, s. 176 ("sâhib-i devlet, sâhib-i firâş, sâhib-i kemâl, sâhib-i nazar, sâhib-i imtiyâz").

²⁷⁶ Evliya Çelebi, *Seyahatname* (seçen ve uyarlayan: Mustafa Nihat Özön ve Nijat Özön). İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2004, s. 600.

başmukâtaacı, başbuğ),²⁷⁷ Türkiye Türkçesinde ise sadece ön niteleyici görevindeki *baş* kelimesiyle Türkçe sentaksa göre teşkil edilen yapıların (örn. başsavcı, başhekim, başkomutan, başrol vs.) selefi ve müteradifi olan ve ‘belirli bir meslek mensuplarının en önemlisi, âmiri’ manasına gelen meslek isimleri türetmektir.²⁷⁸ Osmanlı saray bürokrasisinde sık kullanılan *ser-bostânî*, *ser-çavuş*, *ser-çeşme*, *ser-defterci*, *ser-esvâbî* gibi makam adları tekil bir tamlananla türetilirken, *ser-etibbâ*, *ser-kurenâ*, *ser-mimarân*, *ser-peykân*, *ser-piyadegân*, *ser-tabbahîn* gibi unvanlar ise Arapça yahut Farsça asıllı çoğul tamlananlarla teşkil edilmektedir.²⁷⁹ Bunun yanı sıra Rumcadan (örn. *ser-piskopos*²⁸⁰) ve Tanzimat devrinden itibaren Fransızcadan gelen alıntı kelimelerle de bu tür izâfetler kurulmuş (örn. *ser-komiser*,²⁸¹ *ser-makinist*,²⁸² *ser-gardiyan*,²⁸³ *ser-kondüktör*²⁸⁴), hatta Erken Cumhuriyet devrinde dahi bu yapılar üretken olarak kullanılmıştır (örn. *ser-şoför*²⁸⁵). Derlem yazarlarının bu tür meslek isimlerini az da olsa kullandıkları görülmektedir:

uygur hânının ser-kâtibi tata-tongoyu cengiz esîr êtdiği vakit (UG2, 72)

bâb-ı ser-‘askerîde zaten ahşâb bulunan devâ’ir-i seniyyenin (MF28, 154)

ser-bostânîyân-ı hâssa tarafında habs olunup (TC2, 76)

²⁷⁷ Bu tür yapılara dair daha fazla örnek için bkz. Yusuf Halaçoğlu, “Baş”, *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 5, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992, s. 119.

²⁷⁸ *Ser* kelimesinin Klasik Farsçadaki anlam ve işlevlerine dair monografik bir çalışma için bkz. Mehmet Kanar, “Farsça’da ‘Ser’ Kelimesi”, *Şarkiyat Mecmuası*, 1998, 8, ss. 47-130 (izâfet yapıları için bilhassa ss. 89-117).

²⁷⁹ Bu gibi unvanlara dair daha fazla örnek için bkz. *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Çalışmalarında Uyulacak İmlâ Usul ve Esasları*, Seyit Ali Kahraman, Mustafa Küçük, Nuray Kartal (haz.), Ankara, 1992, s. 132. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarihi ve Deyimleri Sözlüğü* (Cilt III), İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1993, ss. 177-192. Abdülkadir Özcan, “Ser”, *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 36, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009, s. 539.

²⁸⁰ “sinod a’zâsından ve **ser-piskopos** ve piskoposlardan en kıdemlisi” (BOA Y.MTV 233/96 15 Ca 1320 / 20 Ağustos 1902, akt. Ramazan Erhan Güllü, “1836 Tarihli Ermeni Kilisesi Nizamnamesi Çerçevesinde Çarlık Rusyası’nın Ermeni Politikaları”, *Ermeni Araştırmaları*, 2016, Sayı 53, s. 217.)

²⁸¹ “Belediyelerde nüfuslarına ve bütçelerine göre en büyük belediye zabıtası âmiri; belediye zabıtası müdürü, merkez memuru, **serkomiser** veya ikinci komiserdir.” Belediye Kanunu (Kanun Nu: 1580), T.C. Resmî Gazete, Sayı: 1471, 14 Nisan 1930, s. 8834.

²⁸² “**ser-makinist** mircan efendiye [...]” (Servet-i Fünûn, numero 344, 2 Teşrinievvel 1313, s. 82)

²⁸³ “ale’s-sabâh **ser-gardiyan**ın huzurunda[...]” BOA.Y.PRK.MYD 13/9 29 Zilhicce 1310 (14 Temmuz 1893), akt. Hatice Akın, “Osmanlı Devleti’nde Hapishane Islahatına Dair 1893 Tarihli Bir Nizamname Önerisi”, *History Studies*, C. 3/3 2011, s. 31.

²⁸⁴ “**Ser kondüktör** Şükrü Efendi”. Kudret Emiroğlu, *Trabzon Vilayeti Salnamesi 1888*, Trabzon: Trabzon İli ve İlçeleri Eğitim, Kültür ve Sosyal Yardımlaşma Vakfı, 1993, s. 205.

²⁸⁵ “Bir itfaiye **serşoförü** 15 senelik hizmetinin unutulmamasını istiyor” (Akşam Postası, sene 6, Sayı 1841, 3 Mart 1937, s. 6)

ser tamlayanıyla kurulan tamlamalarda izâfet kesresinin varlığı, aynı unsurlardan müteşekkil bir izâfete bazı durumlarda farklı bir mana vermekte ve anlam ayırıcı vazife görmektedir:

el-yevm ser-i kârda bulunan ve ser-kârlık kesbiyle munfasıl olan ricâl-i devlet-i aliyye
(TC2, 219)

Farsçada tamlanan görevindeyken maktû izâfet teşkil eden Arapça asıllı kelimelerden biri de *velî* olup bu kelimeyle kurulan izâfetler de umumiyetle Arapça asıllıdır. Bununla birlikte bu gibi izâfetler bazen Arapça alâmetlerini (harf-i tarif, i‘râb, tâ’-i merbûte) kaybederek Farsçalaşmakta ve maktû izâfet şekline girmektedir (örn. *velî-‘ahd*). Osmanlı Türkçesi bu gibi izâfetlerin bazılarını hem Arapça hem Farsça biçimleriyle alıntılamıştır (örn. *veliyyü’n-ni ‘me(t)* ve *velî-ni ‘met*). *Velî* tamlananlı izâfetlerden bazıları ise Osmanlı Türkçesinde yalnızca Arapça şekliyle kalıplaşmıştır (örn. *veliyyü’l-emr*).

imâm rızâ hazretlerini [...] kendisinden sonra velî-‘ahd eylemişdi (RM, 28)

velî-ni ‘met-i bî-minnetimiz pâdişâhımız efendimiz hazretlerinin (AH, 5)

velî-ni ‘metleri aleyhine hareket étmeğe emir vèrebiliyor (CH, 322)

hânedân-ı veliyyü’n-ni ‘mete ‘âruz olacak bâdireniñ (TC2, 347)

*emr ü fermân hazret-i veliyyü’l-emriñdir*²⁸⁶

امير *emîr* ‘komutan, idareci’ ve bunun önses düşmesine (*aphaeresis*) uğramış şekli olan مير *mîr* kelimeleri, İran’da ve Farsçanın kültürel tesiri altındaki coğrafyalarda

²⁸⁶ İrâde-i seniyyeleri nihayetlendiren bu kalıp ifade, arz tezkiyesi hâmişine yazılan türdeki tüm irâdeler için standart olmakla birlikte burada örnek olarak şu belgeyi kaynak olarak göstermek yeterli olacaktır. Bkz. BOA İ.MVL 127/3324 22 Za 1264/20 Ekim 1848 lef 1. İrâde-i seniyye ve türleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Mübahat S. Kütükoğlu, “İrâde-i Seniyye”, *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 22, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000, ss. 391-392.

(*Persophonie*) üst düzey devlet idarecilerine verilen çeşitli unvanların teşkili için kullanılmıştır. İran, Azerbaycan ve Hindistan’da kullanılmış اميرتومان *emîr-tuman* ‘10,000 askerin kumandanı’, ميرشکار *mir-şikâr* ‘av ustası’, مير پنج *mîr-penc* ‘5 (tabur) kumandanı’, مير غضب *mîr-gazab* ‘cellat’, مير آب *mîr-ab* ‘su emiri’ gibi tarihî unvanlar bu yapıya örnek teşkil etmektedir.²⁸⁷ Osmanlı coğrafyasında ise bunlardan farklı olarak *mîrâhûr* ~ *imrahor*, *miralay*, *miralem* ve *mirliva* gibi yaygın izâfetlerin sözlükselleşerek izâfet kesresini kaybetmiş şekliyle kullanıldığı görülmektedir. Bunlar arasında en köklüsü ve en bilineni, halk dilinde çok fazla tedavül ederek dönüşmüş olan ve dolayısıyla tüm sözlüklerde maktû olarak geçen *mîrâhûr* ~ *imrahor* tamlamasıdır.

ayruca bir mahalle bağlanmasını mîr-âhûruna tenbih eyledi (MF18, 174)

mûmâ-ileyhiñ emîr-ahûrlukdan ‘azli (TC2, 75)

Orta Osmanlıcada mevcut olmakla birlikte 19. asırdaki askerî ıslahatlarla birlikte Yeni Osmanlıcada “yeniden icat edilen” *miralay* ve *mirliva* terimleri, (*e*)*mîr* tamlayanının tetiklediği sözlükselleşmenin geç dönem iki örneğini teşkil etmektedir. Bunlardan ilki olan *miralay*, Klasik Çağda tımarlı sipahi komutanlarından biri olan “alaybeyi” unvanının varyantı olarak anlaşıyordu.²⁸⁸ 1826’dan önce Osmanlı ordusunun belkemiğini oluşturan Yeniçeri ocağında *alay* değil, *orta* tabiri kullanılmakta olup Batı ordularında anlaşıldığı şekliyle ‘birkaç taburun teşkil ettiği askerî topluluk’ manasındaki *régiment* teriminin tam karşılığı mevcut değildi. Yeniçeri ocağının ilga edilip Asâkir-i Mansûre’nin kurulduğu süreçte ilk önceleri *régiment* karşılığı olarak *tertib* terimi kullanılmış; sonrasında Hüsrev Paşa’nın serasker olmasıyla birlikte ilk defa üç taburdan bir *alay* teşkil edilerek komutasına bir *miralay* getirilmiştir.²⁸⁹ Bu

²⁸⁷ Phillott, *a.g.e.*, s. 437.

²⁸⁸ Bu dönemde maktû olmama ihtimali olan “mîr-(i)alây” izâfetine dair erken bir örnek için bkz. “Hızır bin Hasan birâder-i Mustafâ mîr-(i)alây-ı vilâyet-i Erzurum”, BOA A.DVNSMHH.d 4/920 s. 90 28 N 967/22 Haziran 1560.

²⁸⁹ “Bir binbaşının bu kadar çok askerî idâre edemeyeceği ve etse de pek güçlük çekeceği bi’t-tecrûbe anlaşılmışla kırk üç [1827-28] senesinde beher taburun sekiz yüz yirmi birer neferden tertibi ve üç taburdan bir alay teşkili ve üzerlerine bir miralay nasbı [...]” Bkz. Ahmed Cevad Paşa, *Târîh-i Askerî-i Osmânî* (Cilt 2), Fatih Akyüz ve Fatih Tetik (haz.), Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi, 2021, s. 156.

gibi modern unvanlar/rütbeler yalnızca askerî-bürokratik dünyada kalmayıp halk diline ve edebî dile de geçmiş; Nâmık Kemâl'in meşhur dört perdelik tiyatrosu *Vatan Yâhud Silistre*'nin kahramanlarından biri olan Sıdkı Bey'in rütbesi olmuştur:

mîr-alay bey bile hayretde kaldı (VYS, 110)

Benzer şekilde klasik dönem belgelerinde “sancak beyi”nin müteradifi olarak geçen *mîr-i livâ ~ mîrlivâ*²⁹⁰ tabiri de Asâkir-i Mansûre'nin kuruluşundan sonraki süreçte, büyük ihtimalle H. 1247 (1831-32) senesinde modern manasıyla ortaya çıkmıştır.²⁹¹ Bu dönemde alayların sayısının artmasıyla baş gösteren idare güçlüğü nedeniyle alaylar ikiye ikiye birleştirilerek bugün tugaya tekabül eden livalar teşkil edilmiş ve bunların her biri birer mirliya (tuğgeneral) komutasına tâbi kılınmıştır.²⁹² Bilhassa mirliya izâfetinin okunuşuyla ilgili ihtiyatlı olmak gerektiği vurgulanmalıdır, zira çoğu maktû olduğunu düşünmekle beraber bazı sözlükçüler bunu izâfet kesreli şekliyle okumayı tercih etmiştir.²⁹³ Bu durumun bir aşırı düzeltmecilikten (*hypercorrection*) mi kaynaklandığı, yoksa izâfetin aslî olarak fekkedilmiş durumda mı olduğu eldeki verilerle çözüme kavuşturulması zor görünen, tartışmalı bir meseledir.

vüzerâ ve mîr-i mîrân ve mîr-livâ ve zabitân-ı askerîyyeden bir ferd (TC3, 199)

Bu unvanlar kadar eski olan *mîr*-‘alem örneğinde ise durum biraz daha farklıdır, zira bu kelime Yeni Osmanlıcada işlekliliğini yavaş yavaş kaybetmiş ve arkaizm hâline

Terimin bu dönemde kullanımını tafsilatıyla açıklayıp ilgili kaynağa dikkatimi çeken Doç. Dr. Mehmet Mert Sunar'a bu vesileyle şükranlarımı arz ederim.

²⁹⁰ “hashâ'-i mîr-(i)livâ”, BOA MAD.d 508 s. 2 29 Z 871/1 Ağustos 1467

²⁹¹ “Mîrlivalığın zemân-ı ihdâsına dâ'ir ma'lûmâta destres olunamamış ise de bunun kırk yedi [1831-32] senesinde olduğu Takvîm-i Vekâyî'in revîş-i ifâdesinden istinbât olunur.” Bkz. Ahmed Cevad Paşa, *a.g.e.*, s. 168.

²⁹² Naci Çakın ve Nafiz Orhon, *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi* (3. Cilt, 5.Kısım: 1793-1908), Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1978, s. 193.

²⁹³ Örn. bkz. Julius Theodor Zenker, *Türkisch-Arabisch-Persisches Wörterbuch*, Zweiter Band, Leipzig: Wilhelm Engelmann, 1876, s. 899; Nassif Mallouf, *Dictionnaire Turc-Français*, Tome Second, Paris: Maisonneuve et Cie, 1867, s. 1168. Pakalın ise her iki kullanımın da olduğunu kaydeder Bkz. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarihi ve Deyimleri Sözlüğü* (Cilt II), İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1993, s. 545.

gelmiştir. Zenker gibi sözlükçüler bu izâfeti kesreli olarak gösterirken, bazı sözlükçüler ve çağdaş tarihçiler ise kesik izâfet şeklinde okumayı tercih etmektedir.

ebûbekir paşazâde mîr- 'alem mehmed bey vesâtetiyle (TC2, 6)

mîr tamlayanıyla kurulan başka tartışmalı bir izâfet ise Osmanlı Devleti'nin ilk asrından beri *emîrû 'l-ümerâ* ve *beylerbeyi* olarak da kullanılan²⁹⁴ *mîr-i mîrân* ~ *mîr-mîrân* unvanıdır. Bu yapının telaffuzunu ilk kez kaydeden Meninski izâfet kesresi kullanırken, 19. yüzyıldaki bazı sözlükçüler bu unvanın sözlükselleştiği ve dolayısıyla maktû olması gerektiği görüşündedir.²⁹⁵

kudüs-i şerîf mutasarrıfı mîr-i mîrândan ibrâhîm paşa (TC2, 37)

Dolayısıyla *mirâhor* haricinde *mîr* tamlayanlı izâfetlerin tamamını izâfet kesreli biçimiyle kaydeden Meninski'nin devrinin gelişim aşamasını yansıttığı düşünülebilir.²⁹⁶ Geç dönem sözlüklerde gösterilen formlar değişim geçirmiş, “asimile olmuş” şekiller olmalıdır. Başka bir deyişle aslî olarak bu yapıların hepsi muhtemelen izâfet terkibiydi. *mîr-i âhûr* ve *mîr-i alay* yapılarında izâfetin fekki, tamlananı ünsüzle başlayan *mîr* tamlayanlı izâfetlere kıyasla çok daha kolay gerçekleşmiştir.²⁹⁷ *mîr-i mîrân* > *mîr-mîrân* değişimi ise, vurgusuz bir ünlü olan izâfet kesresinin iki i ünlüsü arasında orta ve açık hece olduğu için düşmesi nedeniyle meydana gelmiştir.

²⁹⁴ Mehmet İpşirli, “Beylerbeyi”, *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 6, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992, s. 69; Âşık Paşazade, *Osmanoğulları'nın Tarihi*, Kemal Yavuz ve M. A. Yekta Saraç (haz.), İstanbul: K Kitaplığı, 2003, s. 365 (“Orhan oğlu Gazi Hünkâr zamanında kadı'asker oldu ve hem vezir oldu ve **beglerbegi** dahil oldu”); TS, VI, s. 4477

²⁹⁵ Örn. bkz. Bianchi ve Kieffer, *Dictionnaire Turc-Français (Seconde Édition)*, Tome Premier, Paris: Dondey-Dupré, 1850, s. 202; A.C. Barbier de Meynard, *Dictionnaire Turc-Français*, Second Volume, Paris: Ernst Leroux, 1886, s. 899.

²⁹⁶ Meninski, *a.g.e.*, s. 429 ve s. 5070.

²⁹⁷ 19. yüzyıldan Redhouse, 20. yüzyıldan Pakalın, kaydettikleri örnekler arasında yalnızca bu iki yapıyı kesik izâfet olarak göstermektedir. Bkz. James William Redhouse, *A Turkish and English Lexicon*, Constantinople: A.H. Boyajian, 1890, s. 2053; Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarihi ve Deyimleri Sözlüğü* (Cilt II), İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1993, ss. 542-546.

mîr-i livâ > *mîrlivâ* değişiminde ise fonolojik süreçlerin yanı sıra sosyal süreçler de etkili olmuş olmalıdır. Burada tamlayan her ne kadar ünsüzle başlasa da muhtemelen başka bir muadil yapıdan bulaşma (*contamination*) ya da analogi yoluyla izâfet kesresi düşürülmüş; yine eşzamanlı olarak tabirin çok sayıda insan tarafından telaffuz edilip topluma sirayet etmesi (Osmanlı askerî modernleşmesinin son devirde topluma nüfuz etme gücü) bu şekilde kalıplaşmasını kolaylaştırmıştır. Başka bir deyişle İmparatorluğun son asrında *mîrlivâ* sadece seçkin çevrelerin arasında tedavül etmemiş, yaygın kullanılan bir tabir olmuştur. Buna karşın, söz gelimi *emîr-i nüzul* gibi yapılar ise çok fazla kullanılmamış, topluma fazla sirayet edemediği için sözlükselleşememiştir.²⁹⁸ Tamlayanın *emîr* olarak korunması nedeniyle başta /e/ ünlüsünün bulunması ve sonraki /i/'nin uzun ünlü olması, izâfet kesresinin muhafazasını sağlamış olabilir, zira bu durumda izâfet kesresi ikinci hece durumunda olmaktan çıkmaktadır. Yine de her hâlükârda bu izâfetin hâlâ iki kelimedenden oluştuğu, yani leksikalize olamadığı barizdir.

Ancak maktû izâfet üretme kabiliyeti yüksek diğer tamlananlara dair istisnalara benzer şekilde, *emîr/mîr* tamlananı ile teşkil edilen her izâfet de maktû olmayabilir. Bu tamlananın özellikle de belirli bir tamlayanla nitelendiği, aradaki bağın daha zayıf olduğu, tamlayanın söz öbeği olarak getirildiği yahut anlam karışıklığına neden olduğu, yahut ortaya çıkan izâfetin aynı anda birden fazla şahsa ait (tahsis ilişkisi) olamadığı durumlarda izâfetler, kanonik olarak yani izâfet kesresiyle kurulma eğilimindedir.²⁹⁹ Bu gibi örnekler, sözlükselleşmesi başlamış ancak dilbilgisel yapılarını henüz terk etmemiş izâfetler olarak değerlendirilebilir.

emîr-i cebel olan bir hâkim-i 'umûmînin (TC1, 313)

emîr-i mısır ukbe bin âmir (TC1, 126)

emîr-i mekke hakkımda mahzar ètdirmiş (TC2, 73)

²⁹⁸ A.C. Barbier de Meynard, *Dictionnaire Turc-Français*, Volume Premier, Paris: Ernst Leroux, 1881, s. 119.

²⁹⁹ Aradaki izâfet bağının daha zayıf olduğu bu gibi durumlarla ilgili olarak Phillott, İran bağlamından *amîr-i tûphâne* 'tophane emiri', *mîr-i kâfile* 'kervan başı'; *mîr-i meclis* 'teşrifatçıbaşı'; Jensen ise bunlardan farklı olarak *mîr-i hacc* 'haccın uygun şekilde edasını sağlamakla görevli memur'; *şâh-ı cihân* 'cihan padişahı'; *nâ'ib-i saltanat* 'imparatorluk naibi' örneklerini kaydetmektedir. Phillott, *a.g.e.*, ss. 437-441; Jensen, *a.g.e.*, ss. 51-52.

Bu durum Arapça şekli de kullanılan *(e)mîr-i hac* gibi yapılarda daha belirgin olarak tezahür etmektedir. Aynı unvanın hem Arapça hem Farsçasının kullanılması, bilhassa Cevdet Paşa'nın eski devirlerin vakanüvislerinden kendi devrine taşıdığı bir hususiyet olup üslup zenginleştirme kaygısı ve Tanzimat öncesi standartlaşmanın durumuyla birlikte göz önünde bulundurulmalıdır.

mîr-i hacc-ı sâbık dervîş mehmed paşaya (TC3, 148)

dervîş paşa şâm vâlisi ve emîrî'l-hacc olarak (TC3, 151)

Maktû izâfet üreten Farsça kökenli iki tamlanandan biri olan شاه/شاه *şâh/şeh* kelimesi, esasen 'benzerlerine kıyasla üstün' manası vermekle birlikte *şehbender* gibi az sayıda meslek ismi de türetmektedir. Farsçada Osmanlı Türkçesine de alıntılanan شاه بلوط *şâh-belut* 'kestane', شاهتوت *şâh-tût* 'şahdut', شهر *şeh-per* 'kuş kanadının en uzun tüyü' gibi tabirlere kaynaklık eden bu tamlanana,³⁰⁰ derlemdeki şu örneklerde rastlanmıştır:

eyvân-ı kisrâ sars[ıl]dı ondört şeh-nişîni yıkıldı (KE1, 84)

alikantede ikâmet etmek üzere şeh-bender ta'yîn olunması (TC2, 339)³⁰¹

ferhâd ağa gerçekten zamânının şeh-süvârı idi (CH, 52)

bu şâh-râh-ı müstahsen ü müstakîme sâlik olarak (TC1, 34)

Maktû izâfetler, Osmanlı Türkçesinin Tanzimat devrinden itibaren Batı dilleriyle artan temasları neticesinde bilhassa Fransızca terimlere karşılık bulma ihtiyacına da hitap etmiştir. Bunun ve özellikle de *şeh/şâh* tamlayanıyla kurulan maktû izâfetlerin meşhur bir örneği, Osmanlılarca önceden bilinen bir yapı olmakla birlikte Fransızca *chef d'œuvre* tabirinin *calque*'i olarak bu dönemin dilinde işlek hâle getirilen *şehkâr*

³⁰⁰ Phillott, *a.g.e.*, s. 441.

³⁰¹ *Târih-i Cevdet*'in matbu metninde yanlış imla ile yazılan Alicante şehri ve eksik yazılan "etmek" fiili, ilgili arşiv belgesinden tetkik etmek suretiyle tashih edilmiş ve metin tamiri yapılmıştır. Bkz. BOA A.DVNS.DVE.d 046/1, s. 3.

kelimesidir.³⁰² 1910’lardan itibaren ise *şâheser* tabirinin yaygınlaşmasıyla birlikte *şehkâr* kullanımdan düşmüştür.³⁰³

Arapça asıllı قائم *kā’im* ‘yerini tutan’ kelimesi Farsça izâfetlerin tamlayanı olduğunda izâfet kesresini düşürebilmektedir. Hem Farsçada hem Osmanlı Türkçesinde bunun tek yaygın örneği, önceki dönemlerde ‘vekil, naip, temsilci’ gibi her makama yönelik olabilecek bir anlam ifade ederken önce II. Mahmud devri askerî reformlarıyla, sonra da Tanzimat devri reformlarından biri olan 1871 Vilâyet Nizamnamesiyle birlikte anlam daralması yaşayan³⁰⁴ ve yalnızca ‘bir ilçede devleti temsil eden en üst düzey idareci’ anlamını kazanarak sözlükselleşen *kā’im-makām* izâfetidir. Derlemdeki örneklerde ise bu yeni anlam henüz kaydedilmemiştir.

memleketeyne ayrı ayrı kā’im-makāmlar nasbını teklîf etmek (MTE, 270)

selîm sırrı efendi vâlî kā’im-makāmılarına intihâb olunmuş ise de (TC1, 111)

halîl hamîd paşa ‘azl ile kapudan paşa kā’im-makām olmağla (TC3, 130)

³⁰² Profesör Vayt, *Muharebeden Sonra: Hilâfet Siyâseti ve Türklük Siyâseti*, Hâbil Âdem (müt.), İstanbul: Şems Matbaası, 1331/1915, s. 80 (“bu şâ’irlere (şehkâr—şedövr) yazdırtmadı”); Ziya Gökalp, *Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak*, İstanbul: Yeni Mecmua, 1918, s. 11 (“Bazen (hurdebin microscope), (dûrbin télescope), (şehkâr chef d’œuvre) (şaheser), (mefkûre idéal) kelimelerinde olduğu gibi (lafzî istinsahlar calque)lar yapıyor.”); Afife Fikret, *Âhir Zaman*, İstanbul: Necm-i İstikbâl Matbaası, 1335/1919, s. 159 (“işte, o şâheser, halkı çöşduran şehkâr şunlardır”); Hüseyin Dâniş, *Münâzarâtım*, İstanbul: Necm-i İstikbâl Matbaası, 1919, s. 53 (“onlardan bir şehkâr-ı nefis vücuda getirdi”). Bununla birlikte *chef d’œuvre* için erken dönem sözlüklerinde daha ziyade ‘ustalık işi’ ya da ‘eser-i nefis’ gibi karşılıkların geçtiği de kaydedilmelidir.

³⁰³ Yılmaz Öztuna’nın iddiasına göre şâheser terimini ilk defa Ali Süha Delilbaşı kullanmış ve bu terimin oturmasını sağlamıştır. Bkz. Yılmaz Öztuna, “Şâheser”, *Büyük Türk Müsîkisi Ansiklopedisi*, 2. Cilt, Ankara: Kültür Bakanlığı, 1990, s. 328. Bununla birlikte kelimenin 1910’larda yaygınlaştığı ve ilk kez 1914 yılında bir sözlüğe girdiği göz önüne alındığında 1900’lerin başından itibaren kullanımda olduğu düşünülebilir. Örn. bkz. “[...] büyük şahsiyetler ve onların “şâheser”leri”, bkz. Köprülüzâde Mehmed Fuâd, “Türk Edebiyatında Âşık Tarzının Menşe ve Tekâmülü Hakkında Bir Tecrübe”, *Millî Tettebbular Mecmuası*, Cild 1, Sayı 1, Mart-Nisan 1331 (1915), s. 45. Kelimenin ilk kez belgelendiği sözlük kaydı için bkz. Maârif-i Umûmiyye Nezâreti Istılâhât Encümeni, *Istılâhât-ı İlmiyye Encümeni tarafından Sanâyi’-i Nefîsede Mevcûd Kelimât ve Ta’birât için Vaz’u Tedvîni Tensîb Olunan Istılâhât Mecmû’asıdır*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1330/1914, s. 25 (“chef d’œuvre: شاه اثر”). Bunun haricinde şâheser terimine, Harf Devrimi’nden önce neşredilen son sözlüklerde rastlanmaktadır. Bkz. Hasan Bedreddin, *Dictionnaire Français-Turc, / Fransızcadan Türkçeye Küçük Kamus-ı Fransevî*, İstanbul: Marifet Matbaası, 1298, s. 165; Ahmed Vâhid, *İngilizce-Türkçe Lügat / A Condensed Dictionary English-Turkish*, Oxford University Press: Humphrey Milford, 1924, s. 328.

³⁰⁴ “Üçüncü madde Her sancak müte‘addid kazâlara münkasım olarak her bir kazâ dahi kā’im-makāmıdır her kazânın baş kasabası kā’im-makām makarrıdır” Bkz. “Vilâyet Nizâm-nâmesi”, *Düstûr: Birinci Tertip* (Cild-i Evvel), İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1289 (1872/1873), s. 608. “Üçüncü madde [...] Kazâ idâresinin re’is ve mes’ûlü kā’im-makām olup [...]” bkz. “İdâre-i Umûmiyye-i Vilâyât Nizâm-nâmesidir”, *Düstûr: Birinci Tertip* (Cild-i Evvel), İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1289 (1872/1873), s. 628.

Farsçayı anadil yahut ikinci dil olarak kullanan dünyada (*Persophonie*) sınırlı durumlarda bazı izâfetlerin fekkedilme kabiliyetleri siyasi ve sosyolinguistik nedenlerle farklılık göstermektedir. Örneğin Osmanlı Türkçesinde نائب *nâ'ib* 'vekil' tamlananının ürettiği maktû izâfet belgelenmezken, bu kelimenin İran bağlamında muhtemelen Türk üst katman etkisi nedeniyle istisnai durumlarda tamlanana izâfet kesresiz bağlandığı vâkidir.³⁰⁵ Yine Arapça صدر *sadr* 'baş, başkan, reis' kelimesinin katılanı olduğu bazı terkipler, İran ve bilhassa Hindistan coğrafyasında semaî süreçler neticesinde maktû izâfetler üretmiştir. صدرامین *sadr-emîn* 'başyargıç', صدر بازار *sadr-bâzâr* 'ordugâhın en önemli pazarı', صدر دیوان *sadr-dîvân* 'bakan, başkâtip, hâkim' olmak üzere üç örnekle belgelenen bu durumda *sadr* kelimesi leksikalleşerek سر *ser* gibi bir nevi 'baş' anlamı kazanmıştır.³⁰⁶ Bu yapılardan ilk ikisi Osmanlı Türkçesinde bilinmemekte, üçüncüsü ise klasik şiirde *sadr-ı divan* şeklinde umumiyetle izâfet kesreli okunmaktadır. Bunun bir sebebi vezin gerekliliği, diğer bir sebebi ise Osmanlı coğrafyasında bu tabirin toplumun geneline yayılarak sözlükselleşmiş olmamasıdır. Öte yandan *sadr-ı a'zam* > *sadr-ı a'zam* değişimi ilk bakışta buna benzer gibi görünse de tamamen farklı ve istisnai bir durum olup sıfat tamlaması örneği olduğundan bu bahiste ele alınmayacaktır.³⁰⁷

Sadr tamlayanının aksi bir durum olarak ise *vekil* tamlayanıyla kurulan izâfetlerden sadece وكيل خرج *vekil-harc* 'harcama sorumlusu, kesedar' yapısı Osmanlı bağlamında maktû hâle gelmiştir. Zira şarkiyatçıların kaleme aldığı telaffuzlu Farsça sözlüklerinde

³⁰⁵ Phillott'un kaydettiği iki örnek olan نائب نسقی *nâ'ib-nesakçi* 'cellat yardımcısı' ve نائب چاپارچی *nâ'ib-çaparçi* 'posta atlarından sorumlu memur' unvanlarında tamlananların kısmen yahut tamamen Türkçe oluşu, İran'daki tarihî Türk yönetici sınıfının bu unvanların izâfet kesresiz olarak kalıplaşmasında etkili olduğu fikrini vermektedir. Bkz. Phillott, *a.g.e.*, s. 441. Çapar kelimesinin Farsçada kullanılışı için bkz. İ. Hakkı Aksoyak, "Farsçada Yaşamış Türkçe Bir Kelime: "Çapar-hâne"", *Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi*, 5(4), ss. 1727-1731.

³⁰⁶ Steingass, *a.g.e.*, ss. 783-784; John T. Platts, *A Dictionary of Urdu, Classical Hindi and English*, Londra: Sampson Low, Marston and Company, 1884, s. 743; Horace Hayman Wilson, *A Glossary of Judicial and Revenue Terms and of Useful Words Occurring in Official Documents Relating to the Administration of the Government of British India*, Londra: William H. Allen and Company, 1855, s. 451.

³⁰⁷ Aynı ses hadisesi Farsçada da gerçekleşmiş görünmektedir. Bkz. Süleyman Haim, *Ferheng-i Câmi 'Fârisî-İngilizî/New Persian-English Dictionary*, Cild-i Sâni, Tahran: Kitâbfurûşî Berûhîm, 1353/1975, s. 260.

izâfet kesreli biçimi görülmektedir.³⁰⁸ Dönemin birçok Osmanlıca sözlüğü ve mensur metninde birleşik yazılı imlânın (وکیلخرج) tercih edilmesi de bu durumu doğrular niteliktedir.

matbah-ı kiralî vekîl-harcına fûruht olunup (MF18, 173)

sarây müdürî 'unvânıyla nasb olunan vekîl-i devlet (TC1, 181)

Yeni Osmanlıca bazı durumlarda Farsça kaynaklı olmayan maktû izâfetler ortaya çıkarmakta olup bunlar Farsçadaki gibi kısmen de olsa işleyen bir kural neticesinde düzenli olarak gelişen yapılar değildir. Bu gibi maktû izâfetlerin en çarpıcı örneği, Türkiye Türkçesinde de kullanımı devam eden *mevzubahis* tabiridir. Çalışma dönemi öncesine ait vekayinamelerde ve münşeat mecmualarında nadiren rastlansa da³⁰⁹ bu tabiri 1850'lerde tedavüle sokan Ahmed Cevdet Paşa olmuştur.³¹⁰ 1860'lardan itibaren matbuat dilinde işlek hâle gelerek sözlüklerde görülmüş,³¹¹ “mevzû‘-ı bahs olmak” ve “mevzû‘-ı bahs etmek” şeklinde iki fiilin kurucu unsuru olmuş³¹² ve muhtemelen ilgi cümlesi teşkili için kullanılırken eksiltili hâle gelerek zaman içinde bizatihi bir niteleyiciye dönüşmüştür. Aslî manası ‘tartışma konusu, ele alınan mesele’ şeklinde olan bu izâfet yüzyılın ikinci yarısında anlam genişlemesine uğramış; *mezkûr*, *merkûm*, *mûmâ-ileyh*, *mebhûsun-anh* gibi artgönderim niteleyicilerinin (*anaphoric*

³⁰⁸ Steingass, *a.g.e.*, s. 1479; Arthur N. Wollaston, *An English-Persian Dictionary*, Londra: W. H. Allen & Co, 1882, s. 148; John Richardson, *A Dictionary, Persian, Arabic and English*, Charles Wilkins (rev.), Francis Johnson (ed.), Londra: J. L. Cox, 1829, s. 1655.

³⁰⁹ Örn. “beyne‘l-hüssâd mevzû‘-ı bahs olacak harekât-ı nâfi‘adan bile” bkz. Na‘îmâ Mustafa Efendi, *Târîh-i Na‘îmâ*, Kostantiniyye: Müteferrika Matbaası, 1147/1734, s. 28. “mevzû‘-ı bahs olan evsâf-ı ‘aliyyeleri” bkz. *Münşe‘ât-ı Nu‘mân Mâhir Beyefendi*, İstanbul: Ali Rıza Efendi Matbaası, 1261/1845, s. 33.

³¹⁰ Örn. “şimdiye dek bir husûsda beyne‘n-nâs mevzû‘-ı bahs olmadığı” bkz. Ahmed Cevdet, *Târîh-i Cevdet (Cild-i Sâni)*, İstanbul: Takvîmhâne-i Âmire, 1271/1854, s. 332. “kelâmı beyne‘n-nâs mevzû‘-ı bahs olduğundan” bkz. Ahmed Cevdet, *Târîh-i Cevdet (Cild-i Râbi)*, İstanbul: Takvîmhâne-i Âmire, 1275/1858, s. 365.

³¹¹ Bkz. Jules Théodore Zenker, *Dictionnaire Turc-Arabe-Persan (Tome Second)*, Leipzig: Wilhelm Engelmann, 1866, s. 893 (موضوع بحث mewzû‘-ı bahs: Gegenstand der Untersuchung, Thema der Abhandlung); Ottokar de Schlechta-Wssehrd, *Manuel Terminologique Français-Ottoman*, Viyana: Imprimerie Impériale, 1870, s. 300 (“l’affaire en question موضوع بحث اولان ماده”).

³¹² Örn. bkz. Ali Suavi, *Defter-i A‘mâl-i Âli Paşa*, Paris, 1288/1871, s. 18 (“artık bunların mevzû‘-ı bahs olmasına hâcet kalmayarak”); Ebüzziya Tevfik, “Türk Gazetelerinin Terâcim-i Ahvâlî”, *Sâlnâme-i Hadîka*, 1290/1873, s. 76 (“(o zaman gazetelerce mevzû‘-ı bahs olan) millet meclisi teşkil edilmesinden”).

modifier) kullanım yerlerinin karıştırılması ve bu niteleyicilerin harf-i cerle ve muttasıl zamirle teşkil edilenlerinin kullanımdan düşmeye başlaması neticesinde bunların vazifelerini kısmen üstlenen bir ön niteleyici hâline gelmiştir.³¹³ Tamlananın ardından gelen izâfet kesresi, sonsesteki /u/ ünlüsünün baskın olmasından dolayı muhtemelen önce ilerleyici benzeşme yoluyla u sesine dönüşmüş, ardından gelen *bahis* muzâfun-ileyhi ile birlikte hem kapalı heceye düşmesi hem anlam ayırıcı özelliği olmaması nedeniyle izâfet kesresi düşmüş, yani izâfet dilbilgisel yapısını terk etmiştir.³¹⁴ Dolayısıyla bu izâfetin sözlükselleşmesi sürecinde yaşanan fonolojik değişimin basamaklarını *mevzû*‘-ı *bahis* > *mevzûubahis* > *mevzûbahis* şeklinde göstermek mümkündür. Netice itibarıyla Yeni Osmanlıcadan Türkiye Türkçesine geçişte muzâfları ünsüzle sonlanan *alâimisema*, *arzuhâl*, *hüsnühat* gibi izâfetlerin sözlükselleşme sürecinde izâfet kesresinin dar yahut yuvarlak ünlü şeklinde korunması nispeten kolay gerçekleşirken, Türkçenin sesdizimsel (fonotaktik) kuralları *mevzubahis* tabirinde izâfet kesresinin hafzedilmesini gerektirmiştir.³¹⁵

b) Mekân adları teşkil eden maktû izâfetler

Maktû izâfetlerin kalıplaşarak mekân adları türetmesi de mümkün olup bu yapılarda muzâf görevinde isimlerin yanı sıra edatlar da bulunabilmektedir.

³¹³ Şemseddin Sami’nin verdiği tanımlar (‘mebhûsun-anh, mebnâ-aleyh, bahs olunan madde’) bu semantik yakınsamayı doğrular niteliktedir. Bkz. Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî (İkinci Cild)*, Dersaadet: İkdâm Matbaası, 1318, s. 1430.

³¹⁴ *Mevzubahis* tabirindeki /u/ ünlüsünün günümüzde farklı sosyolinguistik çevrelerde kısa olarak telaffuzu da rastlanan bir durumdur. Bu farklılık, موضوع *mevzû*‘ kelimesinin aslen Arapçada ötümlü boğazsıl sesle (/ʕ/) sonlanması ve dolayısıyla telaffuzda uzun ünlünün (û) kaybolmasını tetiklemiş olmasından kaynaklanıyor olabilir. Ötümlü boğazsıl sesle sonlanan başka Arapça asıllı kelimelerin ardından (örn. câmi) ünlü gelmesi durumunda yarı ünlü /y/nin yardımcı ses olarak getirilmesi (örn. camiye, camiye) ise bu örnekte dilde tasarruf / en az çaba ilkesine uygun olmadığı için *mevzuyubahis biçimi gelişmemiştir. Meninski ve Redhouse gibi sözlükçüler bu kelimedeki ünlüyü muhtemelen Arapça imlayı doğru transkribe etmek yani bir aşırı düzeltmecilik (*hypercorrection*) gayesiyle uzun olarak gösterirken, Bianchi ise kısa ünlü ile kaydetmektedir. Krş. Meninski, *a.g.e.*, s. 5027; Redhouse, *a.g.e.*, s. 2032; T.X. Bianchi, *Dictionnaire Français-Turc (Tome Second)*, Paris: Dondey Dupré, 1846, s. 1115.

³¹⁵ Hüseyin Kâzım Kadri gibi geç dönem sözlükçülerin verdiği imla (*mevzûu bahis*) aşırı düzeltmecilik örneği gibi görünmektedir, zira eski harflerle basılan son sözlüklerden biri olan *İngilizce-Türkçe Lügat*’inde Vahit Moran, tabiri izâfet kesresiz olarak (*mevzôu‘ bahs*) kaydetmektedir. Krş. Hüseyin Kâzım Kadri, *Türk Lügâtî: Türk Dillerinin İstikaki ve Edebî Lügatleri (Dördüncü Cilt)*, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1943, s. 624. Ahmed Vâhid, *İngilizce-Türkçe Lügat / A Condensed Dictionary English-Turkish*, Oxford University Press: Humphrey Milford, 1924, s. 443.

Bu gibi mekân adlarının en ünlü örneklerine kaynaklık eden در *der* ‘kapı’ kelimesi – yalnızca Osmanlı coğrafyasında oldukça istisnai durumlarda olsa da – maktû izâfetler üretmiştir. İstanbul’a verilen isimlerden biri olan در سعادت *der-i sa ‘âdet* izâfeti 16. yüzyıldan beri bilinmekle birlikte³¹⁶ Klasik Çağın diplomatikasında yine kapı ve eşik sembolizmiyle ilişkili olan سده سعادت *südde-i sa ‘âdet* ve آستانه سعادت *âsitâne-i sa ‘âdet* izâfetleri daha fazla tercih ediliyordu. Zaman içinde *der-i sa ‘âdet* tabiri bu ikisinin önüne geçmiş ve 19. yüzyılda İstanbul için en yaygın izâfet adlandırması hâline gelmiştir. Telaffuzunu ilk belgeleyen Meninski’den itibaren daima izâfet kesreli olarak kaydedilen yapı, 19. yüzyılda şarkiyatçılarca hazırlanan tüm sözlüklerde de bu şekilde geçmektedir.³¹⁷ Kesik izâfetli biçimi 20. yüzyıl sözlüklerinde kaydedildiğinden, bu biçimin derlem döneminde gelişmeye başladığını varsaymak makul görünmektedir.³¹⁸

der-sa ‘âdetiñ tanzîm u islâhı zımnında (MF21, 371)

Der tamlayanıyla kurulan ikinci örnek olan در عليه *der-i ‘aliyye* de yine İstanbul için kullanılan bir adlandırma olup büyük ihtimalle در دولت عليه *der-i devlet-i ‘aliyye* tabirinin kısaltması gibi görünmektedir. Meninski tarafından kayda geçirilmemiş olması ve tespit edilebildiği kadarıyla 1730’larda kullanılmaya başlamasından hareketle, 18. yüzyıl başlarında geliştiği düşünülebilir.³¹⁹ 19. yüzyıl sözlüklerinde yine

³¹⁶ Örn. bkz. BOA A.DVNSMHM.d.33 s. 149, hüküm no: 298, 9 L 985/20 Aralık 1577 (“bu makûle ifsâd üzere olanları der-i sa‘âdete arz eyledükde”); akt. Özge Teneş, “33 Numaralı Mühimme Defteri’nin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi”, (Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2019), s. 286; Lefkoşe Sicili, 1, s. 103, 11 N 1002/2 Mayıs 1594; akt. M. Akif Erdoğan, “Osmanlı Döneminde Kıbrıs Şekerhaneleri (1571-1607)” Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi, Sayı: 12, 1998, s. 75 (“haliya Dersaadet’ime irsaliyye akçası [...]içün”); İstanbul Mahkemesi 12 Numaralı Sicil, cilt: 16, sayfa: 963, Hüküm no: 1316, 6 Z 1073/12 Temmuz 1663 (“Dimitri nâm zimmî Dersaadet’ime arzuhâl edip”).

³¹⁷ Meninski, *a.g.e.*, s. 2041; Kieffer ve Bianchi, *Dictionnaire Turc-Français*, Tome Premier, Paris: l’Imprimerie Royale, 1835, s. 81; Nassif Mallouf, *Dictionnaire Français-Turc*, Paris: Maisonneuve et Cie, 1856, s. 120; J. W. Redhouse, *An English and Turkish Dictionary*, Londra: Bernard Quaritch, 1856, s. 684; Zenker, *a.g.e.*, s. 424; A.C. Barbier de Meynard, *Dictionnaire Turc-Français*, Volume Premier, Paris: Ernst Leroux, 1881, s. 733.

³¹⁸ Ahmed Vâhid, *İngilizce-Türkçe Mükessif Lügât/A Condensed Dictionary English-Turkish*, İstanbul/Londra: Oxford University Press, Humphrey Milford, 1340/1924, s. 98. *Saadet* tamlanıyla kurulan ve Topkapı Sarayı’nı ve dolayısıyla İstanbul şehrini ifade eden yakın anlamlı diğer iki izâfet ise tamlayanlarının uzunlukları ve son ses konumları nedeniyle böyle bir fekkedilme hadisesini tetikleyememiştir.

³¹⁹ Erdoğan Bilgin, “1148-1152/1736-1739 Savaşı Tarihçesi (Subhi Mehmed’in Müzakerât-ı Sulhiyye Tarihçesi Adlı Eseri)”, (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2003), s. 23 (“ol-makûle ashâb-i şu’ûrun Der-aliyye’ye ihzârları”); BOA A.DVNSMHM.d 142 s. 96,

izâfet kesreli olarak görüldüğünden³²⁰ izâfetsiz biçimi *Dersaadet* yapısı gibi 19. yüzyılın ikinci yarısında gelişmiş olmalıdır. Nitekim İmparatorluğun son yıllarını idrak etmiş ya da Erken Cumhuriyet devrinde bu kültürün devamında yetişmiş yazarlar, hemen daima *Deraliye* şekliyle yazmaktadır.³²¹

Yukarıda kaydedildiği üzere başlıca fonksiyonu olan unvan/meslek isimleri türetmeye ilaveten *ser* tamlayanının mekân ismine ad olan sınırlı sayıda izâfetin de katılanı olduğu tespit edilmiştir:

havâss-ı mukarrebini ser-menzil ü makâm-ı ma'rifete hidâyet etmiştir (TC1, 2)

Farsçada kanonik olarak izâfet kesresiyle kullanılan edatlar, belirledikleri isimlerle sıkı bir birliktelik kurarak kalıplaşmaları durumunda izâfet kesresini kaybetmektedir. Her ne kadar bu hadise bir ad niteleme yapısında meydana gelmese de izâfet işlemine uygulandığı ve benzer bir sonuç yani birleşik isimler doğurduğu için incelemeye değerdir. Bununla birlikte bu hadise tüm edatlar için geçerli olmayıp yalnızca زیر *zîr*(-i) ‘alt, altında’ ve میان *miyân*(-i) ‘arasında, ortasında’ edatlarıyla kurulan yapılarda gözlenmektedir.³²²

hüküm no. 511, evâsıt-ı M 1149/21-31 Mayıs 1736 (“Deraliye’me irsâl ve îsâline ihtimâm”); akt. Koca Râgıb Mehmed Paşa, *Tahkik ve Teyfik: Osmanlı-İran diplomatik münasebetlerinde mezhep tartışmaları*, Ahmet Zeki İzgöer (haz.), İstanbul: Kitabevi, 2003, s. xxv. İstanbul’un Arapça adlandırmalarından biri olan *Dârü’s-Saltanatı’l-Aliyye* yapısı da yaklaşık aynı zamanlarda benzer bir kısaltma yaşayarak izâfetindeki muzâfun-ileyhi kaybetmiş ve *Dârü’l-Aliyye* şeklini almıştır. Bkz. Silahdâr Fındıklılı Mehmed Ağa, *a.g.e.*, s. 982 (“Ric’at-i Pâdişâh-ı Gâzi be-Dâr’ül-aliyye”)

³²⁰ Artin Hindoglu, *Dictionnaire Français-Turc ou Hazîne-i Lügât*, Viyana: F. Beck, 1831, s. 558; Mallouf, *a.g.e.*, s. 120, Zenker, *a.g.e.*, s. 424, de Meynard, *a.g.e.*, s. 733. Şemseddin Sami de bu tabiri “vülger bir ifade” (*expression barbare*) olarak niteler. Bkz. Şemseddin Sâmî, *Kâmûs-ı Fransevî: Türkçeden Fransızcaya Lügat*, İstanbul: Mihran Matbaası, 1883, s. 487.

³²¹ İnal, *a.g.e.*, s. 1793 (“elyevm Deraliyede hanesinde”); Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarihi ve Deyimleri Sözlüğü* (Cilt I), İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1993, s. 424; Server İskit, *Türkiye’de Matbuat İdareleri ve Politikaları*, Ankara: Başvekâlet Basın ve Yayın Umum Müdürlüğü, 1943, s. 5 (“iptida Deraliye’de litoğrafya sanatını icat”); İlhan Ayverdi, *Kubbealtı Lügatı: Asırlar Boyu Târihi Seyri İçinde Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, İstanbul: Seçil Ofset, 2010, s. 270 (“İmdi Deraliye’de olan bilcümle dikici ve haffaf esnafı”).

³²² *zîr-zemîn* örneği üzerinden bunun aksine bir görüş serdeden Bodrogligeti, esasen bu yapıların kesik izâfetler değil, birleşik kelimeler olduğunu öne sürmektedir. Bu çalışmanın iddiası ise fekk-i izâfet ve kalıplaşma hadiselerinin birbirini dışlayan (*mutually exclusive*) hadiseler olmadığı yönündedir. Bkz. András J. E. Bodrogligeti, “Book Review: Eremya Chelebi Komurjian’s Armeno-Turkish Poem “The Jewish Bride” by A. K. Sanjian and A. Tietze”, *International Journal of Middle East Studies*, C. 15, S. 4 (Nov. 1983), s. 549.

zîr(-i) edatıyla kalıplaşan en bilindik örnek زیر زمین *zîr-zemîn* (<*zîr-i zemîn*) izâfetidir. Sıfat grubu olarak kullanıldığında izâfet kesresiyle kullanılan yapı³²³ kalıplaşarak birleşik hâline geldiğinde ‘yeraltı kiler yahut mağara’ anlamı kazanmakta ve izâfet kesresini kaybetmektedir. Alandaki sözlüklerin bazılarında iki şeklin de gösterilmesi esasen bu duruma işaret etmekte,³²⁴ ağızlarda görülen biçimleri ise izâfetsiz biçimin dilde yaygınlaştığını göstermektedir.³²⁵ Derlemde rastlanmayan bu yapının örnekleri klasik ve klasik sonrası dönem metinlerinde bulunmaktadır.

*tahte 'l-kal 'a kışlak arzusiyle nice zîr-zemîn [...] hafr edip*³²⁶

Yalnızca Vefik Paşa’nın kaydettiği زیر باد *zîrbâd* ‘rüzgâr altı mahal’ tabiri de bu kesik izâfet modeline göre kalıplaşan başka bir ism-i mekân örneğidir.³²⁷ Klasik Farsçada coğrafi bir adlandırma için kullanılan bu izâfet,³²⁸ bununla birlikte başka herhangi bir Türkçe kaynakta tespit edilememiştir.

Birleşik kelime hâline gelen kesik izâfet üretme kapasitesine sahip diğer edat olan *miyân(-ı)* ise kaynaklarda başlıca iki örnekte görülmektedir. Bunlardan ilki olup Şehname’den bu yana belgelenen میانسرای *miyân-sarâ(y)* ‘avlu, ev meydanı’ kelimesi,

³²³ Örn. bkz. Bâb Mahkemesi 46 Numaralı Sicil, cilt: 19, sayfa: 169, Hüküm no: 141, 3 B 1097/26 Mayıs 1686 (“bir fevkânî oda ve altında matbah ve bir **zîr-i zemîn** mahzen”)

³²⁴ Örn. bkz. Jean Baptiste Nicolas, *Dictionnaire Français-Persan*, Tome Premier, Paris: Maisonneuve Frères & Ch. Leclerc, 1885, s. 174 & Tome Deuxieme, 1887, s. 682; Steingass, *a.g.e.*, s. 635. Kieffer ve Bianchi gibi bazı sözlükçüler ise yalnızca izâfet kesreli biçimi kaydeder. Bkz. Kieffer ve Bianchi, *a.g.e.*, s. 635.

³²⁵ Ağızlarda yaşayan biçimleri için bkz. Andreas Tietze, *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lügatı*, Dokuzuncu Cilt, Nurettin Demir ve Emine Yılmaz (ed.), Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi, 2019, s. 497.

³²⁶ Naîmâ Mustafa Efendi, *a.g.e.*, Cilt I, s. 198. Yazar buradaki *zîr-zemîn* tamlamasını izâfet kesreli olarak okumuşsa da bu bağlamda maktû olarak okunması daha makul görünmektedir.

³²⁷ Ahmed Vefik Paşa, *Lehce-i Osmânî (Cüz’-i Sâni)*, İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1308/1891, s. 1152.

³²⁸ İran ve doğusunda yer adı olarak bilinen *zîrbâd*, Malayca *bāwah angîn* ‘rüzgâr altı, rüzgâr yönüne doğru’ ifadesinin Farsçaya anlam aktarması (*calque*) şeklindedir. Gemicilik terimi olarak ortaya çıktığında anlaşıldığı kadarıyla güneybatı musonları ile ilgili olarak kullanılmış olup Ortaçağ’da bu ad ile Bengal’in doğusundaki ülkeleri kast ediliyordu. Modern çağda ise Malezya’nın güneydoğusundaki adaları ve ülkeleri (Endonezya dâhil) ifade eder hâle gelmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. A. C. Burnell ve Henry Yule, *Hobson-Jobson: Glossary of Colloquial Anglo-Indian Words And Phrases, and of kindred terms, etymological, historical, geographical and discursive*, 2nd Edition, Londra: John Murray, 1902, s. 984; Ansar Zahid Khan, “Bahr al-Asrâr”, *Journal of the Pakistan Historical Society*, Karachi: Pakistan Historical Society, 39(1), 1991, s. 19.

sözlüklerde daima izâfet kesresiz olarak kaydedilmektedir.³²⁹ Klasik Çağ metinlerinde kullanılmakla birlikte sonraki devirlerde arkaizm hâline gelmiş görünmektedir.

*miyân-sarâydaki havuzu üç kere dolaşmasını*³³⁰

Bu edatın kalıplaştığı diğer örnek ise میانسر *miyân-ser* ‘kadınların giydiği ve yarısı değerli taşlarla bezenmiş bir tür taç’ kelimesidir.³³¹ Bazı sözlükçülerin kalıplaşmamış şeklinin manasını verip izâfet kesresiz imlâ ile gösterdiği bu birleşik,³³² sözlükler haricinde derlemde yahut derlem dışı herhangi bir metinde tespit edilmemiştir.

c) Nesne/eşya adları teşkil eden maktû izâfetler

Yine *zîr* edatının sınırlı sayıda örnekte nesne ya da eşya adı türetebildiği gözlenmiştir. Bu cümleden olarak 16. yüzyıldan itibaren belgelenen ve bilhassa terekelerde sıkça geçen زیرجامه *zîr-câme* ‘iç çamaşır’³³³ yahut tespit edilebildiği kadarıyla 17. yüzyıla kadar giden زیرمشق *zîr-meşk* ‘yazı altlığı’³³⁴ gibi eşya adlarında kullanılmaktadır.

³²⁹ Meninski, *a.g.e.*, s. 5064; Richardson, *a.g.e.*, s. 1539; Kieffer ve Bianchi, *Dictionnaire Turc-Français*, Tome Second, Paris: l’Imprimerie Royale, 1837, s. 1063; James W. Redhouse, *Kitâb-ı Müntehabât-ı Lügât-ı Osmâniyye*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1280/1864, s. 189; Julius Theodor Zenker, *Türkisch-Arabisch-Persisches Wörterbuch*, Zweiter Band, Leipzig: Wilhelm Engelmann, 1876, s. 898; Steingass, *a.g.e.*, s. 1358.

³³⁰ Gelibolulu Âlî, *Künhü’l-Ahbâr, Âlî Târîhi*, Cild-i Râbi, İstanbul: Takvîmhâne-i Âmire, 1277/1861, s. 197.

³³¹ Richardson, *a.g.e.*, s. 1539; Kieffer ve Bianchi, *a.g.e.*, s. 1063; Muallim Nâcî, *Lügât-ı Nâcî*, İstanbul: Kırkor Faik (Asır Matbaa ve Kütüphanesi Sahibi), 1904, s. 872. Birleşigi en erken kaydeden Meninski’nin imlayı izâfet kesreli olarak göstermesi, kalıplaşma sürecinin sonraki asırda yaşanmış olabileceğini düşündürmektedir. Bkz. Meninski, *a.g.e.*, s. 5064.

³³² ‘Baş tepesinin ortası, mefrik’ manasını kaydeden Redhouse’un, kelimenin i’râbını gösterdiği madde başında nûn sesini izâfet kesreli değil de sâkin olarak yazması dikkat çekicidir. Bkz. James W. Redhouse, *Kitâb-ı Müntehabât-ı Lügât-ı Osmâniyye*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1280/1864, s. 189. *Burhân-ı Katı*’da okunan izâfetli şekli ise kanaatimizce doğru okunuşu olmalıdır. Bkz. Mütercim Âsım Efendi, *Burhân-ı Katı*, Mürsel Öztürk ve Derya Örs (haz.), Ankara: Türk Dil Kurumu, 2000, s. 464; Mütercim Âsım Efendi, *Tibyân-ı Nâfi’ der Tercüme-i Burhân-ı Katı*, İstanbul: Dârü’t-Tıbâ’atî’l-Ma’mûre, 1214/1799, s. 618.

³³³ *İstanbul Kadı Sicilleri: Üsküdar Mahkemesi I numaralı sicil (H. 919-927 / M. 1513-1521)*, Bilgin Aydın, Ekrem Tak (haz.), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, 2008, s. 283 (“Zîr câme 5”); TS, II, s. 1192; *Konya Kadı Sicili (970-1019/1563-1610): Defter I*, Leyla Özpolat ve İzzet Sak (haz.), Konya: Konya Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2019, s. 394 (“bir ak ve bir gök iki zıbun ve bir zîr câme”). Bianchi ve Kieffer, *Dictionnaire Turc-Français (Seconde Édition)*, Tome Premier, Paris: Dondey-Dupré, 1850, s. 987.

³³⁴ Asparouh Velkov, “Quelques matériaux de chancellerie, qui étaient en usage dans l’empire ottoman du XVI-ième jusque’au XVIII-ième siècles”, *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, 1992,

d) Kavram adları teşkil eden maktû izâfetler

Farsça maktû izâfet üreten bazı kelime ve edatlar, somut anlam yüklenmiş bazı kelimelerin soyut kavramlar ifade eden birleşiklere dönüşmesini sağlamaktadır. Bunlardan *ser* tamlayanının, yukarıda kaydedilen başlıca fonksiyonuna ek olarak hem derlemde hem derlem dışı metinlerde kavram teşkil eden çok sayıda izâfette kullanıldığı görülmektedir.

elinde bir ser-rişte yokdur ki devlet-i ‘aliyyeyi teşebbüsünden men ‘êdebilsün (HG27, 5)

umûr-ı devletde ser-nâme-i ta ‘yîn olan zavallının her biri (AH, 11)

yalnız kendi ser-encâmımı tastîr ile iktifâ ederim (UG13, 798)

“ser çeşme-i adl ü ihsân”³³⁵

zîr(-i) edatı ile teşkil edilen bu gibi yapıların iki bilinen örneği, derlemde de tespit edilen ve دست *dest* ‘el’ kelimesiyle birlikte kalıplaşan زیر دست *zîr-dest* ‘tebaa’ yapısıdır. Sıfat grubu olarak görev aldığı izâfet kesreli biçim kullanılmakla birlikte, ifadenin bu şekliyle kalıplaştığında tüm sözlükçüler hemfikirdir. Çokluk eki alması

C. 82, (1992), s. 435. Günümüzde bu yapıyı izâfet kesreli okuma temayülü varsa da Ali Alpaslan gibi önde gelen hattatların *zir-meşk* şeklini tercih ettikleri görülmektedir. Bkz. Ali Alpaslan, “Abdî (Derviş)”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Cilt I, İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 1993, s. 11. Öte yandan İran coğrafyasında da bu tabirin izâfet kesresiz okunduğu anlaşılmaktadır. Bkz. Richardson, *a.g.e.*, s. 793.

³³⁵ Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, 6. Kitap: *Kanunî Devri Kanunnâmeleri (II. Kısım: Eyâlet Kanunnâmeleri (II))*, İstanbul: FEY Vakfı Yayınları, 1993, s. 550.

isimleşmenin gerçekleştiğine başka bir delildir.³³⁶ Aynı anlamlı زیرپا *zîr-pâ* ‘tebaa’ kelimesi sözlüklerde kaydedilmekle birlikte derlemde tespit edilememiştir.³³⁷

sâye-i sulh ü asâyişde zîr-destânını nâ’il-i servet ü gınâ eden hükümdârı (MF5, 200)

netice-i âmâliniz tebaa ve zîr-destânın intizâm-ı ahvâlidir (AH, 25)

Kesik izâfet üreten tamlayanlar arasında daha az bilinen bir örnek ise ته *teh* ‘dip’ kelimesidir. Osmanlılarca kullanılmayan ته دیگ *teh-dîg* ‘tencerenin dibine yapışmış yemek’, ته تفنگ *teh-tüfeng* ‘dipçik’, ته سوزن *teh-sûzen* ‘iğne deliği’, ته بند *teh-bend* ‘bele sarılan kuşak’, ته خانه *teh-hâne* ‘mağara, kiler’ gibi eşya ve nesnelere ad olan birleşiklerin yanı sıra Klasik Türk Edebiyatında kullanılan ve şarap, kadeh, şişe vs. mazmunlarıyla ilişkili ته جرعه *teh-cür’a*, ته پیاله *teh-piyâle*, ته جام *teh-câm*, ته سبو *teh-sebû*, ته شیشه *teh-şîşe* kavramlarına da kaynaklık etmiştir.³³⁸ Bu gibi yapılar çalışma döneminin mensur metinlerinde hayatiyetini sürdürememiş, ancak şiirde kısmen korunmuştur.

Bezminde ki mest-i bî-ayağız

*Teh-şîşe-i kâma bî-dimâgız*³³⁹

Bir top ile baştardasını itdi ‘adûnu[η]

*Gark-âbe-i teh-lücce-i ‘ummân-ı zamâne*³⁴⁰

Hurrem-dilân cür’a-i teh-câm-ı ârzû

³³⁶ Meninski, *a.g.e.*, s. 2499; Richardson, *a.g.e.*, s. 793; Georges Rhasis, *Vocabulaire François-Turc*, Seconde Partie, St. Petersburg: Imprimerie de l’Académie Imperiale des Sciences, 1829, s. 243; Bianchi ve Kieffer, *Dictionnaire Turc-Français (Seconde Édition)*, Tome Premier, Paris: Dondey-Dupré, 1850, ss. 987-988; Şemseddin Sâmî, *Kâmûs-ı Fransevî: Türkçeden Fransızcaya Lügat*, İstanbul: Mihran Matbaası, 1883, s. s. 563; Jean Baptiste Nicolas, *Dictionnaire Français-Persan*, Tome Premier, Paris: Maisonneuve Frères & Ch. Leclerc, 1885, s. 81 ve 342; A.C. Barbier de Meynard, *Dictionnaire Turc-Français*, Second Volume, Paris: Ernst Leroux, 1886, s. 54; R. Youssouf, *Dictionnaire Turc-Français*, Tome Second, Constantinople: Imprimerie Eb-uz-zia, 1888, s. 1314

³³⁷ Meninski, *a.g.e.*, s. 2499; Richardson, *a.g.e.*, s. 792; Bianchi ve Kieffer, *Dictionnaire Turc-Français (Seconde Édition)*, Tome Premier, Paris: Dondey-Dupré, 1850, s. 987; Julius Theodor Zenker, *Türkisch-Arabisch-Persisches Wörterbuch*, Zweiter Band, Leipzig: Wilhelm Engelmann, 1876, s. 486;

³³⁸ Ateş ve Tarzî, *a.g.e.*, s. 65.

³³⁹ *Na’îlî Divânı*, Haluk İpekten (haz.), Ankara: Akçağ Yayınları, 1990, s. 144.

³⁴⁰ *Mezâkî: Hayatı, Edebî Kişiliği ve Divanı’nın Tenkidli Metni*, Ahmet Mermer (haz.), Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, 1991, s. 210.

*Nâ-bürde pâ-y-ı râh-ı tarab-hâne-i Cemûz*³⁴¹

Her subh gelip Gâlib deryûze eder hûrşîd

*Teh cür ‘a-i Monlâ kim peymânede kalmışdır*³⁴²

Şafak değil görünen her seher-kazâ Ekrem

*Olur feleklere teh-cür ‘a-pâş-ı câm-ı sabûh*³⁴³

e) Akrabalık ilişkileri ifade eden maktû izâfetler

Dördüncü derece hısımlık ifade eden پسر دایی *peser-dâyi* “dayıoğlu”, پسر عمو *peser-emû* “amcaoğlu” دختر دایی *duhter-dâyi* “dayıkızı”, دختر عمو *duhter-emû* “amcakızı”; yahut kayın hısımlığı bildiren زن پدر *peder-zen* “kayınpeder”, پدر شوهر *peder-şovher* “kayınpeder”, مادر زن *mâder-zen* “kaynana”, مادر شوهر *mâder-şovher* “kaynana” gibi terkipler Farsçada maktû izâfet olarak kalıplaşmış durumdadır.³⁴⁴ Meninski ve Bianchi gibi sözlükçüler tarafından kaydedilmiş olmakla birlikte bu tür akrabalık terkiplerinin Osmanlı Türkçesinde kullanıldığını belgeleyen bir kaynak tespit edilememiştir.

2.2.1.5.2 İzâfet-i Maktûb

Maktûb yani ters çevrilmiş izâfetler, ilk bakışta kalıplaşmış ve sınırlı sayıda örnekle temsil ediliyor gibi görünse de esasında Yeni Osmanlıcada çok sayıda birleşik isim teşkilinde model görevi gördüğünden birçok durumda oldukça üretken bir nitelik göstermekte ve bu sebeple özel ilgiyi hak etmektedir. Orta ve Erken Yeni Farsçadan itibaren görülen bu yapıda baş sözcük/tamlayan (*Regens*) sonra, tamlayan (*Rectum*) önce konumlandırılmakta ve izâfet kesresi ile herhangi bir bağlama/işaretleme işlemi olmamaktadır.³⁴⁵ Dolayısıyla kesik izâfetin ters çevrilmiş izâfetten temel farkı, ilkinde tamlamanın kanonik sözdizimine riayet edilirken, ikincisinde sözdiziminin kalb edilmesi yani ters çevrilmesidir.³⁴⁶ Semantik olarak ihtisas ilişkisi kuran izâfetlerden

³⁴¹ Mermer, *a.g.e.*, s. 396.

³⁴² Şeyh Gâlib Dîvânı, Muhsin Kalkışım (haz.), Ankara: Akçağ Yayınları, 1994, s. 283.

³⁴³ Mahmûd Ekrem, *Nağme-i Seher (Mensur bazı hayalât ve âsâr-i saire ile müzeyyel dîvânçe-i eş‘âr)*, 1288/1871, s. 86.

³⁴⁴ Mürsel Öztürk, *a.g.e.*, s. 98.

³⁴⁵ Jensen, *a.g.e.*, s. 49.

³⁴⁶ Phillott, *a.g.e.*, s. 442.

elde edilen bu yapılar,³⁴⁷ bu bakımdan Türkçedeki belirtisiz isim tamlamasına tekabül etmektedir.

Kesik izâfet (izâfet-i maktû):

کافر نعمت *kâfir-ni* 'met' > کافر نعمت *kâfir-ni* 'met' 'nankör'

Ters çevrilmiş izâfet (izâfet-i maktûb):

ایران زمین *îrân-zemîn* 'İran' > زمین ایران *zemîn-i îrân*

Erken Yeni Farsçada bilhassa Şehnâme'den itibaren ایران خدای *îrân-hüdâ(y)* 'İran hâkimi' توران سپاه *tûrân-sipâh* 'Turan ordusu', جهان داور *cihân-dâver* 'dünyanın hâkimi' gibi örneklerle belgelenen kadim kalıplaşmış ifadelerden çok azı Modern Farsçaya kalabilmiştir (örn. ایران زمین *îrân-zemîn* 'İran ülkesi', جهان پناه *cihân-penâh* 'dünyanın melcei').³⁴⁸ Bununla birlikte bu yapı, Modern Farsçada üretkenliğini sürdürmekte ve çok çeşitli yeni birleşğin (örn. چشم پزشکی *çeşm-pizişk* 'göz doktoru', دامپزشک *dâm-pizişk* 'veteriner', فیلمنامه *film-nâme* 'senaryo') oluşturulmasında kullanılmaktadır.³⁴⁹

Türkçenin tarihî dönemlerinden Harezmi Türkçesinde ilk kez belgelenen maktûb izâfetler,³⁵⁰ Orta Osmanlıcada bilhassa klasik şiirde kullanılmış, Tanzimat devri öncesi nesirde de genel olarak mecazî anlatım için tercih edilmiştir. Klasik ve klasik sonrası dönemde tercih edilen bu yapıların bir kısmı zaman içinde üretkenliğini kaybederek yalnızca mevcut kalıpları devam ettirmiş; yenileşme devresinde ise aşağıda tafsilatıyla ele alınacağı üzere özellikle uzmanlaşmayı ifade etmek, modern endüstriyel ve kamusal yapıları ve bunların alt birimlerini adlandırmak için *nâme*, *hâne* gibi belirli sabit boşluklarla (*lexically fixed slot*) kurulan maktûb izâfetler üretkenlik bakımından öne çıkmıştır.

Ters çevrilmiş izâfetlerin erken devirlerden beri bilinen bir fonksiyonu da ülke adları teşkili olmuştur. Bu tür birleşik kelimeler, ایران زمین *îrân-zemîn* 'İran ülkesi', *tûrân-*

³⁴⁷ Ateş ve Tarzî, *a.g.e.*, s. 65.

³⁴⁸ Jensen, *a.g.e.*, s. 49.

³⁴⁹ Yıldırım, *a.g.e.*, s. 53.

³⁵⁰ Bkz. [Şeyh] İslam, *Mu'înü'l-Mürîd (İnceleme-Metin-Çeviri-Dizin-Tıpkıbasım)*, Recep Toparlı ve Mustafa Argunşah (haz.), Ankara: Türk Dil Kurumu, 2014, s. 127 ve 129 (kılıp tégdi yénmes a **şâhib-reşâd** (235), helâl yèmes erşe a **şâhib-uğuş** (236), **sâhib-şer** bu êkkisini teğ tēmiş (252)).

مشرق زمین 'Mağrib ülkesi', مغرب زمین 'Turan ülkesi', توران زمین *zemîn* 'Maşrık ülkesi' örneklerinde olduğu üzere زمین *zemîn* 'yer, ülke' tamlananı ile kurulmaktadır.

kendilere ermeni tesmiyesi [...] **ermen-zemîne** nisbet kabîlinden olarak (TC2, 94)

Yine bu fonksiyonla ilişkili olarak, tarihî devirlerde bir ülkeye/bölgeye nispetle oranın hâkimi/idarecisi ve hanedanına verilen adların teşkili için de شاه *şâh* 'hükümdar' tamlananıyla ters çevrilmiş izâfetlerin kullanıldığı görülmektedir (örn. خوارزمشاه *Harezmşâh*, کرمانشاه *Kirmanşâh*, ارمنشاه *Ermenşâh*, اخلاطشاه *Ahlatşâh*).

şîrvân-şâhlar deyü ma 'rûf olan selâtîn-i şîrvân (TC1, 278)

Ters çevrilmiş izâfetler, sabit leksikal boşlukta پاره *pâre* 'parça' tamlananının kullanılması suretiyle katılan unsurlar arasında parça-bütün (*partitive*) ilişkisi kurulmasını da sağlamaktadır. Bu gibi izâfetlerin bir kısmı mecaz anlam kazanarak edebiyatta sıkça kullanılmakta (örn. *ciğer-pâre*, *hazef-pâre*), hatta bürokratik dilde de kalıplaşabilmektedir (örn. *nân-pâre*). Sıradan bir isim gibi isim yahut sıfat tamlamalarının katılanı oldukları da görülmektedir.

sehâb-pâre-i müncemid ta 'rîfine mutâbık (CH, 67)

serâpâ bir **âteş-pâre-i** gazab kesilerek (CH, 116)

her kirpiğine bir **elmas-pâre** ta 'alluk olunmuş zannedilirdi (CH, 377)

benim iki **ciğer-pârem** vardı (VYS, 145)

sened sûretinde bir **varak-pâre** ibrâz ile (TC1, 17)

fukarâ-yı mücâhidîne tahsîs kılınmış olan **nân-pâre**ye (TC2, 92)

bu **hazef-pâre-i** mezbele-i inşâyı³⁵¹

³⁵¹ Ömür Ceylan ve Ozan Yılmaz, *Bir Sürgün Şaheseri Mihnetkeşan / Keçecizade İzzet Molla*, (İstanbul: Sahhaflar Kitap Sarayı, 2007), s. 107.

oğullarının *pelâs-pâre-i hayâtları*³⁵²

Farsça آب *âb* ‘su’ kelimesi de tamlananı olduğu izâfetlerin bir kısmında kalb hadisesini tetikleyerek sabit boşluk görevi görmektedir. Bilhassa bu tamlananla türetilen birleşiklerin hemen hepsinin sözlükselleşerek özel anlam kazanmış olduğu görülmektedir.

o seylâb-ı nûr temevvüce gelmiş gibi görünürdü (CH, 192)

sefîne-i devleti belki bir gün şu girdâb-ı felâketden halâs için (AH, 7)

âsiyâb-ı devletin idâresine hâlel gelmeyeceği (TC1, 94)

*şarâb-ı nâbı ve vişnâbı ve âb-ı şüllesi*³⁵³

*sâdis ‘aşere muharreminde beyt-i şerif gülâb-ı hâlis ile gasl olunup*³⁵⁴

*her cengde nûşende-i zehrâb-ı tîg-ı hûn-âşâm-ı İslâm olmakdan hâlî olmadı*³⁵⁵

*mâ-beyn-i esâs-ı mekîni mecma ‘-ı ab u anbâr-ı hîzâb ola*³⁵⁶

Edip gözlerim meyl-i şehd-âb-ı hâb

*Düşüp eyledim düşde nûş-ı hoş-âb*³⁵⁷

Farsça سرای *serây* ‘saray’³⁵⁸ sabit boşluğuyla kurulan maktûb izâfetleri ele alacak olursak bunların tespit edilebilen ilk örneği Eski Anadolu Türkçesi devresinden beri belgelenen *kervansarây* kelimesidir.³⁵⁹ Derlemde bu kabilden en sık rastlanan birleşik

³⁵² Ahmed Vâsıf Efendi, *Mehâsinü’l-Âsâr ve Hakâ’iku’l-Ahbâr*, İstanbul: Dârü’ttîbâti’l-âmire, 1216/1804, s. 143, akt. Sağlam, a.g.t., s. 141.

³⁵³ Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: Topkapı Sarayı Bağdat 304 Yazmasının Transkripsiyonu-Dizini*, 2. Kitap, Zekeriya Kurşun, Seyit Ali Kahraman ve Yücel Dağlı (haz.), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1999, s. 122.

³⁵⁴ Naîmâ Mustafa Efendi, a.g.e., Cilt II, s. 398.

³⁵⁵ Defterdar Sarı Mehmed Paşa, a.g.e., s. 94.

³⁵⁶ Gelibolulu Mustafa ‘Âlî Efendi, *Kitâbü’t-Târih-i Künhü’l-Ahbâr (Kayseri Raşid Efendi Kütüphanesindeki 901 ve 920 No.lu nüshalara göre)*, Ahmet Uğur, Ahmet Gül, Mustafa Çuhadar, İbrahim Hakkı Çuhadar (haz.), Kayseri: Erciyes Üniversitesi, 1997, s. 497.

³⁵⁷ Ali Emre Özyıldırım, *Keçeci-Zade İzzet Molla’nın Mihnnet-Keşân’ı ve Tahlili*, Doktora Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2002, s. 334.

³⁵⁸ Orta Farsça *srâyidan* ‘korumak ile ilintili olan *srây* ‘hane, konak’ kelimesine dayanan etimolojisi için bkz. MacKenzie, a.g.e., s. 76.

³⁵⁹ Âşık Paşa, *Garîb-Nâme (Tıpkıbasım, karşılaştırmalı metin ve aktarma)*, C. I/1, Kemal Yavuz (haz.), İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2000, 2364, s. 491 (“Medrese hem köpri hem kârvânsarây”). Söz

ise Cevdet Paşa'nın ve kendisinden önceki vakanüvislerin de (bilhassa 18. yüzyıl)³⁶⁰ kullandığı *sâhilsarây* tabiridir.

beşiktaş sâhil-sarây-ı hümayûnu civârında vâki ' hâsbağçenin (TC2, 172)

Hem önceki asırların tarihçilik geleneğinde hem derlem metinlerinde edebî kaygılarla kurgulanan tamlamalarda (örn. *vahşet-sarây*,³⁶¹ *nüzhet-sarây*,³⁶² *füşhat-sarây*³⁶³) ve çeşitli kalıplaşmış tabirlerde (örn. *devlet-sarây*,³⁶⁴ *haremsarây*,³⁶⁵ *halvet-sarây*³⁶⁶) bu yapının kullanıldığı görülmektedir. Bunun yanında yabancı ülkelerde görülen mekânların adı Türkçe ifade edilirken dahi bu yapıya başvurulduğu vâkidir:

çok geçmeksizin gülşen-sarây-ı fenâyı terk ile (TC2, 28)

sa 'âdet-sarây-ı medeniyeti tezyîn etmekde (İG3, 1)

âyîne-sarây nâmında bir mesîrleri mevcûddur (İG45, 2)³⁶⁷

konusu birleşik, Osmanlı Türkçesi metinlerinde aslî biçimi olan *karbânsarây* imlasıyla da görülmektedir. Örn. bkz. Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, *a.g.e.*, s. 531 (“dörtbinden ziyâde **kârbân-sarây**ları tahrîb”). Evliya Çelebi'nin de yine bu kabilden mihmânsarây birleşimini kullandığı kaydedilmelidir. Bkz. Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: Topkapı Sarayı Bağdat 304 Yazmasının Transkripsiyonu-Dizini*, 2. Kitap, Zekeriya Kurşun, Seyit Ali Kahraman ve Yücel Dağlı (haz.), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1999, s. 94 (“âyende vü revendeler için bir *mihmânsarây* hân”).

³⁶⁰ Örn. bkz. Çiçek, *a.g.t.*, s. 530 (“bahâriyede kâ'in **sâhil-sarây**-ı irem-âsâlarına hareket”)

³⁶¹ Naîmâ Mustafa Efendi, *a.g.e.*, Cilt II, s. 716 (“zülüflü baltacılar kemend atıp boğup **vahşet-sarây**-ı fenaya gönderdiler”).

³⁶² Ahmed Vâsîf Efendi, *Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakâikü'l-Ahbâr*, Mücteba İlgürel (haz.), İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1978, s. 249 (“Bahariyye nâm nüzhet-sarây-i dilârâmda”)

³⁶³ Mütercim Ahmed Âsım Efendi, *Âsım Efendi Tarihi*, haz. Ziya Yılmaz, 1. Cilt (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu, 2015), s. 640 (“**füşhat-seray**-ı dünyayı [...] kör mülhid gibi teng eylediği gibi”)

³⁶⁴ Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *a.g.e.*, s. 64 (“bi'l-cümle vüzera'-i 'izâm **devlet-sarây**-ı felek-fersâda hasodaya teşrif”)

³⁶⁵ Ahmed Vâsîf Efendi, *a.g.e.*, s. 139 (“**haremsarây**-i sultanîye duhul”)

³⁶⁶ Naîmâ Mustafa Efendi, *a.g.e.*, Cilt II, s. 221 (“akşam yazılan telhisi bir mu'temedün-aleyh adamıyla atebe-i **halvet-saray**-ı hümayuna gönderdiler”)

³⁶⁷ Nâmık Kemâl'in burada bahsettiği saray ve park, 1850'lerde Londra'da inşa edilen *Crystal Palace* adlı devasa yapı ve bir mesire yeri olarak açılıp adını içinde barındırdığı bu yapıdan alan *Crystal Palace Park*'tır.

Yine Farsça asıllı پناه *penâh* ‘melce, sığınma, himaye’³⁶⁸ kelimesi de bilhassa inşa geleneğinde elkab teşkili için sık başvurulmuş izâfetlerde sabit boşluk görevi görmektedir. Bu tür izâfetler, hareketli boşluktaki kelimenin sığınağı, hâmîsi, rûknü ya da dayanağı gibi anlamlar veren birleşikler inşa etmektedir. Hazret-i Peygamber ve Müslüman hükümdarlar için sıklıkla kullanılan bir niteleyici olan bu izâfet yapıları, ayrıca *yâ-yı nisbet* olarak sıfat görevi görmekte olup bu tür sıfatlar Tanzimat devrinin diplomatikasında üst düzey makamlara ait elkâbda kullanılan niteleyiciler olarak özelleşmiş ve standart hâle gelmiştir (örn. *hilâfet-penâhî*, *sadâret-penâhî*, *nezâret-penâhî*, *meşihat-penâhî*, *vilâyet-penâhî*, *sefâret-penâhî*, *riyâset-penâhî* vs.).

hazret-i muhammed-i risâlet-penâh sallallahu ‘aleyhi vesellem (UG1, 5)

pâdişâh-ı âlem-penâh hazretlerine dokuz tuğ tahsis kılınmıştır (TC1, 32)

pâdişâh-ı ma ârif-penâhın müddet-i saltanatı (HG6, 1)

südde-i ma delet-penâha mahsûs âdemi (TC2, 306)

Aynı modele göre kurulan derlem dışı başka örneklerin de çoğunlukla padişahlar için kullanılan niteleme yapıları olduğu görülmektedir:³⁶⁹

*sa âdetlü pâdişâh-ı cihân-penâhun fermân-ı şerîfleri olduğu üzere*³⁷⁰

pâdişâh-ı İslâm-penâh [...] kapu halkından nice bin adam koşub³⁷¹

*hākân-ı bülend-iktidâr, şevket-penâh-ı azamet-dest-gâh*³⁷²

³⁶⁸ Steingass, *a.g.e.*, s. 256. Kelimenin Eski ve Orta Farsça etimolojisi için bkz. İhsân Behrâmî, *Ferheng-i Vâjehâ-yı Avesta*, Feridun Cüneydî (ed.), Defter-i Dovvom, Tahran: Neşr-i Belh, 1369/1991, s. 905; MacKenzie, *a.g.e.*, s. 64.

³⁶⁹ Bu modele göre kurulan izâfetlere dair daha fazla örnek için bkz. Meninski, *a.g.e.*, s. 893.

³⁷⁰ *Nüzhet-i Esrârü'l-Ahyâr der-Ahbâr-ı Sefer-i Sigetvar (Sultan Süleyman'ın Son Seferi)*, H. Ahmet Arslantürk ve Günhan Börekçi (haz.), İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2012, s. 227.

³⁷¹ *Lütfî Paşa ve Tevârih-i Âl-i Osman*, Kayhan Atik (haz.), Ankara: Kültür Bakanlığı, 2001, s. 308.

³⁷² Naîmâ Mustafa Efendi, *a.g.e.*, Cilt I, ss. 6-7.

Ters çevrilmiş izâfet üretimine yatkın kelimelerden biri de سالار *sâlâr* ‘baş, lider, emîr, kumandan, başkan’ kelimesidir.³⁷³ Kaynaklık ettiği izâfetler arasında en bilineni ise Osmanlıların Selçuklulardan miras aldıkları سپهسالار *sipeh-sâlâr* ‘başkomutan, serasker, serdar’ tabiri olmuştur.³⁷⁴

derhâl serdâr u sipeh-sâlâr nasb u ta’yîn ile (TC1, 95)³⁷⁵

Yine derlemde tespit edilen ilgili başka bir örnek (*kâfile-sâlâr*) mevcut olsa da bu ve benzeri yapıların (örn. *cihân-sâlâr*, *hân-sâlâr*, *mâ’ide-sâlâr*) umumiyetle klasik şiirde tercih edildiği görülmektedir.

kâfile-sâlâr-ı enbiyâ ‘aleyhi efdalu’t-tehâyâ efendimizin (TC3, 113)

Hân-sâlâr-i hân-i Rabbânî

*Kassâm-i erzâk-i Samedânî*³⁷⁶

Bu elfâz ile tahrîr eylemiş çerh üzre evsâfın

*Utârid kim cihan-sâlâr-i ıklîm-i fasâhattır*³⁷⁷

Farsça دسته *deste* ‘demet, tutam, avuç’ sabit boşluğuyla kurulan ters izâfetlerin derlemde örneği tespit edilemese de Osmanlı Türkçesinde *gül-deste* ‘gül demeti’ ve *ser-deste* ~ *zer-deste* ‘tarikat cihazı olarak kullanılan çomak yahut baston’ olmak üzere iki yaygın örneği olduğu bilinmektedir:

³⁷³ Bu kelimenin Eski ve Orta Farsçadaki biçimleri için bkz. Paul Horn, *Grundriss der Neupersischen Etymologie*, Strassburg: Karl J. Trübner, 1893, s. 153; MacKenzie, *a.g.e.*, s. 73

³⁷⁴ Steingass, *a.g.e.*, s. 642; Meninski, *a.g.e.*, s. 2521. Erdoğan Merçil, “Sipehsâlâr”, *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 37, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009, s. 259.

³⁷⁵ *Serdar* tabiriyle ikileme olarak kullanılan *sipeh-sâlâr* kelimesinin bazen sıfat tamlaması şekline girdiği de görülmektedir. Örn. bkz. Ahmet Uğur, “Kemal Paşazade’nin VIII. Defteri”, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 1986, cilt: XXVIII, s. 283 (“Anatoli ve Rumili diyarında ne kadar **serdar-ı sipehsalar** varsa”); Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, *a.g.e.*, s. 614 (“devletlü Mustafâ Paşa hazretleri **serdâr-ı sipah-sâlâr** ta’yîn olunup”)

³⁷⁶ Sinan Paşa, *a.g.e.*, s. 641.

³⁷⁷ *Nedim Divanı*, Abdülbaki Gölpınarlı (haz.), İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 1951, s. 64.

*gül-deste-i riy z-ı  ec  'at olan 'As kir-i Mans re p  -rev olarak*³⁷⁸

*H rka ve secc de ve alem ve tabl u kud m ve zil ve **zerdeste** ve t c-ı bozdo an s *³⁷⁹

  h da girdi hem n meyd na

*Çekdi **ser-deste-i** derv    ne*³⁸⁰

Farsça   rk *berg* 'yaprak'³⁸¹ kelimesi de sınırlı sayıda makt b iz fette üretici olup derlemde bir örnek, klasik  iirden ise iki örnek tespit edilmiştir:

*te'ess r nden **g l-berg-i** hazan-d deye be zeyen  ehresi* (CH, 342)

***Semen-berg-i** s nen  y n it m d m*

*Zuh r eylesün ma 'den-i s m-i h m*³⁸²

* r z  **l le-berg-i** b  -ı beh  t*

*Hücresi n h sar y-i s m n-h  t*³⁸³

Birden fazla yapının oluşumunu tetikleyen bu örnekler haricinde üretkenliği çok sınırlı olan ve derlemde birer münferit örnekle temsil edilen bazı makt b iz fetler de mevcuttur:

***ser -perde-i** har m-i sa ' det-hadimleri* (TC2, 308)

*bir **meh-t b** gecesinde res l-i ekremden mu 'cize istediler* (KE1, 132)

*hur  de muk bil gelmiş **m h-t b** gibi* (CH, 342)

*tahs l-i **dest-m ye-i** ma '  et eylemesi* (HG6, 1)

³⁷⁸ Es'ad Efendi, *a.g.e.*, s. 188.

³⁷⁹ Evliy   elebi b. Derv   Mehmed Zill , *Evliy  Çelebi Seyahatn mesi: Topkapı Sarayı Bağdat 304 Yazmasının Transkripsiyonu-Dizini*, 2. Kitap, Zekeriya Kurşun, Seyit Ali Kahraman ve Yücel Da lı (haz.), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1999, s. 207.

³⁸⁰ Nev' -z de At y , *Sohbet 'l-Ebk r*, Muhammet Yelten (haz.), Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2017, s. 111; akt. Ahmet Atill   ent rk, *Osmanlı  iiri Kılavuzu*, Cilt 3, İstanbul: DBY Yayınları, 2019, s. 154.

³⁸¹ Steingass, *a.g.e.*, s. 177.

³⁸² Bayram Ali Kaya, "Azm -z de H let 'nin S k -n mesi", *Journal of Turkish Studies, In Memoriam Ag h Sırr  Levend/Türklük Bilgisi Araştırmaları, Ag h Sırr  Levend H tura Sayısı*, 2000, 24(II), s. 89.

³⁸³ Sinan Paşa, *a.g.e.*, s. 673.

Ters çevrilmiş izâfetlerin üretkenliği, kesik izâfetlere benzer şekilde bunların da “kısmen leksikal olarak doldurulan yapılar” olmasından ileri gelmektedir. Farsça, başlı birleşik sözcüklerin (*endocentric compound*) bazılarında yapısal boşluklardan birinin leksikal olarak sabit olmasına imkân sağlamaktadır. Başka bir deyişle, en az bir yapısal boşluğun (*slot*) leksikal olarak sabit, bir boşluğun da açık olduğu yapısal şemalar, bu birleşiklere karakteristik özelliğini vermektedir. Hem değişken hem leksikal olarak sabit konumlarıyla üretken olan bu tür “yapısal deyimler” (*constructional idioms*), katılanların varlığı yahut konumuna göre önerilen tasnifimizde “ters çevrilmiş izâfet” olarak ifade edilmektedir. Özellikle *hâne* ve *nâme* tamlananları ile kurulduğunda bu yapısal şemalar en yüksek üretkenliğe ulaşmakta; yabancı dillerden geçen kavramların yerleştirilme sürecinde de merkezî bir rol oynamaktadır. Modern Farsçada bunlardan ilkiyle kurulan birleşikleri گُلخانه *gūlhâne* ‘sera’, موتورخانه *motorhâne* ‘santral’, مریضخانه *marizhâne* ‘hastane’; ikincisiyle kurulan birleşikleri ise روزنامه *rūznâme* ‘gazete’, ترازنامه *taraznâme* ‘bilanço tablosu’, پاسخنامه *pâsohnâme* ‘cevap kâğıdı’ gibi örneklerle detaylandırmak mümkündür.³⁸⁴

Osmanlı Türkçesi bilhassa bu iki tamlananla kurulan maktûb izâfetleri erken devirlerden itibaren kullanmış olup tarihî metin ve sözlüklerde belgelenen çok sayıda örnekleri mevcuttur. Bunlardan ilki olan نامه *nâme* ‘mektup, yazı, risâle, kitapçık, eser, tarih’³⁸⁵ tamlananıyla kurulan izâfetler, tamlayanın bu kelimenin anlamlarından birinin formuna girdiği birleşik kelimeler üretmektedir. Bu birleşikleri semantik açıdan şu beş temel kategori altında tasnif etmek mümkündür:

- (i) Hukukî, diplomatik vs. resmî metinler/belgeler yahut bunların derlemesi (örn. ahidnâme, kânunnâme, şartnâme, emânnâme, vasiyetnâme)
- (ii) Belirli bir maksada yönelik olarak yazılan mektup yahut dilekçe (örn. muhabbetnâme, tesliyetnâme, şikâyetnâme)
- (iii) Bir konuyu kayıt altına almak üzere yazılan raporlar yahut bunların derlemesi (örn. rûznâme, sefâretnâme, havâdisnâme)

³⁸⁴ Faezeh Arkan ve Ali Safari, “An Analysis of Persian Compound Nouns as Constructions”, *Iranian Journal of Applied Language Studies*, Vol 9, No 1, 2017, s. 49.

³⁸⁵ Meninski, *a.g.e.*, s. 5117.

(iv) Tarihî bir hadiseyi yahut şahsiyetin/hanedanın faaliyetlerini kaydetmek/övmek üzere yazılan eserler (örn. fetihnâme, Selimnâme, Oğuzname, Selçuknâme, Battalnâme, İskendernâme).

(v) İlmî yahut edebî tür adı (örn. tabirnâme, saatnâme). Bunların bir kısmı önceki dört kategori ve bilhassa (iv) kapsamındaki özel eser adlarının genelleşerek başlı başına tür hâline gelmesiyle de ortaya çıkabilmektedir (örn. selimnâme, siyâsetnâme, şehnâme(cilik), siyâsetnâme).

İmparatorluğun bürokratik bir kültür geliştirdiği ve çağın ihtiyaçlarına göre uyarladığı klasik ve klasik sonrası dönemde, bu modele göre kurulan alıntı yahut yeni kelimelerin (*müvelledât/neologism*)³⁸⁶ birkaç istisna haricinde tamamen Farsça ve Arapça tamlayanlarla teşkil edildiğini söylemek mümkündür.³⁸⁷ İleride de görüleceği gibi *nâme* kelimesi, erken devirlerde hem Türkçe kökenli hem Batı dillerinden alıntılanan kelimelerle bir araya gelebilen *hâne* kelimesinin birleşik kelime yapmadaki üretkenliğini yakalayamamış; ancak Yeni Osmanlıcada yeni ihtiyaçları karşılamak üzere Batı kökenli yahut Arapça kökenli kelimelerle bir araya getirilerek üretkenliğini artırmıştır. Yeni Osmanlıcada üretkenliğini yukarıda zikredilen beş kategorinin ilk üçünde sürdüren *nâme* sabit boşluklu tamlamaların bu dönemde belki de en tipik

³⁸⁶ Buna dair en çarpıcı iki örnek, *tasdiknâme* ve *beyânnâme* tabirleridir. Bunlardan ilki olan *tasdiknâme*, muhtemelen 17. yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti'nin Avrupa diplomasi dünyasına entegre olmasıyla birlikte gelişen bir tabir olup *Târih-i Cevdet*'te de geçmektedir ("tasdiknâmelerin mübâdelesinden sonra" TC1, 358). Bu kelimeye dair erken bir arşiv kaydı için bkz. BOA HAT 1444/59399 20 C 1086/11 Eylül 1675 ("İngiltere devleti cânibine verilen **tasdiknâme**-i hümayündür"). Bu terim 19. yüzyıl sonlarından itibaren yalnızca eğitim alanında kullanılmış, diplomasi alanındaki bu eski manası unutulmuştur. İkinci tabir olan *beyânnâme* ise İmparatorluğun 18. yüzyılda Avrupa'daki gelişmeleri takip etmesi neticesinde, muhtemelen İt. manifesto → Fr. manifeste kelimesinin tercümesi olarak ortaya çıkmış bir terim gibi görünmektedir. (Örn. bkz. BOA HAT 3/77 1 B 1164/26 Mayıs 1751 ("İsveç kralının **beyânnâmesi** sureti tercümesidir")). Terimin Tanzimat öncesi mensur metinlerde kullanımına dair bir örnek için bkz. Mütercim Ahmed Âsım Efendi, *a.g.e.*, s. 449 ("keyfiyyet-i mezkûreye dâ'ir devletce kat'î **beyân-nâme**").

³⁸⁷ Buna dair tespit edilebilen sınırlı sayıda istisna *yolnâme*, *sıurnâme* ve *çiçeknâme* izâfetleridir. *Yolnâme* (eşanl. "yol emri") için bkz. Bernardo da Parigi, *Söz Kitabı / Vocabolario Italiano-Turchesco*, Roma, 1665, s. 1013; akt. Yavuz Kartallıoğlu, *Bernardo da Parigi'nin Söz Kitabı: 400 Yıllık İtalyanca-Türkçe Sözlük*, Ankara: Gazi Kitabevi, 2010, s. 658, Meninski *a.g.e.*, s. 5631. *Sıurnâme* tabiri ise Sultan II. Bayezid'in Venedik dojunu verdiği 1482 tarihli ahidnâmede ilk kez belgelenmektedir ("sıurnâmesinde mastûr olan"). Bkz. M. Tayyib Gökbilgin, *Venedik Devlet Arşivindeki Türkçe Belgeler Koleksiyonu ve Bizimle İlgili Diğer Belgeler*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1972, s. 42; akt. Feridun M. Emecen, "Osmanlı Sınırları Nerede Başlar Nerede Biter", *Sosyoloji ve Coğrafya*, Ertan Eğribel ve Ufuk Özcan (ed.), İstanbul: Kızılelma Yayıncılık, 2006, s. 496. *Çiçeknâme* tabirinin belgelendiği 17. yüzyıl başlarından bir manzume için bkz. Hanife Koncu (2011), "Mizah Geleneğinden Bir Örnek: Kaside-i Cüzdannâme", *Papers from the 18th Symposium of International Committee of Pre-Ottoman and Ottoman Studies (CIEPO)* 18, 2008, s. 374 ("O **çiçek-nâme**-i 'acîbe-cihân").

örneği, bir kodifikasyon hareketi olan Tanzimat'ın ruhunu yansıtan anahtar kelimelerden biri olan *nizâmnâme* tabiridir. Her ne kadar Şûrâ-yı Devlet'in kurulması ile birlikte ortaya çıktığı iddia edilse de³⁸⁸ esasen bu tabirin ilk kullanımı Tanzimat öncesi döneme kadar gitmektedir.³⁸⁹ İlk olarak Asâkir-i Mansûre'nin teşkilinden hemen sonra kaleme alınan yönetmeliğin adında kullanılmış,³⁹⁰ ardından birkaç yıl sonra Takvîm-i Vekâyi'de de belgelenmeye başlayan bir terim olmuştur.³⁹¹ 1850'lere gelindiğinde ise reformlar kapsamında ihdas edilen kurumların tüzüğünü yahut yeni çıkarılıp kanun vazifesi gören esasları belirleyen hukukî mevzuatı ifade etmeye ve Fransızca *règlement*, *ordonnance*, *statut* terimlerine karşılık gelmeye başlamıştır.³⁹² Başka bir deyişle *nizâmnâme*, Tanzimat'ın yaygınlaştırıp standardize ettiği terimlerden biri olmuştur.

Tanzimat'ın icadı olup Erken Cumhuriyet devrine de intikal eden özel bir yayın türünü adlandırırken Osmanlılar yine bu modele göre kurulan ters çevrilmiş bir izâfet kullanmayı tercih etmiştir. Osmanlı Devleti'nde merkezî idare ya da vilâyetlerin, nezâretlerin, ordu teşkilatının ve bazı özel şahıs ve kurumların yıllık olarak neşrettiği bilgilendirici yayınlar olan *salnâmeler*, ilk defa 1847 yılında Mustafa Reşid Paşa'nın girişimleriyle çıkarılmıştı.³⁹³ Ansiklopedist hareketin Osmanlı topraklarındaki yansımalarından biri olan salnâmeler, bir yandan içeride ve dışarıda olumlu bir imaj oluşturma, bir yandan da ilgililere istatistikî bilgileri derli toplu bir şekilde sunma çabasının somut örneği olmuştur. 1850'lere gelindiğinde Takvîm-i Vekâyi ile birlikte

³⁸⁸ Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarihi ve Deyimleri Sözlüğü* (Cilt II), İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1993, s. 704.

³⁸⁹ Örn. bkz. “manâsib-ı kadîmenin iâdesini hâvî olarak tertîb olunan **nizâmnâme**-i cedîd”; BOA HAT 173/7491 13 Ra 1219/24 Haziran 1804. Burada Napoleon Bonaparte'ın XII. Yıl Anayasası (*Constitution de l'an XII*) için “nizâmnâme” karşılığı kullanılmıştır.

³⁹⁰ BOA A.DVNSKNA.d 6 29 Ş 1242/28 Mart 1827 (“Asâkir-i Nizâmiyye **Nizâmnâmesi**”)

³⁹¹ Bkz. “Sûret-i Lâyiha”, Takvîm-i Vekâyi, def'a 121, 30 N 1251/19 Ocak 1836, s. 1 (“emr ü fermân-ı hazret-i şehinşâhî mücebince kaleme alınan **nizâmnâmedir**”)

³⁹² Örn. bkz. “Ebniye Nizâmnâmesinin tab'ına dâ'ir” BOA İ.MSM 9/174 29 C 1264/2 Haziran 1848 ve Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umûr-ı Belediye*, Cilt III, ss.1031-1049; “Encümen-i Dâniş **Nizâmnâmesidir**”, *Takvîm-i Vekâyi*, def'a 449, 1 Ş 1267/1 Haziran 1851, s. 2.

³⁹³ Bilgin Aydın, “Salnâme”, *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 36, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009, s. 52. Avrupa devletlerini örnek alan devlet salnâmelerinin neşrine dair çıkarılan irâde-i seniyye, terimin de ilk defa belgelendiği kaynak olmuştur. Bkz. BOA İ.MSM 7/128 9 Muharrem 1263/28 Aralık 1846 lef 1 (“[...]bu usûlün saltanat-ı seniyyede dahi hüsn-i icrâsı ve **sâlnâme** nâmiyle tesmiye olunmak[...]”)

Osmanlı Devleti'nin standart yayınlarından biri hâline gelen salnâmeler, kısa süre sonra da sözlüklerde madde başı olarak ele alınmaya başlamıştır.³⁹⁴

Öte yandan Tanzimat devri nesir yazarları, söz konusu yapısal şemaya göre *nâme* tamlananlı yeni terimler üretmekle kalmamış; eski devirlerden miras aldıkları yapıların semantik alanını da genişleterek yeni anlamlar kazandırmıştır. Bunun en çarpıcı örneği ise *şartnâme* terimi olmuştur. Bu tabir Tanzimat öncesi dönemde bazen yabancı devletlerle akdedilen ahidnâmelerle eşanlamlı olarak anlaşılmış,³⁹⁵ bazı durumlarda da devletin bir vergi/gelir kaynağını mukataa olarak geçici süreyle devrini tespit eden şartları ifade etmiştir.³⁹⁶ 19. yüzyılda yepyeni bir kavram olan Fr. *constitution* 'anayasa' kelimesiyle karşılaşan Osmanlılar, Tanzimat'ın hemen öncesinde neşredilmeye başlayan *Takvîm-i Vekâyi*'deki yurtdışı haberlerinde bunu *şartnâme* tabirini kullanmak suretiyle tercüme etmeye çalışmıştır.³⁹⁷ Muhtemelen Bâb-ı Âlî Tercüme Odası'nda benimsenmiş olan bu terimi sonradan Nâmık Kemâl³⁹⁸ ve Şinasi de kullanmışlardır.³⁹⁹ Bununla birlikte 1876 yılı sonlarında kamuoyuna ilan edilen "kanûn-ı esâsî" tabirinin resmî adlandırma hâline gelişine kadar ne bu anlam genişlemesi ne de muhtelif sözlükçülerin *kavânîn-i mülkiye*,⁴⁰⁰ *kavânîn-i memleket*,⁴⁰¹

³⁹⁴ Örn. bkz. Nassif Mallouf, *Dictionnaire Turc-Français*, Paris: Maisonneuve et Cie, 1856, s. 25; Theodor Zenker, *Türkisch-Arabisch-Persisches Wörterbuch*, Zweiter Band, Leipzig: Wilhelm Engelmann, 1876, s. 492; A.C. Barbier de Meynard, *Dictionnaire Turc-Français (Volume Premier)*, Paris: Ernst Leroux, 1881, s. 478; James W. Redhouse, *A Turkish and English Lexicon*, Constantinople: A.H. Boyajian, 1890, s. 1030.

³⁹⁵ Örn. bkz. Dariusz Kołodziejczyk, *The Crimean Khanate and Poland-Lithuania*, Leiden-Boston: Brill, 2011, s. 291 ("işbu 'ahdname-i hümayun ve **şartname**-i mü'ebbed-maqrun").

³⁹⁶ BOA A.DVNSMHM.ZYLd Hüküm No: 722, s. 285, 30 Ra 984/27 Haziran 1576, akt. Osman Karataş, "3 Numaralı Mühimme Zeyli Rebiülevvel-Cemâziyelevvel 984 / Haziran-Ağustos 1576 (S. 176-351)", (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2010), s. 130 ("Bağdad'dan ihrâcî *şartnâme* muktezâsınca üç yük akça olup"); BOA C.ML 448/18133 29 Ş 1182/8 Mart 1769 lef 2 ("beher sene tâliblerine bâ-**şart-nâme** ilzâm olunugelmişiken"); BOA TS.MA.e 1224/16 6 Ş 1247/9 Mart 1832 lef 1 ("bâ-**şart-nâme** darbhâne-i âmireye on beşbin kıyye nuhâs").

³⁹⁷ "Umûr-ı Hâriciyye", *Takvîm-i Vekâyi*, defa 51, 20 N 1248/10 Şubat 1833, s. 4 ("**şart-nâme-i mülk**imizin almış dokuzuncu maddesinde musarrâh olan")

³⁹⁸ Kemâl, "Tanzimât", *İbret*, numero 46, 4 Ramazan 1289/5 Kasım 1872, s. 1 ("Güllhane hattı bazılarının zannı gibi devlet-i aliyye için bir **şartnâme**-i esâsî değildir. Yalnız **şartname**-i hakimimiz olan şer'-i şerîfin ba'zı kavâ'idini te'yîd ile beraber avropanın fikrine muvâfık birkaç tedâbîr-i idâreyi mü'eyyid bir beyânâmeden ibâretidir.")

³⁹⁹ MTE, 83 ("birinci aleksandrın **şart-nâmesi**yle i'tâ kılınan politika serbestliği").

⁴⁰⁰ Georges Rhasis, *Vocabulaire François-Turc (Première Partie)*, St. Pétersbourg: Imprimerie de l'Académie Impériale des Sciences, 1828, s. 175.

⁴⁰¹ T.X Bianchi, *Dictionnaire Français-Turc (Tome Premier)*, Paris: Dondey-Dupré, 1843, s. 340.

kavânîn-i devlet,⁴⁰² *nizâmât-ı esâsiyye*, *nizâmât-ı mü'essise*⁴⁰³ gibi anlam aktarımı ya da *konstitisyon*⁴⁰⁴ gibi sesbilimsel uyarlama yoluyla önerdiği farklı karşılıkların hiçbiri standart terim olamamıştır. Bu birleşik kelimenin bugün bilinen teknik anlamını kazanması ise dış şartların etkisiyle, yani Batı kaynaklı finans kapitalizminin Osmanlı topraklarına girişi neticesinde olmuştur. Bilhassa kamu kurumlarının ihale ettiği büyük projeleri yahut mübayaa ettiği mal veya hizmetlerin teknik şartlarını belirleyen kapsamlı dokümanları kast eden bugünkü anlam, muhtemelen ilk kez İzmir-Aydın demiryoluna ve uzatma hatlarına dair projelerde ortaya çıkmıştır.⁴⁰⁵ Sonraki süreçte bu anlamın standartlaşması 1869 yılında Tünel'in imtiyazının verilmesi ve akabinde 1870'li yıllarda tramvay projelerinin hazırlanmasıyla gerçekleşmiştir.⁴⁰⁶ Tanzimat sonrasına ait sözlüklerde bilhassa büyük yatırımlarla ilişkili yeni anlamın verilmesi,⁴⁰⁷ mukavele-şartname ayrımının da yine muhtemelen bu süreçte gelişmiş olduğu fikrini uyandırmaktadır.⁴⁰⁸

nâme sabit boşluklu tamlamalarda Batı kökenli kelimelerin tamlayan olması da ilk kez Yeni Osmanlıcada görülmektedir. Bunun tespit edilebilen en erken örneği, Osmanlıların hızla benimsediği bir icat olan telgrafın (ve 'telgraf' kelimesinin) Fransızcadan Türkçeye alıntılanması ve ilk telgraf hatlarının inşa edilmesinden kısa

⁴⁰² Ambroise Calfa, *Dictionnaire de Poche Français-Turc (Quatrième Edition)*, Paris: L. Hachette et Cie, 1869, s. 85.

⁴⁰³ Ottokar de Schlehta-Wssehrd, *Manuel Terminologique Français-Ottoman*, Viyana: Imprimerie Impériale, 1870, s. 75.

⁴⁰⁴ Nassif Mallouf, *Dictionnaire Turc-Français (Tome Second)*, Paris: Maisonneuve et Cie, 1867, s. 1049; Theodor Zenker, *Türkisch-Arabisch-Persisches Wörterbuch, Zweiter Band*, Leipzig: Wilhelm Engelmann, 1876, s. 723.

⁴⁰⁵ Örn. bkz. BOA TS.MA.d 10721 29 Z 1273/20 Ağustos 1857 ("Aydın demiryolunun Dinar'a kadar temdidine dâ'ir ahiren akd olunan mukâveleye merbût **şart-nâme** sûretidir"); *Takvîm-i Vekâyi'*, defa 656, 15 S 1279/12 Ağustos 1862, s. 2 ("demiryolları ve sâir turuk ve vesâ'il-i i'mâr-ı memleket hakkında zuhûr eden kompanyalar ile akd ü tanzîm olunan **şart-nâme** ve mukâvelenâmelerin"). Yüzyılın ilk yarısında ise sözlük yazarlarının şartnâme ile mukaveleyi aynı anlamda düşündüğü görülmektedir. Örn. bkz. Alexandre Handjêri, *Dictionnaire Français-Arabe-Persan et Turc (Tome Premier)*, Moskova: Imprimerie de l'Université Impériale, 1840, s. 517 ("Signer un contrat. Bir kıt'a şartnâmeyi imzâ etmek")

⁴⁰⁶ Bu anlamın şekillenmesinde kentiçi raylı sistemlerin oynadığı role dikkat çeken Dr. Öğr. Üyesi Murat Arisal ve Doç. Dr. Engin Çağman'a şükranlarımı arz ederim.

⁴⁰⁷ Bkz. A.C. Barbier de Meynard, *Dictionnaire Turc-Français (Second Volume)*, Paris: Ernst Leroux, 1886, s. 143 (شرطنامه *chart-namè*, (ar. pers.) acte de convention; traité passé, par exemple entre l'Etat et les compagnies fermières ou privilégiées. — تيمور يوللر شرطنامه سى *demir yollar chart-namèsi*, cahier des charges des compagnies de chemins de fer).

⁴⁰⁸ Redhouse'un 1856 ve 1890 tarihli iki farklı sözlüğünde verilen karşılıklar bu farklılaşmayı ortaya koymaktadır. Krş. J.W. Redhouse, *An English and Turkish Dictionary*, Londra: Bernard Quaritch, 1856, s. 757 (شرطنامه *shârt-nâmè*: a paper of conditions, an agreement) ve James William Redhouse, *A Turkish and English Lexicon*, Constantinople: A.H. Boyajian, 1890, s. 1122 (شرطنامه *shârt-nâmé*: A schedule of specifications or conditions, a contract).

süre sonra bu modele göre kurulan *telgrafnâme* tamlamasında kullanılması olmuştur.⁴⁰⁹ Diğer örnekler ise İtalyanca kökenli kelimelerle kurulmuş olup bunlardan ilki olan *kontratonâme* tamlaması, *mukāvele* yahut *sened* gibi kelimeler varken prestij sözcüğü olarak alıntılanmış *kontrato*⁴¹⁰ ile teşkil edilmiş bir terkiptir. Tanzimat'ın ilk yıllarında devletin çıkardığı nizamnamelere de konu olan bu hukukî belge türü,⁴¹¹ 19. yüzyılın ikinci yarısı ve 20. yüzyıl başlarında bilhassa hükümetin müteahhitlerle akdettiği sözleşmeler için kullanılmış, ancak bürokratik dil haricinde çok fazla yaygınlık kazanamamış ve onun yerine *mukāvelenâme* tercih edilmiştir.⁴¹² Hem diploması hem ticaret terimi olarak alıntılanan *protesto* kelimesi ise muhtemelen 19. asrın ilk çeyreğinde kullanıma girmiş;⁴¹³ 'protesto senedi, mektubu' anlamında *protestonâme* izâfeti ise yüzyıl ortalarından itibaren bürokrasi dilinde kullanılmış;⁴¹⁴ bir süre sonra yeni kurulan nesir dilinde de yer bulmuştur.⁴¹⁵ Her iki alanda kullanımı devam etmekle beraber bilhassa Millî Mücadele döneminde bu izâfetin siyasî/diplomatik kapsamı biraz daha ön planda olmuş ve 1940'lara kadar kullanımda kalmıştır. Üçüncü örnek ise sanat ve edebiyata dair olup yine Tanzimat'ın ilk yıllarında

⁴⁰⁹ Bkz. BOA HR.TO 231/7 11 Temmuz 1857 ("Lord Malmesbury tarafından fi 11 Temmuz sene 58 tarihiyle Sir Henry Bulwer'a gelen telgrafnâmenin tercümesidir").

⁴¹⁰ Kelimenin Türkçeye alıntılanması muhtemelen 19. yüzyılın ilk çeyreğinde gerçekleşmiştir. Bkz. BOA C.HR 46/2288 26 C 1248/21 Ekim 1832 lef 1 ("mühendishâne-i bahriyye hocası marifetiyle tercüme etdirilen bir kıt'a **kontrato** senedi")

⁴¹¹ Örn. bkz. BOA A.MKT.MVL 9/39 5 Ş 1264/7 Temmuz 1848 ("bu kere te'sis olunan **kontrato** nizâmının")

⁴¹² Örn. bkz. BEO 493/36962 12 R 1312/ 13 Ekim 1894 ("mezkûr **kontrato-nâme** dahi te'âtî edilip"), akt. Emre Karacaoğlu, *Başbakanlık Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Bakteriyolojihâne-i Şâhâne*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018, s. 13 (Ekler).

Mukāvelenâme tabiri ise muhtemelen 1840'larda ortaya çıkmış olup 1850'lerden itibaren önceleri diploması, sonraları ticaret terimi olarak kullanıldığı görülmektedir. İlk örnekler için bkz. Nâsîf Ma'lûf(?), *İnşâ-i Cedîd*, Dersaadet: Cerîde-i Havâdis Matbaası, 1268/1852, s. 87 ("tanzîm kılınan **mukāvelenâmenin** sûreti"); "Ecnebiyye", *Rûznâme-i Cerîde-i Havâdis*, numero 18, 18 Cemâziyelevvel 1281/19 Ekim 1864, s. 1 ("akd ü imzâ olunan **mukāvelenâmenin**"), BOA A.DVN.MKL 73/23 20 R 1272/30 Aralık 1855 lef 2 ("Emvâl-i ganâyimin taksimine dâir düvel-i selâse ile tanzîm kılınan **mukāvelenâme**"); MF36, 160 ("redd-i üserâ **mukāvelenâme-i** umûmîsi"); İstanbul Mahkemesi 334 Numaralı Sicil, Hüküm no: 103, s. 131, 12 Mart 1291/1 Mart 1874 ("**mukāvelenâme-i** mezkûr mevâdd-ı mündericesinin").

⁴¹³ Erken örnekler için bkz. BOA HAT 211/47452 29 Z 1246/10 Haziran 1831 ("Sicilya kralı tarafından şehir-i Mayısın on sekizi tarihiyle müverrah neşr olunan **protesto** senedinin sureti tercümesidir"); Georges Rhasis, *Vocabulaire François-Turc (Seconde Partie)*, St. Pétersbourg: Imprimerie de l'Académie Impériale des Sciences, 1829, s. 137 ("PROTÊT, پروتستو *protesto kiâguidy*")

⁴¹⁴ Bkz. BOA HSD.AFT 1/51 17 Ş 1269/26 Mayıs 1853 ("devletlere resmen tebliğ olunan **protestonâme** sûretinin").

⁴¹⁵ Örn. bkz. Ahmed Cevdet, *Târîh-i Cevdet (Cild-i Sâmî)*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1288/1871-72, s. 338 ("hafîyyen elinden ol me'âlde bir **protestonâme** almış idi"); "Havâdis-i Dâhiliyye", *Rûznâme-i Cerîde-i Havâdis*, numero 682, 23 Safer 1284/26 Haziran 1867, s. 2727 ("*protestonâmeler* tanzîm ve intişârına müsâra'at").

Türkçeye alıntılanmış olan ‘tiyatro’⁴¹⁶ kelimesiyle türetilen *tiyatronâme* tabiridir. Kamusal yapılarda sergilenen eserleri ifade eden “tiyatro oyunu” terimi, *tiyatro* maddesinin önceki sözlüklerde karşılığı olarak uzun süredir geçen ‘oyun’ kelimesi kullanılmak suretiyle bu dönemde türetilmiş⁴¹⁷ ve muhtemelen bir süre sonra da *piyes* kelimesi Türkçeye girmiştir.⁴¹⁸ Bu iki terime alternatif olarak türetilen *tiyatronâme* tabiri önce Mecmua-i Fünûn’da,⁴¹⁹ ardından bir tiyatro eserinde kayda geçmiş,⁴²⁰ ancak tutunamamış görünmektedir.

Netice itibarıyla *nâme* tamlananı, ileride ayrıntısıyla görüleceği üzere *hâne* tamlananına kıyasla 20. yüzyılda üretkenliğini daha fazla devam ettirememiş ve yeni kelimeler yapmada kullanılmamış görünmektedir. Bunun sebebi ise Cumhuriyet devrinde resmî kurumların kullanıp tedavülünü sağladığı beyanname, tasdikname, vekâletname vs. tabirler haricinde kelimenin alt tabakaya çok fazla sirayet edememiş olmasında aranmalıdır. Derlem incelendiğinde ise *nâme* sabit boşluklu tamlamaların, yukarıda listelenen beş semantik kategorinin hemen hepsinde bu dönem metinlerine yansdığı görünmektedir:

cümleden biri cengiz kânun-nâmesidir (UG2, 76)

zîb-efzâ-yı neseb-nâme-i ilhânî olan (TC1, 269)

hudûd-nâmelerde musarrah olduğuna nazaran (TC3, 66)

⁴¹⁶ 1830’larda İstanbul ve İzmir’de tiyatroların olduğu bilinmekle birlikte yabancı kumpanyaların Beyoğlu’nda bu sanatı icra etmesine izin verilmesi 1840’larda gerçekleşmiş, ilk Türkçe oyun örnekleri ise 1850’lerin sonunda sahnelenmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Metin And, *Başlangıcından 1983’e Türk Tiyatro Tarihi*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2014, ss. 68-82. ‘Tiyatro’ sözcüğünün geçtiği ilk resmî belgelerden biri olan 1838 tarihli bir sefaret tahrirâtı (Viyana) için bkz. BOA HAT 830/37514 11 R 1254/4 Temmuz 1838 (“saray-ı imperatorî içinde olan **tiyatroya**”). Kelimenin sözlüklerde tespit edilebilen ilk örneğini ise Bianchi 1846’da kaydetmiştir. Bkz. T.X Bianchi, *Dictionnaire Français-Turc (Tome Second)*, Paris: Dondey-Dupré, 1846, s. 1181.

⁴¹⁷ Örn. bkz. James William Redhouse, *A Lexicon, English and Turkish*, Londra: The Oriental Literature Society, 1861, s. 582 (“Play, [...] (8) **Tiyatro oyunu**: (9) Tiyatro oyununun mevzûn yahud mensûr kitabı ve güftesi”)

⁴¹⁸ Erken örneklerden biri için bkz. BOA HR.MKT 866/43 16 M 1292/22 Şubat 1875 lef 1 (“Beyoğlu Fransız tiyatrosunda oynatılacak Yovanko nâm **piyesin**”)

⁴¹⁹ Zamanın devlet erkânı tarafından Cem’iyyet-i İlmiyye-i Osmâniyye kütüphanesine hediye edilen eserlerin listesini veren bir yazıda tiyatro eserleri şu şekilde detaylandırılmaktadır: “30 cild, **tiyatronâme**, muhtelif” (MF22, 433)

⁴²⁰ Mehmed Cevdet, *Hükm-i Dil*, İstanbul: Şark Matbaası, 1291, s. 3, akt. Ahmet Bozdoğan, “Ahmet Mithat’a Atfedilen Bir Eser: Hükm-i Dil” ve Manastırlı Mehmet Rıfat”, *Türklük Bilimi Araştırmaları (TÜBAR)*, XIV, 2003 Güz, s. 119 (“**tiyatronâme** hey’etine koymuş olduğu risâleyi”).

fârisiyyü'l-‘ibâre seyâhat-nâmesinde (TC3, 280)

emir-nâmeler ısdârıyla asker cem‘ etmek (MF2, 63)

parisden gelen bir telgraf-nâme me‘âline göre (MTE, 225)

bir isti fâ-nâme terkîm ve makâm-ı sadârete takdîm (AH, 23)

Maklûb izâfet teşkilinde ikinci ve en üretken yapı ise خانه *hâne* ‘ev’ tamlananıyla kurulan izâfetlerdir. Öyle ki Eski Anadolu Türkçesi devresinden itibaren ism-i mekân ifade etmek için kurulan bu izâfetler, Erken Cumhuriyet devrinde dahi üretkenliğini korumuş ve 1950’lere kadar yeni kelimeler yapmada kullanılmıştır.⁴²¹ *Hâne* sabit boşluklu izâfetlerin hepsi aslî olarak ism-i mekân oluşturmakta, yani bir yer adı ifade etmektedir. Bununla birlikte bu mekân isimleri, tamlayanın tamlananla bağlanma şekli, anlam değişimleri vs. sebeplerden dolayı ilgili mekânın ne amaca yönelik olduğuna dair farklı semantik alt kategoriler ifade etmektedir. Bu kategorileri aşağıdaki sekiz başlıkta ele almak mümkündür:

- (i) Bulunma (örn. bendehâne, fakîrhâne, devlethâne)
- (ii) Barındırma (örn. yatakhane, Rumhâne, Yahûdhâne)
- (iii) Üretim/tamir (örn. yağhâne, baruthane, tophane, gazhane)
- (iv) Depolama/satış (örn. meyhane, kömürhane, buzhane, küphâne)
- (v) İşleyiş/icra/idare (örn. gazetehâne,⁴²² ticarethâne)

⁴²¹ Çalışma döneminde kullanılan bu tür izâfetlerin bir kısmını içeren bir liste için bkz. Ahmed Vefik Paşa, *Lehce-i Osmânî (Cild-i Evvel)*, İstanbul: Cem‘iyyet-i Tadrîsiyye-i Osmâniyye, 1293/1876, ss. 537-539. Çok daha kapsamlı bir liste ise Vefik Paşa’nın sözlüğünden 15 yıl sonra yerel girişimlerle ortaya çıkmıştır. 1886-1892 yılları arasında İzmir’de çıkardıkları *Hizmet* adlı gazetede Halid Ziya ve Tevfik Nevzad, okurların katkılarıyla bir Türkçe sözlük hazırlamaya girişmiş ve açtıkları “Lügat Müsabakası” kapsamında yönelttikleri soruların cevaplarını Aralık 1890-Ocak 1891 tarihleri arasında neşretmişlerdir. Bu müsabakadaki dördüncü soru, okurlardan “hane kelimesiyle terkip edilen [...] tabirat”ı paylaşmalarını istiyordu. 200 kelimeyi aşkın bu liste için bkz. Ömer Faruk Huyugüzel, *İzmir’de Edebiyat ve Fikir Hareketleri Üzerine Araştırmalar*, İzmir: İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayını, 2003, ss. 164-169.

⁴²² Örn. bkz. “İlanât”, *Cerîde-i Havâdis*, numero 114, 23 L 1258/26 Kasım 1842, s. 4 (“cerîde-i havâdis **gazetehânesinden** sorulup”); *Seyâhatnâme-i Londra*, Dersâadet: Cerîde-i Havâdis Matbaası, 1269, s. 60, akt. Fikret Turan, *Seyahatname-i Londra: Tanzimat Bürokratinin Modern Sanayi Toplumuna Bakışı*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2009, s. 166 (“çâryekde bir kerre **gazetahâneye** getirilerek”); “Tasvîr-i Efkâr **gazetehânesinde** tab‘ olundu” (*Kânûnnâme-i Hümâyûn-ı Ticâret-i Bahriyye*, İstanbul: Tasvîr-i Efkâr Gazetehânesi, 1280/1864, s. 81).

(vi) Tahsis/uygunluk (hâbhane, ihtifâhâne, şebhâne)

(vii) Takım, ekip yahut topluluk adı: Bu kategori özel bir durum olup aslî olarak mekân ve sonraki aşamada kurum adı ifade eden tamlamaların anlam genişlemesiyle takım yahut topluluk anlamı kazanması sonucu sınırlı sayıda örneğin doğmasını sağlamıştır (örn. mehterhâne,⁴²³ tablhâne,⁴²⁴ nevbethâne,⁴²⁵ nakkârhanê⁴²⁶).

(viii) Âlet/araç isimleri: Bu kategori de düzensiz bir semantik gelişimin sonucu olup doğrudan doğruya *hâne* sabit boşluğunun tetiklediği bir süreç değildir. Tamlamanın olağan mekân anlamı; anlam genişlemesi, eksilteli bir yapı yahut anlam aktarımı (*calque*) sürecinde en başından itibaren verici dildeki genişlemiş anlamın da alıntılanmasıyla âlet ismi anlamına evrilmiştir. Bu türden birleşikler dikkate alınacak sayıda olduğu için ayrı bir kategori hâlinde incelenmeye değer görülmüştür. Bunlar arasında *cephane*⁴²⁷ ve *seyishâne*⁴²⁸ gibi örneklerin 16. yüzyıl kadar erken bir tarihte

⁴²³ *Mehterhâne* terimine dair ilk kayıtlara 16. yüzyılda rastlanmakla birlikte geçirdiği anlam genişlemesi 17. yüzyıla kadar takip edilebilmektedir. Bkz. Nuri Özcan, “Mehter”, *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 28, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003, s. 545. BOA A.DVNSMHM.d 89, hüküm no: 71, s. 27, 17 B 1052/11 Ekim 1642; akt. Eren Bahri Gök, “89 Numaralı Mühimme Defteri”, (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2003), s. 51 (“karye be karye **mehterhâne** çalınur diyü”). BOA A.DVNSMHM 95, Hüküm no: 229, s. 38, evâsıt-ı Ca 1075/29 Kasım-9 Aralık 1664; akt. Ercan Alan, *95 Numaralı Mühimme Defteri (Tahlil, Transkripsiyon ve Özet)*, (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2008), s. 87 (“sâ’ir eşyâ ki egerler ve dörder kat **mehter-hâne** ve tuğ ve sancak”). Ayrıca bkz. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarihi ve Deyimleri Sözlüğü* (Cilt II), İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1993, s. 446.

⁴²⁴ *Tablhâne* tabirinde yaşanan anlam genişlemesi ise daha geriye götürülebilmektedir. Bkz. *3 Numaralı Mühimme Defteri (966–968/1558–1560)*, Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 1993, s. 575 (hüküm no: 1296, 6 L 967: “Bedre halkı ve tevâbi’i **tablhâneler** ile istikbâle çıkdıkları”)

⁴²⁵ *Nevbethâne* tabiri önceki dönemlerde basitçe ‘nöbet mahalli, nöbet tutulan yer, mevzi’ anlamında iken (örn. bkz. *3 Numaralı Mühimme Defteri (966–968/1558–1560)*, Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 1993, s. 227 (hüküm no: 513, 21 S 967: “niçe zamân **nevbethâne** ve kapu amelden kalup”) muhtemelen 18. yüzyıldan itibaren ‘musiki takımı’ anlamını kazanmış görünmektedir. Bkz. BOA C.SM 5/229 7 Za 1218/18 Şubat 1804 (“**nevbethânenin** tabl ve surnâ ve nakkare ve mühimmât-ı sâ’ireleri”)

⁴²⁶ *Nakkâr(e)hâne* terimi de burada kaydedilen yakın anlamlı terimler kadar eskiye gidiyor gibi görünse de ilk defa 19. yüzyıl sözlüklerinde belgelenmektedir. Bkz. James William Redhouse, *Müntehabât-ı Lugât-ı Osmâniyye*, İstanbul: Cerîdehâne Matbaası, 1269/1853, s. 399. Theodor Zenker, *Türkisch-Arabisch-Persisches Wörterbuch*, Zweiter Band, Leipzig: Wilhelm Engelmann, 1876, s. 916. Şemseddin Sâmî, *Kâmûs-ı Türkî*, İkinci Cild, Dersaadet: İkdâm Matbaası, 1318, s. 1467.

⁴²⁷ *3 Numaralı Mühimme Defteri (966–968/1558–1560)*, Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 1993, s. 13 (Hüküm no: 16, 16 N 966/22 Haziran 1559: “elli kantâr bârût-ı siyâh ve bir yük fitil otı ile tûfeng fitili katırlara tahmîl olunup [...] zikr olunan **cebehâne**yi aslâ te’hir itmeyüp”). Günümüze kalan bu kelime örneğinde anlam kayması o kadar belirgindir ki tekrar mekân ismi hâline getirilmek üzere +IXk morfemini almaktadır.

⁴²⁸ BOA A.DVNSMHM.d 6, hüküm no: 647, 25 C 972/28 Ocak 1565; akt. *6 Numaralı Mühimme Defteri (972/1564-1565)*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 1995, s. 366 (“merkûm esbâbı havlısında bir seyis-hâneye yükletdük”); BOA A.DVNSMHM.d 14, s. 415, hüküm no: 589, 22 Ca 978/22 Ekim 1570 (“mezbûr bâlî al at mezkûr hüseyin kara at binüp ve bir re’s al **seyishâne** alup”)

bu dönüşümü geçirdiği görülmektedir. Ağzı ve namlusu altıgen olan bir top ve tüfek cinsi⁴²⁹ ve altı telli bir çalgı⁴³⁰ gibi farklı kavramları adlandırmak için kullanılan *şeshâne* tabiri de muhtemelen Klasik Çağın ürünü olup bilhassa Askerî Devrim neticesinde ortaya çıkan tüfeğe verdiği adla deyimleşmiştir.⁴³¹ *Helvahâne* ve *kuşhânenin* tencere anlamını kazanması ise eksilteli yapılar (<*helvahâne tenceresi*, <*kuşhâne tenceresi*) üzerinden gelişmiş olup muhtemelen daha geç dönemlerde saraydan topluma yayılan tabirler olmalıdır.⁴³² Yine Tanzimat devrine ait bir yeni kelime (*müvelledât/neologism*) örneği olan *yazıhâne* de bu kabilden olup ileride detayıyla ele alınmaktadır.

Yukarıda da kaydedildiği üzere *hâne* sabit boşluklu izâfetler, Eski Anadolu Türkçesi devresinden itibaren oldukça üretken yapılar olmuştur. Bunlardan *mevhâne*,⁴³³ *bozahâne*,⁴³⁴ *mektephâne*,⁴³⁵ *mihmân-hâne*⁴³⁶ gibi terkipler 15. yüzyıla; *yağhâne*,⁴³⁷

⁴²⁹ Pakalın, *a.g.e.*, Cilt III, s. 344. Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 308 numaralı Yazmanın Transkripsiyonu-Dizini*, 8. Kitap, Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı ve Robert Dankoff (haz.), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2003, s. 312 (“kırk yedi pâre serâmed **şeshâne** ve burmalı ve kırmızı çuka örtülü balyemez topları”).

⁴³⁰ Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 304 numaralı Yazmanın Transkripsiyonu-Dizini*, 1. Kitap, Orhan Şaik Gökyay (haz.), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1996, s. 304 (“Altı kılı olduğından **şeshâne** derler”).

⁴³¹ BOA AE.SAMD.III 77/7747 15 Ra 1118/27 Haziran 1706 (“edâ-yı akçe-i bahâ-i ‘an-mâl-ı **şeshâne** ve seklem ve tobra-i cedid berây-ı levâzımât-ı cebehâne-i âmire”). Naîmâ Mustafa Efendi, *a.g.e.*, Cilt II, s. 599 (“bir musanna‘ **şesh-hane** Sultan Süleyman topu”).

⁴³² İstanbul Mahkemesi 172 Numaralı Sicil (H. 1257-1258 / M. 1841-1842), cilt: 96, sayfa: 109, Hüküm no: 61, 23 Ş 1257/10 Ekim 1841 <http://www.kadisicilleri.org/gosterorj.php?blm=ist172&bsm=ist172o639> (“beş vakıyyeli kara **helvahâne** tencereyi ma‘a kapak yetmiş paraya”); Mehmed Kâmil, *Melceü‘t-Tabbâhîn (Aşçıların Sığınağı): İnceleme - Metin - Tıpkıbasım*, Günay Kut ve Turgut Kut (haz.), İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2015, s. 101 (“bir kıyye rugan-ı sâdeyi bir **helvahâne tencere** içinde yakdıkda”). İstanbul Mahkemesi 156 Numaralı Sicil (H. 1246-1247 / M. 1831-1832) cilt: 92, sayfa: 350, Hüküm no: 330, 14 Ca 1247/21 Ekim 1831 <http://www.kadisicilleri.org/gosterorj.php?blm=ist156&bsm=ist156o500> (“2 aded sagır **kuşhâne** tanceresi”); Mehmed Kâmil, *a.g.e.*, s. 114 (“küçük **kuşhanenin** dibine birkaç pâre mezkûr lahmlardan koyup”).

⁴³³ TS I, 640.

⁴³⁴ TS III, 1588.

⁴³⁵ TS III, 1812. Marzanna Pomorska, *Materials for a Historical Dictionary of New Persian Loanwords in Old Anatolian and Ottoman Turkish from the 13th to the 16th Century*, Krakow: Jagiellonian University Press, 2013, s. 157.

⁴³⁶ TS III, 2016.

⁴³⁷ BOA A.DVNSMHM.d.41 hüküm no: 53, s. 26 3 Ş 987/25 Eylül 1579; akt. Faruk Akar, “41 Numaralı Mühimme Defterinin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi (H. 987/M. 1579-1580) (S. 1-252)”, (Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2021), s. 121 (“havâss-ı hümayûndan Mandaca **yağ-hânesine** mültezim olan Abdurrahmân’un”).

şaraphâne,⁴³⁸ kahvehâne,⁴³⁹ gamhâne,⁴⁴⁰ muallimhâne,⁴⁴¹ hapishâne,⁴⁴² humhâne⁴⁴³ ve tâbhâne⁴⁴⁴ gibi terkipler de 16. yüzyıla tarihlendirilebilmektedir. Boyahâne,⁴⁴⁵ saraçhâne⁴⁴⁶ gibi 15. yüzyıla; buzhâne⁴⁴⁷, yoğurthâne⁴⁴⁸ ve kayıkhâne⁴⁴⁹ gibi 16. yüzyıla tarihlenen bazı erken örneklerde de Türkçe kökenli tamlayanların varlığı görülmektedir. Türkçe kökenli katılanlarla kurulan ve bir kısmı bugün bilinen, bir kısmı da 20. yüzyılın ilk yarısında hâlâ kullanımda olan süthâne,⁴⁵⁰ kömürhâne,⁴⁵¹ kuşhâne,⁴⁵² otluhâne⁴⁵³ gibi yapılar ise 17. yüzyıl kaynaklarında belgelenmektedir.

⁴³⁸ TS III, 1795.

⁴³⁹ BOA A.DVNSMHHM.d 3, hüküm no: 290, s. 114 6 Z 966/9 Eylül 1559 (“tekyenüj haremünde mescid kurbinde ba‘zı dükkânları **kahvehâne** olup”); akt. 3 *Numaralı Mühimme Defteri* (966–968/1558–1560), Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, 1993, s. 134

⁴⁴⁰ TS III, 2137.

⁴⁴¹ BOA A.DVNSMHHM.d 3, hüküm no: 1272, s. 426, 29 N 967/23 Haziran 1560; akt. 3 *Numaralı Mühimme Defteri* (966–968/1558–1560), Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, 1993, s. 566 (“binâ olunan imâretde bir **mu‘allim-hâne** binâ olunmasın emr edüp”)

⁴⁴² BOA A.DVNSMHHM.d 6, hüküm no: 60, 28 Ra 972/3 Kasım 1564; akt. 6 *Numaralı Mühimme Defteri* (972/1564-1565), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 1995, s. 57 (“**habs-hânede** üç nefer töhmeti müseccel yoldaşlarıyla [...] gaybet êtdüğün”).

⁴⁴³ TS IV, 2773.

⁴⁴⁴ TS V, 3118.

⁴⁴⁵ TS V, 3562.

⁴⁴⁶ Fâtih İmâreti Vakfiyesi’nin II. Mehmed ve II. Bayezid devrine ait nüshalarında ya da II. Mehmed’in 1475 tarihinde verdiği imtiyazda İstanbul’un bu adla bilinen meşhur çarşısı için *Saraçhâne* ismi geçmemekte ve vakfiyede adı “Saraçlar Çarşısı” olarak kaydedilmektedir. Bununla birlikte 1507-1508 (1 Ra 913-29 S 914) tarihlerine ait bir defterde Saray’daki Has Ahur’a bağlı bir saraçhaneden söz edildiğinden, kelimenin 15. yüzyılda kullanımda olduğunu varsaymak makul görünmektedir. Bkz. Ömer Lütfi Barkan, “Fatih Câmî ve İmâreti Tesîslerinin 1489-1490 Yıllarına âit Muhasebe Bilançoları”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 23 (1-2), 1963, ss. 299-300; M. Çağatay Uluçay, “İstanbul Saraçhanesi ve Saraçlarına Dair Bir Araştırma”, *İÜEF Tarih Dergisi*, 1953, ss. 151-152; BOA KK.d 7178 s. 1 (“defter-i müfredât-ı **sarrâçhâne** ve cemî‘ müteferrik ve icârât[...]”)

⁴⁴⁷ Bkz. BOA A.DVNSMHHM.d 36 (36 no’lu Mühimme Defteri) hüküm no: 287, s. 99, 8 Muharrem 987/7 Mart 1579 (“Sigetvarda vâki‘ olan merhûm ceddüm sultân Süleymân tâbe serâhunun türbesi ziyâretine gelen müslûmanlara sebîl ve **buzhâne** ve abdest musluğu binâ olunup”)

⁴⁴⁸ BOA A.DVNSMHHM.d 36 (36 no’lu Mühimme Defteri), hüküm no: 51, s. 18, 7 Za 986/5 Ocak 1579 (“nahilbend mahallesinde cârî olan çeşmeye **yoğurthâne** davarları”)

⁴⁴⁹ BOA A.DVNSMHHM.d 28 (28 no’lu Mühimme Defteri), hüküm no: 877, s. 347, 20 Ş 984/12 Kasım 1576 (“taht-ı kazâsında vâki‘ olan **kayıkhânesinüj**”)

⁴⁵⁰ Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 304 numaralı Yazmanın Transkripsiyonu-Dizini*, 1. Kitap, Orhan Şaik Gökyay (haz.), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1996, s. 21 (“mukaddemâ kostantînin **südhânesi** olup”).

⁴⁵¹ Luciano Rocchi, *Il Dizionario Turco-Ottomano di Arcangelo Carradori (1650)*, Trieste: Edizioni Università di Trieste, 2011, s. 230.

⁴⁵² Bernardo da Parigi, *Söz Kitabı / Vocabolario Italiano-Turchesco*, Roma, 1665, s. 2364; akt. Yavuz Kartallıoğlu, *Bernardo da Parigi’nin Söz Kitabı: 400 Yıllık İtalyanca-Türkçe Sözlük*, Ankara: Gazi Kitabevi, 2010, s. 433 (“**مطير خانه،** مطير”). İtalyan sözlükçünün kaydetmiş olduğu bu yapıdaki tamlamalardan bazıları (örn. *yazıcı-hâne* (s. 324), *yeycek-hâne* (s. 227)) sadece kendi sözlüğünde belgelenmektedir.

⁴⁵³ Meninski bu tabiri Farsça kaidelere göre kurulmuş bir mablûb izâfet olarak kaydederken, Bernardo da Parigi Türkçe bir tamlama olarak göstermiştir. Krş. Meninski, *a.g.e.*, s. 1849 (“**اوتلق خانه** *otluk châne*”) ve Bernardo da Parigi, *a.g.e.*, s. 852; akt. Kartallıoğlu, *a.g.e.*, s. 495 (“**فنیله خانه سی** *Fenile*”)

Anlam kayması ve genişlemesi örneklerinde görüldüğü üzere *hâne* sabit boşluklu izâfetler semantik olarak dönüşebilirken, buna ilaveten morfolojik ve fonolojik dönüşümlere de maruz kalabilmektedir. Buna dair bir örnek, *salhâne* yapısında gözlenmektedir. سلخ *selh* ‘kesilmiş hayvanın derisini yüzme’ ve خانه *hâne* ‘ev’ katılanlarıyla teşkil edilmiş olan bu yapı, 16. yüzyıldan itibaren belgelenmektedir. İlk kayıtlarda devrin normatif imlâsıyla ve ayrı yazılan (سلخ خانه) bu izâfetin,⁴⁵⁴ kısa süre sonra tek خ <x> ile ve birleşik imlâyla (سلخانه) yazıldığı,⁴⁵⁵ 17. yüzyılda ise ص ile başlayan ve uzun ünlü ile devam eden şeklinin (صالحانه) ortaya çıktığı görülmektedir.⁴⁵⁶ Bu gibi kayıtlarla eşzamanlı ya da artzamanlı olarak normatif imlâyâ göre yazılan kayıtlar çok sayıda olsa da yukarıdaki örnekler söz konusu tabirin telaffuzunda çeşitli değişimler meydana geldiğini kanıtlamaktadır. İlk ortaya çıktığı zaman mevcut olan /lhh/ ünsüz yığılması, telaffuz güçlüğü doğurmuş ve /h/ seslerinden birinin düşmesini tetiklemiştir. Burada tetikleyici unsurun /l/ sesi olduğu vurgulanmalıdır, zira bu ünsüz yerine bir ünlünün varlığı /h/nin şeddelenmesini (ya da uzun ünsüzün varlığını) mümkün kılabilirdi. Bunun ardından ص ile yazılan biçimin ortaya çıkması, kelimenin incelik-kalınlık uyumuna girdiği ve ilk hecedeki ünlünün art ünlüye dönüştüğüne işaret etmektedir. Dolayısıyla gelişim basamaklarını selhhâne > selhâne > salhâne şeklinde göstermek mümkündür.

Bu kelimeyle yakın anlamlı olan başka dikkat çekici bir örnekte ise çift morfolojik işaretleme söz konusudur: Kaynaklardan tespit edilebildiği kadarıyla ilk kez 16. yüzyılda belgelenen مذبخانه *mezbahâne* tamlaması,⁴⁵⁷ hem Arapça hem Farsça iştikak kaidelerine göre iki defa ism-i mekân yapılmış bir melez yapı olup Orta Osmanlıca

⁴⁵⁴ BOA A.DVNSMHHM.d 3, hüküm no: 1151, s. 388 (“emr-i şerif mücebince nefsi-i **selh-hâne**ye varılup”), 25 Ş 967/21 Mayıs 1560; akt. 3 Numaralı Mühimme Defteri (966–968/1558–1560), Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, 1993, s. 510.

⁴⁵⁵ BOA A.DVNSMHHM.d 14, s. 297, hüküm no: 425, 17 Ra 978/19 Ağustos 1570 (“bundan akdem nefsi-i Şâmda emr ile **selhâne** binâ olunup”); BOA A.DVNSMHHM.d 22, s. 84, hüküm no: 174, 20 S 981/21 Haziran 1573 (“bundan akdem **selhâne** kurbinde”). ح ile yazılan bir örnek için bkz. Eyüb Mahkemesi (Havass-ı Refia) 19 Numaralı Sicil (H. 1028 - 1030 / M. 1619 - 1620), cilt: 24, sayfa: 206; Hüküm no: 211, Orijinal metin no: [31b-3], 30 Ca 1029/3 Mayıs 1620 <http://www.kadisicilleri.org/gosterorj.php?blm=eyp019&bsm=eyp019o538> (“**selhâne** kurbinde vâki”)

⁴⁵⁶ BOA A.DVNSMHHM.d. 91, s. 119, Hüküm no: 374, 28 B 1056/9 Eylül 1646 (**salhâne** içinde zebh olunan sığırlardan”); akt. 91 Numaralı Mühimme Defteri (H. 1056 / M. 1646-164) <Özet-Çeviriyazı-Tıpkıbasım>, İstanbul: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2015, s. 218; Meninski, *a.g.e.*, s. 2922.

⁴⁵⁷ A.DVNSMHHM.d.34, s. 71, hüküm no: 159, 28 M 986/6 Nisan 1578 (“**mezbahânelerimizi** külliye ref etmek lâzım gelür”); akt. Yunus Eren, “34 Numaralı ve H.986/1578 Tarihli Mühimme Defteri [s. 1-164] “İnceleme-Metin””, (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2011), s. 91.

devresine ait bir söz uzatımı (*pleonasm*) örneği olarak görülebilir.⁴⁵⁸ İlk bakışta bu tabirin *مذبحه خانه *mezbahahâne* şeklinde bir birleşğin haploloji (hece yutumu) yoluyla kısaltmış şekli olduğu fikri akla gelse de, مذبحه ve مذبحه sırasıyla Klasik Arapça ve Klasik Osmanlıca sözlüklerin hiçbirinde rastlanmayan bir madde olup yalnızca مفعل *mef'al* veznindeki müzekker şekli olan مذبح *mezbah* görülmektedir.⁴⁵⁹ Dolayısıyla *mezbaha* şeklindeki müennes biçimin muhtemelen *mezbahhâne* izâfetinden bulaşma (*contamination*) yoluyla Osmanlı Türkçesinde 17. yüzyılda geliştiğini⁴⁶⁰ ve Arapçaya da buradan geçmiş olduğunu varsaymak makul görünmektedir. *Mezbahâne* tamlaması sonraki yüzyıllarda standart dilde kullanılan biçim olsa da⁴⁶¹ sonradan gelişen *mezbaha* biçimiyle sözlüksel birleşme (*lexemic merger*) yaşayarak yerini bu ikincisine bıraktığı düşünülebilir.

Yine bu erken dönemlerde az sayıda olmakla beraber Batı dillerinden gelen kelimelerin de bu tür izâfetlerin katılanı olduğu görülmektedir. Bu kabilden nihai olarak Latince olup aracı dil olan Yunancadan alıntılanan ve en az 15. yüzyıldan beri kullanımda olan *gümrük* kelimesi, 16. yüzyıldan itibaren belgelenen *gümrükhâne* teriminin katılanı olmuştur.⁴⁶² Tanzimat devrinin sonlarına kadar bu amaca yönelik kamu kurumu ve binasını ifade edecek şekilde zaman zaman kullanılmaya devam eden

⁴⁵⁸ Bu tür melez yapılar için dikkat çekici iki örnek, 15. yüzyıldan beri belgelenen *mektephâne* ve muhtemelen 18. yüzyılda kullanıma giren *mahbeshâne* tabirleridir. Bkz. TS III, 1812; *Hüdavendigâr Livası Tahrir Defterleri I*, Ömer Lütfi Barkan ve Enver Meriçli (haz.), Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988, s. 73 (“Vakf-ı **Mektebhane**-i merhum Mehmed b. Kadı”). BOA A.DVNSMHM 208, hüküm no: 311, s. 55, evâsıt-ı Ra 1215/1-11 Ağustos 1800; akt. Vedat Turgut, “208 Numaralı Mühimme Defterinin Transkripsiyon ve Tahlili 1798–1800 (H 1213–1215)”, (Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006), s. 235 (“Edirne’de vâki ‘**mahbeshâne**’ye nakl”)

⁴⁵⁹ Edward William Lane, *An Arabic-English Lexicon (Book I—Part 3)*, Edinburgh: Williams and Norgate, 1867 (Yeniden basım, Beyrut: Librairie du Liban, 1968), s. 955; Georg Wilhelm Freytag, *Lexicon Arabico-Latinum (Tomus Secundus)*, Halle: C. A. Schwetschke, 1833, s. 80; Reinhart Pieter Anne Dozy, *Supplément aux dictionnaires arabes (Tome Premier)*, Leiden: E.J. Brill, 1881, s. 483; Francis Joseph Steingass, *The Student’s Arabic-English Dictionary*, Londra: Crosby Lockwood and Son, 1884, s. 957. Vankulu Mehmed, *Vankulu Lügatı (Birinci Cilt)*, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu, 2014, ss. 416-417; Meninski, *a.g.e.*, 4532; Mehmed Es’ad Efendi, *Lehçetu’l-Lügât*, İstanbul: Dârü’t-Tıbâ’atu’l-Ma’mûre, 1216/1801, s. 513; Mütercim Âsım Efendi, *Kâmûsu’l-Muhît Tercümesi*, II. Cilt (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu, 2013), ss. 1118-1119. 20. yüzyıl şarkiyatçılarından ve Modern Arapça sözlük yazarı Wehr’in مذبحه şeklini sözlüğüne dâhil etmesi ise bunun sonradan gelişen bir kelime olduğunu düşündürmektedir. Bkz. Hans Wehr, *Arabisches Wörterbuch für die Schriftsprache der Gegenwart (Arabisch-Deutsch)*, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 1985, s. 425.

⁴⁶⁰ Örn. bkz. A.DVNSMHM.d 111, hüküm no: 905, s. 259, evâsıt-ı N 1111/1-11 Mart 1700 (“salhâne ve **mezbahalar** açdı”)

⁴⁶¹ Örn. bkz. BOA YB.021 100/47 25 Temmuz 1308/6 Ağustos 1892 (“**mezbahânenin** üzerinden kiremitleri yere indirmek”; “İzmir dün gece yarım saat karanlıkta kaldı”, *Milliyet*, no 1045, 8 Kanunusani 1929, s. 2 (“İzmir mezbahanesindeki denizde birikmiş olan pislikleri”)

⁴⁶² Örn. bkz. BOA TS.MA.e 179/28 13 M 955/23 Şubat 1548 (“bi-kurbi **gümrükhâne** fi mahrûseti’l-kustantiniyye”).

bu tabir, sonrasında yavaş yavaş unutulmuş ve yer adı (mahalle, cadde vs.) olarak kalıplaşmıştır. Kaynaklarda ilk defa 16. yüzyılda görülen⁴⁶³ İtalyanca kökenli *berber* kelimesi de 17. yüzyılda *berberhâne* birleşiminin doğuşuna zemin hazırlamış olup meslek adlarıyla kurulan bu gibi birleşiklerin 19. yüzyıldan önceye gittiğini kanıtlamaktadır.⁴⁶⁴ Benzer bir örnek olarak da, önceki asırlarda kullanılan *dülger* ve *neccâr* kelimelerine ek olarak muhtemelen 17. yüzyılda yine Yunancadan alıntılanan⁴⁶⁵ *marangoz* kelimesi 18. yüzyılda görülen *marangozhâne* yapısında karşımıza çıkmaktadır.⁴⁶⁶

Türkçenin Farsçadan alıntılacağı *hâne* sabit boşluklu tamlamaların daha en başından beri yabancı kelimelerle oldukça üretken olduğu bu noktada vurgulanması gereken bir husustur. Yeni Farsçanın alıntı kelimeleri yerileştirmede en bilinen yöntemlerinden biri olan bu yapılar, İranlıların Abbasi devrinde ve sonrasında Farsçalaştırdığı kurum/mekân adlarında oldukça yaygındır (örn. *dârü’l-kurrâ* → *darbhâne*, *dârü’l-kurrâ* → *kurrâhâne*, *dârü’l-kütüb* → *kitâbhâne*~*kütübhâne*, *dârü’s-şifâ* → *şifâhâne*). Osmanlılar İran devlet geleneğinden hatırı sayılır derecede etkilendiklerinden bu yapıları kopyalamakla kalmamış, sonraki asırlarda kendileri de yeni kelimeler (*müvelledât/neologism*) icat etmek suretiyle bu literatüre katkıda bulunmuşlardır (örn. *dârü’t-tibâ’a* → *tab’hâne*). Umumiyetle Farsça şekiller halk dilinde daha fazla kabul görse de Arapça aslî biçimlerin de yazı dilinde kullanıldığını ve bunun Osmanlı Türkçesinde ciddi bir üslup zenginliği sağladığını söylemek mümkündür.

Öte yandan Farsçada bu terkipler Geç Ortaçağdan itibaren üst katman etkisiyle Türkçe ve Moğolca kökenli tamlananlarla da kurulmuş ve bu minvalde İran coğrafyasında *yemişhâne*,⁴⁶⁷ *yamhâne*⁴⁶⁸ gibi birleşiklerin kullanıldığı belgelenmiştir. Türkçe bu tür

⁴⁶³ BOA A.DVNSMHM.d 3, s. 136, hüküm no. 351, 3 M 967/5 Ekim 1559; akt. 3 Numaralı Mühimme Defteri (966–968/1558–1560), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 1993, s. 161 (“Mısır’da sâkin kehhâl Ahmed b. Abdullâh ile **berber** cerrâh Ali Beg”).

⁴⁶⁴ İstanbul Kadı Sicilleri (İKS), Bâb Mahkemesi 3 Numaralı Sicil, cilt: 17, sayfa: 583, Hüküm no: 720, 7 Ramazan 1077/3 Mart 1667 (“Hasbahçe’de bostancılar odalarında **berberhâne** demekle ma’rûf odamda”).

⁴⁶⁵ Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 304 numaralı Yazmanın Transkripsiyonu-Dizini*, 1. Kitap, Orhan Şaik Gökyay (haz.), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1996, s. 108 (“yigirmi aded seksener **marankoz** arşını çekdirir mavunalar binâ oluna”).

⁴⁶⁶ BOA TS.MA.d 2352 29 Z 1126/5 Ocak 1715 (“Eyyübde kayıkhâne ve **marangozhâne** icâresi”).

⁴⁶⁷ Gerhard Doerfer, *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen*, Band IV, Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 1975, s. 194 (يميش خانه (*yemiş- hâna*) ‘Hofgemüse- und Fruchtekeller’)

⁴⁶⁸ Doerfer, *a.g.e.*, Band IV, s. 119 (yām-hāna ‘Posthaus’)

yapılardan *cebehane* (>TTü. cephane) gibi sınırlı sayıda örneği Eski Anadolu Türkçesi devresinde alıntılanmış⁴⁶⁹ ve sonradan hem *eslihahâne* ve *silahhâne* gibi yeni birleşiklerin ortaya çıkmasıyla birlikte hem de Askerî Devrim neticesinde *cebehane* terimi ‘patlayıcı madde, mühimmat’ şeklinde anlaşılması neticesinde anlam kayması yaşamıştır. Yine bu devrede alıntılanan *karavul* kelimesi ise muhtemelen sonraki yüzyıllarda özellikle Habsburg, Lehistan ve Rusya sınırları bağlamında ‘nöbetçi kulesi’ anlamındaki ve askerî birlikler bağlamında ‘kolluk binası’ anlamındaki *karavulhâne* teribinin teşkilinde kullanılmıştır.⁴⁷⁰ Tanzimat’ın hemen öncesinde asâkir-i nizâmiye ve polis teşkilatına ait binaları adlandırmada kullanılan bu terim⁴⁷¹ (karavulhâne ~ karagolhâne), muhtemelen 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren eksiltili yapıya dönüşerek bugünkü şeklini almıştır.

Türkçenin özellikle 19. yüzyıl başlarından itibaren Fransızca üzerinden Batı dilleriyle temasının yoğunlaşması, *hâne* sabit boşluklu izâfetlerin üretkenliği bakımından bir dönüm noktası olmuştur. Geleneksel üretim yöntemlerinin geçerli olduğu modern öncesi dönemin belgelerinde bu tür yapılar sınırlı sayıda görülürken (örn. *boyahâne*, *debbağhâne*, *şemhâne*, *şaphâne*); bu yeni dönemde Osmanlılar, modernite ile karşılaşmaları neticesinde tanıyıp kendi kültürlerine aktardıkları yeni mekânları adlandırmada *hâne* tamlananlı birleşikleri çok daha yoğun olarak kullanmaya başlamıştır. Bunun bir sonucu olarak önceki dönemlerde kullanılan Arapça ism-i mekân vezinlerinin (مَفْعَلْ *mef‘al*, مَفْعِلْ *mef‘il* ve مَفْعَلَةٌ *mef‘ale*) yahut ism-i mekân türeten Farsça soneklerin (ستان + *istân*, زار + *zâr*, گاه + *gâh*, گده + *gede*, سار + *sâr* vs.) bu tür kelime türetme süreçlerindeki ağırlığının görece azaldığını söylemek mümkündür. Bilhassa

⁴⁶⁹ Doerfer, *a.g.e.*, Band I, s. 285; Âşık Paşazade, *Osmanoğulları’nın Tarihi*, Kemal Yavuz ve M.A. Yekta Saraç, İstanbul: K Kitaplığı, 2003, s. 524 (“**cebehanelerini** kendü develerine yükletdiler”); Muharrem Ergin, *Dede Korkut Kitabı: Metin-Sözlük*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1964, s. 120 (“maslahatdur, tiz **cebehanayı** yükletsünler”)

⁴⁷⁰ Örn. bkz. Cengiz Orhonlu, *Osmanlı Tarihine Aid Belgeler: Telhîsler (1597-1607)*, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1970, s. 101 (“Karavulhâne-i Jipyak”); BOA A.DVNSMHH.d 98 (98 no’lu Mühimme Defteri), hüküm no: 50, s. 19, evâhir-i B 1099/21-31 Mayıs 1688 (“karalimanı nâm mahalde mu’tâd üzere **karavulhâne** yapılup”); BOA AE.SMST.II 75/7974 29 N 1113/27 Şubat 1702 (“masârif-ı **karavulhâne** ve parmaklık”); . Terimin farklı tarihsel anlamları için bkz. Doerfer, *a.g.e.*, Band I, ss. 399-403; Abdülkadir Özcan, “Karakol”, *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 24, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001, s. 430; Pakalın, *a.g.e.*, Cilt II, ss. 200-201.

⁴⁷¹ Bu kullanımın halka yansıyan bir örneği, Fatih Müftülüğü binasının 1254/1838 tarihli yapım kitabesinde görülmektedir. Bkz. Osmanlı Kitabeleri Projesi/Database for Ottoman Inscriptions, karakol<ID K2883>Yapım kitabesi, <http://www.ottomaninscriptions.com/verse.aspx?ref=list&bid=2156&hid=2883> (Erişim tarihi: 10 Ocak 2023), (“Şâh-ı ‘Adlî bu **karavul-hâne**yi kıldı binâ”).

18. yüzyıl sonlarından itibaren askerî sanayinin modernleşmesi ve devlet öncülüğünde çok sayıda fabrikanın kurulması, ardından da Kırım Savaşı'nın dönüştürücü etkisi, bu türden sabit boşluklu izâfetlerin yaygınlaşmasını kolaylaştırmış olmalıdır. Zira 19. yüzyıldan itibaren bu yapıların en çok teknik terim türetmede kullanıldığı görülmektedir. Nitekim 18. yüzyıl sonlarında kapsamlı bir reforma tâbi tutulan Baruthâne-i Âmire'nin 1843-44 yıllarına ait bir defterinde kaydedilen birimlerin çoğunun adlandırılmasında bu tür izâfetlerin kullanılması (*kalhâne*, *dibekhâne*, *kertehâne*, *silindirhâne*, *sergihâne*, *kalburhâne*, *dökümhâne*, *demirhâne*, *çilingirhâne* vs.), modern endüstriyel mekânların uzmanlaşmasını ifade etmede bunların ne derece üretken ve yaygın olduğunu ortaya koyan çarpıcı bir örnektir.⁴⁷²

Bundan 30 yıl sonra yayımlanan *Devlet Salnâmesi*'nden edinilen bilgiye göre ise henüz 1868 yılı sonlarında açılmış olan Mekteb-i Sanayi'de talebenin eğitim gördüğü uzmanlık alanlarının tamamı *hâne* tamlananlı izâfetlerle ifade ediliyordu.⁴⁷³ Sayısı yirmiyi aşan bu uzmanlık/eğitim atölyeleri, söz konusu izâfetlerin modern endüstriyel mekânların adlandırılmasında kullanımına dair temsil ediciliği oldukça yüksek bir liste sunmaktadır. Bu liste göz önüne alınacak olursa bu mekânlar için tamlayanlarının semantik rollerine göre aşağıdaki tasnifi önermek mümkündür:

- (i) Meslek adlarıyla teşkil edilenler (örn. *mücellidhâne*, *terzihâne*, *marangozhâne*, *nakkâşhâne*, *litographâne*, *saraçhâne*, *tabakhâne*),
- (ii) Kullanılan âletin ismiyle teşkil edilenler (örn. *eğehâne*, *testerehâne*, *ahşâb tornohâne*),
- (iii) Yapılan işin ismiyle teşkil edilenler (örn. *dökümhâne*, *oymahâne*),
- (iv) İşlenen malzemenin ismiyle teşkil edilenler (örn. *demirhâne*),
- (v) Ortaya çıkan ürünün ismiyle teşkil edilenler (örn. *doğramahâne*, *kundurahâne*, *hurûfâthâne*, *modelhâne*, *tebeşirhâne*, *tulumbahâne*, *hortumhâne*),
- (vi) Hâlihazırda mekân adı olan bir isimle/çift işaretlemeyeyle teşkil edilenler (örn. *matbaahâne*)

⁴⁷² Birol Çetin, *Osmanlı İmparatorluğunda Barut Sanayi 1700-1900*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2001, s. 109.

⁴⁷³ *Sâlnâme*, def'a 29, 1291/1874, s. 196.

Söz konusu izâfetin modern mekânların adlandırılmasındaki baskın rolünü derlem dışı bazı örneklerle derinlemesine ele alacak olursak, bunların belki de en önemlilerinin, ilk denemeleri Tanzimat modernleşmesiyle yaşıt olan ve kısa süre sonra hem modern devletin iktidarının başlıca araçları hem de gündelik hayatın vazgeçilmez unsurları hâline gelen telgraf, vapor ve havagazı gibi icatlarla ilgili olduğu görülecektir. 1847 yılında Osmanlı sarayında ilk tecrübeleri yapılan ve Kırım Savaşı devam ederken 1855 yılında İstanbul-Şumnu arasında kurulan elektrikli telgraf,⁴⁷⁴ inşası devam ederken dahi Osmanlı bürokrasisi tarafından hızla benimsenerek *telgrafhâne* izâfetinin ortaya çıkışına zemin hazırlamıştır.⁴⁷⁵ *Vapor* kelimesi ise 1828 ve 1829 yılında satın alınan ve kısa süre sonra ‘Küçük Vapor’ ve ‘Büyük Vapor’ adları verilen Swift ve Hilton Joliffe adlı buharlı gemiler bağlamında muhtemelen ilk defa kullanılmıştır.⁴⁷⁶ Osmanlılar kısa süre sonra bu tabiri eksiltili bir yapı (vapor gemisi > vapor) hâline dönüştürerek ‘buharlı gemi’ anlamında kullansa da, yönetici tabaka kelimenin ‘buhar’ manasına hâkim olduğundan bunu ‘buhar gücüyle çalışan fabrika/atölye’ manasında *vaporhâne* tabirinde de kullanmıştır. Bu tabir muhtemelen 1830’ların başında teşkil edilmiş olmalıdır, zira 1832’de ilk kez Tersâne’ye bağlı olarak buhar gücüyle çalışan atölyeler kurulmuş,⁴⁷⁷ bir süre sonra da Tophâne bünyesinde bir vapurhane tesis edilmişti.⁴⁷⁸

Avrupa başkentlerindeki havagazı ile aydınlatma sistemlerine⁴⁷⁹ ve modern kimyaya⁴⁸⁰ vâkıf Osmanlıların daha önceden bildiği bir kelime olan *gaz* ise halk diline

⁴⁷⁴ Bahadır Çelebi, *Osmanlı Devleti’nin Merkezileşmesinde Telgrafın Rolü (1855-1909)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020, ss. 91-95.

⁴⁷⁵ Bkz. BOA A.AMD 52.13 29 Z 1270/22 Eylül 1854 (“Beyoğlu ve Varna *telgrafhânelerinde* muvakkaten müstahdem bulunan sekiz nefer İngilizlül memurların”)

⁴⁷⁶ Levent Düzcü, “Osmanlı’nın Endüstri Devrimine İlk Adımları: Küçük ve Büyük Vapor”, *Kadim*, Sayı: 2, Ekim 2021, ss. 114-118. Bu gemiler için ilk zamanlar “buhar ile yürür sefine”, “buğ gemisi” vs. tabirler kullanılsa da *vapor* kelimesinin kısa süre sonra benimsenmiş olduğu Takvîm-i Vekâyi’nin 1832 yılına ait bir sayısından anlaşılmaktadır. Bkz. “Umûr-ı Dâhiliyye”, *Takvîm-i Vekâyi*, def’a 10, 4 Ş 1247/8 Ocak 1832, s. 2 (“[...]râkib olduğu sefine ve beraber olan **vapor** yani buhâr gemisinin[...]”)

⁴⁷⁷ Düzcü, *a.g.e.*, s. 127.

⁴⁷⁸ BOA HAT 596/29276 29 Z 1249/9 Mayıs 1834 (“tophâne-i âmireleri **vaporhânesi** masârîfının”)

⁴⁷⁹ Mustafa Sâmî Efendi, *Avrupa Risâlesi*, İstanbul: Takvîm-i Vekâyi Matbaası, 1256, s. 21 (“**gaz** ta’bîr eyledikleri kandillerin londrada her diyârdan ziyâde kesreti”)

⁴⁸⁰ (“müvellidü’l-mâ’ ta’bîr olunan (**gaz**”) Hayrullah Efendi, *Fenn-i Zirâ’atden Beyt-i Dihkânî (Cild-i Sâni)*, 1264/1848 s. 190

1850’lerde *gazzhâne* tabiriyle muhtemelen eşzamanlı olarak girmiştir.⁴⁸¹ 1853 yılında inşasına başlanan ve saraya yakınlığı nedeniyle Dolmabahçe Gazhanesi olarak bilinen fabrika, 1856 yılında resmen açıldıktan kısa süre sonra üretim fazlasını önce Beyoğlu ve Galata semtlerinin, ardından Beşiktaş ve Boğaziçi’nin Rumeli yakasının kullanımına sunmuş; sonrasında Yedikule, Kuzguncuk ve Kadıköy’de kurulan gazhanelerle birlikte havagazı İstanbul’da şehir hayatının vazgeçilmez unsurlarından biri olmuştur.⁴⁸²

Yukarıda Orta Osmanlıca devresine ait bazı örnekleri verilen söz uzatımının Yeni Osmanlıca devresinden istisnai bir örneği Fransızca bir kelimeyle ortaya çıkmıştır: Dârülesliha’da Müze-i Askerî’nin teşkili neticesinde muhtemelen 1840’larda Fransızcadan alıntılanan⁴⁸³ ve Müze-i Hümâyûn’un ziyarete açılmasıyla birlikte 1860’ların sonunda yaygınlaşan *müze* kelimesi⁴⁸⁴ kısa süre sonra *hâne* tamlanmasıyla birleşik oluşturulması suretiyle çift morfolojik işaretlemeye maruz kalmıştır.⁴⁸⁵ Bürokratik çevrelerin tamamında kabul görmese de 1910’lara kadar *müzehâne* tabiri *müze* ile nöbetleşe kullanılmış, ancak sonradan ikinci terimin daha fazla kabul görmesiyle müzehâne arkaizm hâline gelmiştir. Aynı durum, bu dönemde *müze* için önerilen *numûnehâne* karşılığı için de yaşanmıştır.

Önceki yüzyıllarda Türkçe yan katman etkisi üzerinden İtalyancadan, alt katman etkisi üzerinden de Yunancadan kelime alıntılarken, çalışma döneminde Osmanlı idareci sınıfının Batı kültürünü üst kültür olarak kabul etmesi sonucunda Fransızcadan yan

⁴⁸¹ Kelimelerin kullanıldığı ilk örneklerden bazıları için bkz. BOA İ.DH 190/10697 25 R 1265/20 Mart 1849 (“İngiltere’den celb olunan **gaz** takımlarının”); BOA TS.MA.e 1227/71 11 M 1272/23 Eylül 1855 (“tamâmiyle **gazzhâne** tertibâtıyçün iade olunmak”)

⁴⁸² Mehmet Mazak, “İstanbul Gazhaneleri”, *Antik Çağ’dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi (Cilt 9)*, İstanbul: İBB Kültür A.Ş., 2015, ss. 396-402; Huriye Sevcin Tekin, “Dolmabahçe Gazhanesi’nin Kuruluşu ve İşletmesi”, (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2006), ss. 15-18.

⁴⁸³ BOA C.MF 5/221 29 Z 1255/4 Mart 1840 lef 1 (“Avropada olduğu misillü harbiye anbarında dahi inşa ve tanzim olunan **müzeye**”). “Vukû’ât-ı Gayr-i Resmîye”, *Takvîm-i Vekâyi’*, def’a 316, 21 M 1263/9 Ocak 1847, s. 4 (“parisdeki hayvânât **müzesine** gönderilmek üzere”)

⁴⁸⁴ Erdem Yücel, “Müze”, *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 32, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006, s. 241; Cenap Çürük, “Askerî Müze”, *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 3, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991, s. 492.

⁴⁸⁵ BOA HR.MKT 183/82 3 Ş 1273/29 Mart 1857 (“Mekteb-i Tıbbiye-i hazret-i şâhânede bir **müzehâne** tertib etmek üzere”); “Umûr-ı Hâriciyye”, *Takvîm-i Vekâyi’*, def’a 649, 26 Z 1278/24 Haziran 1862, s. 3 (“yalnız derûn-ı binâda vâki’ **müzehâne** kurtulmuşdur”); “Ecnebiyye”, *Rûznâme-i Ceride-i Havâdis*, numero 279, 18 C 1282/8 Kasım 1865, s. 1114 (“burada bulunan **müzehâne**ye gidilmiş olmağla”). Osmanlı Türkçesine alıntıldığı dönemde bu kelimenin Fransızcada mekân ismi olduğu tartışma götürmez bir gerçektir. Bkz. *Dictionnaire de l’Académie française*, Sixième édition, Tome Second, Paris: Firmin Didot Freres, 1835, s. 247.

katman etkisiyle yoğun bir leksikal alıntılama süreci başlamış ve bu süreç 19. yüzyılın son çeyreği ilâ 20. yüzyılın ilk çeyreğinde zirveye ulaşmıştır. Dolayısıyla Tanzimat devrinde İtalyanca ve Yunancadan dile yeni giren kelimelerin oranı, Batı kökenli alıntı kelimelerin tümüne nispetle belirgin olarak azalmıştır. Bununla birlikte bu gibi kelimelerin çalışma döneminde ortaya çıkan çok sayıda *hâne* sabit boşluklu izâfetin tamlayanı olması, bunların hem yerleşme sürecini tamamladığını hem de üretken olduğunu ortaya koymaktadır. Kamu görevlilerinin adlandırılmasında Yunanca asıllı ya da aracı dil olarak Yunancanın verdiği kelimelerin ağırlıklı olduğu bu örnekler arasında *konsoles(+hâne)* dikkate değerdir. Osmanlı Türkçesinin Yeni Yunancadan alıntılıdığı Latince asıllı bir kelime olan *konsoles*,⁴⁸⁶ tespit edebildiğimiz kadarıyla kaynaklarda 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren belgelenmektedir.⁴⁸⁷ 18. yüzyıl sonlarına kadar ise *hâne* ile birleşik oluşturmamış görünmektedir. Bilhassa Bâb-ı Âlî tercümanlarınca kaleme alınan arşiv belgelerinde ilk kullanımları ortaya çıkmış⁴⁸⁸ ve Tanzimat devrinde yaygınlık kazanmıştır.⁴⁸⁹ Aslen Yunanca olan ve aracı dil olarak Arapça üzerinden alıntılanmakla birlikte ‘başrahip, Ortodoks kilisesinin başı’ manası Osmanlı bağlamında gelişen⁴⁹⁰ *patrik* kelimesi ise kaynaklarda 15. yüzyıldan itibaren belgelenmektedir.⁴⁹¹ Bununla birlikte beklenenin aksine uzun dönem mevcut olmayan ve yerine *patriklik* sözcüğü kullanılan *patrikhâne* teriminin tespit edilebilen ilk

⁴⁸⁶ Gustav Meyer, *Türkische Studien I: Die griechischen und romanischen Bestandtheile im Wortschatze des Osmanisch -Türkischen*, Viyana: Sitzungsberichte der philosophisch-historischen Classe der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, 1893, s. 70.

⁴⁸⁷ Örn. bkz. BOA A.DVNSMHM.d 15, hüküm no: 56, s. 7, 17 M 979/11 Haziran 1571 (“bâzergânları defter edüp konsolosa teslim etmek için”); BOA A. DVNSMHM.d 23, hüküm no: 603, s. 282, 18 L 981/10 Şubat 1574 (“**konsoles**luk etmek için bir mu‘temedun-aleyh âdemiñ göndermek husûsunda”)

⁴⁸⁸ Örn. bkz. BOA C.HR 85/4209 23 Zilkade 1217/17 Mart 1803 lef 1 (“Çanakkalesinde kâin Franceli konsoloshanenin”); BOA C.HR 29/1406 20 Şevval 1218/2 Şubat 1804 (“Françe devleti cumhûrunun boğaz hisarları tarafında olan **konsoloshânesinin**”); BOA A.DVNSMHM 208, hüküm no: 99, s. 8, evâsıt-ı R 1213/21 Eylül-1 Ekim 1798; akt. Turgut, *a.g.t.*, s. 84 (“İzmirde olan Françe tüccârını **konsoloshânesine**”).

⁴⁸⁹ J. D. Kieffer ve T. X. Bianchi, *Dictionnaire Turc-Français*, Tome II, Paris: l’Imprimerie Royale, 1837, s. 531; James William Redhouse, *An English and Turkish Dictionary*, Londra: Bernard Quaritch, 1856, s. 903; Ottokar de Schlehta-Wssehrd, *Manuel Terminologique Français-Ottoman*, Viyana: l’Imprimerie Impériale, 1870, s. 76. “Havâdisât-ı Ecnebiyye”, *Ceride-i Havâdis*, numero 502, 30 Za 1266/7 Ekim 1850 s. 3 (“**konsoloshâne**-i mersûma tecemmu‘ edip”); “Vukû‘ât-ı Resmîyye”, *Takvîm-i Vekâyi*, def‘a 699, 22 Z 1279/10 Haziran 1863, s. 3 (“eşyâ sâhibinin mensûb olduğu **konsoloshaney**”)

⁴⁹⁰ Sevan Nişanyan, *Nişanyan Sözlük: Çağdaş Türkçenin Etimolojisi*, 3. bs., İstanbul: Liberos Kitap, 2021, s. 690.

⁴⁹¹ BOA, AE. SMMD.II, 1/22, 862 (1457/1458) (“Kudüs-i Şerîf’de olan Rumların Patriği Atanasyos”); akt. *Fatih Sultan Mehmed Dönemi Ferman ve Arşiv Belgeleri*, Mehmet Çelik (ed.), İstanbul: Gebze Belediyesi Kültür Yayınları, 2018, s. 3; Alper İğci, “Anonim Tevarih-i Al-i Osman (687-920/1288-1514) – İnceleme ve Metin”, (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2011), s. 32 (“Rûm tâyifesinden **batrîh**ler ve keşîşler”)

örnekleri 18. yüzyılın son çeyreğine tarihlenmektedir.⁴⁹² Dolayısıyla *hâne* sabit boşluklu izâfetlerin yaklaşık bu dönemlerden itibaren bina ve kurum adı ifade etme işlevinin belirginleştiği ve makam/görev ifade eden +IXk morfemiyle ayrışarak bir semantik uzmanlaşmaya gidildiği kaydedilebilir. Benzer şekilde 15. yüzyıl başlarından beri bilinen hatta ism-i mensûb şekli dahi kullanılan piskopos⁴⁹³ kelimesi de Kırım Savaşı'nı takip eden yıllarda bu tarz bir birleşğin katılanı olmuş olup⁴⁹⁴ bunu yukarıdaki örnekle birlikte Tanzimat'ın kamusallaşma ve artan sayıda kamu kurumunu/binasını standart isimlerle adlandırma süreciyle ilişkili olarak düşünmek mümkündür. Erken döneme ait bir kelime ise bu örneklere kıyasla daha geç bir tarihte ve meslekî/teknik bir mekân adının teşkilinde kullanılmıştır: 16. yüzyıl kadar erken bir tarihte Türkçede kullanıma girmiş olan ve büyük ihtimalle Yunanca kökenli *kundura* kelimesiyle⁴⁹⁵ *kundurahâne* izâfetinin kurulup yaygınlaşması da yine yukarıda kaydedilen Mekteb-i Sanayi bağlamında gerçekleştirmiş görünmektedir.⁴⁹⁶ Bunun haricinde bu izâfet, 20. yüzyılın ilk yıllarında dârüleytâmlar, Dârülaceze, hapishaneler ve askeriye gibi farklı bağlamlarda kullanılmıştır. Mütâreke yılları ve Erken Cumhuriyet döneminde de kullanıldığı anlaşılan *kundurahâne* birleşiminin⁴⁹⁷ 1940'lardan sonra çok fazla görülmediğini⁴⁹⁸ ve yavaş yavaş kullanımdan kalkmış (*obsolete*) bir tabire dönüştüğünü söylemek mümkündür. Bu süreçte terimin

⁴⁹² BOA TS.MA.e 233/39 lef 2 28 L 1202/3 Haziran 1788 ("sâbık boğdan voyvodası aleksandrın **patrikhânede** mevcûd olan eşyâsı"); BOA HAT 186/8710 29 Z 1204/9 Eylül 1790 ("**patrikhâne** legofetlerine verilen berât misillü"); Câbî Ömer Efendi, *Câbî Tarihi (Târih-i Sultân Selîm-i Sâlis ve Mahmûd-ı Sâni): Tahlil ve Tenkidli Metin I*, Mehmet Ali Beyhan (haz.), Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2003, s. 408 ("kiliseler ve **patrikhaneler**in kapularına")

⁴⁹³ Halil İnalçık, *Hicri 835 Tarihli Sûret-i Sancak-ı Defter-i Arnavid*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2. bs., 1987, s. 43 ("timâr-ı **peskopoz**", "kilisyâ-i **peskopiye**").

⁴⁹⁴ BOA HR.SYS 921/13 22 Ca 1274/8 Ocak 1858 ("bundan akdem beyoğlunda **piskoposhânede** vefât eden danyal râhib"); "Mevâdd-ı Gayr-i Resmiye", *Takvîm-i Vekâyi'*, def'a 715, 13 R 1280/27 Eylül 1863, s. 3 ("ve bir ermeni **piskoposhânesi**").

⁴⁹⁵ Luciano Rocchi, *Ricerche sulla lingua osmanli del XVI secolo: Il corpus lessicale turco del manoscritto fiorentino di Filippo Argenti (1533)*, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2007, s. 153; Milan Adamovic, *Floransalı Filippo Argenti'nin notlarına göre (1533) 16. yüzyıl Türkçesi*; Aziz Merhan (çev.), Ankara: Türk Dil Kurumu, 2009, s. 202. Kelimenin kesin olmamakla birlikte Yunanca asıllı oluşu için ayrıca bkz. Meyer, *a.g.e.*, s. 53; Nişanyan, *a.g.e.*, s. 514; Talat Tekin, *Türkoloji Eleştirileri*, Ankara: Simurg, 1997, s. 343.

⁴⁹⁶ *Sâlnâme*, def'a 30, 1292/1875, s. 136 ("Kundurahânede 67 nefer").

⁴⁹⁷ BOA DH.MB.HPS.M 39/15 12 Za 1337/9 Ağustos 1919; akt. Mücahit Özçelik, "Mütareke Dönemi'nde Osmanlı Hapishanelerinin Durumu", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Yıl 7, Sayı 14 (Güz 2011), ss. 28-30 ("Hapishânede terzihâne, **kundurahâne**, marangozhane gibi bazı imâlgâhlar vardır"); TBMM Zabıt Ceridesi (08.09.1923), Dönem 2, Birleşim 15, C.2, s. 463 ("bu kaldırılmış olan marangozhane, **kundurahane**, tenekecilik gibi sanayi tekrar ihya edilmelidir").

⁴⁹⁸ "Bu eski şefkat müessesesi son zamanlarda çok ıslah edildi", *Akşam*, no. 7807, 15 Temmuz 1940, s. 4 ("**Kundurahane** evvelce çok ihmal edilmiş olduğu halde")

Darülaceze gibi kamu kurumlarına münhasır kalması, özel müteşebbislerin işletmelerinin büyüklüğüne göre atölye, imalathane ya da fabrika gibi kelimeleri tercih etmesi de etkili olmuş görünmektedir. Zira yoksulluğun yaygın olduğu II. Dünya Savaşı yıllarında Dârülaceze’de böyle bir birim (ve başka atölyeler) aktifken, 1950’lerden itibaren bu kurumun imalathaneleri gelir getirme fonksiyonunu büyük ölçüde yitirmiş durumdaydı.⁴⁹⁹

İtalyanca kökenli katılanlarla kurulup 19. yüzyılda yaygınlaşan *karantinahâne*, *makinahâne*, *tiyatrohâne*, *birahâne* gibi çok sayıda sabit boşluklu izâfet bulunmakla birlikte, bunlar arasında yerlileştirme süreci gerçekleşen iki örnek bilhassa dikkate değer olduğu için incelenecektir: Muhtemelen 17. yüzyılda Macarca aracılığıyla ilk kez dile girmiş⁵⁰⁰ ve 18. yüzyılda yavaş yavaş İtalyanca biçimi yaygınlaşmış görünen⁵⁰¹ posta kelimesi Tanzimat öncesinde *hâne* tamlanısıyla bir araya gelerek birleşik oluşturmuştur. Zira 1839’da modern posta teşkilatının kurulmasından önce muhtemelen *menzilhâne* ile eş anlamlı ya da muhtemelen ‘ıslah edilmiş menzilhâne’ manasında kullanılan *postahâne* tabiri kaynaklarda belgelenmektedir.⁵⁰² Bununla birlikte modern anlamıyla *postahâne* (‘posta ile gönderilen maddeleri kabul, tasnif ve tevzi eden bina’)⁵⁰³ tabiri ise modern posta teşkilatının ilk şubesi olan Postahâne-i Âmire’nin açılmasıyla 1839-1840 tarihlerinde dile girmiştir.⁵⁰⁴

İkinci örnek olan *acente* kelimesi ise Memleketeyn gibi spesifik bağlamlarda olmakla birlikte 18. yüzyıl sonlarında dahi Osmanlı bürokratik sınıfı tarafından bilinen bir kelimeydi.⁵⁰⁵ Ancak kelimenin 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren orta tabakaya yayılması, finans kapitalizminin Osmanlı topraklarına nüfuz etmek üzere yerel acentelerle çalışmış olmasından ileri gelmektedir. Özellikle de önce Baltalimanı Ticaret Muahedesi ve ardından Kırım Savaşı’ndan sonra artan yatırımlar ve ticarî

⁴⁹⁹ Nadir Özbek, “Osmanlı’dan Günümüze Darülaceze: Sosyal Politika Zihniyeti ve Kent Yoksulluğunun Değişen Niteliği”, *Toplumsal Tarih*, 288, Aralık 2017, s. 59.

⁵⁰⁰ Meninski, *a.g.e.*, 928 (پوشتہ pošta. *Ex Hung.* Nuntius [Macarcadan. Ulak])

⁵⁰¹ Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, *a.g.e.*, s. 323 (“**posta** ile der-i devlete gönderdiği gönderdiği gönüllü ağası”)

⁵⁰² “Umûr-ı Dâhiliyye”, *Takvîm-i Vekâyi’*, def’a 91, 24 C 1250/28 Ekim 1834, s. 1 (“beher dörder beşer saatlik mahallerde müceddeden **postahâneler** inşa”)

⁵⁰³ *Türkçe Sözlük*, 11. bs., Ankara: Türk Dil Kurumu, 2010, s. 1941.

⁵⁰⁴ “Umûr-ı Dâhiliyye”, *Takvîm-i Vekâyi’*, def’a 210, 27 Ş 1256/24 Ekim 1840, s. 4 (“yeni câmi’-i şerîf havlısında mukaddemâ cizyehâne olup bu def’a **postahâne** ittihâz olunan mahalle”)

⁵⁰⁵ BOA AE.SABH.I 19/1659 10 B 1203/6 Nisan 1789 (“**acente** nâmiyle tüccâr umurunu görmek için Nemçelü taraflarından hâlen Eflak ve Boğdan taraflarında bir vekîlleri olup”)

ilişkiler sonucunda Batı'daki sermayedarlar Osmanlı coğrafyasında acente adı verilen yerel temsilcilerle çalışmaya başlamışlardır. Dolayısıyla ilk zamanlar sadece Eflak ve Boğdan için dar bir bağlamda kullanılan kelime, 19. yüzyılın ikinci yarısında tüm Osmanlı coğrafyası ve özellikle de Doğu Akdeniz için genel bir terim hâline gelmiştir.⁵⁰⁶ Kelimenin yaygınlaşmasından on yıl kadar kısa bir süre sonra *hâne* sabit boşluğuyla *acentahâne* birleşimini kurduğu ve bunun ders kitapları, gazeteler, kamu ihaleleri ve hatırat gibi çok farklı türlerde kullanıldığı belgelenmektedir.⁵⁰⁷

Öte yandan Türkçe bu dönemde İngilizceyle nispeten sınırlı dil etkileşiminde olmakla birlikte, bu dilden gelen bir kelimenin de kısmen leksikal olarak doldurulan bu izâfetlerden biri olan *istimhâne* terkinin katılanı olduğu görülmektedir: Sanayi Devrimini başlatan enerji kaynağı olan buharın Fransızca karşılığını (*vapeur*) özel ve teknik bağlamda *vapor* olarak alıntılaman Osmanlılar, bir süre sonra bu kelimenin İngilizcesini (*steam*) de *istim* olarak kullanmaya başlamıştır.⁵⁰⁸ Buharlı gemiler için 'harekete hazır hâlde' anlamına gelen 'istim üzerinde' gibi deyimler bu kelimenin kısa süre içinde denizcilikte kullanıldığını gösterse de,⁵⁰⁹ *istimhâne* terkihi başka bir sektörde ve özel şartların neticesinde doğmuş görünmektedir. Zira 19. yüzyılın ilk yarısında hızla sanayileşen ipek endüstrisinde hammadde sıkıntısı çeken Fransız

⁵⁰⁶ Örn. bkz. BOA HR.MKT 255/23 30 M 1275/8 Eylül 1858 lef 1 ("teshîl-i masâlihi için **acente** memuru tayîn olunduğundan"). "Vukû'ât-ı Resmîyye", *Takvîm-i Vekâyi'*, def'a 591, 6 M 1277/25 Temmuz 1860, s. 2 ("Trabzon'a işletilmekde olan vaporların **acentalık** hizmetinde bulunan"). Bu ikinci örnekte +lXk morfeminin son ünlüsü k'nın ق ile gösterilmesi (اجنته لى), ünlü uyumunun ilk zamanlardan beri işlediğini düşündürmektedir. Yine de sonraki dönemin sözlükçüleri her iki nöbetleşe biçimi de kaydetmişlerdir. Örn. bkz. Şemseddin Sâmî, *Kâmûs-ı Fransevî: Türkçeden Fransızcaya Lügât*, İstanbul: Mihran Matbaası, 1883, s. 7 ("adjenté ou adjenta").

⁵⁰⁷ S. D. Popov ve Iv. P. Çorapçiev, *Bulgar Etfâline Mahsûs İnşâ'-i Cedîd / Турско-Български Писмоуникъ*, Rusçuk: Tuna Vilâyeti Matbaası, 1284/1868, s. 21 ("**acentehâne**den on beş tulum revgan-ı zeyt"). "Dersâadetde Rusya vapor kompanyasıyla Hocabey demiryolu kompanyasının ilânıdır", *Rûznâme-i Cerîde-i Havâdis*, numero 2061, 22 Şevval 1289/23 Aralık 1872, s. 4 ("zıkr olunan kompanyaların Dersâadet **acentehânesi**"). "Devlet-i Aliyye ile Bank-ı Osmânî beyninde mün'akid imtiyâznâmenin tadil olunan maddeleridir", *Düstûr*, T.1, C. 3, 1293/1876, s. 233 ("**acentehâne** ve mağazlarla muhâbere merkezleri"). Ahmed Midhat, *Menfâ*, İstanbul: Kırk Anbar Matbaası, 1293, s. 21; akt. *Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi III*, Mehmet Kaplan, İnci Enginün, Birol Emil, Zeynep Kerman (haz.), İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1979, s. 255 ("Tulcadan Vidine kadar sevâhilde henüz ne iskele ne **acentehâne** bulunmadığından")

⁵⁰⁸ İlk defa 1850'lerde tercüme bir eserde kullanılan *istim* terimi 1860'lardan itibaren devrin gazetelerinde de belgelenmektedir. Bkz. *Mebâhis-i Fenn-i Buhâr*, Mehmed Sâlih (müt.), İstanbul: Mekteb-i Bahriye Matbaası, 1270/1854, s. 7 ("işbu âletin ismin dahi (**istim** geyc) ya'nî mizân-ı buhâr tesmiye olunur"); "Dâhiliye", *Rûznâme-i Cerîde-i Havâdis*, numero 407, 6 Muharrem 1283/21 Mayıs 1866, s. 1626 ("hâsıl ettiği **istim** ile tahrik-i çarh-ı azîmet eylemiş ise de").

⁵⁰⁹ "Dâhiliye", *Rûznâme-i Cerîde-i Havâdis*, numero 560, 17 Şaban 1283/25 Aralık 1866, s. 1 ("her ne kadar **istim üzerinde** bulundukları halde"); BOA Y.A.HUS 195/126 26 M 1304/25 Ekim 1886 lef 1 ("donanmanın lenger-endâz oldukları mahalden çıkıp **istim üzerinde** limanda bulunduklarını"); BOA ŞD 5/1 8 Ca 1299/28 Mart 1882 ("bir vaporun münâvebeten **istim üzerinde** bulundurulması")

dokumacılar, bu ihtiyaçlarının büyük bölümünü Bursa'dan karşılamaktaydı. Şehrin yerel teknolojisi ile üretilen ipek ipliklerin ileri teknolojik yapıdaki Fransız dokuma makinelerinde kullanılamaması nedeniyle Fransızlar, Bursa ipekçiliğinin endüstrileşmesine yatırım yapmak zorunda kalmışlardı. Böylelikle 1840'ların ortalarından itibaren bu sektörde fabrika üretim tarzı ortaya çıkmıştı. Yabancı sermayenin girişi ve Avrupa'dan getirilen makineler sonucunda 1860'lara gelindiğinde üretim süreçleri neredeyse tamamen fabrikalaşmıştır. İşte tam bu süreçte ipek iplik üretim işleminin ilk durağı olan ve ipek kozasını meydana getiren böceğin buhar verilerek öldürüldüğü fabrika birimine *istimhâne* adı verilmiştir.⁵¹⁰

Kısa süre sonra *islîm* varyantının da ortaya çıkışı kelimenin yerelleşmesinde yeni bir aşama olmuştur. Barbier de Meynard gibi sözlükçüler dönemin normatif anlayışıyla bunun yanlış telaffuz olduğunu ileri sürse de⁵¹¹ bu biçimin önce İstanbul ağzı olmak üzere erken tarihlerden itibaren ağızlarda yerleştiği hatta standart dilde de kullanıldığı anlaşılmaktadır.⁵¹² Bu örnekte görülen /st/ > /sl/ değişiminin esasen önceki asırlardan başka bir örneği vardır: *İstanbol* ~ *İstambol* > *İslambol*.⁵¹³ Dolayısıyla İslambol adlandırmasını basitçe bir halk etimolojisi yahut yakıştırma olarak değil; daha ayrıntılı bir araştırmayla başka örnekleri de tespit edilebilme ihtimali bulunan bir olgunun parçası olarak düşünmek gerekir. Bunun yanı sıra *istîm* > *islîm* değişiminin muhtemelen önce İstanbul ağzında gerçekleşerek diğer ağızlara yayılmış olduğunu düşünmek de akla yatkın görünmektedir. Nitekim *islîm* ve *islîmhâne* tabirleri, zaman içinde başka bir sektörde, Türkiye'de kayısı üretiminin başlıca merkezi olan Malatya'da terim olarak yerleşmiştir.⁵¹⁴ Kuru kayısının rengin korunması amacıyla

⁵¹⁰ Elif Özlem Oral ve Zeynep Ahunbay, "Bursa'nın İpekçilikle İlgili Endüstri Mirasının Korunması", *İTÜ Dergisi*, Cilt:4, Sayı:2, Eylül 2005, ss. 38-40; Leila Thayer Erder, *The Making of Industrial Bursa: Economic Activity and Population in a Turkish City 1835-1975*, Doktora Tezi, Princeton University, ss. 121-122. Bu tabir ayrıca "islîm fırını" ve "islîm hazinesi" olarak da biliniyordu. Örn. bkz. "İlân: Karamürselde olup bi'l-müzâyede fûruht olunacak olan emlâk ve eşyâ-yı sâ'ire", *Rûznâme-i Cerîde-i Havâdis*, numero 714, 8 R 1280/22 Eylül 1863, s. 3 ("ipek kozası hıfz olunmak üzere ıskaralı anbar ve bir aded **islîm** hazinesi")

⁵¹¹ A.C. Barbier de Meynard, *Dictionnaire Turc-Français (Volume Premier)*, Paris: Ernst Leroux, 1881, s. 52 (استیم *istîm*, prononcé fautivement *islîm*, de l'anglais steam, vapeur)

⁵¹² Örn. bkz. BOA HR.UHM 243/49 12 Teşrinisânî 1301/25 Kasım 1885 ("berren değirmen ve islîm fabrikalarına ve bahren rûzgâra karşı sefinelerin **bilâ-islîm** hareket ve azîmetine")

⁵¹³ Bu konuya dair ayrıntılı bir inceleme için bkz. Yavuz Kartallıoğlu "İstanbul Şehir Adının Telaffuzunun Tarihi Süreç İçinde Gelişmesi", *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, Sayı: 7, 2016, ss. 124-126.

⁵¹⁴ Yunus Emre Balcıoğlu, Coşkun Kaya, Mesut Demircan, "İklim Değişikliğinin Malatya İlinde Kayısı Rekoltesi ve Coğrafi Dağılışı Etkileri", *JENAS (Journal of Environmental and Natural Studies)*, Cilt 4, Sayı 2, 2022 s. 130.

kayısının kükürt dioksit dolu bir odacıkta kükürtlenmesi anlamına gelen islimleme işleminin yapıldığı kapalı odacığa önceki devirlerde *islimhâne* adı verilirken bugün ise halk arasında *islim damı*⁵¹⁵ olarak bilinmekte ve teknik dilde ise *islim odası* olarak anılmaktadır.⁵¹⁶

Dolayısıyla söz konusu iki kelimenin her ne kadar verici diller olan İngilizce ve Fransızcada yakın anlamları olsa da, bu erken dönemde sınai üretim ya da ulaşım için kullanılan buharı ifade edecek şekilde anlaşılan *vapor* kelimesi, kurduğu tamlamanın eksiltili bir yapı hâline gelerek modern gemilerin adı olması neticesinde anlam kayması yaşamıştır. İslim kelimesi ise *islim peyniri* ve *islim kebabı* gibi yiyeceklerde örneklediği üzere yiyecekleri pişirmek yahut saklamak için kullanılan fırın buharını yahut tütsüyü ifade eder hâle gelmiştir.

Batı kökenli kelimelerin söz konusu birleşiklerde yoğun kullanımına rağmen Arapça unsurlar da bu yapıların teşkilindeki önemini kaybetmemiş, *tevkîfhâne* (modern hapishanenin doğuşu sürecinde muhtemelen Fransa'daki *maison d'arrêt* şeklindeki kurum adının tesiriyle) gibi modern kamu yapılarını yahut modern bilim ve teknolojinin neticesi olarak ortaya çıkan *ameliyathâne* (Fr. *salle d'opération*), *teşrihhâne* (Fr. *amphithéâtre*) gibi yeni mekânları adlandırmada Arapça kelimeler tercih edilmiştir. Yine Tanzimat'ın en prestijli projelerinden biri olan ve ileride kurulacak sanayi mekteplerine model teşkil eden ıslahhanelere bu ad verilirken de benzer bir yöntem izlenmişti.⁵¹⁷ Sanayi mekteplerinin kurulmasıyla anlam daralması yaşayan ve zaman içinde bugünkü 'ıslahevi' anlamını kazanan bu kurum, dönemin Belçika'sındaki *école de reforme* adlı okullardan (belki de bir ihtimal dönemin Fransa'sındaki *maison de correction* adlı kurumdan) mülhem bir anlam aktarması

⁵¹⁵ M. Ziya Ünsel, *Anadolu Çizgisi (Gezmek Tozmak Üzerine)*, İstanbul: Işık Yayınları, 1964, s. 68. Buradan hareketle *dam* kelimesinin yerel ağızlarda *hane* sabit boşluklu birleşiklerin yerleştirilmesi için kullanılan bir tamlayan olduğu düşünülebilir. Ailesinin kayısı üretimindeki tecrübeleri hasebiyle bu bilgileri şahsen benimle paylaşma nezaketinde bulunan değerli dostum Turgut Alp Boyraz'a teşekkürü borç bilirim.

⁵¹⁶ Kayısı üretimi yapılan başka bir il olan Karaman'da ise *istimhâne* biçimin kullanılması dikkate değer bir bilgidir. Bkz. Remzi Tartan, "Yüzyıllık Ada Muhteşem Çınar Hacı Sami Tartan", *Talat Duru Armağanı*, Rıza Duru, Ziya Duru, Yusuf Yıldırım, (haz.), s. 401 ("iki göz bir aralıktan oluşan **istimhane** dediğimiz yere")

⁵¹⁷ Midhat Paşa'nın öncülük ettiği bu kuruma söz konusu ismi kendisinin vermiş olması muhtemeldir. Tanzimat bürokrasisinin seçkinleri de muhtemelen bu gibi adlandırmalarda rol oynuyordu. Tabirin ilk geçtiği arşiv kaynağı için bkz. BOA İ.MVL 502/22735 21 N 1280/29 Şubat 1864 lef 1 ("burası adetâ **ıslahhâne** hükmünü kesb ederek").

(*calque*) gibi görünmektedir.⁵¹⁸ Bu gibi tabirler arasında dikkat çekici bir örnek olan *eczahâne* teriminin ortaya çıkıp standartlaşmasında ise hem askerî modernleşme projelerinin hem sarayın rolü olduğu söylenebilir.⁵¹⁹ Sultan II. Mahmud devrinden itibaren ilk defa askerî hastaneler açılmış ve bunların sıhhi ikmalî için de daha 1251/1835'te bir Askerî Eczâhâne-i Âmire kurulmuştu.⁵²⁰ Yine Mekteb-i Tıbbiye'nin 1841'den itibaren hasta kabulüne başlamasının ardından kurum bünyesindeki Eczâhâne-i Âmire yoksul hastalara ücretsiz ilaç sağlamış; payitaht sakinlerinin rağbeti ve yeni hocaların göreve başlamasıyla birlikte 1845'ten itibaren şehrin farklı semtlerinde aynı zamanda acil servis gibi çalışan nöbet eczaneleri kurulmuştur.⁵²¹ Kırım Savaşı sırasında İstanbul'a gelen askerî hekim ve eczacıların bu mesleğe rağbet kazandırarak eczahane sayısını artırması, bu işletmelerin daha fazla insana ulaşmasını sağlamıştır.⁵²² Böylelikle 1860'ların sonlarına kadar lügatlerde *pharmacie/pharmacy* ve *apothicairie/apothecary* maddebaşlarına 'eczacı dükkânı', 'edviye dükkânı' ve 'ispençiyar dükkânı' olmak üzere üç karşılık önerilirken, bu tarihlerden itibaren hem 'eczahâne' hem 'eczacı dükkânı' tabirleri birlikte kaydedilmiş ve merkezî bürokrasinin türettiği *eczahane* birleşigi zaman içinde önce yaygın, sonra standart terim hâline gelmiştir.⁵²³ Bunun yanında devrin sözlükçülerinin, henüz fonolojik uyarlamayla alıntılanmamış olan yabancı kelimelere karşılık önerirken de Arapçaya müracaat ettikleri ve *hâne* sabit boşluklu izâfet şablonunu kullandıkları görülmektedir. Örneğin Şemseddin Sami, *Kamus-ı Fransevî*'sinde Fr. *garde-robe* kelimesine اثوابخانه

⁵¹⁸ Margarita Dobrova, "The origin and the network of the Ottoman reform schools (the islahhanes of 1860s-1870s)", *Orphans and Abandoned Children in European History: Sixteenth to Twentieth Centuries*, Nicoleta Roman (ed.), Abingdon-New York: Routledge, 2017, s. 137.

⁵¹⁹ Erken devirlerde eczahane karşılığı olarak *dârûhâne* terimi kullanılıyordu. Bkz. Pomorska, *a.g.e.*, s. 69.

⁵²⁰ Bedii N. Şehsuvaroğlu, *Eczacılık Tarihi Dersleri*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1970, s. 341.

⁵²¹ Nuran Yıldırım, "İstanbul'da Nöbet Mahalleri Nöbet Eczaneleri (1845-1895)", *Osmanlı Bilim Araştırmaları Dergisi*, C. 6, S. 2, 2005, ss. 151-163.

⁵²² Turhan Baytop, "Eczacılık", *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 10, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994, s. 387.

⁵²³ Bu terime ilk yer veren sözlükçü, Ambroise Calfa olmuştur. Bkz. Ambroise Calfa, *Dictionnaire de Poche Français-Turc (Quatrième Édition)*, Paris: L. Hachette & Cie, 1869, s. 303 ("*pharmacie* sf. édjadje dukkiane; édjakhané"). Terimin bilhassa 1880'lerdeki sözlüklerden itibaren standartlaştığı görülmektedir. Terimin ilk belgelendiği arşiv kayıtlarına örnek olarak bkz. BOA D.BŞM.MKH.d 43137 29 B 1251/20 Kasım 1835 s. 1 ("**eczâhâne** müdürî ve sâ'ire mâhiyyesi")

esvâbhâne karşılığını önermiş;⁵²⁴ ancak sonraki dönemde alıntılamanın gerçekleşmiş olması nedeniyle bu öneri kabul görmemiştir.⁵²⁵

Tanzimat devri idarecileri, yalnızca iplikhâne, basmahâne vs.⁵²⁶ yeni endüstriyel mekânların değil, bu dönemde ilk defa ortaya çıkan kamusal mekânların da adlandırılmasında Türkçe kökenli kelimeleri başarıyla kullanmıştır. Buna dair üç misal, bu devrin yeni kelimelerinin (*müvelledât/neologism*) ne kadar başarılı sözcük türetme örnekleri olabildiğini ortaya koymaktadır. Bürokratik reformların ve değişen hayat tarzının temsili olan *yazıhâne* izâfeti, geçirdiği anlam değişimleri bakımından Tanzimat'ın günümüze miras bıraktığı en çarpıcı kelimelerden biri olmuştur. Fransızca *bureau* kelimesinin anlam aktarımı olarak 1850'lerde ortaya çıktığında, kalemiye mensupları bu tabirden öncelikle 'yazı masası'nı anlıyor, bugünkü 'ofis' manasında ise daha ziyade *kalem* kelimesi kullanılıyordu.⁵²⁷ Bununla birlikte o dönemki Fransızcada çoktan gerçekleşmiş olan anlam genişlemesinin⁵²⁸ etkisiyle bugünkü 'ofis' anlamı da kullanımdaydı.⁵²⁹ Şemseddin Sami gibi dönem yazarları bu ilk anlamı kaydetmekle birlikte⁵³⁰ hicrî 1300 yıllarından itibaren ikinci anlam da arşiv

⁵²⁴ Şemseddin Sâmî, *Kâmûs-ı Fransevî: Türkçeden Fransızcaya Lûgat*, İstanbul: Mihran Matbaası, 1883, s. 51.

⁵²⁵ 1890'ların arşiv kayıtlarında rastlanan kelimenin muhtemelen 1880'lerde konuşma dilinde kullanılmaya başlamış olduğu düşünülebilir. Bkz. BOA ML.EEM 215/15 19 B 1311/26 Ocak 1894 lef 1 ("yüz seksen guraşa bir aded demirden mamul **gardaropun** mübayaasına"); *Sâlnâme-i Vilâyet-i Aydın*, def'a 16, Vilâyet Matbaası, 1313/1895-96, s. 131 ("marangozhânede **gardrob** ve konsol ve kanape ve emsâli ma'mûlât-ı nefîse i'mâl etdirilmekde").

⁵²⁶ Modern bir fabrika olarak bilinen şekliyle 1827'de Eyüp'te kurulmuş olmakla birlikte 1827'den önce de bir iplikhâne mevcut olduğu bilinmektedir. Dolayısıyla bu tabir muhtemelen 19. yüzyıl başlarında da bilinmekteydi. Ayrıntılı bilgi için bkz. Emre Dölen, "İplikhâne-i Âmire", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C. 4, s. 184-185; BOA HAT 667 - 32495 29 Z 1240/14 Ağustos 1825 ("iplikhânede yapmakda olduğu tüfenk çarhının"). Benzer şekilde *basmahâne* terimi 18. yüzyılda da kullanılmakla birlikte Asâkir-i Mansûre ordusunun ihtiyaçlarının karşılanması için başlayan bir dizi devlet fabrikası projesinin 1850'lerdeki en önemli ayağı olan Basmahane yahut Bakırköy Bez Fabrikası adlı kurumla birlikte ülke sathında yaygınlaşmıştır. Bkz. Önder Küçükerman, "Bakırköy Pamuklu Sanayi İşletmesi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C. 1, s. 558; BOA TS.MA.e 352/42 11 Ra 1191/19 Nisan 1777 ("basmahâne-i mezkûrun bir tarafı çarşı ve iki tarafı mahalle olmağla")

⁵²⁷ BOA HR.MKT 191/10 7 L 1273/31 Mayıs 1857 "tahrîrât-ı ecnebiyye odası için yedi aded yazuhâne ile bir camlu dolap icâb etmiş olduğundan"; Nassif Mallouf, *Dictionnaire Turc-Français*, Paris: Maisonneuve et Cie, 1856, s. 78 ("Bureau: Table à écrire يازوخانه yazıkhane"), s. 113 (comptoir: bureau, مغازه maghaza, يازوخانه yazıkhane), s. 658 (pupitre: پیشختنه pichtakhta, يازوخانه yazıkhane).

⁵²⁸ Bu anlam genişlemesi için bkz. *Dictionnaire de l'Académie française*, 6e édition, Tome Premier, Paris: Imprimerie et Librairie de Firmin Didot Frères, 1835, s. 239.

⁵²⁹ James William Redhouse, *A Lexicon, English and Turkish*, Londra: The Oriental Literature Society, 1861, s. 101 ("bureau: üstü yazıhaneli bir nev'-i çekmece") ve s. 146 ("coal-office: kömür satan bazergân yazıhânesi, mağaza").

⁵³⁰ Şemseddin Sami, *Emsâl*, İstanbul: Mihran Matbaası, 1296, s. 509 ("çalışkan adamın kütübhâne ve yazıhânesi").

belgelerine yansımaya başlamış⁵³¹ ve zaman içinde birincil anlam konumuna geçmiştir. Yine de Cumhuriyet devrinde dahi bu ikincil anlamın devam ettiği bilinmektedir.⁵³²

Yazıhâne birleşiminin prestij kaybına uğraması, Batı kökenli iki alıntı kelimenin yaygınlaşmasıyla birlikte gerçekleşecektir: İlk defa 19. yüzyıl sonlarında Fransızcadaki eşadlı biçiminden⁵³³ alıntılanan *ofis* kelimesi,⁵³⁴ uzun süre yalnızca yabancı devlet kurumlarının isimlerini (örn. *Foreign Office*, *Crown Office*) aynen aktarırken kullanılmış ve ilk kez 1920’lerde birincil anlamıyla dile girmiştir.⁵³⁵ 1930’lardan itibaren ise ‘devlet dairesi’ anlamında da yaygın bir şekilde kullanılmaya başlamıştır.⁵³⁶ Böylelikle daha önce Tanzimat devrinde dile girmiş olan *büro* kelimesiyle birlikte⁵³⁷ *ofis* kelimesinin de prestij kelimesi olarak kullanılması sonucunda *yazıhâne* tabirinin semantik alanı ve sosyal referansları 20. yüzyılın ikinci yarısında yavaş yavaş daralmıştır.⁵³⁸ 1960’lardan ve 1970’lerden itibaren şehir merkezlerinde inşa edilen otogarlardaki firma merkezleri için *yazıhâne* tabirinin kullanılması, bu daralmayı daha da hızlandırmış görünmektedir.⁵³⁹

⁵³¹ Örn. bkz. BOA DH.MKT 1748/32 19 Z 1307/6 Ağustos 1890 (“Bâb-ı Âlî caddesinde Edhem Efendi yazıhânesinde”)

⁵³² *Türkçe Sözlük*, 11. bs., Ankara: Türk Dil Kurumu, 2010, s. 2560 (Atilla İlhan: “[...] birkaç tahta iskemle, iki ucuz **yazıhane** ile döşenmişti”).

⁵³³ Bu dönemde alıntılanan eşadlı biçimin Fransızca cinsiyeti dişil olup bugün ‘büro, iş yeri, daire’ anlamında kullanılan *ofis* kelimesi ise Fransızca eril cinsiyetli kelimedenden alıntılanmıştır. Bkz. *Dictionnaire de l’Académie française*, 6e édition, Tome Premier, Paris: Imprimerie et Librairie de Firmin Didot Frères, 1835, ss. 295-296

⁵³⁴ Henri Chabrillat ve Paul d’Ivoi, *Monsieur Lavarède’in Kırk Beş Parası*, Selanikli Tevfik Bey (müt.), İstanbul: Mihran Matbaası, 1313/1896, s. 210 (“doğruca (ofis) denilen zahîre odasını aramak üzere”).

⁵³⁵ “Manzara İlâve”, *Servet-i Fünûn*, numero 77-1551, 6 Mayıs 1926, s. 386 (“İçlerinde ihtiyar şoför, – **ofis**–de meşgul”)

⁵³⁶ Örn. bkz. “H. Ticaret”, *Milliyet*, no. 1662, 26 Eylül 1930, s. 3 (“[...]ticareti hariciye **ofisi** bir haftaya kadar faaliyete başlayacaktır”).

⁵³⁷ Hem ‘daire’ hem ‘yazı masası’ anlamındaki bazı erken örnekler için bkz. BOA HR.MKT 182/35 22 B 1273/18 Mart 1857 (“telgraf **bürosundan** cânib-i sefâret-i seniyyeye takdim olunan”); “İlânât”, *Ceride-i Mehâkim*, numero 175, 3 M 1300/14 Kasım 1882, s. 1399 (“1 camlı dolap ma’a **büro**”); “Gündoğdu Mağazası”, *Sabah*, numero 2020, 1 Mart 1311/13 Mart 1895, s. 4 (“1 aded yeni gelen Amerika’nın yıldızlı sandıklı **büro** saatleri”).

⁵³⁸ 1940’lar ve 1950’lerin eşya satış ilanlarında *yazıhâne* kelimesi hâlâ ‘büro’ anlamında yaygın olarak kullanılmaktaydı. Örn. bkz. “Açık Arttırma ile Büyük Satış”, *Cumhuriyet*, sayı: 7855, 29 Haziran 1946, s. 4 (“Stil Renessans oymalı **yazıhane**”); “Artistik Eşya Müzayedesı”, *Vatan*, 28 Aralık 1957, s. 5 (“**yazıhane**, döner köşe dolabı, çocuk odası”).

⁵³⁹ Örn. bkz. Rakım Ziyaoğlu, *İstanbul Kadıları, Şehreminleri, Belediye Reisleri ve Partiler Tarihi (1453-1971 İdarî-Siyasî)*, İstanbul: İsmail Akgün Matbaası, 1971, s. 728 (“[...]otobüs işletmecileri için 60 **yazıhane** bulunmaktadır”)

Diğer bir başarılı kelime türetme örneği olan *yatakhane* de Tanzimat devrinin kelime türetme süreçleri ve bilhassa maarif-i umumiye'nin modernleşmesinin bir sonucu olarak tezahür etmektedir. Arşiv kayıtlarında ilk kez 1875'te Mekteb-i Sultânî bağlamında geçen⁵⁴⁰ bu terim için dönem sözlüklerinde 'hâbhâne, hâbgâh',⁵⁴¹ 'yatak koğuşı',⁵⁴² 'koğuş, umum yatak odası'⁵⁴³ gibi karşılıklar önerilmiştir. Kelimenin gazete ve mecmualarda 1880'lerden itibaren yoğun olarak kullanılmaya başlanması,⁵⁴⁴ Abdülhamid devri eğitim sistemiyle yaygınlaşıp standart hâle geldiğini düşündürmektedir. Nitekim ilk belgelendiği sözlük, Kāmûs-ı Fransevî'nin 1883 değil 1901 baskısı olmuştur.⁵⁴⁵ Üçüncü bir örnek olarak, 17. yüzyıla ait erken bir lügatte⁵⁴⁶ maktûb izâfet değil de Türkçe isim tamlaması olarak kaydedilen *yemekhane* tabiri de yine Tanzimat yıllarına ait bir yapı olmalıdır.⁵⁴⁷ İlk defa Vefik Paşa'nın sözlüğünde görülen yapı,⁵⁴⁸ daha erken rastlanan *taamhâne* gibi eşanlamlı bir biçimin ardından⁵⁴⁹ bilhassa 1890'lardan itibaren yaygınlaşmış görünmektedir.⁵⁵⁰

⁵⁴⁰ BOA MF.MKT 30/154 25 C 1292/29 Temmuz 1875 ("iki yüz kadar şâkird istî'âb edebilecek sûrette **yatakhâne** koğuşunun inşasına").

⁵⁴¹ J. D. Kieffer ve T. X. Bianchi, *Dictionnaire Turc-Français*, Tome I, Paris: l'Imprimerie Royale, 1835, s. 488.

⁵⁴² Alexandre Handjéri, *Dictionnaire Français-Arabe-Persan et Turc*, Tome Premier, Moskova: l'Imprimerie de l'Université Imperiale, 1840, s. 775.

⁵⁴³ Redhouse, *a.g.e.*, s. 260.

⁵⁴⁴ "Mekteb Lâyihası", *Ziraat Gazetesi*, numero 10, 5 M 1299/27 Kasım 1881, s. 153 ("(1) Talebeye mahsus bir müzâkere salonu, (2) Bir **yatakhâne** (3) Bir **yemekhâne**"); "Londra'nın Sefâlet Âlemleri", *Mir'ât-ı Âlem*, İstanbul: Dikran Karabetyan Matbaası, 1303, s. 29 ("Müfettiş Mister Hurlingham dedi ki: "**Yatakhâne**"'yi görmek ister misiniz?").

⁵⁴⁵ Şemseddin Sâmî, *Dictionnaire Français-Turc (Kāmûs-ı Fransevî: Fransızcadan Türkçeye Lügat Kitabı)*, 3ème Édition (Üçüncü Tab'ı), İstanbul: Mihran Matbaası, 1318/1901, s. 828 (Dortoir: Yatak koğuşu, **yatakhane**).

⁵⁴⁶ Bernardo da Parigi, *Söz Kitabı / Vocabolario Italiano-Turresco*, Roma: Stamperia della Sacra Congregazione di Propaganda, 1665, s. 1755 ("refettorio, doue li mangia: سی میخانه"); akt. Yavuz Kartallıoğlu, *Bernardo da Parigi'nin Söz Kitabı: 400 Yıllık İtalyanca-Türkçe Sözlük*, Ankara: Gazi Kitabevi, 2010, s. 222.

⁵⁴⁷ Örn. bkz. Alfred Becquerel, *İlm-i Hıfz-ı Sıhhat*, Mehmed Emin Fehmi (müt.), Der-i Aliyye: Dimitri (?), 1289/1872, s. 450 ("koğuşda ta'âm olunmak men' olunarak birer **yemekhâne** bulundurulmalıdır"); Victor Hugo, *Sefiller*, Şemseddin Sâmî ve Hasan Bedreddin (müt.), İstanbul: Mihran Matbaası, 1297/1880, s. 317 ("**yemekhâne** kapısının üzerinde büyük siyah yazılarla yazılı bir du'â var idi").

⁵⁴⁸ Ahmed Vefik Paşa, *Lehce-i Osmânî (Cild-i Evvel)*, İstanbul: Cem'iyet-i Tedrisiyye-i Osmâniyye, 1293/1876, s. 539.

⁵⁴⁹ "İlân", *Ceride-i Askeriyye*, def'a 115, 15 Za 1282/1 Nisan 1866, s. 3 ("her kışlanın **ta'âmhânesi** teşkil buyurulmuş"); BOA MF.İBT 18/125 29 Receb 1302/14 Mayıs 1885 ("mekteb şâkirdânına **ta'âmhâne** ittihâz olunmasıçün").

⁵⁵⁰ Örn. bkz. BOA MF.İBT 26/27 4 Ra 1308/18 Ekim 1890 ("Beyoğlunda kâ'in Altûnîzâde mekteb-i ibtidâ'îyyesi ders ve **yemekhâneleriyle**"); *Servet-i Fünûn*, aded 48, 30 Kânûnusânî 1307/11 Şubat 1892, s. 257 ("melce'in **yemekhâne** ve gasilhânesini").

Osmanlılar Batı'dan gelen yeni icat, ürün ve kavramlarla tanışıp bunları hayatlarına uyguladıkça *hâne* tamlananı içeren yeni terimler türetmeye devam etmiş ve bu yapılar Erken Cumhuriyet devrine de taşınmıştır. Örneğin ilk belgelenme tarihi tam olarak tespit edilemese de muhtemelen 20. yüzyıl başlarında türetildiği düşünülen *elektrikhane* terimi,⁵⁵¹ Erken Cumhuriyet devrinde yaygınlaşmış ve 1920'lerde teknik okullarda kullanılır hâle gelmiştir.⁵⁵² Bununla birlikte sonraki yıllarda bayındırlık işlerinde rastlansa da⁵⁵³ 20. yüzyılın ikinci yarısında nadiren belgelendiğinden kullanımdan kalkmak üzere (*obsolescent*) olarak nitelendirilebilir. Aynı dönemlerde ortaya çıkan *jeneratörhâne* terimi ise kamu kurumlarının tercihindendir dolayı aynı akıbeti yaşamamıştır: 19. yüzyılın ortalarından itibaren elektrik üretmek için doğru akım üreteçleri olan dinamolar yaygın olarak kullanılırken, elektromanyetizma alanındaki buluşların uygulanmasıyla birlikte 1880'lerin ortalarından itibaren modern jeneratörlerin erken örnekleri geliştirilmiştir. Osmanlı bürokrasisi de bu yeni icattan 1890'larda haberdar olmuş,⁵⁵⁴ 1900'lerde ve 1910'larda kullanılan ilk örneklerin ardından⁵⁵⁵ 1920'lerde otomobil teknolojisiyle birlikte yaygınlık kazanmış⁵⁵⁶ ve devlet daireleri 1930'larda ve 1940'larda önemli miktarda jeneratör tedarik etmiştir. Muhtemelen bu yıllarda türetilmiş olan *jeneratörhâne* terimi, 20. yüzyılın ikinci

⁵⁵¹ Örneğin 19. yüzyıl sonlarına ait bir yapı olan Yedikule'deki elektrikhane, bu bölgedeki TCDD atölyelerinden biri olan cer atölye yapıları envanterine kayıtlıdır. Bkz. Mehmet Ünal, "Endüstri Mirası Kapsamında İstanbul Yedikule TCDD Atölyelerinin Mimarisi ve Koruma Sorunları", (Yüksek Lisans Tezi, Trakya Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, 2009), s. 30. Medine müdafaasına bizzat katılan Feridun Kandemir, şehrin tahliyesi sırasında düşmana bırakılan silah ve malzemelerin dökümünü sayarken "[...] lokomotif ve vagonlar, imalathane, **elektrikhane**, bir milyon kilo hurma [...]" ifadesini kullanmaktadır. Ancak kendisi eserini 1970'lerde kaleme aldığı için buradaki "elektrikhane" kelimesinin savaş yıllarında da kullanılıp kullanılmadığı kesin değildir. Bkz. Feridun Kandemir, *Medine Müdafaası: Peygamberimizin Gölgesinde Son Türkler*, İstanbul: Nehir Yayınevi, 1991, ss. 233-234.

⁵⁵² Sadiye Tutsak, *İzmir'de Eğitim ve Eğitimciler (1850-1950)*, Ankara: Kültür Bakanlığı, 2002, s. 329 ("**Elektrikhane** ve Elektrik Tatbikat Muallimi").

⁵⁵³ "Çankırıda imar", Milliyet, no. 2717, 3 Eylül 1933, s. 5 ("matbaa da **elektrikhane**ye kurulacaktır")

⁵⁵⁴ Bu yeni icada dair ilk arşiv kaydı, *Société Anonyme des Générateurs Inexplosibles* adlı bir şirkete ait 1894 tarihli jeneratör şemasında mevcuttur. Bkz. BOA PLK.p 887 15 Z 1311/19 Haziran 1894.

⁵⁵⁵ Bkz. BOA BEO 3041/228055 14 Ra 1325/27 Nisan 1907 ("Londra'dan sipariş edip yakında Dersaadet'e vürüd edecek olan ma'a-teferruât iki aded '**jeneratör**'ün"); *Tercümân-ı Hakikat*, numero 11535, 5 Mayıs 1329/18 Mayıs 1913, s. 2 ("dört tekerlekli **jeneratör** arabası").

⁵⁵⁶ Örn. bkz. BOA.DH.MB.HPS 82-20-8-1; akt. Erhan Afyoncu ve Uğur Demir, "İstanbul'da Otomobilin Tarihi, Osmanlı Dönemi", *Osmanlı İstanbulunda Otomobil*, Erhan Afyoncu ve Coşkun Yılmaz (ed.), İstanbul: Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu, 2020, s. 452 ("**jeneratör**ün tamiri yapılmamış ve boruları takılmamış olduğunu").

yarısında da kamu ihalelerinde bilinçli ve istikrarlı bir şekilde tercih edilen bir terim olduğundan⁵⁵⁷ 21. yüzyılın söz dağarcığında da varlığını sürdürmektedir.

Benzer şekilde muhtemelen 1880’lerde ilk kez kullanılan *gazoz* sözcüğü de⁵⁵⁸ önce ithal gazlı içecekler sayesinde dile girmiş olmalıdır.⁵⁵⁹ 1890’larda ilk fabrikaları açılan bu yeni içecek türünün kısa sürede rağbet gördüğü 20. yüzyıl başlarında İstanbul’da yirmi kadar gazoz fabrikasının varlığından anlaşılmaktadır.⁵⁶⁰ Bu yeni alıntı kelimeyle kurulan *gazozhane* tamlamasının (*hâne* tamlananının üretkenliği göz önüne alındığında) 20. yüzyılın ilk çeyreğinde ortaya çıkmış olması kuvvetle muhtemeldir. Erken Cumhuriyet devrinde sinema ile birlikte kent hayatının başlıca sosyalleşme vasıtalarından biri olan gazoz, 1920’lerde ve 1930’larda Anadolu’da kurulan çok sayıda gazoz fabrikası ve imalathanesiyle birlikte markalaşmaya başlamıştır. Dolayısıyla bir sonraki kuşağın hayatında iz bırakan ve 1950’lerde sayısı yavaş yavaş azalan gazoz imalathaneleri için kullanılan *gazozhane* tabiri Cumhuriyetin ilk yıllarında yaygınlaşmış olmalıdır.⁵⁶¹ Benzer başka iki örnek ise modern eğitim kurumlarında tesis edilen yeni mekânlarda kullanılan Batı kökenli alıntı kelimelerle ilgilidir: İlk defa 1850’lerin sözlüklerinde görülmüş olmakla birlikte⁵⁶² *jimnastik* kelimesi muhtemelen Tanzimat öncesinde de Osmanlılarca biliniyordu.⁵⁶³ ‘İdman yapılan spor salonu’ anlamındaki *jimnastikhâne* birleşigi ise muhtemelen 1870’li yıllarda ortaya çıkmıştır. Nitekim bu yıllarda Mekteb-i Sultânî beden eğitimi

⁵⁵⁷ Örn. bkz. “Kamulaştırma Kararı”, *Resmî Gazete*, Sayı: 16820, 25 Kasım 1979, s. 52 (“Kamulaştırılan binalar [...] 4. **Jeneratörhane**”)

⁵⁵⁸ Ayşe Fahriye, *Ev Kadını*, 1300/1882-83, ss. 383-384 (“647 numerodaki **gazöz**de tarif olunduğu vechile”).

⁵⁵⁹ A.C. Barbier de Meynard, *Dictionnaire Turc-Français (Second Volume)*, Paris: Ernst Leroux, 1886, s. 378 (غازلی شربتler *ghazlu cherbetler*, boissons gazeuses). *Gazoz* kelimesinin geçtiği ilk arşiv kaydı 1891 yılına aittir. Bkz. BOA DH.MKT 1850/58 8 Z 1308/15 Temmuz 1891 (“Dersaâdetde i‘mâl edilmekde olan gazözlerin”) Kelimeyi ilk kaydeden sözlükçüler ise Tinghir ve Sinaplian olmuştur. Bkz. Anton B. Tinghir ve K. Sinaplian, *Dictionnaire Français-Turc des Termes Techniques (Tome Premier)*, Constantinople: Imprimerie & Litographie K. Bagdadlian, 1892, s. 367 (“Limonade gazeuse غازوز دنیلان لیمونطه”).

⁵⁶⁰ Sadık Çetin, “Osmanlı Maarifinde Mektep Bakkalları”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Bahar 2022, S. 105, s. 18; Kudret Emiroğlu, *Gündelik Hayatımızın Tarihi*, Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 2001, s. 360.

⁵⁶¹ Örn. bkz. “Adana Belediyesi Riyasetinden” *Tan*, no: 1299, 15 Mart 1939, s. 11 (“Kanara **gazozhanesi** ihtiyacı olan yarım milyon adet kapsül[...]”)

⁵⁶² Nassif Mallouf, *Dictionnaire Turc-Français*, Paris: Maisonneuve et Cie, 1856, s. 323.

⁵⁶³ Örn. bkz. BOA HAT 675/32989 5 L 1251/24 Ocak 1836 (“seyf ve **jimnastik** muallimi Monsieur Molera ile”)

öğretmeni Monsieur Curel'in okulda geniş bir jimnastikhane kurduğu bilinmektedir.⁵⁶⁴ Bununla birlikte Harbiye Mektebinde bu türde bir mekânın daha önce kurulmuş olma ihtimali vardır.⁵⁶⁵ Uzun süre vilayet merkezlerindeki orta dereceli okullarda bulunan bu mekânlar, Erken Cumhuriyet döneminde Köy Enstitülerinin açılmasıyla birlikte 1940'larda köylülerin de hayatına girerek daha geniş kitlelerce tanınmış,⁵⁶⁶ ancak 20. yüzyılın ikinci yarısında yavaş yavaş arkaizm hâline gelmiştir. Yine Köy Enstitüleri ve Köy Öğretmen Okulları bağlamında ortaya çıkan benzer bir yapı olan *müzikhâne* tabirinin ise yaygın ve kalıcı olamadığı, yalnızca bazı Köy Enstitülerinde grup dilinin bir unsuru olarak kullanıldığı ve terimleşip genel dile geçmeden zaman içinde kullanımdan düştüğü anlaşılmaktadır.⁵⁶⁷ Modern bir yapı olan ve muhtemelen Fransızca *salle de bain* 'banyo odası' tabirinin anlam aktarması (*calque*) olan *banyohâne* birleşigi de ilk kez 19. yüzyılda görülmekle birlikte⁵⁶⁸ Erken Cumhuriyet devrinde daha yaygın kullanılmış⁵⁶⁹ ve anlaşıldığı kadarıyla en son olarak Köy Enstitüsü ve İlköğretmen Okulu mezunları neslinin bildiği bir tabir olmuştur.⁵⁷⁰

Erken Cumhuriyet devrine taşınan dikkat çekici son bir örnek ise *lastikhanedir*. 1820'lerde ve 1830'larda bir dizi icatlar sayesinde doğal kauçuğun birçok üründe kullanılabilen modern endüstriyel bir malzeme hâline gelmesi ile ortaya çıkan *lastik*

⁵⁶⁴ Kemalettin Kuzucu, "İstanbul'un Spor Tarihi ve Mekânları", *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi (Cilt 4)*, İstanbul: İBB Kültür A.Ş., 2015, s. 517.

⁵⁶⁵ "Asâkir-i Şâhâne Terbiye", *Hakaiku'l-Vekayi*, numero 353, 21 C 1288/6 Eylül 1871, s. 1 ("mekâtib-i harbiyyede te'sis olunan **jimnastikhânelerden**").

⁵⁶⁶ "3803 sayılı kanuna Tevfikan Ankara Hasanoğlu köyünde açılan Enstitünün avan projelerine ait müsabaka şartnamesi", *Maarif Vekilliği Tebliğler Dergisi*, Cilt 3, Sayı 121, 26 Mayıs 1941, s. 171 ("[...]talebe mevcudu 800 olan bu Enstitü için **jimnastikhane**, konferans, müsamere, sinema salonu[...]").

⁵⁶⁷ Örn. bkz. Galip Candoğan, *İvriz Köy Enstitüsündeki Öğrencilik Yıllarım*, Konya: Sebat Ofset, 1990, s. 203 ("Ders saatlerinin dışında nöbetçiler vasıtasıyla **müzikhane** devamlı açık bulundurulurdu"); Mustafa Önder, "Toplumsal Değişim Sürecinde Düziçi Köy Enstitüsü", (Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012), s. 96 ("Müzik dersi **müzik hanede**, resim-iş resim atölyesinde uygulamalı olarak yapılırdı"); Osman Şahin, Bozkırda Vivaldi", *Selam Ateşleri, Ay Bazen Mavidir (Bütün Öyküleri 3)*, İstanbul: Can Yayınları, 2009, s. 134 ("**Müzikhanede** ders vereceği, konuşacağı zaman sesini kaldırmazdı hiç"). Resmî belgelerde bu tabir için "müzik salonu" ya da "müzik odası"nın tercih edildiği görülmektedir.

⁵⁶⁸ Rauf Beyru, *19. Yüzyılda İzmir'de Sağlık Sorunları ve Yaşam*, İzmir, 2005, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, s. 319 ("Tesisimizde, deniz banyoları yapmak için mükemmel bir **banyohane** vardır").

⁵⁶⁹ Örn. bkz. "Emniyet Sandığı Emlâk Müzayedesi Kat'î Karar İlanı", *Cumhuriyet*, no. 2594, 8 Temmuz 1931, s. 5, ("iki çıkma bir mutfak (elyevm **banyohane**)").

⁵⁷⁰ Hasan Eren Çalışkan, "Türkiye'nin Toplumsal Hafızasını Köy Enstitüleri Fotoğrafları Üzerinden Okumak: Hasanoğlu Köy Enstitüsü ve Hasanoğlu Yüksek Köy Enstitüsü Örneği", (Yüksek Lisans Tezi, Başkent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020), s. 214 ("Kalan kısmı ise okulun bahçesine çadırlar kuruyorlar, **banyohane** ve aşihane kuruyorlar").

(< Fr. *gomme elastique* ‘elastik reçine’), muhtemelen 1850’lerde ithal ürünler vasıtasıyla Osmanlılarca biliniyordu.⁵⁷¹ Vulkanizasyon yönteminin keşfi neticesinde bu malzemenin daha dayanıklı hâle getirilerek araba tekerleklerinde kullanılması, otomobilin icadıyla birlikte Türkçede bu eksiltili yapının ayrıca ‘araba tekerleği’ anlamı kazanmasını sağlamıştır. Motorlu taşıt lastiklerinin tamirinin yapıldığı yeri ifade eden *lastikhane* tabiri de muhtemelen 20. yüzyılın ilk çeyreğinde ortaya çıkmıştır. Bu gibi atölyelerden birinin 1940’ların başında Eskişehir Şeker Fabrikasında mevcut olduğu ve o zamanlar Bölge Müfettişi görevinde olan Adnan Menderes’in savaş şartlarında ülke ekonomisine katkı sağlaması nedeniyle bu gibi atölyelerden övgüyle bahsettiği bilinmektedir.⁵⁷²

Derlemdeki ilgili yapılar incelendiğinde yukarıda kaydedilen sekiz kategorinin hemen hepsine ilişkin örnekler bulunduğu söylenebilir. Ancak *hâne* sabit boşluklu izâfetleri diğer yazarlara kıyasla çok daha yoğun kullananın, eserini merkez devlet teşkilatının bakış açısıyla ve devletin tarihi olarak kaleme almış olması nedeniyle Ahmed Cevdet Paşa olduğu hususu bu noktada vurgulanmalıdır. Buna ilaveten, Batı kökenli kelimelerin alıntılanma oranı bakımından derlemin önemli oranda geçiş devri metinlerinden müteşekkil olması nedeniyle, bu gibi kelimelerle kurulan birleşiklerin sayısının sınırlı olduğu kaydedilmelidir:

ecnebî konsoloshâneleri patrikhâneler gibi her köşede bir mahkeme (HG6, 1)

humbarahânede destgâhlar vaz’ olunarak (TC1, 76)

ak sancak ve tabl-hâne ile bir kıt’a menşûr (TC1, 30)

ana göre cebehânesi var imiş (TC1, 105)

timurlenk semerkandda sahîh ve mükemmel bir numûnehâne (müze) teşkîl etmişidi (UG21,1285)

bi’l-iştirâk inşa ve küşâd ettikleri tab’hânede (TC1, 69)

⁵⁷¹ Örn. bkz. “İlân”, *Cerîde-i Havâdis*, numero 965, 21 Ca 1276/16 Aralık 1859, s. 4 (“lastik yağmurluk”)

⁵⁷² İlhan Tarus, *Uzun Atlama*, Ankara: Mars Matbaası, 1957, ss. 139-140; akt. Cengiz Şavklı ve Meral Maviş, “Parti Müfettişlerinin Teftiş Raporlarına Göre Chp’nin Eskişehir Teşkilatı”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 71, 2022, s. 293.

doğru cezminin ihtifâ-hânesine gitdi (CH, 339)

bebekde vâki 'sâhilhâne-i sadârete yanaşdık (HG69, 1)

antika hânesi meskûkât-ı şarkıyyece en ziyâde ma'mûr (TC1, 250)

bulundukları mahaller telgrafhânelerine giderek (MF11, 458)

2.2.2 Farsça İsim Tamlamalarında Genişleme İmkânları

Farsça izâfetlerin katılanlarının niceliği, başlı başına izâfet türleri teşkil eden bir hususiyetten ziyade izâfetin genişlemesiyle ilgili bir görünüm olarak düşünülmelidir. Zira farklı bağlar yoluyla bir izâfete yeni unsurların ilavesi, izâfetin türü yahut niteliğini değiştirmemekte; bunun yerine yanyanalık ilişkisi ya da mevcut işlemi tekrar etme yoluyla hiyerarşik bakımdan aynı ya da alt düzeydeki unsurların sayısını artırmaktadır. Bununla birlikte bu nicelik meselesi, Farsçada ve dolayısıyla Osmanlı Türkçesinde niteleme yapılarının genişleme kapasitesi ve sınırlarını göstermesi bakımından önem taşımaktadır.

Farsça ad niteleme yapıları, hem sağa hem de sola doğru genişlemeye imkân sağlamaktadır. Bunun ilk örneği olan *izâfette zincirleme*, Farsçada izâfet ilişkisinin (Latin harflerine göre) sağa doğru dallanan (*right-branching*) yapıda olması nedeniyle yalnızca bu yönde genişlemeye izin vermektedir. İzâfet alanı dâhilinde bu gibi çoklu niteleyicilerin varlığı durumunda izâfet enklitiği, sonuncu katılan haricinde her bir niteleyicide tekrarlanır.⁵⁷³ Zincirlemenin Farsçada müstakil bir izâfet türü olarak görülüp görülemeyeceği tartışmalı bir konudur. Zira bu esasında izâfet teşkili işleminin tekrarı olup yeni ve farklı bir işaretleme türü içermemektedir. Dolayısıyla literatürde sıklıkla kullanılan *zincirleme izâfet* yerine *izâfette zincirleme* teriminin tercih edilmesi bu bağlamda daha uygun düşmektedir.⁵⁷⁴

İkiden fazla ismin birbirine izâfet kesresiyle bağlanması nicelik bakımından bir genişleme olsa da, semantik açıdan bakıldığında baş sözcüğün ve genel olarak da izâfet

⁵⁷³ Pollet Samvelian, "Specific Features of Persian Syntax: The Ezâfe Construction, Differential Object Marking and Complex Predicates", *The Oxford Handbook of Persian Linguistics*, Anousha Sedighi ve Pounesh Shabani-Jadidi (ed.), Oxford: Oxford University Press, 2018, s. 227.

⁵⁷⁴ Nitekim Arap gramerciliğinde bu olguyu ifade etmek için kullanılan تتابع الإضافات *tetābu' u 'l-izāfāt* 'izâfetlerin birbirini takibi' terimi bu anlamı karşılamaktadır.

yapısının daha da belirli hâle gelmesi ve anlamının daralmasıyla neticelenmektedir.⁵⁷⁵ Sözcğelimi, كتخدای دفتردار *kethüdâ-yı defterdâr* ‘defterdar kethüdası’ izâfeti ele alındığında, bununla Osmanlı döneminde herhangi bir taşra defterdarının mahallî yardımcısı anlaşılabilir.⁵⁷⁶ Fakat buna bir özel isim olan Diyârbekir tamlayan olarak eklendiğinde, كتخدای دفترداردياربکر *kethüdâ-yı defterdâr-ı diyârbekir* ‘Diyarbakır defterdarı kethüdası’ izâfetiyle belirli bir eyâletin defterdar yardımcısı kast edilerek baş sözcük olan *defterdâr*ın göndergesi sınırlanmaktadır.⁵⁷⁷

İkinci örnek olan *izâfette atıf* da izâfette zincirleme olgusuna benzer şekilde başlı başına bir izâfet türü olarak görölmemelidir. Katılan unsurlardan en az birinin atıf vavı ile aynı bağımlılık statüsündeki yeni bir unsura bağlanarak çoğaltılması anlamına gelen bu işlem, yeni bir enklitik ilavesini içermemektedir. Eş yahut farklı anlamlı unsurları birbirine atıf ilişkisiyle bağlayarak muzâf ya da muzâfun-ileyhin yatay olarak genişlemesine imkân sağlamakta ve teorik olarak sonsuz sayıda çoğaltmaya izin vermektedir. Birden fazla unsurun aynı tamlanan ya da tamlayana bağlanması durumunda bunların tekrarından kaçınmak suretiyle dilde tasarruf sağlayan bu genişleme, esasen üslubu zenginleştirme gayesine de hizmet etmektedir.

Üçüncü örnek olan mücanib niteleme yapılarında ise izâfet ilişkisinin aksine baş sözcük ardıl konumda olduğundan, sola doğru ve sınırları olan bir genişleme söz konusudur. Ayrıca izâfet ilişkisindeki gibi herhangi bir enklitikle işaretleme söz konusu değildir. Bununla birlikte bu tür yapıların Osmanlı Türkçesinde kullanımı oldukça sınırlı olup yalnızca klasik edebiyatta daha karmaşık yapıların katılanı olduğu görölmektedir.

Cihânın böyledir encâm-ı kâr-ı nâ-behengâmı

*Meded bu çend rûz-ı devlete dil verme ey âkil*⁵⁷⁸

⁵⁷⁵ Şahinoğlu, *a.g.e.*, s. 459.

⁵⁷⁶ Mehmet Canatar, “Kethüdâ”, İslâm Ansiklopedisi, Cilt 25, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2022, s. 333.

⁵⁷⁷ Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zıllî, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi IV. Kitap (Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 304 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu - Dizini)*, Robert Dankoff, Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı (haz.), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2006, s. 54.

⁵⁷⁸ M. Münir Aktepe, “Osmanlı Devri İzmir Câmî ve Mescidleri Hakkında Ön Bilgi II”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 4-5, 1974, s. 99

2.2.2.1 İzâfet Terkiplerinde Zincirleme

Çağdaş Farsçada art arda çok fazla izâfet kullanılmamakla ve üçten fazla adın birbirine bağlanması çok fazla tercih edilmemekle birlikte az da olsa bu tür yapılara rastlanır. Bazı gramerciler üçten fazla adın zincirlendiği izâfetlerin belîğ olmadığını düşünse de,⁵⁷⁹ bu görelî bir anlayış olup hangi uzunluktaki izâfetin makbul olduğu dil tabakasına (*language register*) ve hedef kitleye göre değişmektedir. Söz gelimi, okuma-yazma oranının ve eğitim seviyesinin görece düşük olduğu bir mecliste dinlemek suretiyle ‘tüketilen’ bir metinde üçten fazla katılanı olan izâfetlerin kullanılması, ilk ve son unsur arasındaki uzun mesafeli bağımlılığın zihinde işlenmesini ve dolayısıyla akılda kalıcılık ve anlaşılabilirliği zorlaştıracaktır. Bunun aksine, sözlü değil de yazılı olarak tedavül eden bir metinde ise okuyucu kitlesinin beğenileri ve beklentileri farklı olabilmekte; hatta bu tür çoklu bağımlılıklar spesifik bir bağlama göre verilmek istenen mesajı daha etkili aktarabilmektedir.

Çağdaş Farsçaya kıyasla zincirleme hususunda çok daha fazla üslup serbestliğine sahip olan Klasik Farsçada teorik olarak sınırsız sayıda katılanla izâfet teşkil edilmekle birlikte,⁵⁸⁰ Osmanlı münşeat geleneğinde umumiyetle azami beş ismin birbirine bağlandığı görülür:

*şeker-i şükr-i darû-yı da ‘vâ-yı ‘ac*⁵⁸¹

*sebh-i kâr-gâh-ı ‘ankebût-ı zâviye-i tendür*⁵⁸²

*bâ ‘is-i kesr-i ikâl-i kümeýt-i hâme-i perîşân-makâl budur ki*⁵⁸³

*meserret-bahş-ı kulûb-ı makhûrân-ı ser-pençe-i iclâl olan*⁵⁸⁴

⁵⁷⁹ Yousef, *a.g.e.*, s. 48. Faruk Kadri Timurtaş, *Osmanlı Türkçesi Grameri*, İstanbul: Umur Reklamcılık ve Matbaacılık, 1983, ss. 264-265.

⁵⁸⁰ Hessam Tabaian, *Conjunction, Relativization and Complementation in Persian*, Doktora Tezi, Colorado University, 1975, s. 128.

⁵⁸¹ Mehmet Akif Yalçınkaya, *Kınalızâde Ali Efendi Münşeat*, Doktora Tezi, Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017, s. 36.

⁵⁸² İlknur Özer, *Okçuzâde Mehmed Şâhî ve Münşeatı: Münşe’âtü’l-İnşâ’ (İnceleme-Metin)*, Doktora Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2022, s. 698.

⁵⁸³ Yusuf Nâbî, *Münşeat-ı Nâbî (Nâbî’nin Mektupları)*, Adnan Oktay (haz.), İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu, 2017, s. 194.

⁵⁸⁴ Güllü Araç, *Tokatlı Kânî’nin Münşeatı ve İncelemesi*, Doktora Tezi, İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2022, s. 363.

*ihmāl-i irtikā-yı sullem-i derecāt-ı fazl u kemāldan*⁵⁸⁵

Osmanlı Türkçesi en erken devirlerden itibaren Farsçanın sunduğu bu imkândan yararlanmış olup arşiv kayıtlarında bilhassa muhtelif defterlerdeki (ahkâm defterleri, mevâcib defterleri, kale defterleri) hükümlerin muhasebe derkenârlarında uzun izâfetlere sıkça rastlamak mümkündür:

*be-cihet-i harc-ı râh-ı mahsûl-ı evkâf-ı medîne-i şerîfe*⁵⁸⁶

*an-kıst-ı mukâta ‘a-i bedel-i mütekâ ‘idîn-i livâ-i kangırı vâcib-i sene 1059*⁵⁸⁷

*cemaat-i mütekaidin-i ağayan-ı ocak*⁵⁸⁸

*maktû ‘a-i bedel-i cebelü-i kethüdâlık-ı çavuşân-ı eyâlet-i haleb*⁵⁸⁹

Uzun izâfetler kullanmanın gelenek hâline geldiği diğer önemli bir alan ise tarihçilik olmuştur. Tursun Bey’in *Târîh-i Ebü’l-Feth*’inden itibaren birçok tarihçi, vekayinamelerinin fasıl başlıklarında uzun izâfetler kullanmakla kalmamış; Farsça zamir, edat ve fiiller kullanmak suretiyle bu başlıkları aşağıdaki örneklerde de görülebileceği üzere tamamen Farsça kurgulamışlardır. Devrinin üslubuna kıyasla daha sade yazan ve “kamûsa muhtac lügât ve münşiyâne tetâbu‘-i izâfât ve ıstılâhât[ın] tarihe yakışma[dığını]”⁵⁹⁰ savunan Naîmâ dahi bu geleneği sürdürmüştür:

⁵⁸⁵ Halil İbrahim Haksever, *Eski Türk Edebiyatında Münşeatlar ve Nergisi’nin Münşeati*, Doktora Tezi, Malatya: İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1995, s. 310.

⁵⁸⁶ Ceyb-i hümayun masraf defteri (909 - 929 H. Yılları), İBB Atatürk Kitaplığı, Nadir Eserler, MC_Yz_O.000071, s. 29; akt. İlhan Gök, Atatürk Kitaplığı M.C. O.71 Numaralı 909-933/1503-1527 Tarihli İn‘âmât Defteri (Transkripsiyon-Değerlendirme), Doktora Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2014, s. 167.

⁵⁸⁷ BOA KK.d 2467, s. 32, hüküm no: 122, 9 Ş 1059/18 Ağustos 1649; akt. Hülya Polat Yılmaz, *Keçe Mukataası Ahkâm Defteri*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2018, s. 132.

⁵⁸⁸ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Kapıkulu Ocakları I*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988, s. 381.
⁵⁸⁹ BOA MAD 10170, s. 184; akt. Engin Çetin, Osmanlı Bürokrasisinde Başmuhasebe Kalemi (XVIII. Yüzyıl), Doktora Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2023, s. 277.

⁵⁹⁰ Naîmâ Mustafa Efendi, *a.g.e.*, Cilt I, s. 5.

*güftâr der vasf-ı evzâ ‘-ı kal ‘a-i boğaz-kesen*⁵⁹¹

*tetimme-i kıssa-i girudâr-ı osman paşa der-demirkapu*⁵⁹²

*vürûd-ı haber-i nakz-ı ahd-i şâh-ı acem*⁵⁹³

*âmeden-i haber-i vefât-ı muhâfiz-ı belgrad sadr-ı esbak izzet mehmed paşa*⁵⁹⁴

*sebeb-i zabt-ı tîmârât-ı eyâlet-i anadolu be-taraf-ı ocağ-ı cedîd*⁵⁹⁵

*fermân-ı du ‘â berâ-yı selâmet-i zuhûr-ı tebâşîr-i subh-ı zürriyet-i sultânî*⁵⁹⁶

*tafsîl-i keyfiyyet-i vukû ‘-ı zevâl-i eşkıyâ*⁵⁹⁷

Çalışma dönemine gelindiğinde ise bu üslup özelliği büyük ölçüde tasfiye edilmiş görünmektedir. Derlemdeki başlıca tarih eseri olan *Târîh-i Cevdet*’te Ahmed Cevdet Paşa, selefleri olan Mütercim Âsım Efendi, Şânîzade Atâullah Efendi, Mehmed Es‘ad Efendi gibi tarihçilerden farklı olarak fihristini oldukça basit tutmuştur. Bu kapsamda dört ismin birbirine bağlandığı izâfetler *Târîh-i Cevdet*’te az sayıda görülmekte olup fasıl başlıklarını adlandırmada Farsça kullanma geleneği artık oldukça azalmış, Türkçe başlıklar da sade bir üslupla kaleme alınmıştır:

ref ‘-i vezâret-i ba ‘z-ı vüzerâ ve nefy-i ba ‘z-ı kesân (TC2, 12)

bakıyye-i ahvâl-i hânân-ı azerbaycan (TC2, 65)

Cevdet Paşa, devlet idarecilerinin vekayiname ve belgelerin “açık ibare ile yazılması” yönündeki talebi ile başlayan⁵⁹⁸ eski inşa geleneğinden yeni nesir üslubuna geçiş

⁵⁹¹ Tursun Bey, *Târîh-i Ebü ‘l-Feth*, Mertol Tulum (haz.), İstanbul: Baha Matbaası, 1977, s. 44.

⁵⁹² Selânikî Mustafa Efendi, *a.g.e.*, Cilt I, s. 125.

⁵⁹³ Naîmâ Mustafa Efendi, *a.g.e.*, Cilt I, s. 255.

⁵⁹⁴ Ahmed Vâsîf Efendi, *a.g.e.*, s. 124.

⁵⁹⁵ Mütercim Ahmed Âsım Efendi, *a.g.e.*, s. 231.

⁵⁹⁶ Çiçek, *a.g.t.*, s. 509.

⁵⁹⁷ Es‘ad Efendi, *a.g.e.*, s. 57.

⁵⁹⁸ Vâsîf Ahmed Efendi ve Sadullah Enverî Efendi’nin yazdığı tarihler kendisine arz edildiğinde kaleme aldığı hatt-ı hümayûndaki şu sözler, modern anlamda bu talebin 18. yüzyıl sonlarına kadar gittiğini ortaya koymaktadır: “Vasîf tarihi güzel yazılmış, Enverî’nin tenkih ve tebyizi dursun [...] Açık ibare ile müverrihane, riya ve müdahanesizce yazsun.” Bkz. Enver Ziya Karal, *Selim III’ün Hatt-ı Hümayunları*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1942, s. 167.

sürecinin öncülerinden biri konumundadır. Nitekim *Belâgat-i Osmâniye*'sinde üçten fazla kelimenin birbirine muzaf kılınması neticesinde fesahate hâle geldiğini, daha fazla izâfetin mütevâlî olmasıyla ise ifadenin fesahatten düşeceğini kaydetmektedir.⁵⁹⁹ Bununla birlikte gelenekten tam bir kopuş olmayan *Târîh-i Cevdet*'in ana metnindeki zincirleme yapılar diğer derlem yazarlarına kıyasla daha yaygın görülmektedir. Üç ismin birbirine izâfetine dair çok sayıda örnek barındıran *Târîh-i Cevdet*'te bu tür yapıların çoğunda baş sözcük bir fiilin tamlayanı, fail ya da meful partisipi, yahut isimleşmiş sıfat ya da bir mücanib belirleyici konumundadır. Geçişliliğine göre bir fiille (*et-*, *ol-*, *kıl-* *bulun-* yahut cevherî fiil) cümleye bağlanan bu yapılar, yüzyılın sonlarından itibaren tetâbuun daha az tercih edilmesi neticesinde basit izâfetler hâline gelecektir:

ahâlî giriftâr-ı şiddet-i müzâyaka olmalarıyla (TC2, 115)

sermest-i sülâfe-i serbestî olan amerikalular (TC2, 269)

sarf olunan mebalîğin ekserisi kem-gerde-i dest-i bî-insafî olduğu (TC2, 278)

elbette bizi dahi meşmûl-i 'ayn-ı inâyet eder (CHG39, 2)

istihsâl-i vesâ'il-i hüsn-i hâl etmek isteyenler (MF5, 176)

tahsîl-i dest-mâye-i isti'dâd kılındıktan sonra (MF5, 181)

Devlet ricâlinden ziyade genç talebelere yönelik olarak kaleme aldığı *Kıyas-ı Enbiyâ* adlı eserinde ise Cevdet Paşa bu yeni üslubu çok daha rahat kullanmıştır.⁶⁰⁰ Bugün de peygamberler, kutsal kitaplar ve sahabe için kullanılan kalıplaşmış hürmet ifadeleri (örn. *Hazret-i Âdem*, *Hazret-i Peygamber*, *Hazret-i Ömer*, *Fahr-i Âlem*, *Tevrât-ı Şerîf*, *Kur'ân-ı Kerîm*) haricinde sınırlı sayıda izâfetin kullanıldığı bu eserin ilk cüzünde yalnızca bir zincirleme izâfet tespit edilmiştir:

⁵⁹⁹ Ahmed Cevdet, *Belâgat-i Osmâniye*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1299/1882, ss. 10-11; akt. Ahmed Cevdet Paşa, *Belâgat-i Osmâniye*, Turgut Karabey ve Mehmet Atalay (haz.), Ankara: Akçağ Yayınları, 2017.

⁶⁰⁰ Cevdet Paşa'nın üslup arayışlarına dair kendi anlatısı için bkz. Cevdet Paşa, *Tezâkir*, haz. Cavid Baysun, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1991), ss. 117-122.

Tanzimat devri yazarlarının kurmaya çalıştığı yeni nesir üslubunda en belirgin özelliklerden biri, kadim inşa geleneğine kıyasla izâfette zincirlemenin büyük oranda sınırlanmış olmasıdır. Dönemin basın dilinin en tipik metinlerini ihtiva eden *Müntehabât-ı Tasvir-i Efkâr*'da bu durumu gözlemlemek mümkündür. Bu eserin tamamında yalnızca on dört örnekte üç adın birbirine izâfet bağıyla bağlandığı tespit edilmiş olup dörtlü zincirleme izâfete dair herhangi bir örnek ise mevcut değildir. Bu metinlerin önemli bir kısmının Fransızcadan tercüme edildiği göz önüne alınırsa dillerarası girişimin de (*linguistic interference*) üslupta tasfiye sürecini kolaylaştırdığı düşünülebilir. Nitekim Cevdet Paşa'nın *Târih*'ine dercettiği “Çiçek Aşısına Dair Madame Montagu'nun İngiltere'ye Yazdığı Mektubun Tercümesi” başlıklı metin de benzer özellikler taşımaktadır. Bir sayfalık bu metinde yalnızca bir Farsça terkeb-i izafî ve bir terkeb-i vafî, bir de Arapça lafzî izâfet kullanılmıştır (TC1, 353-354). Bununla birlikte bu gibi üslup tercihlerinin her bir metnin türü ve hedef kitlesine göre değişkenlik gösterdiği göz önüne alınırsa bu mütalaayı her tercüme metne teşmil etmenin sakıncalı olabileceği de kaydedilmelidir. Söz gelimi Rousseau'dan tercüme ettiği mektuplarda seci kaygısından uzak bir üslupla zincirleme izâfetleri hiç kullanmayan ve bir örnek haricinde (*âşık-ı dil-efgâr*) isimleri birleşik sıfatlarla tavsif ettiğine rastlanmayan Münif Paşa, Alphonse Gratry'den çevirdiği *Misafirhane* adlı makalede ise ilmî/edebî üslup kaygısıyla eski geleneğe daha yakın durarak tekellüflü bir dil seçmiş; yer yer zincirleme izâfetlere başvurmuş ve isimleri nitelerken lafzî izâfetlerle Farsça birleşik sıfatları yaygın olarak kullanmıştır.

Tercüme metinlerin ve basın dilinin etkisiyle kolaylaşan bu süreç sentaks bakımından Türkçenin etkinliğini artırmış ve birçok Farsça zincirleme yapının baş sözcüğü yahut daha fazla unsuru çözülerek Türkçe sentaks kurallarına göre isim tamlamaları kurmuş ve iyelik eki alarak tamlanan hâline gelmiştir. (Örn. ümerâ-yı askeriyye silk-i iftihârında bulunarak (CH, 126).⁶⁰¹ *Hürriyet*, *İbret* ve *Diyojen*'de kaleme aldığı fikir yazılarında Bâb-ı Âlî üslubuna daha yakın duran Nâmık Kemâl, tarihî romanı *Cezmi*'de ve *Tiryaki Hasan Paşa Gazavatnâmesi*'nin modern bir yorumu olan

⁶⁰¹ 'silk-i iftihâr-ı ümerâ-yı askeriyye' kurgusu dönemin sentaksına daha uygun düşmektedir.

Kanije'de ise üç adı izâfetle bağlama yöntemine nadiren ve umumiyetle söz sanatları yaparken yahut kalıplaşmış tabirleri kullanırken başvurur:

“mevsim-i idrâk-i garâ'ib” vasfına lâayık olan o asrın (CH, 9)

hayât-ı behr-i azâb ve azâb-ı behr-i hayât işkencesinde (CH, 216)

kendi ümîdinin subh-ı safâ-yı zuhûrunda (CH, 315)

âvâze-i şöhret-i adâletini (KM, 7)

halîfe-i rû-yi zemîne nasıl hizmet edeceksiniz (KM, 71)

Bununla beraber devrin yazarları eski üslubu ne kadar eleştirseler de kadimden tamamen kopamamışlar, muhtemelen gelenekten tevarüs ettikleri sanat kaygısıyla yer yer uzun izâfetler de kullanmışlardır. Dolayısıyla ne çıkardıkları gazete ve mecmuada “umum halkın kolaylıkla anlayabileceği”, “sehlü'l-ibâre” bir dil kullanacaklarını vaat eden Münif Paşa ve Şinasi'de, ne de “üslûb-ı tahrîr[i] [...] bayağı bir başka lisan hükmüne” koyduğu için inşa geleneğini eleştiren Nâmık Kemâl'de⁶⁰² tam bir üslup tasfiyesinden söz etmek mümkün değildir. Üç addan müteşekkil izâfetlerin yanı sıra, bir kısmı da kalıplaşmış ifadelerden oluşan dörtlü izâfetleri nadiren de olsa kullanmışlardır:

mevdû'-ı dolâb-ı i'tibâr bulunan bir kıt'a mektûb me'âli (CHG50, 2)

bizimle beraber vaz'-ı kadem-i şûm eder (HE5, 65)

du'a-yı devâm-ı 'ömr ü şevket-i hazret-i pâdişâhî (MF6, 260)

âvâze-i şöhret-i gâlibiyyetleri münteşir oldukça (TE164, 1)

esbâb-ı terakkîyi serâ'ir-i hâne-i tabî'atdan istihrâca (İG45, 1)

levâzım-ı hıfz-ı vatan için virmekde olduğu (HG15, 2)

'adem-i takayyüd-i evliyâ-yı umûr ile mahv ü münderis olanlardan (HG6, 1)

rehnümûn-ı ikbâl-i tevfik-i zî'l-celâl (KM, 123)

⁶⁰² Levend, a.g.e., s. 83 ve 113.

Dörtlü zincirleme izâfetleri bariz bir farkla en fazla kullanan, yeni nesir dilinin ortaya çıktığı yıllarda eserini kaleme almaya başlayan Cevdet Paşa olmuştur. Döneminin standartlarına göre ‘açık Türkçe’ ile yazan Cevdet Paşa, yine de inşa geleneğinden ve faydalandığı vekayinamelerden etkilenmiş ve çok sayıda dörtlü zincirleme yapı kullanmıştır:

habâyâ-şinâs-ı mübhemât-ı umûr-ı mehâmm ve zevâyâ-tırâz-ı müşkilât-ı mesâlih-i enâm (TC1, 4)

sedd-i râh-ı sefâ'in-i a'dâ olmak üzere rodos tarafına gitdiler (TC1, 148)

tenkîh-i mevâdd-ı 'ahdnâme-i rusyaya mübâşeret eylediği eyyâmda (TC2, 134)

revâc-ı sikke nâm-ı pâdişâh-ı âl-i osmân ile mu'anven olup (TC2, 303)

*idâre-i umûr-ı beytû'l-mâl-i müslimîn*de 'usret-i küllî der-kâr olmağla (TC2, 365)

Şinasi'nin *Tercüman-ı Ahvâl*'in mukaddimesinde kaydettiğine benzer şekilde *Muhbir*'in ilk sayısında Ali Suavi, gazetenin “tasrihi caiz olan her şeyi Asitane’de kullanılan âdî lisan ile” yazacağını ifade etmişti. Diğer derlem yazarlarına kıyasla üslup sadeliğinde daha ileri giden yazar, başlattığı bu hareketle diğer gazetelerin “köhne inşâlarını ve mutad-ı kadîm üzere bî-ma'nâ sitâyişlerini bozmak” amacını güdüyor ve gazetelerde avam lisanıyla yazma çağrısında bulunuyordu.⁶⁰³ “Kelâmı kısa kısa kesmek yani mübtedâ ile haber beynini zaruret olmadıkça fasl etmemek” olarak tarif ettiği “eski Türklerin üslub-ı inşasına” (UG8, 479) geri dönmeye çalışan yazar, sentaksta tasfiye hedefini *Ulûm* gazetesi bağlamında uygulamaya koymuştur. Bununla birlikte Genç Kalemli neslininkini yer yer andıran yazılar kaleme alsada da, bunlarda Farsça izâfet yapıları büyük oranda korunmuş görünmektedir. Hatta izâfette zincirlemeye siyasî, ilmî ve içtimaî her türden makalesinde yer vermiştir. Bununla birlikte dört veya daha fazla ismi birbirine asla bağlamadığından, bu manada eski nesirden uzaklaşmayı temsil etmektedir.

⁶⁰³ Hüseyin Çelik, *Ali Suavi*, Ankara: Kültür Bakanlığı, 1993, s. 104-105.

dest-i kazâ-yı nârîñ cebr u kahrına (UG3, 110)

istanbulda ahlâk-ı idâre-i hükûmet o derece bozulmuş (UG13, 805)

eskâl-i esbâb-ı inkırâz başına bindi mi (UG12, 720)

tercüme-i tefsir-i hüseyinî (UG3, 128)

tenâsüb-i terkîb-i nuhâsıñ bir suret-i cedîdesini (UG12, 733)

Batı'da doğan modern bilimi takip etmek üzere bu dönemde yeni oluşturulan ilmi ıstılahat için de izâfette zincirlemeye yer yer başvurulduğu görülmektedir. Osmanlı bilim adamları, bilhassa Latince ve Yunanca asıllı önek ve soneklerle (*medi(us)*, *hyper+*, *a+*, *hypo+*, *sus+/sur+/per+*, *anti+*, *+eux*, *dys+*) teşkil edilen Fransızca terimlere karşılık ararken bazı Arapça asıllı kelimeleri (sırasıyla *nısf*, 'adem, *naks/tenâkus*, *fart*, *dâfi*, 'şibh, *fevk*, 'usret) Farsça izâfet terkiplerinin katılanları hâline getirmek suretiyle bu gibi kelimelerde bir tür dilbilgiselleşme süreci başlatmışlardır:

bu dahi [...] nısf-ı hatt-ı arzdan ekalldir (CHG56, 2)

*muhtelif dâ'ire-i nısf-ı nehâr tahtında bulunanların nısf-ı nehâr zamanları muhtelif olur*⁶⁰⁴

*antisepsie: اصول دافع تعفن usûl-i dâfi '-i ta 'affün*⁶⁰⁵

*asynergie: عدم توافق افعال 'adem-i tevâfuk-ı ef'âl, عدم موافقت افعال 'adem-i muvâfakat-ı ef'âl*⁶⁰⁶

*hâmız-ı klor-ı mâ' ve fevk-i klor-ı hadîd i 'tâsı dişlere gâyet muzırdır*⁶⁰⁷

kezalik milh-i karbon-ı kils yani kireç taşı (MF2, 73)

⁶⁰⁴ Hüseyin Rıfkı Tamani, *el-Medhal fî'l-Coğrafiya*, İstanbul, 1247 (1831), s. 32.

⁶⁰⁵ Nysten, *a.g.e.*, s. 54. دافع dâfi' ve مضاد muzâd kelimelerinin anti- öneğine karşılık olarak kullanıldığı örnekler için bkz. *Osmanlıca Tıp Terimleri Sözlüğü*, Ekrem Kadri Unat, Ekmeleddin İhsanoğlu, Suat Vural (haz.), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2004, s. 16.

⁶⁰⁶ Nysten, *a.g.e.*, s. 70. عدم adem kelimesinin Yunanca asıllı a- öneğine karşılık olarak kullanıldığı örnekler için bkz. *Osmanlıca Tıp Terimleri Sözlüğü*, s. 123.

⁶⁰⁷ Besim Ömer, *Dişlerin Hıfz-ı Sıhhati*, İstanbul: Mihran Matbaası, 1301, s. 60; akt. Besim Ömer, *Dişlerin Hıfz-ı Sıhhati*, Cevdet Erdöl (haz.), İstanbul: Sağlık Bilimleri Üniversitesi Yayınları, 2023, s. 120.

2.2.3 Farsça İzâfet Terkiplerinde Katılanların Kökenleri ve Dil Kontakının Sınırları

Her dilin gramatikal ve bilhassa morfolojik yapıları kendine özgü olduğu için bunların yerli leksikal unsurlarla birlikte kullanılması normal olan durumdur. Dolayısıyla Farsça izâfetlerde de katılanların aslî olarak Farsça kökenli kelimeler olması bu durumun mantikî bir sonucudur. Ancak dil etkileşimleri (*language contacts*) zaman içinde bu durumu değiştirerek yabancı unsurların bu yapıların parçası olmasına imkân sağlamaktadır. Bu minvalde Orta Farsçadan Yeni Farsçaya geçişte üst katman etkisi nedeniyle Arapçanın Farsçaya leksikal nüfuzu, aynı anda Arapça asıllı iki katılanın dahi Farsça kaidelere göre izâfet kurmasını mümkün hâle getirmiştir. Daha sonra Türkler de 11. yüzyıldan itibaren başka bir üst katman etkisi doğurmuş, ardından gelen Moğol üst katmanı da her iki dilden kelimelerin Farsça izâfetlerde katılan olmasını sağlamıştır.⁶⁰⁸ Son olarak 19. yüzyıldan itibaren modernleşmeyle birlikte Batı kökenli kelimeler yan katman etkisiyle dile girmeye ve izâfet ilişkisinin parçası olmaya başlamıştır. Çağdaş Farsçada موتور ماشین ‘araba motoru’ ya da میکروسکوپ الکترونی ‘elektron mikroskobu’ gibi örneklerde her iki katılanın Batı kökenli kelimeler olması mümkünse de bunları birbirine bağlayan izâfet kesresi ve anlam ilişkisi Farsça olduğundan yapı yerliliğini korumaktadır. Netice itibarıyla Farsçanın farklı dillerle etkileşimi izâfetlere yabancı unsurların nüfuz derecesini zaman içinde genişletmiştir.

Osmanlı Türkçesinin izâfetlerde temel aldığı Klasik Farsçada ise bu nüfuz düzeyi tarihsel olarak daha sınırlı olduğundan, izâfetlerde iki katılandan en az birinin Arapça ya da Farsça asıllı olması genel bir kaide olarak ifade edilebilir. Ancak bu kaidenin her durumda uygulanmadığı da kaydedilmelidir. Zira Osmanlı örneğinde inşa ve bürokrasi dili bu sınırları zorlayarak Türkçe asıllı ya da *elsine-i selâse* harici dillerden gelen

⁶⁰⁸ Örn. bkz. Gerhard Doerfer, *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen, Band II*, Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 1965, s. 4 ve s. 566 (*kullukçıyân-ı ordu* ‘ordunun silahtar oğlanları’ (14. yy.) ve *tamgaçıyân-ı şehrhâ* ‘şehirlerin gümrük memurları’ (14. yy)); Gerhard Doerfer, *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen, Band I*, Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 1963, s. 306 ve s. 457 (*olcay-ı yasakıyân u esîr-i ketbevülân* ‘destek kuvvetlerinin ganimeti ve gece nöbetçilerinin esiri’ (15. yy.) ve *bahadurân-ı çengdavul* ‘artçı birliklerin yığıtleri’ (14. yy)). Ayrıca bkz. Michael Knüppel, “Mongolian Loanwords in Persian”, *Encyclopedia Iranica*, Erişim Tarihi: 1 Eylül 2023 <https://www.iranicaonline.org/articles/mongols-loanwords>; Michael Knüppel, “Turkic Loanwords in Persian”, *Encyclopedia Iranica*, Erişim Tarihi: 5 Eylül 2023; <https://www.iranicaonline.org/articles/turkic-loanwords>

kelimelerle de izâfetler kurmakta ve hatta bazı durumlarda morfolojik bakımdan melez yapılar oluşturmaktadır. Bürokrasi dili söz konusu olduğunda yalnızca Türkçe değil, Yunanca ya da Arapça asıllı bir kelime ile Macarca yahut Fransızca asıllı bir kelimenin izâfet ilişkisiyle birbirine bağlanması olağandışı bir durum değildir. Dolayısıyla saha uzmanlarının Farsça izâfetlerle ilgili olarak “Türkçe kelimelere tatbik edilemediği” ve “kurucu üye olarak Türkçe kelimelere yer verilmediği” gibi iddiaları kısmen doğru olmakla birlikte kısmen de tadil ve tashihe muhtaç görünmektedir.⁶⁰⁹

*an mahsul-i öşr-i mahi der **sınır-i varoş-ı şimontorna***⁶¹⁰

*menzil-i **palanka-i vajon-ı** kebîr*⁶¹¹

*der-beyân-ı **mülâkat-ı ceneral-i kal ‘a-i** ispilet*⁶¹²

*silahları alınıp **vaz ‘-ı depo** ile*⁶¹³

***büdc-e-i devlet** gibi sathında zahir hufreler*⁶¹⁴

*Viyana Tıp Dârülfünûnunda ikmâl-i tahsîl ve **istihsâl-i diploma** eyledim*⁶¹⁵

***usûl-i jurnal** [...] umûr-ı dîvâniye-i nizamiyeden ma ‘dûd idüğüne*⁶¹⁶

*vürûd-ı **imparator-ı avusturya***⁶¹⁷

⁶⁰⁹ Deny, a.g.e., s. 750, krş. Jean Deny, *Grammaire de la langue Turque (dialecte Osmanli)*, Paris: Imprimerie Nationale, 1921, s. 774; Mertol Tulum, *Osmanlı Türkçesine Giriş-II*, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2019 s. 133.

⁶¹⁰ Geza David, *Osmanlı Macaristan'ında Toplum, Ekonomi ve Yönetim: 16. Yüzyılda Simontornya Sancağı*, Hilmi Ortaç (çev.), İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 1999, s. 5.

⁶¹¹ Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 308 numaralı Yazmanın Transkripsiyonu-Dizini*, 7. Kitap, Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman ve Robert Dankoff (haz.), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2000, s. 41.

⁶¹² Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 307 numaralı Yazmanın Transkripsiyonu-Dizini*, 5. Kitap, Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman ve İbrahim Sezgin (haz.), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2001, s. 260.

⁶¹³ Aşçı İbrahim Dede, *Aşçı Dede'nin Hatıraları: Çok Yönlü bir Süfinin Gözüyle Son Dönem Osmanlı Hayatı*, 3. Cilt, Mustafa Koç ve Eyyüp Tanrıverdi (haz.), İstanbul: Kitabevi, 2006, s. 1285.

⁶¹⁴ Tahirü'l-Mevlevî, *Teşebbüs-i Şahsi*, Levent Ali Çanaklı ve Sacit Ayhan (haz.), Bursa: Emin Yayınları, 2017, ss. 159-160.

⁶¹⁵ Mustafa Çiçekler ve Fatih Andı, *Yeni Harflerle Hanımlara Mahsus Gazete (1895-1908) (Seçki)*, İstanbul: Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı Yayınları, 2009, s. 290.

⁶¹⁶ Ahmed Cevad Paşa, *Târîh-i Askerî-i Osmânî*, Cilt II, Fatih Ayüz ve Fatih Tetik (haz.), Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi, 2021, s. 192.

⁶¹⁷ *Vak'a-nüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, XII. Cilt, M. Münir Aktepe (haz.), Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1989, s. 59

Osmanlı Türkçesinin önceki devrelerinden itibaren Türkçe asıllı kelimelerin Farsça izâfetlerin muzâfun-ileyhi olarak kullanılması yaygın bir durum olarak tezahür etmektedir (örn. *umûr-ı donanma*).⁶¹⁸ Daha nadir görülen durum ise muzâf yani baş sözcüğün Türkçe kökenli olmasıdır (örn. *sancak-ı islâm*).⁶¹⁹ Her iki unsurun Türkçe asıllı olması ise çok sınırlı sayıda istisna haricinde yaygın değildir (örn. *depe-i toprak*).⁶²⁰ Dolayısıyla Türkçe kökenli kelimelerin Farsça izâfetlerde görev alma imkânı ve nüfuz derecesini kolaydan zora doğru şu sırayla formüle etmek mümkündür: i) Türkçe kökenli tamlayan, ii) Türkçe kökenli tamlanan, iii) Türkçe kökenli hem tamlayan hem tamlanan.

i) Türkçe kökenli tamlayan örnekleri:

*cizye vermeğe kâdir olanlar **resm-i kapu** deyü sipahisine [...] ispençe vērür*⁶²¹

*medîne-i erzurumun a 'yân u eşrâfi ve vüicûh ve cümle **ağavât-ı ocaklu** bi-ecme 'ihim*⁶²²

ii) Türkçe kökenli tamlanan örnekleri:

*menâfi '-i düvel-i selâse ez-ülke-i leh*⁶²³

*tulumbacı-i harik ve sekban ve odacı-i kasr*⁶²⁴

⁶¹⁸ İ. Hakkı Uzunçarşılı, “Cezayirli Gazi Hasan Paşa’ya Dair”, *Türkiyat Mecmuası*, Cilt VII, 1942, s. 29

⁶¹⁹ *Enderunlu Osman Vâsıf Bey ve Dîvânı: Dîvân-ı Gülşen-i Efkar-ı Vâsıf-ı Enderûnî*, Rahşan Gürel (haz.), İstanbul: Kitabevi, 1999, s. 566 (“Vezân oldukda nusretle sabâ sancak-ı İslâm’a / Nümâyân etdi sırr-ı sûre-i İnnâ fetehtâyı”)

⁶²⁰ Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 308 numaralı Yazmanın Transkripsiyonu-Dizini*, 7. Kitap, Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman ve Robert Dankoff (haz.), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2000, s. 78 (“bu milleri [...] nehr-i Tuna kenârında bir mürtefi‘ depe-i toprakdan yığup”); akt. Robert Dankoff, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi Okuma Sözlüğü* (2. bs.), Semih Tezcan (terc.), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2013, ss. 25-26.

⁶²¹ Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri – 5. Kitap: Kanunî Devri Kanunnâmeleri, II. Kısım Eyâlet Kanunnâmeleri (I)*, İstanbul: Fey Vakfı, 1992, s. 280.

⁶²² “Kâim-makâm tarafından kâdîya mektûb”, v. 18-b, 1 M 1232 1 Numaralı Ahîsha Şer‘iyye Sicili, akt. Salih Değirmenci, *1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı Öncesi Çıldır Eyaleti’nin İdari, Siyasi, Askeri, Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Yapısı (1 Numaralı Ahîsha Şer‘iyye Siciline Göre: 1233-1241)*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Mimar Sinan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010, s. 150.

⁶²³ Mütercim Ahmed Âsım Efendi, *Âsım Efendi Tarihi*, haz. Ziya Yılmaz, 2. Cilt (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu, 2015), s. 998.

⁶²⁴ Birol Çetin, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Barut Sanayi 1700-1900*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2001, s. 109.

iii) *Türkçe kökenli hem tamlayan hem tamlanan örnekleri:*

Her iki katılanın da Türkçe kökenli olduğu izâfetler, yazı yoluyla tedavül etmesi ve sınırlı bir seçkin çevreye hitap etmesi nedeniyle üzerinde zımnîen uzlaşılması nispeten daha kolay, ancak orta ve alt tabakalara sirayet edemeyen tabirler doğmasını sağlamaktadır. Bu tür yapılara kanunnamelerde, tahrir defterlerinde ve devletin sayımlarını kayıt altına alan başka maliye vesikalarında erken dönemlerden itibaren rastlanmaktadır.

*başhane ve boyahâne ve çayır-ı boğaz*⁶²⁵

*ağalık-ı gönüllüyan-ı van*⁶²⁶

*ülke-i uğurlu*⁶²⁷

Yine bürokrasi dilinde Farsça kökenli maktûb izâfetlerin Türkçeleştirilmiş şekilleri nadiren de olsa tekrar izâfete girmekte ve incelemeye değer yapılar teşkil etmektedir:

*defterdârlık-ı baş*⁶²⁸

Dil ve üslubu hem bürokrasi hem inşa diliyle iç içe olan vekayinamelerin çalışma dönemi öncesi örneklerinde de (bilhassa 17. ve 18. yüzyıllar) bu yapılara rastlanmaktadır. Bununla birlikte Tanzimat devrine gelindiğinde bu gibi yapıların da tedricen tasfiye edilmiş olduğu görülmektedir:

⁶²⁵ Zeki Arıkan, “Hamid Sancağında Çift Resmi,” *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Cilt 1, Sayı 1, 1983, s. 57.

⁶²⁶ BOA Kepeci Ruus K.B. 262, s. 189; akt. Orhan Kılıç, “Teşkilat ve İşleyiş Bakımından Doğu Hududundaki Osmanlı Kaleleri ve Mevâcib Defterleri”, *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 31 (31), 2012, s. 100.

⁶²⁷ Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 305 numaralı Yazmanın Transkripsiyonu-Dizini*, 4. Kitap, Yücel Dağlı ve Seyit Ali Kahraman (haz.), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2001, s. 306.

⁶²⁸ BOA KK.d 239, s. 142 26 B 989/26 Ağustos 1581, akt. Erhan Afyoncu, “Osmanlı Müverrihlerine dair Tevcihat Kayıtları I”, *Belgeler: Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, C. 20, S. 24, 1999, s. 82.

*der-zikr-i nasb-ı kethüdây-ı kul eğinli mehemmed ağa ve sa'y ü hareket-i o bâ-yoklama-i ocak*⁶²⁹

Maliye Nezareti teşkilatı, Bâb-ı Defterî geleneğinin modern dönemde devamı olarak masraf ve gelir kalemlerini Farsça izâfetlerle kurmaya devam etmiştir:

[...] *bekçi-i gece* [...] *odacı-i koğuş*⁶³⁰

Bu az sayıda istisnaya ilaveten ve daha da istisnâi olarak, tetâbu-ı izâfette üç unsurun da Türkçe asıllı olabildiği görülmektedir. İdareci sınıfın alıntı morfolojik yapıları ne dereceye kadar kopyalayabileceğini ve dil kontağının sınırlarını göstermesi bakımından aşağıdaki örnek kayda değerdir.

*doldurma-ı kış-ı paşa*⁶³¹

Öte yandan Osmanlıların geliştirdiği yüksek dilde Farsça izâfetler yekpare bir birim olarak görüldüğünden bunlar sentaktik konum gereği hâl eki, iyelik eki, ilgi eki gibi çekim ekleriyle (*ending*) işaretlenebilmektedir. Ancak katılan unsurlar genelde Arapça ya da Farsça çokluk alameti ile işaretlenerek çoğul yapıldığından, Türkçe çokluk ekinin kullanımı yaygın değildir. Yine katılanların failiyet ya da mefuliyet durumları Arapça ve Farsça isticlak kurallarına göre belirlendiğinden, Türkçe yapım eklerinin kullanımı da söz konusu değildir. Bu kuralların haricinde gelişen ve bilhassa vekayinamelerde görülen melez yapılarda katılanlar kendi başına kural dışı morfolojik işaretler alırken, birbirine yine izâfet kesresiyle bağlanır. Aşağıda kaydedilen iki melez

⁶²⁹ Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *a.g.e.*, s. 346.

⁶³⁰ Birol Çetin, *a.g.e.*, s. 109.

⁶³¹ İdris Bostan, *Osmanlı Bahriye Teşkilâtı: XVII. yüzyılda Tersâne-i Âmire*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınevi, 1992, s. 105.

izâfet terkibi, normatif olarak sırasıyla *silk-i du‘â-gûyân* ve *nefy-i kethüdâhâ-yı bevvâbîn* şeklinde olmalıdır:

*bu esnâda dâ‘î-i kemine dahı **silk-i duacılarından** olmak tama‘ı ile*⁶³²

*ref‘-i vezâret-i ba‘zı vüzerâ ve **nefy-i kapu kethüdâları***⁶³³

⁶³² Tursun Bey, *a.g.e.*, ss. 203-204.

⁶³³ Çiçek, *a.g.t.*, s. 497.

2.3 İsimle Ad Nitelemesinde Melez Yapılar

“Melez izâfet terkihi” adlandırmasında kullanılan *melez* tabiri “melez kelime” (*hybrid word*) olarak kullanılan dilbilim teriminden ödünçlenerek uygulanmıştır. Hemen tüm dilbilimcilerin fikir birliği ettiği üzere melez kelime, bileşenleri birden fazla dilden gelen bir bileşik kelimedir.⁶³⁴ Dolayısıyla melez izâfet tabiriyle, iki veya daha fazla dilden farklı katılım oranlarıyla unsur (tamlayan, tamlanan, morfosentaktik işaret ve bağlayıcı unsur) alıntılanmak suretiyle oluşturulan bir sentagma kast edilmektedir.

Melez izâfet terkipleri Osmanlı Türkçesinden uzun zaman önce, muhtemelen Orta Farsçadan Yeni Farsçaya geçiş aşamasında ortaya çıktığından, bu tür yapıların büyük kısmını Osmanlı Türkçesi Farsçadan alıntılanmış olmalıdır. Ancak Osmanlı Devleti’nin 15. yüzyılda bir imparatorluğa dönüşmesi ve 16. yüzyıldan itibaren el-sine-i selâse çerçevesinde gelişen çokkültürlülüğün yaygınlaşması neticesinde payitahtta ve Bursa, Edirne gibi belli başlı şehirlerdeki kültürel çevrelerin zaman içinde bu yapıları üretir hâle geldiğini varsaymak mümkündür. Dolayısıyla Türkçe kaynaklı dilsel girişimler de bu süreçte devreye girmiş; bir yandan Farsça ve Arapçaya daha fazla nüfuz etme isteği, bir yandan da bu dillerin anadili olmamasından kaynaklanan bilgi eksikliği nedeniyle üç dilden unsurlar melezlenerek kullanılmıştır.

Arapçada istemi (*valence*) gereği mef’ûlüne harf-i cerle bağlanarak grup oluşturan fiiller, bu melez yapılara dair örnekler sunmaktadır. Bu tür fiiller, fiil alıntılanmanın zorluk seviyesi gereği Osmanlı Türkçesine doğal olarak mastar şekliyle alıntılanmıştır. İ’râb gereği sükûn üzere telaffuz edilmesi gereken bu eylem adları, umumiyetle yanlış analiz edilmek suretiyle Farsça izâfet kesresi almakta ve melez hâle getirilmektedir. Bu yapıları aslen *tâ’-i merbûte* (ٲ) ile sonlanan (Farsçadan dolayı ise *he* (ه)) eylem adlarının kurduğu yapılarda tespit ve teyit etmek daha kolaydır, zira bu gibi durumlarda üzerinde izâfet kesresi hemze (ة) şeklinde gösterilmektedir. Buna dair örneklerin başında “mukâbele-i bi’l-misl” ve “cezâ-yı bi’l-misl” yapıları gelmektedir.

⁶³⁴ Brown ve Miller, *a.g.e.*, s. 213; Crystal, *a.g.e.*, s. 232; Bussmann, *a.g.e.*, s. 523; Daniel Steible, *Concise Handbook of Linguistics*, Londra: Peter Owen, 1967, s. 59; Mario A. Pei ve Frank Gaynor, *A Dictionary of Linguistics*, Londra: Peter Owen, 1970, s. 93.

mukābele-i bi'l-misl yapılmayacağına dair olan mukarrerâtın⁶³⁵

mezbûr dahi mazhar-ı cezâ-yı bi'l-misl olup⁶³⁶

Bu tür yapıların günümüzde yaşayan en bilindik örneği ise, birçok yazarca kullanılan imlâsı (*emr-i bi'l-maruf ve nehy-i ani'l-münker*) melez bir nitelik gösteren الامر بالمعروف والنهي عن المنكر *el-emr bi'l-maruf ve'n-nehy ani'l-münker* 'iyiliği emredip kötülükten sakındırma' manasındaki dinî, ahlâkî ve hukukî tabirdir.⁶³⁷

Emr-i bi'l-mârûf ve nehy-i ani'l-münker'i ihmâl etmek güç⁶³⁸

"bu ümmetin en temel dinamiği ve başkalarını düşünmenin resmi adı "*emr-i bi'l-maruf ve nehy-i ani'l-münker*"dır"⁶³⁹

Bu Arapça yapının Farsça izâfet kurallarına tâbi kılınması muhtemelen bir yanlış analiz sonucunda gerçekleşmiş görünmektedir. Bu analizde mastar olan *emr* kelimesi tamlanan, harf-i cerle bağlanan nesne *bi'l-ma'rûf* ise yekpare tamlayan olarak düşünülmüş ve Farsça izâfet kesresi araya eklenerek tamlama kurulmuştur. Öte yandan Türkçenin fonotaktiğinin söz sonu /mr/ ünsüz yığılmasına izin vermemesi de izâfet kesresinin eklenmesini kolaylaştırmış görünmektedir. Dolayısıyla bu tip melez yapıların yaygınlaşarak üretici hâle gelebilmesi, fonolojik çevre ve yanlış analiz gibi etkenlerle tetiklenmektedir.

Bununla birlikte bu örnekler, söz konusu yapının bütün çevrelerde daima melez şekliyle kullanıldığı anlamına da gelmemektedir. Nitekim Arapçaya hâkim olup bu konuda hassasiyet gösteren son devir Osmanlı âlimlerinden bazılarının, bu yapıyı

⁶³⁵ BOA HR.SYS 2101/17 lef 1 5 Nisan 1331/1915; akt. *Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi I*, İstanbul: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2013, s. 181.

⁶³⁶ Mustafa Sâmî, Hüseyin Şâkir ve Mehmed Subhî, *Târih-i Sâmî ve Şâkir ve Subhî*, Kustantiniyyetul-Mahmiye: Dârü't-Tibâ'ati'l-Ma'mûre, 1198/1784, v69b; akt. Vak'anüvis Subhî Mehmet Efendi, *Subhî Tarihi: Sâmî ve Şâkir Tarihleri ile Birlikte (İnceleme ve Karşılaştırmalı Metin)*, Mesut Aydınar (haz.), İstanbul: Kitabevi, 2007, s. 265.

⁶³⁷ Bu tabirle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Çağrı, "Emir bi'l-Ma'rûf Nehiy ani'l-Münker", *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 11, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995, ss. 138-141.

⁶³⁸ Hüccetü'l-İslâm, Zeynü'd-Dîn İmâm Gazâlî, *İhyâu 'Ulûmi'd-Dîn Tercümesi*, Cilt 2- Rub'u'l-Âdât, 2. bs., Ahmet Serdaroğlu (terc.), İstanbul: Bedir Yayınevi, 1973, s. 584.

⁶³⁹ Nureddin Yıldız, *Yoldaki Notlar*, İstanbul: Tahlil Yayınları, 2017, s. 16.

Farsça izâfete ‘doğru’ şekliyle aktardığı da vâkidir. Benzer şekilde, yakın dönemde Arapçadan Türkçeye yapılan tercümelerde de düzeltmecilik kaygısıyla i‘râbın Latin harflerine doğru aktarıldığı görülmektedir.

İyiliği emredip kötülüğe karşı çıkmak (emr bi'l-ma'rûf nehy ani'l-münker)⁶⁴⁰

emr-i ma'rûf ve nehy-i münker dîn-i mübîninde bir kutb-ı a'zamdır⁶⁴¹

Harf-i cerle takdir edilebilecek durumdayken harf-i cerri açıkça gösterilerek izâfet vasfını kaybeden bazı yapıların da Farsça kaidelere göre izâfet şekline girmesi bu bağlamda melez bir yapı olarak değerlendirilebilir. Eski harfli metinler bu yapıların telaffuzuna dair bizlere her zaman katî bilgi vermese de Cumhuriyet devri âlimlerinin bazı kullanımları bunların melez olabileceğini göstermektedir.

“Birisi: Vahdaniyyet fîzzattır [...] İkincisi vahdaniyyeti fîssıfattır [...] Üçüncüsü de: Vahdaniyyeti filef'aldir”⁶⁴²

Bu konuda başka dikkat çekici bir örnek de, Arapçada muhtemelen fiil ve mef'ûl-i mutlakıyla bir arada kullanılan bir tabir iken Osmanlı Türkçesinde izâfet terkibine dönüşen ancak Arapça bazı hususiyetlerini koruyan bir yapı olan بذل مافي الوسع *bezl-i mâ-fi'l-vüs* ‘elinden geleni yapma’ tabiridir. Arapça metinlerde genellikle bu şekliyle bir fiil olarak görülen بذل مافي الوسع/وسعه ‘elinden geleni yaptı’ deyiimi, buradaki بذل *bezele* ‘yapmak, uygulamak, sarf etmek, feda etmek’ fiilinin muhtemelen isim olarak yorumlanması ve izâfet kesresi alması neticesinde Farsça izâfet terkihi hâline gelmiş, hatta *bezl-i mâ-fi'l-vüs* ‘et-’ şeklindeki birleşik fiile de kaynaklık etmiştir.

⁶⁴⁰ İmam Gazzâlî, *İhyâ*, İkinci Cilt (Âdetler (Rub'u'l-Âdât)), 3. bs., Mustafa Çağrı (çev.), İzmir: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2020, s. 441.

⁶⁴¹ İmâm Gazzâlî, *Mesîru Umûmi'l-Muvahhidîn Şerh u Terceme-i Kitâb-ı İhyâ Ulûmi'd-Dîn: İhyâ Tercüme ve Şerhi* (Çeviri Yazı-Tıpkıbasım), 6. Cilt, Yusuf Sıdkî el-Mardinî (terc. ve şerh), Mustafa Koç ve Eyüp Tanrıverdi (haz.), İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu, 2017, s. 360.

⁶⁴² Ömer Nasuhî Bilmen, *Mülehhas İlmi Tevhid Akaidi İslâmiye*, İstanbul: Ahmed Said Matbaası, 1962, s. 35. Öte yandan bu melez yapının “vahdaniyet-i ilâhiye” yahut benzeri bir sıfat tamlamasından analogi yoluyla üretilmiş olması da mümkündür.

bu husûsa **bezl-i mâ-fi'l-vüs** 'etmemek şân-ı saltanata şeyn verecek kusûr-ı himmetdendir (TC1, 131-132)

tarafeynin menâfi 'ini tervîce **bezl-i mâ-fi'l-vüs** 'eylemesi kendisine bu defa dahi müceddeden tenbîh olunmağla⁶⁴³

Melez izâfet terkiplerinin belgelendiği başka bir alan da tıp ıstılahatı olmuştur. Bunlara dair ilk örnek, yukarıda kaydedilen bir yapının tıp literatüründe kullanılan muadilidir. Fransızca *thérapie* 'tedavi, terapi' kelimesiyle teşkil edilen birleşik kelimelerin karşılığı olarak dönem lügatlerinin bazıları, Arapça kaidelere göre mef'ûlüne harf-i cerle bağlanan تدوى *tedâvî bi-* 'ile tedâvî' sabit boşluğuyla oluşturup teklif ettikleri terkibi Farsça izâfet terkibi gibi yorumlamaktadır. Hemze işareti nedeniyle he (ه) ile sonlanan kelimelerde olduğu gibi yâ (ي) ile sonlanan kelimelerde de tespit etmenin görece kolay olduğu bu yapıları bazı sözlükçüler kabul etmemekte; örneğin Şemseddin Sami gibi bazı yazarlar bu yapılarda yâ'yı daima hemzesiz kaydetmektedir. Yine de Şerefeddin Mağmûmî gibi doktor kökenli bazı lügat yazarlarının istikrarlı bir şekilde bu imlâda ısrar etmesi, dönem uzmanlarının en azından bir kısmının bu tür izâfetleri melez şekliyle telaffuzu tercih ettiği fikrini vermektedir.

Electrothérapie تدوى بالالكترىك⁶⁴⁴ tedâvî-yi bi'l-elektrik

Sérothérapie ou sérumthérapie, تدوى بالدم صافى, تدوى بالمصل, تدوى بالسروم⁶⁴⁵

tedâvî-yi bi'd-dem-i sâfî, tedâvî-yi bi'l-masl, tedâvî-yi bi's-serûm

⁶⁴³ "Rikâb-ı kamer-tâb-ı hümayûna İkinci Yozefo nâm hâlen Roma imparatorunun imzasıyla mümzâ bu def'a gelen namenin tercümesidir fi 5 Ra 1195 (1 Mart 1781)", BOA A.DVNSNMH.d 9, s. 122; akt. Harun Baştürk, *9 Numaralı Nâme-i Hümayûn Defterinin Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi (s.116-237) (H.1186-1218/M.1772-1803)*, Kilis: Kilis 7 Aralık Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016, s. 34. Yazarın eksik ve hatalı okumaları tashih ve tamir edilmiştir.

⁶⁴⁴ Şerefeddin Mağmûmî, *Kâmûs-ı Tıbbî/Dictionnaire Encyclopédique Médical*, Kahire: Osmanlı Matbaası, 1328/1910, s. 439.

⁶⁴⁵ Tıngır ve Sinapian, *a.g.e.*, s. 418.

Melez izâfet terkiplerinin yine bilim dilinde kullanımına dair hipotez kabîlinden bir örnek ise, dönemin ıstılahat lügatlerinde telaffuzların gösterilmemesine rağmen Osmanlıların Arapça asıllı kelimelerle birlikte daha ziyade Farsça sentaksı tercih etmesi nedeniyle kısmen Farsça bağlama unsurlarıyla işaretlendiği varsayılan yapılardır. Arapça zincirli izâfet yapılarında olduğu düşünülen bu olgu, bunların Farsça kaidelere göre yorumlanması neticesinde meydana gelmektedir. İzâfet katılanlarından harf-i tarifle işaretlenmeyen ikisi (yani ilk iki unsur) arasındaki i‘râbın düşürülerek Farsça izâfet kesresi eklenmesi suretiyle gerçekleşen bu dil tezahüründe esas tetikleyici sebep, Türkler için Arapça i‘râb yerine Farsça izâfet kesresinin daha kolay olmasıdır. Dönemin ıstılahat lügatlerinden tespit edilen aşağıdaki iki örnek, Arapçaya kıyasla Farsçanın Osmanlı Türkçesi sentaksına tesir kabiliyetini göstermesi bakımından da kayda değer yapılardır.

⁶⁴⁶: التصاق مشط القدم *ankylopodie*

iltisâk-ı muştı’l-kadem

⁶⁴⁷: علم تحضير الادويه *pharmacopée*

ilm-i tahzîru’l-edviye

⁶⁴⁶ Nysten, *a.g.e.*, s. 46; *Osmanlıca Tıp Terimleri Sözlüğü*, Ekrem Kadri Unat, Ekmeleddin İhsanoğlu, Suat Vural (haz.), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2004, s. 17.

⁶⁴⁷ Pierre H. Nysten, *Lügât-ı Tıbbiye (Dictionnaire des sciences médicales)*, İstanbul: Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne Matbaası, 1290/1873, s. 465; Pierre H. Nysten, *Fransızcadan Türkçeye Lügât-ı Tıp (Dictionnaire medical français-turc)*, İstanbul: Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmâniyye, 1318/1900, s. 897.

3. BÖLÜM: Osmanlı Türkçesinde Sıfatla Ad Nitelemesi

3.1 Sıfata Genel Bakış

Sıfatlar, varlığı ve hakikati tarif ve tasvir etmemizde temel rol oynamaktadır. Nesneleri nitelemekte ve belirtmektedir. Göreli pekiştirme derecelerinde konumlandırılabilmekte ve nesnelerin niteliklerine dair kıyaslamaya imkân sağlamaktadır. Ancak sıfatların ne olup olmadıkları, sınırları ve hangi gramer kategorisine ait oldukları gramerciler ve dilbilimciler arasında tartışma konusudur. Bazı gramerciler, sıfatların isimlerden farklı ve müstakil bir sınıf teşkil edip etmediği konusunda bile hemfikir değildir. Bu kelime türünün alt sınıflarına dair tasnifler de farklı dillere ve gramercilere göre değişkenlik göstermektedir.

Çalışmanın bu kısmı, bu konuya dair genel bir bakış açısı sunabilmek üzere Türkiye Türkçesi ve Batı dillerine dair gramer çalışmalarının sıfatları ele alan bahisleri incelemekte ve bir literatür taraması ortaya koymaktadır. Hemen her gramer kitabı sıfatları ele almakla birlikte, bu çalışmanın amacı ve konusuna uygun olarak seçilen eserler belirli sayıyla sınırlandırılmıştır. Bu kapsamda önce yerli ve yabancı gramercilerin Türkiye Türkçesine dair kaleme aldığı eserler incelenmekte; sıfatın tanımı ve sınırlarına dair farklı görüşler özetlenmektedir. Ardından sıfatın diğer kelime sınıflarından farkına dair tartışmalar ana hatlarıyla sunulmakta ve çeşitli gramercilerin sıfat tasnifleri ele alınmaktadır. İkinci olarak, diller yalıtık varlıklar olmadığından ve çağdaş dilbiliminin sunduğu bakış açısından faydalanmak elzem olduğundan, başta Fransızca ve İngilizce olmak üzere yabancı dillere dair gramer çalışmaları da incelenmektedir. İncelenen tüm bu eserlerin çoğunun sıfatların ayrı ancak bağımlı bir sınıf teşkil ettiği fikri üzerinden hareket ettiği ve sıfatları buna göre tasnif ettikleri görülmektedir.

Aristoteles'in tasnifine dayalı olup Arap gramerciliği üzerinden Osmanlı devrine tevarüs eden geleneği⁶⁴⁸ takip eden Ergin, anlam veya görev bakımından üç tür kelimenin varlığından bahsederek bunları isim, fiil ve edat olarak sıralamaktadır.

⁶⁴⁸ Aristoteles tasnifinin Arap geleneğine aktarımı hakkında daha fazla bilgi için bkz. İbrahim Medkûr, "Aristo Mantığı ve Arap Grameri", (Büyüamin Aydın ve Yunus Emre Akbay terc.), *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Yıl: 2014/1, Sayı: 32, ss. 190-192.

Bunlar arasında nesneleri karşılayan kelimeler olarak tanımladığı isimler; isim, sıfat, zamir ve zarf kategorilerini içermektedir. Bunlardan sıfatlar, nesneleri vasıflandırmak ya da belirtmek suretiyle karşılayan kelimelerdir. Bir isim karşıladığı varlığın tek bir vasfı değil, birçok veçhesini ifade ederken, sıfatlar ise tek cepheli bir ifadeye sahiptir. Dolayısıyla ismin ifade ettiği nesne, müstakil hüviyeti olan, varlığı kendisi ile kaim olan bir varlıktır. Bu sebeple her sıfat isim olarak kullanılırken, her isim sıfat olarak kullanılamamaktadır.⁶⁴⁹

Gencan ise sıfatı fonksiyonel açıdan ele almakta ve varlıkları niteleyen ya da belirten kelimeler olarak tanımlamaktadır. Bununla birlikte sıfatların ihtiyarî bir unsur olduğunu kaydetmektedir. Yani sıfatlar, isimlerle fiiller gibi cümlenin aslî ögesi değildir; cümleden çıkarıldıklarında cümle bozulmaz. Bu bakımdan esas vazifeleri, cümledeki isimleri çeşitli yönlerden tamlamaktır.⁶⁵⁰ Benzer şekilde hem Sander, hem Ediskun yaklaşık bir tanımla sıfatların niteleme ya da belirtme fonksiyonlarını vurgulamaktadır.⁶⁵¹ Vasıflama ve belirtme fonksiyonlarına dayalı bir tarif ortaya koyan Banguoğlu ayrıca sıfatların bağımsız olmayıp ancak varlıklara bağlı kavramlar olduğuna dikkat çekmektedir.⁶⁵² Kelime türlerine dair tasniflerinde Göksel ve Kerslake, Türkçede bir kelimenin şu kategorilerden birine ait olabileceğini öne sürmektedir: İsim soylu (nominal), fiil, sonçekim edatı, bağlaç veya söylem bağlacı, ünlem. Bunlardan isim soylu (*nominal*) grubu ise dört kelime kategorisi içermektedir: İsim, zamir, sıfat ve zarf. Bunlardan biri olan sıfat, bir ismin gösterdiği varlığa bir özellik, nitelik ya da durum atfeden kelimelerdir. Türkçede sıfatlar, zarflarla nitelenebilir. *Daha* ve *en* niteleyenlerinin eklenmesi suretiyle üstünlük ya da enüstünlük biçimlerinde ifade edilebilirler.⁶⁵³

Zeynep Korkmaz'ın kelimeleri tasnifi de anlam ve yapı bakımından olmak üzere iki boyuttadır. Yapı bakımından kelimeler basit, birleşik ve türemiş olarak üçe ayrılmaktadır. Anlam bakımından ise (i) yalnız başlarına anlam taşıyan *anlamlı*

⁶⁴⁹ Muharrem Ergin, *Türk Dilbilgisi*, İstanbul: Bayrak Basım Yayım Tanıtım, 2009, ss. 216-217 ve 244-245.

⁶⁵⁰ Tahir Nejat Gencan, *Dilbilgisi: Lise I. II. III.*, İstanbul: Kanaat Yayınları, 1974, s. 92.

⁶⁵¹ Haydar Ediskun, *Türk Dil Bilgisi: Sesbilgisi-Biçimbilgisi-Cümlebilgisi*, 6. Basım, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1999, s. 132; Mithat Sadullah Sander, *Türkçe Dilbilgisi Dersleri: Lise I. II. III.*, Üçüncü Basılış, İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 1961, s. 35.

⁶⁵² Tahsin Banguoğlu, *Türkçenin Grameri*, 3. bs., Ankara: Türk Tarih Kurumu Basım Evi, 1990, s. 341.

⁶⁵³ Aslı Göksel ve Celia Kerslake, *Turkish: A Comprehensive Grammar*, Routledge: Londra-New York, 2005, ss. 49-50.

kelimeler (asıl kelimeler), (ii) ancak eklendikleri kelime veya kelime grupları ve fonksiyon bakımından tâbi oldukları başka kelimeler yardımıyla anlam kazanan, cümle içinde geçici gramer vazifeleri üstlenen *görevli kelimeler* (yardımcı kelimeler) ve (iii) bir yönüyle özel anlam taşıyan, dolayısıyla çekim ve yapıma girebilen, ancak diğer yönleri bakımından aynı zamanda görevli kelimeler olan *anlamlı-görevli kelimeler* olmak üzere üçe ayrılırlar. Bu sınıflardan ilki olan anlamlı (asıl) kelimeler (a) isimler ve isim soylu kelimeler ve (b) fiiller ve fiil soylu kelimeler olmak üzere iki alt sınıfa münkasım olup sıfatlar adlar, zamirler ve zarflarla birlikte bunlardan ilk sınıfa dâhildir. Sıfatlar, adlardan önce gelerek onları niteleyen, nasıl olduklarını gösteren veya çeşitli yönlerden belirten sözlerdir. Ergin gibi Korkmaz da sıfatların esasen tâbi bir unsur olduğu ve tek başına yalın bir kavram olmaktan öteye geçemeyeceğini vurgulamakta ve iyelik, çokluk ve ad çekimi eklerini almadıklarını kaydetmektedir. Böylelikle daha ziyade Türk diline münhasır bir tanımlama yapmaktadır.⁶⁵⁴

Erken Cumhuriyet devri gramercilerinden Ahmet Cevat Emre ise kelimeleri anlam, yapılış ve sözdizimi bakımından üç farklı seviyede tasnif eder. Yapılış bakımından kelimeler (i) birleşik kelimeler ve (ii) türeme kelimeler olarak iki sınıftır. Sözdizimi bakımından kelimeleri yüklem, özne, nesne ve tümleç şeklinde dört gruba ayıran yazar, bunların işleyişini ad öbekleri ve fiil öbekleri olmak üzere iki farklı boyutta ortaya koymaktadır. Anlam bakımından ise kelimeler, yazara göre (i) ünlemler, (ii) yansımalar, (iii) isimler, (iv) isimliler, (v) fiiller ve (vi) fiilsiler olmak üzere altı sınıfa ayrılmaktadır. Bunlardan isim sınıfına dâhil olan sıfatlar, müstakil bir sınıf teşkil etmemektedir. Zira sıfat adı verilen kelimeler temelde ortak isimlerden başka bir şey değildir: Mana bakımından ikisinin niteliği bir olup ikisi de bir benzerliğin zihinde ifade ettiği kavramı anlatmaktadır. İsim ve sıfat denilen, zihinde bir benzerlik imgesi oluşturan kelimelerin zihinsel niteliği bir ise de uyandırdıkları imgeler birbirinden farklıdır: İsimlerin ifade ettiği imgede birkaç vasıf bulunabildiği hâlde sıfatlar tek vasıflı bir imge belirtmektedir. Bu nedenle vasıflandırma görevini hemen bütün ortak isimler görebilmektedir. Nitekim sıfatlar bir isme tâbi olmadığı zaman, bir kavram olarak tasavvur edilmektedir. Dolayısıyla yazar, sıfatlara dair derinlemesine bir tasnife girmemekte, yalnızca yapısal tasniflerin altında ilgili yerlerde sıfatlardan

⁶⁵⁴ Zeynep Korkmaz, *Türkiye Türkçesi Grameri: Şekil Bilgisi*, s. 333.

bahsetmektedir. Mesela birleşik kelimeler bahsinde açtığı “+li yapıli bileşikler” başlığı altında birleşik sıfatları, “isimden yeni morfeimler türeten isimler” başlığı altında ise isimden türeyen sıfatları incelemektedir.⁶⁵⁵

İsim kategorisiyle ayırımının ortaya konularak sınırlarının çizilmesi, sıfatın tanımı için en mühim kıstaslardan olduğu için bazı gramerciler bu sınırları netleştirmeye çalışmışlardır. Korkmaz bu iki kategorinin kullanılış biçimlerine yani fonksiyonlarına bakarak bir ayırma gitmekte; isimlerin somut veya soyut bir nesneye ad olmalarına ve kendi başlarına bir varlığı, bir nesneyi karşılamasının aksine, sıfatların kendi başlarına bir varlığı temsil edemediğini dolayısıyla bir varlığın adı olamayacağını kaydetmektedir.⁶⁵⁶ Ergin, sıfatların ayırt edici bir özelliğı olarak, daima çekimsiz oldukları ve tamlananla uyuma girmediklerini kaydetmektedir.⁶⁵⁷ Sıfat ile isim arasındaki ayırım çizgisinin çok ince olduğuna dikkat çeken Lewis de kendisinden sonra çokluk, hâl ve şahıs ekleri ya da kendisinden önce belirsizlik artikeli *birin* getirilme imkânını ismin kıstası olarak ele almaktadır.⁶⁵⁸ Sıfatın diğeri isim soylu kelimelerden tefriki hususunda ise Göksel ve Kerslake, esasen sıfat olarak karşımıza çıkan birçok sözlük maddesinin isim olarak da görülebildiğini kaydetmektedir. Bu maddeler gerektiğinde çokluk, iyelik ve hâl ekleri alabilmekte ya da zarf görevi görebilmektedir. Birçok madde, bu kategorilerin birden fazlasına ait tipik fonksiyonlara sahiptir. Ancak bu gibi durumların neredeyse tamamında fonksiyonlardan biri, o maddenin esas kullanımında hâkim konumdadır. İşte kelime türünü ayırt etmede temel kıstas, yazarlara göre bu aslı fonksiyondur. Öte yandan diğeri iki tür olan belirleyiciler ve sayılar, fonksiyonel bakımdan sıfat kategorisiyle ilişkili olmakla birlikte, niteleme sıfatları gibi bir sıfat türü olarak tasnif edilmemektedir.⁶⁵⁹

Sıfatların hangi sınıflara ayrıldığı meselesinde ise Türk gramercilerin çoğunun benzer bir tasnifi takip ettiğı görülmektedir. Ergin’e göre sıfat türleri, sıfatların birlikte kullanıldığı isimleri tavsif edişine göre ikiye ayrılmaktadır: Varlığın iç, kendi bünyesinde olan vasıflarını ifade eden sıfatlara vasıflandırma sıfatları; varlığın kendi

⁶⁵⁵ Ahmet Cevat Emre, *Türk Dilbilgisi, Türkçenin Bugünkü ve Geçmişteki Gelişimleri Üzerine Gramer Denemesi*, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1945, ss. 19-46, 113-114 ve 138.

⁶⁵⁶ Korkmaz, *a.g.e.*, s. 333.

⁶⁵⁷ Ergin, *a.g.e.*, s. 246.

⁶⁵⁸ Geoffrey Lewis, *Turkish Grammar*, Oxford University Press, 2000, s. 50.

⁶⁵⁹ Göksel ve Kerslake, *a.g.e.*, s. 49.

bünyesine bağlı olmayan vasıflarını (yer, sayı ve diğer dış durumlar) ifade eden sıfatlara da belirtme sıfatları adını vermektedir. Nesnelerin ne kadar vasfı (renk, yapı, biçim, boy, ağırlık vs.) varsa o kadar vasıflandırma sıfatı vardır. Yazara göre bunları daha alt kategorilere ayırmak gramer bakımından faydalı olmayacaktır. Yine de anlam olarak bunların a) nesnenin nesne vasfını ifade edenler ve b) nesnenin hareket vasfını ifade edenler olmak üzere iki kategoride ele alınabileceğini ifade etmektedir. Belirtme sıfatlarını ise a) işaret sıfatları, b) sayı sıfatları, c) soru sıfatları ve d) belirsizlik sıfatları olarak dörde ayırmakta; bunlardan ikinci kategori olan sayı sıfatlarını da (i) asıl sayı sıfatları, (ii) sıra sayı sıfatları, (iii) üleştirme sayı sıfatları, (iv) kesir sayı sıfatları ve (v) topluluk sayı sıfatları olmak üzere beşe taksim etmektedir.⁶⁶⁰

Gencan da Ergin'e benzer bir tasnife giderek sıfatları niteleme sıfatları ve belirtme sıfatları olmak üzere ikiye ayırmakta, belirtme sıfatlarını da yine dört alt kategoride ele almaktadır. Ancak Ergin'den farklı olarak yazar, sayı sıfatları altında topluluk sayı sıfatları şeklinde bir kategoriden bahsetmemektedir. Soru sıfatları bahsinde bunların hem niteleme, hem de belirtme sıfatlarıyla ilgili olduğunu kaydetmekte; ancak daha fazla yoruma girmemektedir. Tasnifinin sonunda "unvan sıfatı" adlı ayrı bir başlık açmakta ve bunu niteleme sıfatı kategorisine dâhil etmektedir. Bazıları isimden sonra gelen bu sıfatlar, insanların rütbe, derece, memuriyet ve sosyal seviyelerine göre adlarına takılan saygı ve tanıtma sözleridir.⁶⁶¹

Ediskun da sıfatları anlam bakımından niteleme sıfatları ve belirtme sıfatları olarak ikiye ayırmakta, sonrasında belirtme sıfatlarını dörde ayıran geleneksel tasnifi izlemektedir. Bu hususta diğer yazarlardan farklı olarak, belgisiz sıfat olarak kabul edilegelen *bire* dair uzun bir bahis açmakta ve ikinci bir sıfat getirildiğinde *bir* sıfatının yeri meselesini detayıyla ele almaktadır. Yazarın sıfatları yapı bakımından tasnifi ise oldukça mufassal olup büyük oranda morfem ve leksem, kısmen de semantik temellidir. Buna göre sıfatlar yapı bakımından kök (basit) sıfatlar, türemiş sıfatlar ve birleşik sıfatlar olarak üçe ayrılmaktadır. Kök sıfatlar, anlam veya yapı bakımından daha fazla unsura parçalanamayan bir ya da birkaç heceli sıfatlardır. Türemiş sıfatlar, isim veya fiillerin kök ve gövdelerine yapım ekleri eklemek suretiyle teşkil olunan sıfatlardır. İsimden türetilen sıfatlar ve fiilden türetilen sıfatlar olmak üzere iki başlıkta

⁶⁶⁰ Ergin, *a.g.e.*, ss. 246-257.

⁶⁶¹ Gencan, *a.g.e.*, ss. 92-98.

ele alınan bu kategorideki tasnif, esasen morfemlere ve kazandırdıkları manalara göre ilerlemektedir. Üçüncü ve son kategori olan birleşik sıfatlar ise birden çok kelimenin arasına bağlaç giremeyecek şekilde birleşip kaynaşarak yeni anlam kazanmasıyla teşkil edilmektedir. Birleşik sıfatlar iki türlü olup bunlardan ilki olan anlamca kaynaşmış birleşik sıfatlar, kalıplaşmış ifadeler olup unsurlarının türü ve aralarındaki sentaktik ilişkiye göre altı farklı sınıfta ele alınmaktadır. İkinci tür birleşik sıfat ise kurallı birleşik sıfat olup bunlar yapım ekleri, çekim ekleri ve tekrar olmak üzere üç farklı yolla teşkil edilebilmektedir.⁶⁶²

Sander de niteleme sıfatları ve belirtme sıfatları şeklindeki tasniften yola çıkmakta ve birçok gramerci gibi o da belirtme sıfatlarını dörde ayırmaktadır. Ancak yazar diğerlerinden iki hususta farklılaşmaktadır: İlk olarak yapı bakımından sıfat tasnifini yalnızca niteleme sıfatlarına uygulamakta, yani niteleme sıfatlarını (i) basit, (ii) türeme ve (iii) birleşik olarak üçe taksim etmektedir. Ancak Sander’i asıl farklı kılan, eserinin son bölümünde Farsça ve Arapça gramer kaidelerine yer vermesi ve bu iki dilde sıfatlara dair bir tasnife girişmesidir. Buna göre Farsça sıfatlar başlıca iki büyük kısma ayrılmaktadır. Bunlardan ilki olan aslî sıfatlar, sonradan sıfat niteliği kazanmayan kelimeler olup *nev*, *bâlâ*, *nîk*, *dûr* gibi sıfatlarla örneklenmektedir. İkinci kısım olan kaide ile yapılanlar, isimlerden yapılan sıfatlar ve fiillerden yapılan sıfatlar olmak üzere iki türdür. İsimlerden yapılan sıfatlar, sıfat edatlarıyla ve iki şekilde teşkil edilmektedir: (i) *nâ*, *bî*, *hem* ve *ber* gibi edatları kelimelerin başına getirmek suretiyle ve (ii) *-âne*, *-î*, *-în*, *-dâr*, *-mend*, *-vâr*, *-nâk*, *-ver*, *-veş*, *-âsâ* gibi ekleri kelimelerin sonuna getirmek suretiyle. Fiillerden yapılan sıfatlar ise fiil köklerine *-â*, *-e*, *-ân*, *-âr*, *-ende*, *-gâr* gibi ekleri getirmek suretiyle teşkil edilir. Son olarak yazar, vâsf-ı terkibî adı da verilen üçüncü bir kategoriden yani bileşik sıfatlardan bahsederek örnekler vermekte, böylelikle Türkçe niteleme sıfatlarına uyguladığı yapısal tasnifi Farsça sıfatlara da uygulamaktadır. Arapçaya ayırdığı kısımda ise yazar, Arapça isim niteleme kurallarını kısaca izah etmektedir. Bu kapsamda bir tasnife girmeden, Arapça isim tamlamalarının iki Arapça ismin harf-i tarif ile bağlanması suretiyle yapıldığını, Arapça sıfat tamlamalarının da birincisi isim, ikincisi sıfat olan iki Arapça kelimenin

⁶⁶² Ediskun, *a.g.e.*, s. 133-155.

birbirine bağlanması suretiyle yapıldığını kaydetmekte ve her iki kategoriye dair bazı örnekler vermektedir.⁶⁶³

Banguoğlu da sıfatlara dair niteleme-belirtme şeklindeki ikili tasnifi takip etmekte ve Ergin gibi belirtme sıfatlarını beşe ayırmaktadır. Ancak derecelendirmeyi sıfatlarda görelî bir konumlandırma olarak ele alan diğêr gramercilerden farklı olarak yazar, derecelendirmeyi niteleme sıfatlarında bir tasnif boyutu olarak görmektedir. Buna göre vasfın kastedilen yoğunluğu niteleme (vasıflama) sıfatlarında dereceyi belirtirken, belirtme sıfatlarında ise derecelenme yoktur. Dolayısıyla niteleme sıfatları karşılaştırma, berkitme ve küçültme sıfatları olarak üçe ayrılabilir. Bunlardan ilki olan karşılaştırma sıfatları, vasfın yoğunluğunu nisbî derecelerle göstermekte olup eşitlik derecesi (*equatif*), artıklık derecesi (*comparatif*) ve üstünlük derecesi (*superlatif*) olmak üzere üç derecesi vardır. İkinci tür olan berkitme sıfatları en çok hece tekrarı veya ikileme yoluyla teşkil edilmektedir. Küçültme sıfatları ise niteleme sıfatlarına -*cik*, -*cek* ekleri getirmek suretiyle yapılmaktadır.⁶⁶⁴

Korkmaz, diğêr gramercilerin işleve ve yapıya göre yaptıkları tasnif türlerini kabul ederek bunları daha da genişletmektedir. İşlevlerine göre sıfatları o da niteleme ve belirtme sıfatları olarak ikiye ayırırken, belirtme sıfatlarını diğêr gramerciler gibi dört bölümde ele almakta, niteleme sıfatlarını ise büyük oranda anlam, kısmen de yapı bakımından on beş alt sınıfta incelemektedir. Korkmaz'ın tasnifinde sıfatlar yapılarına göre (i) basit sıfatlar, (ii) türemiş sıfatlar, (iii) birleşik sıfatlar, (iv) pekiştirme sıfatları ve (v) kelime gruplarından oluşan sıfatlar olarak beşe ayrılmaktadır. Yazarın burada ortaya koyduğu farklılıklar bilhassa şu üç hususta görölmektedir: Türemiş sıfatlara dair doğâl olarak morfolojik temelli yaptığı tasnifte, fiilden türeyen sıfatları geçici ve kalıcı sıfatlar olarak ikiye ayırmaktadır. İkincisi, Banguoğlu ve başka bazı gramercilerden farklı olarak pekiştirmeyi hem bir işlev, hem de bir türetme şekli olarak görmektedir. Son olarak kelime gruplarından oluşan sıfatlar bahsinde, dokuz farklı kelime grubu türüne göre derinlemesine bir tahlile girmektedir.

Bununla birlikte yazar, üçüncü bir seviye olan kökeni de sıfat tasnifine dâhil etmektedir. Buna göre sıfatları (i) Türkçe kökenli sıfatlar, (ii) yabancı kökenli sıfatlar

⁶⁶³ Sander, *a.g.e.*, ss. 52-57 ve 179-188.

⁶⁶⁴ Tahsin Banguoğlu, *Türkçenin Grameri*, 3. bs., Ankara: Türk Tarih Kurumu Basım Evi, 1990, ss. 345-356.

ve (iii) karışık kökenli sıfatlar olarak sınıflandırmak mümkündür. Türkçe kökenli sıfatların bir kısmı doğrudan doğruya kök olmakla birlikte türemiş veya birleşik olanları da vardır. Yabancı kökenli sıfatlar ya tarihî devirlerdeki kültür ilişkilerinin ve ortak İslam medeniyetinin bir sonucu olarak Farsça ve Arapçadan ya da günümüze kadar süregelen çeşitli ilişki ve etkilerle başta Fransızca olmak üzere çeşitli Batı dillerinden Türkçeye alıntılanan sıfatlardır. Karışık kökenli sıfatlar ise umumiyetle Arapça bir isimle Farsça bir ekin ya da Farsça bir ekle Arapça bir ismin terkiibinden, yahut da Farsça ve Arapça isimlere Türkçe bir sıfat türetme ekinin getirilmesiyle teşkil edilmektedir.⁶⁶⁵

Sentaktik seviyede Göksel ve Kerslake, sıfatları daha üst bir kategori olan vâsıfların (*adjectivals*) bir parçası olarak ele almaktadır. Vâsıflar varlıklara atfedilen nitelikleri ifade eden kelime ya da kelime gruplarıdır. Başka dillerde olduğu gibi Türkçede de vâsıflar niteleyici olarak, yani bir kelime grubunun tamlayanı olarak, ya da yüklem olarak bağlayıcı bir cümleinin özne tamlayıcısı ya da küçük cümle olarak kullanılabilirler. Vâsıflar basit ve mürekkep vâsıflar olarak ikiye ayrılmaktadır. Basit vâsıflar tek kelimededen oluşmakta olup bunlar ayrıca sıfat olarak da adlandırılmaktadır. Sıfatlar ise biçim bakımından üretken yapım eki içerip içermemesine göre kendi içinde iki alt sınıfa ayrılmaktadır. Bunlardan ilki, başta +CA, +CI, +II, +III, +sAI ve +sIZ ekleri olmak üzere üretken bir ek vasıtasıyla türetilen; başka bir kelime sınıfından başka bir öge ile öngörülebilir bir semantik ilişkisi olan üretken sıfatlardır. İkincisi ise üretken olmayan sıfatlar olup bunlar, temel olarak ilk hecenin tekrarı yoluyla üretilen pekiştirme biçimleridir.

İkinci vâsıf kategorisi olan mürekkep vâsıflar ise +II veya +ki gibi eklerle işaretlenmiş kelime gruplarından oluşan yapılardan, cümle benzeri bir yapıya sahip ilgi cümlelerine kadar uzanan bir değişkenlik göstermektedir. Yazarlar bu yapıları on farklı sınıfta ele almaktadır: (i) sıfat+isim grubu, (ii) lokatif işaretli kelime grubu, (iii) ablatif işaretli kelime grubu, (iv) -II ekiyle işaretli kelime grubu, (v) -III ekiyle işaretli kelime grubu, (vi) lokatif işaretli kelime grubu+-ki, (vii) zaman zarfı+-ki grubu, (viii) isim tamlaması+diye grubu, (ix) ilgi cümlesi ve (x) kesik ilgi cümlesi.⁶⁶⁶

⁶⁶⁵ Korkmaz, *a.g.e.*, s. 337-395.

⁶⁶⁶ Göksel ve Kerslake, *a.g.e.*, ss. 170-188.

Bu kısmın devamında ise İngiliz ve Fransız dillerine dair başlıca gramerlerin sıfat tanımı ve tasnifleri, yazarlar bağlamında ayrı ayrı ele alınmaktadır. Türkçeye ilâveten bu yabancı gramerlerin de incelemeye dâhil edilmesi, sıfatlar temelinde mukayeseli bir bakış açısı sağlayacak, böylelikle bu çalışmada önerilecek tasnifin şekillenmesine de katkıda bulunacaktır. Erken döneme mensup İngiliz dili gramercilerinden Jespersen, kelimeleri isim, sıfat, fiil, zamir ve parçacık olmak üzere beş kategoride ele almaktadır. Bunlardan sıfatlar, isimleri nicelik ve nitelik bakımından tavsif eden kelimelerdir. Sıfata ihtiyaç duyulma nedeni, isimlerin karşıladığı “şeyler”in, bizzat ismin kendisinde gösterilemeyen bazı niteliklerle muttasıf olmasıdır. Buna karşın bir niteleme sıfatı, birçok nesneye atfedilebilecek olan belirli tek bir niteliği seçip ayırmamızı sağlayabilmektedir. Jespersen’in bu meseleye getirdiği orijinallik, kelimelerin tasnifine dair önerdiği, genelden özele doğru giden üç dereceli hiyerarşik ilişki modeli olup niteleme ilişkilerini bu veçheden ele almasıdır. Bu model, bir araya getirilen kelimeler arasındaki karşılıklı ilişkilere dair olup yalnızca tek tek kelimelere değil, kelime gruplarına da uygulanabilmektedir. Buna göre bir isim öbeğinde her kelimenin aynı düzeyde olmadığı açıktır. Bunlardan biri en önemli unsur olup diğerleri ya bu unsuru ya da birbirini nitelemektedir. Dolayısıyla bu hiyerarşide birincil, ikincil ve üçüncül olmak üzere üç dereceden (*rank*) söz etmek mümkündür. Bu hiyerarşide sıfatlar, yalnızca bir canlıyı ya da bir soyut kavramı ifade ettiği yani isimleştiği zaman birincil konumda kullanılmaktadır. Sıfatlar ikincil seviyede kullanıldığında doğrudan bir kelimeyi ya da isim öbeğini niteleyebilmektedir. Üçüncül seviyede ise sıfatların kullanımı, yalnızca bugün standart olmayan bazı biçimlerde görülmektedir.⁶⁶⁷

Dilbilimsel bir kategori olarak sıfatın diğer kategorilerle geçişkenliğine dikkat çeken Zandvoort, sıfatın bir taraftan isim ve zamirlerle, diğer taraftan zarflarla hem ilişkili olup bir yandan da bunlardan ayırt edilmesi gereken bir kategori olduğunu vurgulamaktadır. Buna göre sıfatlar, çoğul ve ilgi biçimlerini teşkil etmede kullanılan +s sonekini almamaları bakımından biçimsel olarak isimlerden farklıdır. Yine isimlerden farklı olarak sıfatlar, mukayeseli üstünlük ve enüstünlük derecelerini teşkil etmek üzere +*er* ve +*est* soneklerini ya da derecelendirme zarfları olan *more* ve *most* zarflarını alabilmektedir. Öte yandan sıfatlar kısmî dönüşüm (*partial conversion*)

⁶⁶⁷ Otto Jespersen, *Essentials of English Grammar*, Londra: Routledge, 2006, ss. 38-58.

olarak bilinen süreç yoluyla isim hâline de girebilmekte, böylelikle isim türünün özelliklerini de kazanarak aynı anda hem isim hem sıfat türünün özelliklerini haiz olmaktadır. Yazar, niteleme sıfatı (*attributive adjective*) ve yüklemisel sıfat (*predicative adjective*) olmak üzere iki tür sıfattan bahsetmekte, ancak bunlara dair tafsilatlı bir tarife girmemektedir.⁶⁶⁸

Sıfatların tarif ve tasnifine dair kapsamlı bir çerçeve sunan Quirk v.d. ise yalıtık hâlde bir kelimeye bakarak sıfat olup olmadığını söylemenin zor olduğunu, zira kelimenin morfolojisinin sentaktik vazifesiyle her zaman aynı olmadığını vurgulamaktadır. Bir kelimeyi çekimlenme kabiliyetine göre sıfat olarak teşhis etmek de yanıltıcı olabilir. Her ne kadar birçok sıfat mukayeseli üstünlük ve enüstünlük (*ism-i tafdil*) derecesine göre çekimlense de İngilizcede yaygın kullanılan sıfatlardan birçoğunun tanımlayıcı bir şekli yoktur. Buna binaen yazarlar, sıfatları diğer kelime türlerinden ayırt etmek üzere dört kriter önermektedir: (a) Birinci olarak sıfatlar, serbest bir şekilde niteleme fonksiyonu görebilmekte; yani bir isimden önce gelip onu niteleyebilmekte, bir belirleyici (harf-i tarifsiz durum da dâhil) ile bir isim öbeğinin tamlananı arasına girebilmektedir. (b) İkinci olarak sıfatlar, serbest bir şekilde yüklem vazifesi görebilmekte; yani özne tamamlayıcı ya da nesne tamamlayıcı görevi alabilmektedir. (c) Üçüncü olarak sıfatlar, bir pekiştirici kelimeyle nitelenebilmektedir. (d) Son olarak da sıfatlar, çekim ekleri yahut ön niteleyiciler yoluyla mukayeseli üstünlük ve enüstünlük derecelerini alabilmektedir. Yazarlar, niteleme gücüne göre sıfatları, daha fazla niteleme gücüne sahip ana sıfatlar (*central adjectives*) ve nispeten daha zayıf olan yan sıfatlar (*peripheral adjectives*) olarak ikiye ayırmaktadır. Buna göre bu kıstasların hepsini birden karşılayan kelimeler genellikle ana sıfat olurken, (a) ve (b) kıstaslarından birini sağlayanlar yan sıfat olarak tasnif edilmektedir. Zarflar (a) ve (b) kıstaslarının her ikisini de, isimler ise (b), (c) ve (d) kıstaslarının üçünü de sağlayamamaktadır.

İsim-sıfat ayrımı hususunda yazarlar, homomorfların yani hem isim hem sıfat vazifesi gören ve dönüşüm ilişkisiyle birbirine bağlı olan kelimelerin tefrikine dikkat çekmektedir. Buna göre niteleyici olarak vazife gören isimler, sıfatlardan ayırt edici başka bazı özellikler de taşımaktadır. Ön niteleyici bir ismin nominal niteliği, öncekim

⁶⁶⁸ Reinard Willem Zandvoort, *A Handbook of English Grammar* (seventh edition), Singapore: Longman, 1975, ss. 187-188.

edatı öbeğine dönüşüp sözdizimindeki yeri tersyüz olduğunda tamlayan olarak görev alabilme kabiliyetine bağlıdır. Son olarak yazarlar, morfolojik kriterlere göre üçüncü bir sıfat türünden bahsetmekte ve buna partisip sıfatları (*participial adjective*) adını vermektedir. Partisip ekleri olan *-ing* ve *-ed* ile teşkil edilen bu sıfatların her iki biçiminin de *very* pekiştiricisiyle ön nitelemeye imkân sağlaması, bunların sıfat niteliği kazandığını açıkça göstermektedir. Ancak sıfat ile partisip arasındaki ayrım çoğu zaman net değildir. Predikatif kullanım, bu partisip sıfatların sadece bazılarında mevcuttur. Dolaysız nesne olduğu durumda *-ing* ekiyle teşkil olunan biçimin ve edilgen çatılı bir fiilin faili açıkça belirtildiğinde *-ed* ekiyle teşkil olunan biçimin fiil gücü daha belirgindir.⁶⁶⁹

Greenbaum ise kelimeleri isimler, fiiller, sıfatlar, zarflar, yardımcı fiiller, bağlaçlar, önçekim edatları, belirleyiciler ve zamirler, sayılar ve ünlemler olmak üzere on kategoride ele almaktadır. Üçüncü kategori olan sıfatlar, ya kendi başlarına ya da başka niteleyiciyle birlikte hem isimleri ön niteleme yoluyla niteleme vazifesi, hem de yüklemisel özne (*subject predicative*) olarak yüklem vazifesi gören kelimelerdir. Dolayısıyla yazar, sıfatların ön niteleme ve yüklemisel özne olmak üzere iki karakteristik fonksiyonunu vurgulamaktadır. Kendisinin sıfatlara dair tasnifi de bu doğrultudadır: Niteleme sıfatları niteledikleri ismin işaret ettiği şeye bir nitelik ya da özellik atfederken, yüklemisel sıfatlar ise yüklem parçası olup bildirme fiillerine (*to be* ya da *to seem*) bağlanmaktadır. Ancak bu iki sıfat türü arasında geçişkenlik de olduğu kaydedilmelidir: Bazı sıfatlar yalnızca niteleyici, bazıları yalnızca yüklemisel olabilirken, bazıları her iki kategoride birden vazife görebilmektedir. Yazar, her iki kategoride olabilen bu türü ana sıfatlar olarak adlandırmaktadır. Son olarak sıfatların isimleşerek söz öbeklerinin tamlananı vazifesi görme potansiyelinden bahsetmektedir. İsimleşen sıfatlar kendilerinden önce belirlilik tanımlığı olan *the* kelimesini alarak çoğul anlamlı isimler ya da soyut kavramları ifade eder hâle gelmektedir.⁶⁷⁰

Greenbaum gibi Nelson da kelime türlerini on kategori altında incelemektedir: İsimler, temel fiiller, sıfatlar, zarflar, zamirler, yardımcı fiiller, önçekim edatları, bağlaçlar, tanımlıklar ve sayılar. Bunlardan sıfatlar, bir ismin nitelik ya da vasfını ifade eden ve

⁶⁶⁹ Randolph Quirk, Sidney Greenbaum, Geoffrey Leech ve Jan Svartvik, *A Comprehensive Grammar of the English Language*, Longman: New York, 1985, ss. 402-437.

⁶⁷⁰ Sidney Greenbaum, *The Oxford English Grammar*, Oxford-New York: Oxford University Press, 1996, ss.88-95 ve 134-145.

çoğunlukla isimden önce ya da bir ilgi eyleminden sonra gelen kelimelerdir. Ancak az sayıda sıfat da bu iki konumdan yalnızca biriyle sınırlı olabilmektedir. İngilizcede sıfatların isimden önce gelmesine dair başlıca istisnalar ise açıklayıcı/eşlemeli yapılar (*apposition*), az sayıda kalıplaşmış ifade ve sıfatların zamiri nitelediği durumlardır. Birçok sıfat, derecelendirme amacıyla kendilerinden önce niteleyici bir kelime alabilmekte ve bu kelime, sıfatı görelî bir pekiştirme derecesinde konumlandırmaktadır. Bunun yanında sıfatlar, mukayeseli üstünlük ve enüstünlük derecelerini de alabilmektedir.⁶⁷¹

Yakın döneme ait çalışmasında Aarts, kelime türlerini isim, belirleyici, sıfat, fiil, edat, zarf, bağlaç ve ünlem olmak üzere sekiz başlık altında incelemektedir. Bunlardan sıfat, sıfat tamlamasının tamlananı vazifesi gören ve niteleyici konumdaki (yani ismin önünde) bir kelime grubunun göndergesini tarif eden kelimedir. İngilizcede tipik sıfatlar bir sıfat tamlamasının tamlananı vazifesi görmekte, bir isim tamlamasının baş sözcüğünü niteleyebilmekte ve ilgi eylemlerinden sonra (yüklem konumunda) görülebilmektedir. Sıfatlar pekiştirme ve derecelendirmeye izin vermekte ve olumsuzluk anlamı veren *un-* önekini alabilmektedir. Yazar, çağdaş birçok gramercinin de yaptığı gibi sıfat ile belirleyici (*determinative*) kategorileri arasında net bir ayrım yapmaktadır. Zira belirleyiciler, sıfatlardan farklı olarak niteledikleri söz öbeklerine belirlilik, yakınlık/uzaklık, sayı, cinsiyet ve niceleme gibi anlamlar katmaktadır. Bunun yanında söz öbeklerine eklenebilecek belirleyici sayısı sınırlı olup bunların sıralaması üzerinde sentaktik kısıtlar mevcuttur. Buna karşın sıfatlar, prensipte herhangi bir sınırlama olmaksızın art arda getirilebilmekte ve bunlara dair sıralama kısıtları semantik kurallara tâbi olmaktadır. Son olarak sıfatlar çekim ekleri ve zarf gibi bazı niteleyiciler alabilirken belirleyiciler bu hususta çok daha fazla kısıta tâbidir.⁶⁷²

Son olarak, tek değil birçok dile dair kapsayıcı bir sıfat tipolojisi ortaya koyma iddiasında olan Dixon'a göre yalnızca anlamına dayanarak leksikal bir kökü belli kelime sınıflarına dâhil etmek mümkün değildir, zira farklı dillerde kelime sınıflarının ayrımı, her bir dil için geçerli olan dâhilî gramer kaidelerine bağlıdır. Bununla birlikte

⁶⁷¹ Gerald Nelson, *Essential English Grammar*, Londra-New York: Routledge, 2001, ss. 30-32 ve 48-52.

⁶⁷² Bas Aarts, *Oxford Modern English Grammar*, New York: Oxford University Press, 2011, ss. 58-65.

yazar, her dilde belirli bir kavramın üç farklı yolla ifade edilebileceğini, dolayısıyla temelde üç kelime türünün her dilde içkin olarak mevcut olduğunu iddia etmektedir. Bunlar isim, fiil ve sıfatlardır.

Yazara göre nasıl tüm dillerde ayırt edilebilir isim ve fiil sınıfları varsa, ayırt edilebilir bir sıfat sınıfı da vardır. Ancak sıfat sınıfında diller arasındaki farklılıklardan dolayı sınıflandırma ve genellemeler yapmak daha zordur. Bunun iki temel sebebi vardır: Öncelikle isim ve fiil türlerine mensup kelime sınıfları neredeyse her zaman açık ve daha geniş olmasına rağmen sıfat sınıfları büyüklük açısından değişkenlik göstermektedir. Sıfat olan kelimeler arasında türetilmiş kelimelerin oranı, genel olarak fiil ve isim türlerine kıyasla daha fazladır. Fonksiyon imkânlarına dair ikinci sebep ise, isim sınıfının cümle yapısında her zaman tümleçle ilişkili, fiil sınıfının ise yüklemle ilişkili olmasına karşın, sıfat sınıfı için fonksiyonel beklentilerin çok daha karmaşık ve çeşitli olmasıdır.

Bir dilin gramerinde sıfatlar genellikle iki rolü ifa etmektedir: (a) Geçişsiz yüklem ya da yüklem tamlayıcısı vazifesi, (b) bir isim tamlamasında niteleyen vazifesi. Birçok dilde sıfatlar bu rollerin her ikisini birden ifa etmektedir. Bazı dillerde ise az sayıda sıfat, bu rollerden yalnızca biriyle sınırlı olabilir. Buna ilaveten yazar, her dilde olmasa da bazı dillerde mevcut olan mukayeseli üstünlük yapısını da üçüncü bir fonksiyon olarak kaydetmektedir.

Gramatik özellikleri isim ve fiillere göre çok daha çeşitli olan sıfatlar, geçişsiz yüklem olduğunda, bu konumdaki fiillerin tâbi olduğu morfolojik süreçlerin (zaman, görünüş, kip) bazıları ya da tamamına tâbi olabilmektedir. Bazı dillerde bir tamlamadaki niteleyen sıfat, isimlere gelen morfolojik işaretleri (sayı, hâl vs.) almaktadır. Bazı dillerde ise sıfatlar, bir tamlama dâhilindeyken isim gibi, yüklem görevinde olduğunda ise fiil gibi çekimlenmektedir. Öte yandan bazı dillerdeki sıfatların isim veya fiillerle hiçbir ortak morfolojik özelliği yoktur.

Bunun yanında yazar, sıfatların isim ve fiillerden ayırt edilmesi için semantik bir tür sınıflaması önermektedir. Buna göre her dildeki leksikal kökleri, birtakım semantik tür hâlinde tasnif etmek mümkündür. Belirli türler belirli bir kelime sınıfıyla özdeşleştirilmekte, bazıları ise bu özdeşleştirmede farklılık göstermektedir. Sıfatlarla ilişkilendirilen ve bir sıfat sınıfını “büyük sınıf” (en az 30 ilâ 40 üye) olarak

nitelendirmemizi sağlayacak dört temel semantik tür vardır: Ebat, yaş, değer ve renk. Bir sıfat sınıfını “orta büyüklükte” (en az 12 ilâ 20 üye) olarak nitelendirmemizi sağlayan ikincil semantik tür sayısı ise üçtür: Fizikî nitelik, insanî eğilim ve sürat. Başka bazı semantik türler ise bazı dillerde büyük sıfat sınıflarıyla ilişkilendirilmektedir. Bunlar zorluk, benzerlik, nitelik, nicelik, konum ve asıl sayılar şeklindedir.⁶⁷³

İncelenen Fransızca gramerlerden ilki olan Grevisse ve Goosse’un tasnifinde ise kelimeler on bir sınıftan müteşekkildir: İsim, sıfat, belirleyici (*déterminant*), zamir, fiil, zarf, önçekim edatı, koordinasyon bağlacı, bağımlılık bağlacı, söylem bağlayıcısı (*introduceur*) ve cümle değerli söz (*mot-phrase*). Fonksiyonel bir tanımla sıfat, ilişkili olduğu ismin (bazen de zamirin) cinsiyeti ve sayısı bakımından uyum yoluyla değişkenlik gösteren kelimedir. Semantik açıdan ise sıfat, bir varoluş tarzını ya da ilişkili olduğu ismin işaret ettiği varlığın niteliğini ifade etmektedir. Yazarlar, belirleyicileri (*déterminant*) belirtme sıfatı (*adjectif déterminatif*) adıyla sıfat çatısı altında ele alan geleneksel tasnife karşı çıkmakta ve sentaktik rolü hasebiyle bunun tamamen ayrı bir kategori teşkil ettiğini vurgulamaktadır. Belirleyiciler, getirildikleri kelime ve unsur ne olursa olsun (sentagma, fonem, harf vs.) bunları isme dönüştürür. Bunların sıfatlarla ortak özelliği, isimle uyuma girmeleridir. Ancak temelde vazifeleri farklıdır: Belirleyiciler niteleyici olamaz (sayılar istisna olmak üzere), derecelendirilemez ve cümlenin düzenlenebilmesi için gereklidirler. Dolayısıyla yazarların sıfat terimiyle esasen anlatmak istedikleri niteleme sıfatıdır.

Sıfatları biçim bakımından tasnif etmeye çalışan yazarlar, bu açıdan sıfatların birleşik ya da türemiş olabileceğini kaydetmektedir. Birden fazla kelimeden müteşekkil olan birleşik sıfatlardaki unsurların yazıda ayrı olarak gösterilmesi durumunda mürekkep sıfat (*locution adjectivale*) terimi tercih edilmektedir. Türemiş sıfatlar ise fiilleri temel alan sıfatlar olup bunlara sıfat fiil (*adjectif verbal*) adı verilmektedir: Bunlar *-able* veya *-ible* sonekleriyle ya da sıfat görevi gören partisip ekleriyle türetilmektedir.⁶⁷⁴

⁶⁷³ R. M. W. Dixon, “Adjective Classes in Typological Perspective”, *Adjective Classes: A Cross-linguistic Typology (Explorations in Linguistic Typology)* içinde, R.M.W. Dixon ve Alexandra Y. Aikhenvald (ed.), Oxford University Press: New York, 2004, ss. 1-12.

⁶⁷⁴ Maurice Grevisse ve André Goosse, *Le bon usage: Grammaire française* (14e éd.), Bruxelles: Duculot, 2008, ss. 580, 701-736 ve 737-738.

Bayol ve Navencoffe, pratiğe dönük olarak yazdıkları gramer kitabında daha geleneksel bir tasnif yöntemi izleyerek sıfatları altı kategoride tasnif etmektedir: İsme belirli bir nitelik kazandırarak anlamını daraltan niteleme sıfatları, çoğunlukla bir isim ya da fiilden türetilmiştir. Bu sıfatlar nitem (*épithète*) ya da vâsıf (*attribut*) olabilmektedir. Vâsıf olduğu durumda niteleme sıfatları, bildirme fiili vasıtasıyla özneye bağlanmaktadır. Nitem olduğu durumlarda ise ilişkilendirildiği ismin hemen yanına getirildiğinde bağımlı nitem (*épithète liée*), virgül ya da başka kelimelerle ayrıldığında bağımsız nitem (*épithète détachée*) (ya da eşleme hâlindeki nitem / *épithète mis en apposition*) adını almaktadır.

Belirsizlik sıfatı, belirsiz ya da olmayan bir miktarı, net olarak tanımlanmamış bir varlık ya da nesneyi ya da dağıtma/paylaştırma fikrini ifade eden sıfatlardır. Soru sıfatı, bir varlık ya da nesneyle ilgili soru sormamızı; ünlem sıfatı çok güçlü bir duyguyu ifade etmemizi sağlar. İşaret sıfatı mekânda, zamanda ya da daha önceki bir ifadeyle net olarak belirlenmiş bir varlık ya da nesneye işaret etmemize imkân verir. Son olarak iyelik sıfatı, bir ya da daha fazla mâlikin sahip olduğu bir varlık ya da nesneye işaret etme aracıdır. Bu sıfat, sahip olunan nesnenin şahsı ve cinsiyetiyle uyuma girer.⁶⁷⁵

Riegel v.d. ise sığata dair önerdikleri tanımda bu kelime türünün sentaktik açıdan bağımlılığını vurgulamaktadır. Buna göre sıfat, isme benzer şekilde biçim bakımından cinsiyet ve sayıya göre değışkenlik gösterebilen bir kelimedir. Ancak isimden farklı olarak sıfat, kendi başına bir cinsiyet taşımaz. Sıfatın cinsiyeti, ilişkilendirildiği unsura göre belirlenir. Esasında sıfatlar, cümledeki başka bir unsura (genelde isim veya zamir) bağımlıdır ve vazifeleri bu düzenleyici unsurla olan ilişkilerinin biçimine göre belirlenmektedir. Grevisse ve Goosse gibi bu yazarlar da geleneksel gramerlerin sıfatları ve belirleyicileri aynı kategori altında tasnif etmesine itiraz etmektedir. Zira üstdil (*metalinguistique*) kullanımı haricinde bir belirleyici, ne niteleyici (*attribut*) olabilir, ne de bir isim öbeğinden eşleme (*apposition*) yoluyla ayrılabilir.

Yazarlar sıfatları semantik ve morfosentaktik olmak üzere iki farklı seviyede tasnif etmeye çalışmaktadır. Semantik seviyede sıfatlar, niteleme sıfatları (*adjectifs qualitatifs*) ve ilişkisel sıfatlar (*adjectifs relationnels*) olmak üzere ikiye ayrılmaktadır:

⁶⁷⁵ Marie Claire Bayol ve Marie Josée Bavencoffe, *La grammaire française: Les Repères Pratiques*, Paris: Éditions Nathan, 1988, ss. 44-55.

Niteleme sıfatları, ilişkili olduğu unsurun daha geniş anlamıyla şekil, boyut, renk, nitelik (somut ya da soyut) gibi aslî ya da arızî bir özelliğini işaret etmektedir: Semantik bloklar haricinde niteleme sıfatları, derece bakımından değişiklik göstermekte olup bu nedenle derecelenir olarak adlandırılmaktadır. Sıradan isimlerin aksine niteleme sıfatları (ve ilgili özelliklerin isimleri), özelliklere yani göndergesel özerkliği olmayan tasvirî kavramlara atıfta bulunmaktadır. Dolayısıyla bu sıfatlar, isimlerin yaptığı gibi hususî olayları doğrudan belirtmez. Bunun yanında isimleşmiş bir sıfat, artık işaret ettiği yegâne niteliğe değil, bu niteliği içeren bir hususiyetler bütünüyle tanımlanan bir varlık sınıfına göndermede bulunur.

İkinci kategori olan ilişkisel sıfatlar ise normal şartlarda yalnızca nitem fonksiyonunda kullanılan ve ismin hemen ardından konumlandırılan, oldukça üretken sıfatlardır. Bunların ilişkisel olarak adlandırılma sebebi, türetildiği ismin göndergesiyle bir ilişkiyi göstermesidir. Bu ilişki, tamlananın semantik içeriğine bağlıdır. Niteliklere işaret etmeyen bu sıfatlar, bir niteliğin ismiyle ilişkili değildir ve derecelendirmeye izin vermemektedir. Buna ilaveten koordinasyon bağlaçları kullanmak suretiyle niteleme sıfatlarıyla koordinasyon ilişkisine de giremezler.

İkinci seviye olan morfosentaktik seviyede ise sıfatlar, (a) basit ve karmaşık biçimli sıfatlar ve (b) dönüşüm yoluyla teşkil edilen sıfatlar olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Basit biçimli sıfat, morfolojik açıdan daha fazla tahlil edilemeyen ve semantik açıdan opak olup cinsiyet ve sayı işaretlerinin doğrudan eklenebildiği kök anlamına gelmektedir. Karmaşık sıfatlar ise türetme ya da birleştirme yoluyla teşkil edilen biçimlerdir. Türetilmiş biçimler, sıfat köküne sonek ya da önek getirmek suretiyle elde edilir. Birleşik sıfatlar ise iki değişken sıfattan ya da zarf değerli bir sabit sıfatın ardından getirilen değişken bir sıfattan oluşmaktadır. Dönüşüm yoluyla sıfat teşkili ise, diğer gramer kategorilerine ait değişken ya da sabit unsurların aktarım olgusu sayesinde niteleme sıfatı konumu kazanması anlamına gelmektedir.⁶⁷⁶

⁶⁷⁶ Martin Riegel, Jean-Christophe Pellat ve René Rioul, *Grammaire methodique du français*, Paris: Presses Universitaires de France (PUF), 2004, ss. 355-368.

3.2 Arapçada Sıfatlar

Geleneksel Arap gramerciliğinde ise sıfatlar ve adlar, aynı sentaktik kategori olan *isme* dâhildir. Altı isim türünden biri olan *nomen adjectivum* olarak nitelendirilen bu kategori, Batı dillerinde sıfat (*adjective/adjectif/Adjektiv*) olarak adlandırılan kelime türüne oldukça benzer bir vazife görmekte ve dil eğitime yönelik birçok eserde bu tür kelimeler basitçe sıfat olarak ele alınmaktadır. Arapçada sıfatlar, morfolojik açıdan basit/yalın birimler olarak görülmeyip umumiyetle türetme (küçük *ıştikak/el-ıştikâku's-sagîr*) yoluyla teşkil edilmektedir.⁶⁷⁷ Yalın isimler daima ad (*substantive*) iken türetilmiş (*müştak*) isimler ad ya da sıfat olabilmektedir. Diğer yandan bunları türetim (*ıştikak*) bakımından fiilden türeme (*deverbal*) ya da isimden türeme (*denominal*) olarak da tasnif etmek mümkündür. Bu çerçevede Arapça sıfatların, (i) bâblara dayalı leksikal bir kökten türetme, ya da (ii) nisbet eki olan +î (müzekker) /+iyye (*müennes*) lâhikasını ekleme olmak üzere temelde iki yapılandırma/ıştikak yolu mevcuttur.⁶⁷⁸

Arapça sıfatların yapı haricinde diğer bir boyutu ise uyum (*mutâbakat*) olup bu dilde niteleme sıfatları nitelendirdikleri isimlerle cinsiyet, sayı, hal ve belirlilik bakımından uyuma girmektedir.⁶⁷⁹ Başka bir deyişle Arapça terkîb-i vâfide tâbi unsurlar (sıfat), metbû unsurlara (mevsûf) bu dört cihetten benzemek zorundadır. Osmanlı Türkçesi söz konusu olduğunda ise bu dört cihetten ilk ikisi, yani cinsiyet ve sayı uyumu fiilen geçerlidir.⁶⁸⁰ Öte yandan hal ve belirlilik uyumunun daha ziyade câmid yapılarda (bilhassa eser ya da mekân isimlerinde veyahut açıklayıcı/unvan gruplarında) yani kalıplaşmış olarak görüldüğünü söylemek mümkündür. Dolayısıyla Arapça harf-i tarifi Osmanlı Türkçesinde kullanım alanı sıfat tamlamalarında oldukça sınırlı olup bu belirleyici unsur büyük oranda Arapça kaidelere göre teşkil olunan izafet terkiplerinde ve lafzî izafetlerde kullanılmaktadır.

⁶⁷⁷ Geleneksel Arap gramerciliğinde ıştikak ve müştak terimlerinin nasıl anlaşıldığı ve kelime türetme türlerine dair ayrıntılı bir bahis için bkz. Hulusi Kılıç, “İştikâk”, *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 23, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001, ss. 439-440. Jaroslav Stetkevych, *The Modern Arabic Literary Language: Lexical and Stylistic Developments*, Washington DC: Georgetown University Press, 2007, ss. 7-12.

⁶⁷⁸ Wright v.d., *a.g.e.*, C. I, ss. 104-165. Karin C. Ryding, *A Reference Grammar of Modern Standard Arabic*, New York: Cambridge University Press, 2005, ss. 254-255.

⁶⁷⁹ Ryding, *a.g.e.*, s. 239.

⁶⁸⁰ Faruk Kadri Timurtaş, *Tarihi Türkiye Türkçesi araştırmaları I: Osmanlı Türkçesine giriş: eski yazı, gramer, aruz, metinler* (29. baskı), İstanbul: Alfa Yayınları, 2011, s. 162.

Osmanlı Türkçesi bu iki usule göre yapılandırılmış Arapça asıllı sıfatları etkin bir şekilde kullanmakta, ancak bunu Farsça ve Arapça kaidelerini bir nev'-i mezcetmek suretiyle gerçekleştirmektedir. Morfolojik bakımdan Farsça izafet kesresi kullanılmakla birlikte, uyum bakımından Arapça tetabuk kuralları kısmen işletilmektedir. Kanonik olarak Farsçada sıfat ile mevsuf arasında cinsiyet ve sayı uyumu söz konusu değildir. Ancak Farsçada kullanılan bazı Arapça asıllı sıfatlar terkîb-i vasfî dâhilinde vazife aldıklarında Arapçanın kaidelerine uygun olarak vasıflandırdıkları isimlerin sayı ve cinsiyetine göre müennes olarak kullanılmaktadır.⁶⁸¹ Osmanlı Türkçesinin Farsçanın bu kaidesini umumî hale getirerek, Arapça asıllı sıfat ve mevsuflardan birini ya da ikisini birden içeren sıfat terkiplerinde bu uyumu bazı galatlara rağmen standart hale getirdiğini öne sürmek mümkündür.⁶⁸²

3.2.1 Arapçada Sıfat Kavramının Ele Alınışı

Arap dili nahvinde kendine ait belli bir i'râbı olmayıp i'râb bakımından daima kendinden önce gelen mamûle/metbû kelimeye tâbi olan mamûller *tâbi'* olarak adlandırılmaktadır. *Tâbi'*ler (i) sıfat, (ii) tekîd, (iii) bedel, (iv) atf-ı beyan ve (v) atf-ı nesak olmak üzere beş alt başlık altında incelenmektedir.⁶⁸³ Bunlardan *sıfat* ya da *na't*, nitelediği isimden (*mevsuf* yahut *men'ût*) hemen sonra gelerek ona her bakımdan benzeyen ve o ismin bir vasfını bildiren, yapı bakımından türemiş bir isim olan tâbi'dir.⁶⁸⁴ Bir sıfatın hakikî olabilmesi için bu benzemenin cinsiyet, sayı, hâl ve belirlilik olmak üzere dört bakımdan ve tam uyum şeklinde tezahür etmesi şarttır.⁶⁸⁵ Birçok durumda bu uyum doğrudan yahut “mutlak” olup sıfatın ismin kategorilerini aynen yansıttığı anlamına gelmektedir. Bu bakımdan sıfatlar, isimlerin uyum şartlarının “hedefi” olarak görülebilir.⁶⁸⁶

⁶⁸¹ Nimet Yıldırım, *Farsça Dilbilgisi*, İstanbul: Kabalcı Yayıncılık, 2015, s. 66.

⁶⁸² Jean Deny, *Türk Dil Bilgisi: Modern Dil Bilgisi Çalışmalarının Kapsamlı İlk Örneği*, İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2012, ss. 696-699.

⁶⁸³ Mustafa Meral Çörtü, *Arapça Dilbilgisi: Nahiv*, 11. Basım, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2011, s. 346; Baylu, *a.g.t.*, ss. 252-253.

⁶⁸⁴ Ali el-Cârim ve Mustafa Emîn, *En-Nahvu'l-vâzih fî kavâ'idî'l-lugati'l-arabiyye*, el-Cüz'ü'l-evvel, Kahire: Dâru'l-Ma'ârif, 1984, s. 82.

⁶⁸⁵ Ryding, *a.g.e.*, s. 239. Wright v.d., *a.g.e.*, s. 273.

⁶⁸⁶ Ryding, *a.g.e.*, s. 241.

Vasıf bildirmesi, sıfatın diğer bir temel özelliğidir: Sıfatlar müştakk isim, yani türemiş ve nitelik ifade eden isimler olmak zorundadır. Türememiş ve nitelik ifade etmeyen isimlerin sıfat olması mümkün değildir. Dolayısıyla bu tanıma uyan nitelik isimleri ise şu altı kategoriden ibarettir: i) İsm-i fâ'il, ii) İsm-i mef'ûl, iii) Mübâlağalı ism-i fâ'il, iv) Sıfat-ı müşebbehe, v) İsm-i tafdîl ve vi) İsm-i mensûb. Öte yandan câmid yani türememiş isimlerin ise anlam genişlemesiyle sıfat görevinde kullanılması mümkün olup bunun üç yolu şu şekildedir:

- a) Müştakk isme tevil edilmek, yani manaca müştakk isim gibi yorumlanmak suretiyle (örn. الرجل الثعلب *er-raculu's-sa'leb* 'tilki adam' > 'kurnaz adam')
- b) İsm-i mensub ile nitelikli isme dönüştürülmek suretiyle (örn. الخاتم الذهبي *el-hâtemu'z-zehebî* 'altın yüzük')
- c) Mamul bildiren isim tamlaması yapısında kullanılmak suretiyle (örn. باب الحديد *bâbu'l-hadîd* 'demir kapı').⁶⁸⁷

3.2.2 Arapçada Sıfatın Fonksiyonları

Arapçada sıfat, aşağıdaki yedi temel vazifeyi yerine getirmektedir.⁶⁸⁸ Osmanlı Türkçesine alıntılanan Arapça yapılarda bunlardan birinci fonksiyon yaygın olarak görülürken, ikinci fonksiyon daha nadirdir.

3.2.2.1 Açıklama (Tavzih)

Tavzih fonksiyonu genellikle mevsufun belirli (marife) olması durumunda kullanılır.

*iki yüz yirmi iki muharremü'l-haramında*⁶⁸⁹

*El-mevlâ el-âlim Alâüddin: Eş-şehîr bi-Bostan-Çelebi-zâde*⁶⁹⁰

⁶⁸⁷ *İlahiyat Fakülteleri için Arapçaya Giriş*, Musa Yıldız, Nurettin Ceviz, Soner Gündüzöz (ed.), İkinci Kitap, Ankara: Grafiker Yayınları, 2012, s. 451; Çörtü, *a.g.e.*, 349.

⁶⁸⁸ Abdülhadî el-Fadlî, *Muhtasarü'n-Nahv*, Cidde: Daru's-Şurûk, 1980, ss. 171-172; İbn Hişâmu'n-Nahvî, *a.g.e.*, s. 222.

⁶⁸⁹ Mütercim Ahmed Âsım Efendi, *a.g.e.*, 1. Cilt, s. 26.

⁶⁹⁰ Naîmâ Mustafa Efendi, *a.g.e.*, Cilt I, s. 260.

3.2.2.2 Özelleştirme (Tahsis)

Tahsis fonksiyonu genelde mevsufun belirsiz (nekre) olması durumunda kullanılır.

*Zâde fî't-tanbûri nağmeten uhrâ*⁶⁹¹

*Rahmetu'llâhu aleyh rahmeten vâsi 'a*⁶⁹²

3.2.2.3 Övme (Medih)

Bir kimseyi, bir şeyi veya bir işi üstün bir niteliğinden dolayı övme anlamına gelen medih, bilhassa Allah'ın zatı, peygamberler ve hükümdarlar için serdedilmektedir.⁶⁹³

*es-Sultanü'l-a 'zam, halîfetu'llâh fî'l-âlem, es-Sultân ibnü's-Sultân Mehmed Hân*⁶⁹⁴

*inşâ'allâhu'l-kadîr Şakra Kal'asını dahi âverde-i kabza-i teshîr eyledikten sonra*⁶⁹⁵

3.2.2.4 Yerme (Zemm)

Medih eyleminin zıttı olan zemmin İslam geleneğinde başlıca hedefleri şeytan, ehl-i küfür ve münafıklardır.

*Şeytani'l-lain kendüyi bir sahra-nişin reisi şeklinde kılup*⁶⁹⁶

⁶⁹¹ Şânî-zâde Mehmed 'Ata'ullah Efendi, *a.g.e.*, Cilt I, s. 470.

⁶⁹² Silahdâr Fındıklılı Mehmed Ağa, *a.g.e.*, s. 806.

⁶⁹³ Mustafa Çağrıcı, "Medih", *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 28, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003, s. 304.

⁶⁹⁴ Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri – I. Kitap: Osmanlı Hukukuna Giriş ve Fâtih Devri Kanunnâmeleri*. İstanbul: FEY Vakfı, 1990, s. 317.

⁶⁹⁵ Şânî-zâde Mehmed 'Ata'ullah Efendi, *a.g.e.*, s. 860.

⁶⁹⁶ *XIII. Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü*, I. Cilt (A-B), 3. bs., Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1995, s. 221.

3.2.2.5 İstirham (Terahhum)

Türkçe cümlelerdeki ad öbeklerinde belgelenmeyen ve niyaz için kullanılan bu fonksiyon, kalıp cümlelerde ve bilhassa dualarda görülmektedir:

“[...] *ilahî abduke’l-‘âsî etâke*” lafz-ı şerîfini okur okumaz⁶⁹⁷

3.2.2.6 Tekîd

Sıfatın bir varlığı sayı olarak ifade ettiği durumda tekîd yani vurgu söz konusudur.⁶⁹⁸

*def‘aten vâhideten hüsni rızâlarıyla cân virmege ihtiyâr itdikleri*⁶⁹⁹

3.2.2.7 Detaylandırma (Tafsîl)

Osmanlı Türkçesinde örneği tespit edilmeyen bu fonksiyonu Arapça bir örnekle izah etmek mümkündür:

في بيتنا ضيفان بصري وكوفي ‘Evimizde iki misafir var, [biri] Basralı ve [biri] Kûfeli’

3.2.3 Arapçada Sıfat Türleri

Arapça sıfatları niteledikleri isimlerle uyumlarının derecesine ve cümlede ifa ettikleri göreve göre iki farklı açıdan tasnif etmek mümkündür.

⁶⁹⁷ Aşçı İbrahim Dede, *Aşçı Dede’nin Hatıraları: Çok Yönlü bir Süfinin Gözüyle Son Dönem Osmanlı Hayatı*, 4. Cilt, Mustafa Koç ve Eyyüp Tanrıverdi (haz.). İstanbul: Kitabevi, 2006, s. 1784.

⁶⁹⁸ Cemal Işık, “Arapça Sıfat Tamlamalarının Türkçe ile Karşılaştırılması”, *EKEV Akademi Dergisi*, Sayı: 64, Güz 2015, s. 46.

⁶⁹⁹ Filiz Çakıllı, *Peçevî Tarihi (Biyografisi, 21a-40a Metin, Dizin, Özel İsimler Sözlüğü)*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2004, s. 50.

3.2.3.1 Uyum Derecesine göre Sıfatlar:

Aşağıda ayrıntılı olarak ele alınacağı üzere sıfatın isimle uyumu i'râb, sayı, cinsiyet ve belirlilik olmak üzere dört kategoride tezahür eder. Niteledikleri isimlerle bunlardan hangilerinde uyuma girdiklerine göre sıfatlar aşağıdaki şekilde üçe ayrılabilir:

3.2.3.1.1 Hakikî Sıfat

Bu dört kategorinin tamamında isimle uyumu olan sıfata hakikî sıfat adı verilmektedir. Osmanlı Türkçesinde görülen tek Arapça sıfat türü budur.

3.2.3.1.2 Sebebî Sıfat

Sebebî sıfat, kendisinden önce nitelediği mevsufa i'râb ve belirlilik bakımından uyar. Sayı ve cinsiyet bakımından ise uyuma girmez: Daima müfred olur. Cinsiyet bakımından da kendisinden sonraki mamulüne uyar.

جاء الرجلُ الكريمُ أبوه 'Babası cömert olan adam geldi'

جاءت النساءُ الكريمُ أبوهنَّ 'Babaları cömert olan kadınlar geldi'

3.2.3.1.3 Cümle sıfat

Cümle sıfat, cümle olarak gelen dolayısıyla tek başına belli bir predikatif güce sahip olup mevsufuna zamir yahut fiille bağlanan sıfattır. Zarf ile karıştırılmaması için mevsufunun daima belirsiz geldiği vurgulanmalıdır. Dolayısıyla bir cümlede belirsiz bir mevsuftan sonra gelen cümle sıfat, belirli bir mevsuftan sonra gelen cümle ise zarf görevindedir. Bu sıfatlar isim cümlesi ve fiil cümlesi olmak üzere iki başlıkta ele alınabilir:

3.2.3.1.3.1 İsim cümlesi:

Sıfat görevindeki isim cümlesi, kendisini mevsufla ilişkilendiren bir zamire sahiptir. Cinsiyet ve sayı bakımından mevsufla uyum içindedir.

هذا وَلَدٌ أُمُّهُ شَابَةٌ ‘Bu, annesi genç bir çocuktur’

3.2.3.1.3.2 Fiil cümlesi:

Fiilin çekimi, cinsiyet ve sayı bakımından mevsuf ile uyumludur.⁷⁰⁰

هذا وَلَدٌ يَذْهَبُ إِلَى الْمَدْرَسَةِ ‘Bu, okula giden bir çocuktur’

3.2.3.2 Sentaktik Görevlerine göre Sıfatlar:

Cümledeki sentaktik görevlerine göre ise sıfatları niteleme sıfatları ve yüklemisel sıfat (*predicate adjective*) olarak iki kategoride incelemek mümkündür:

3.2.3.2.1 Niteleme Sıfatı

Niteleme sıfatı, ad öbeğinin parçası olup nitelediği ismin hemen ardından gelen ve bu isimle cinsiyet, sayı, i‘râb ve belirlilik bakımından uyuma giren kelimedir. Dolayısıyla niteleme sıfatını yukarıda tarif edilen hakikî sıfat kategorisiyle eşdeğer olarak değerlendirmek mümkündür. Muttasıl zamir alan bir isim belirli kabul edildiğinden, bunları niteleyen sıfatlar cinsiyet, sayı ve i‘râb bakımından isimle uyumlu olmanın yanı sıra harf-i tarif almak zorundadır.⁷⁰¹

3.2.3.2.2 Yüklemisel Sıfat

Yüklemisel sıfat, eşitlemeli (fiilsiz) bir cümlede, cümlenin öznesi hakkında bilgi vermek ve ifadeyi tamamlamak üzere kullanılmaktadır. Arapçadaki eşitlemeli cümlelerde özne ile yüklemi birbirine bağlayan bir cevherî fiil (*copula*) genellikle mevcut değildir. Bu bağlama vazifesinden dolayı, yüklem görevi gördüğünde sıfat, özne görevindeki isim yahut zamirle cinsiyet ve sayı bakımından uyuma girer. İ‘râbı

⁷⁰⁰ İlahiyat Fakülteleri için Arapçaya Giriş, ss. 450-452.

⁷⁰¹ Ryding, a.g.e., s. 239

özne gibi merfudur. Bununla birlikte özneye bir nitelik yahut vasıf yüklemlediği için normal durumda harf-i tarif almaz.⁷⁰²

Türkiye Türkçesinde bu tür sıfatlarda herhangi bir uyum görülmezken, Osmanlı Türkçesi bazı istisnai durumlarda sıfatla özne arasında Arapça kaidelere göre cinsiyet ve sayı uyumu kurmaktadır:

*vâlidesi vasî olup merkûme ise sû'-i ahlâk ile **muttasıfâ** olduğundan* (TC1, 220)

*kadın! ben **muhtâre** bir kızım* (CH, 285)

*Ayşe nam hatun meclis-i şer'-i şerîfde [...] babam mezbûr Mustafa Beğın vefâtı zamanında ben **sagire** olmağla [...] dedikde*⁷⁰³

*udûl-i sikâtdan es-Seyyid Ali Çelebi b. es-Seyyid Veli ve Ömer Bey b. İsa Bali ve el-Hâc Bayram b. Zülfikâr nâm kimesneler li-ecli'-ş-şehâde meclis-i şer'a **hâzirûn** olup istintâk olundukda*⁷⁰⁴

3.2.4 Arapçada Hakikî Sıfatlarla Kurulan Sıfat Tamlama Kuralları

Arapça sıfat tamlamalarının kanonik olarak tâbi olduğu temel kurallar şunlardır:

1) Arapça sıfat tamlamalarında sıfat daima nitelediği isimden (mevsuf) sonra gelmek zorundadır. Sıfatın mevsuftan önce gelmesi durumunda sıfat tamlaması infikâk eder ve sıfat sıfatlıktan çıkarak atf-ı beyan yahut hâl görevini alır.⁷⁰⁵

2) Sıfatın mevsufa olan tâbiyeti dört kategoride ve on farklı şekilde tezahür eder. Bir sıfatın hakikî sıfat, kurduğu tamlamanın da hakikî sıfat terkihi olabilmesi için söz konusu sıfatın şu dört mevsufuyla kategoride de uyumlu olması gerekmektedir.⁷⁰⁶

⁷⁰² Ryding, *a.g.e.*, s. 240.

⁷⁰³ Halil Atabey, *Manisa'nın 79 Numaralı Şer'iyî Sicil Defteri (H. 1049-1050) Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014, s. 164.

⁷⁰⁴ İstanbul Kadı Sicilleri, Ahi Çelebi Mahkemesi 1 Numaralı Sicil, C. 49, s. 208, hüküm no: 272, 24 R 1064/14 Mart 1654.

⁷⁰⁵ Halef, *a.g.e.*, s. 196; Çörtü, *a.g.e.*, s. 347.

⁷⁰⁶ Ali Carim ve Mustafa Emin, *a.g.e.*, s. 82; Abu-Chacra, *a.g.e.*, s. 33; Abdülhadî el-Fadlî, *Muhtasaru'n-Nahv*, Cidde: Daru's-Şurûk, 1980, s.172, Halef, *a.g.e.*, s. 197; İbn Hişâmu'n-Nahvî, *a.g.e.*, s. 223.

i) İrâb (ref', nasb ve cerr hâlleri)

ii) Aded (ifrâd, tesniye ve cem')

iii) Cinsiyet (tezkîr ve te'nîs)

iv) Belirlilik (ta'rîf ve tenkîr)⁷⁰⁷

3) Söz konusu uyuma dair iki şekilsel istisna mevcuttur:

i) Akılsız (*gayr-i âkıl*) varlıkları ifade eden kelimelerin kuralsız (*mükesser*) çoğulları tekil ve dişil hükmünde olduğu için bunları niteleyen sıfatlar da tekildir ve dişil olarak işaretlenir.⁷⁰⁸

ii) Lafzî müennes (*cryptomasculine*) yani şekil olarak dişillik alameti olmasına rağmen esasen müzekker olan isimler (örn. خليفة *halîfe* 'halife, yerine geçen', علامة *allâme* 'çok bilgili') ve manevî müennes (*cryptofeminine*) yani şeklen müenneslik alameti olmasa da mana olarak müennes kabul edilen isimler (örn. أم *ümm* 'anne', يد *yed* 'el'), itibar edilen cinsiyetlerine göre sıfat alırlar.⁷⁰⁹ Benzer şekilde, lafzen dişil olup erkeklere özel isim olan kelimeler (örn. حمزة *Hamza*), aslı olan eril gibi itibar edilir. Lafzen eril olup kadınlara özel isim olan kelimeler (örn. سعد *Su'âd*) için de tam tersi geçerlidir.⁷¹⁰

4) Sıfat ile mevsuf öz bakımından aynı şey oldukları için aralarına başka bir tebe'î mamûlün (yani kendine ait belli bir i'râbı olmayıp i'râb bakımından sürekli önceki metbû kelimeye tabi olan ma'mûl) girmesi mümkün değildir.⁷¹¹

5) Muttasıl zamirle işaretlenen bir isim belirli olarak görülür. Dolayısıyla böyle bir ismi niteleyen bir sıfat da, ismin cinsiyeti, hâli ve sayısı ile uyuma girmek suretiyle harf-i tarif taşır.⁷¹²

⁷⁰⁷ İsim sıfata kıyasla daha bilinir (أعرف من الصفة) ve dolayısıyla hiyerarşik bakımdan daha üst seviyeli bir kelime türü olduğundan, mevsuf ile bilinirlik uyumu sıfatla eşit statüde gerçekleşebilir, ancak bundan daha aşağıda olamaz. Dolayısıyla mevsufun belirli olması durumunda sıfat harf-i tarifsiz gelemmez. Bkz. İbn Hişâmü'n-Nahvî, *a.g.e.*, s. 223.

⁷⁰⁸ *İlahiyat Fakülteleri için Arapçaya Giriş*, Musa Yıldız, Nurettin Ceviz, Soner Gündüzöz (ed.), İkinci Kitap, Ankara: Grafiker Yayınları, 2012.

⁷⁰⁹ Ryding, *a.g.e.*, ss. 120-124.

⁷¹⁰ Muhammed Hüsnü Çiftçi, *Arapça Dil Bilgisi*, İstanbul: Nizamiye Akademi, 2019, s. 138.

⁷¹¹ Baylu, *a.g.t.*, ss. 252-256.

⁷¹² Ryding, *a.g.e.*, ss. 239-240.

*hasbeten lillâhi 'l-aliyyi 'l-a 'la 'l-[azîm] ve haseneten li-vechi resûlihi 'l-kerîm*⁷¹³

*şeyh murâd kaddesenallahu bi-sırrihi 'l-a 'lâ hazretlerini*⁷¹⁴

*Hazret-i Ali kerremallâhu vechehü 'l-behî*⁷¹⁵

*li-münşi 'ihi 'l-fakir*⁷¹⁶

6) Bir ismi nitelemek üzere birden fazla sıfatın getirilmesi durumunda, ilk sıfat için geçerli olan bütün uyum kuralları sonraki sıfatlara da uygulanır. Buna تعدد النعوت *ta 'addudu 'n-nu 'ût* yani birden çok sıfatla niteleme adı verilir. Bu sıfatların و *vav-ı atıf* ile birbirine bağlanması bu uyum kuralını iptal etmez, zira kural gereği *vav-ı atıf* kendisinden önce gelen unsurları sonrasında da aynen devam ettirir.⁷¹⁷

*islambol-i dâru 'l-fuhûl sânahü 'llahu te 'âlâ 'ani 'z-zarar[i] 'l-ma 'lûm[i] ve 'l-mechûl[i]*⁷¹⁸

Farsçada vasıflandırıcılarla teşkil edilen sıfat tamlamalarında önce mevsûf, sonra sıfat yer almaktadır. Bu durumda sıfat, bağlayıcı morfolojik unsur olan izâfet kesresi ile nitelediği isme bağlanır. Osmanlı Türkçesi basit, türemiş ya da birleşik olsun, tüm asıllı Farsça vasıflandırıcılarda bu kuralı uygulamaktadır. Ancak Arapça asıllı vasıflandırıcılara kıyasla temel fark, Farsça asıllı vasıflandırıcıların mevsuf ile cinsiyet ve sayı bakımından uyuma girmemesidir.⁷¹⁹ Bununla birlikte bu kaidenin iki temel istisnası mevcuttur: Öncelikle Farsçada sıfatların nadiren de olsa cemî'lendiği

⁷¹³ İstanbul Kadı Sicilleri, Rumeli Sadâreti Mahkemesi 106 Numaralı Sicil, cilt: 50, sayfa: 772, Hüküm no: 870, 15 N 1067/27 Haziran 1657.

⁷¹⁴ Mehmed Hâkim Efendi, *a.g.e.*, s. 43.

⁷¹⁵ Silahdâr Fındıklılı Mehmed Ağa, *a.g.e.*, s. 612.

⁷¹⁶ Naîmâ Mustafa Efendi, *a.g.e.*, Cilt I, s. 5.

⁷¹⁷ Halef, *a.g.e.*, s. 203.

⁷¹⁸ Mehmed Hafîd bin Mustafa Âşir el-İstanbulî, *ed-Dürerü 'l-Müntehabâti 'l-Mensûre fî Islâhi 'l-Galatâti 'l-Meşhûre*, İstanbul: Dâru't-Tıbâ'a, 1221/1806, s. 29; akt. Âşirefendizâde Mehmed Hafîd, *ed-Dürerü 'l-Müntehabâti 'l-Mensûre fî Islâhi 'l-Galatâti 'l-Meşhûre [Yaygın Dil Yanlışları Konusunda Açık Seçik İnciler]*, Yakup Yılmaz (haz.), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2018, s. 77.

⁷¹⁹ Nimet Yıldırım, *a.g.e.*, ss. 62-66. İsmail Bangi, *Farsça Dil Bilgisi (Grameri)*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1972, s. 27.

görülmektedir.⁷²⁰ Dolayısıyla bazı kelimelerin cemî‘ şekillerini tavsif eden sıfatların bazen Arapça, bazen de Farsça kaidelere göre çoğul olarak işaretlendiği durumlara rastlanmaktadır. İkinci olarak hem sıfat hem mevsufun Arapça kökenli olması durumunda iki unsur Arapça kaidelerine göre nitelik ve sayı bakımından mutabakat etmektedir. Yine bu minvalde mevsufun Farsça kökenli ve aslen müennes olduğu durumlarda (örn. *zen*, *duhter*, *hâher*, *hemşire*, *hânım*) sıfat Arapça olduğu takdirde sıfatın müennes olarak işaretlenmesi mümkündür. Osmanlı Türkçesinde söz konusu uyumlardan ilk ikisi uygulanmayıp diğer üçü geçerlidir. Dolayısıyla Osmanlı Türkçesinde hakikî sıfatlar haricinde Arapça sıfat türleri belgelenmemektedir.

Bunun yanı sıra Arapçada sıfatlar niteleme (*attribution*) görevi haricinde yüklem görevinde de kullanılmakta olup bunlara yüklem sıfatı (*predicate adjectives*) adı verilmektedir. Eşitlemeli (*equational*) bir cümlede cümlenin öznesi hakkında bilgi vermek ve dolayısıyla cümlecîği tamamlamak üzere kullanılan bu sıfatlar, özne görevindeki isim ya da zamirle cinsiyet ve sayı bakımından uyuma girer. Genellikle yalın hâldedir, ancak özneye bir nitelik ya da vasıf atfetmediği için normalde harf-i tarif almaz.⁷²¹ Osmanlı Türkçesinde Arapça sıfatların bu görevde kullanılması çok nadir olup derlemde de yalnızca bir örnek tespit edilebilmiştir.

işler tavrından hâric idiği azharu mine’ş-şems iken (TC2, 222)

Arapça sıfat tamlama yapısı Osmanlı Türkçesine üretken bir yapım kalıbı olarak alıntılanmamış ve Türkçenin bu devresinde bu kalıba göre kurulmuş az sayıda söz öbeği kullanılmıştır. Bunların hemen hepsi sözlük kelimeleri olduğundan yalnızca sınırlı bağlamlarda terim olarak geçmektedir.⁷²² Farsça ve Arapça kökenli isim niteleme yapıları arasında Osmanlı Türkçesine alıntılanma zorluğu en ileri seviyede olan, Arapça sıfat tamlamaları olmuştur. Lafzî izâfetler dahi bunlara kıyasla daha kolay alıntılanmış ve niteleme yapıları olarak klasik ve klasik sonrası birçok metinde

⁷²⁰ Abdülvehhab Tarzî & Ahmed Ateş, *Farsça Grameri* (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Şarkiyat Enstitüsü Neşriyatı), Cilt I: Gramer ve Metinler, İstanbul: Bozkurt Matbaası, 1942, s. 57

⁷²¹ Ryding, *a.g.e.*, s. 240.

⁷²² Tulum, *a.g.e.*, s. 140. Harf-i tarifile işaretlenmeyen yani belirsiz sıfat tamlamalarına ise ne derlemde ne de incelenen derlem dışı metinlerde rastlanmamıştır.

belgelenmişken, Arapça sıfat tamlamaları bilhassa İslam tarihinden özel isimler (örn. Muhammedü'l-Emîn, Fâtımatü'z-Zehra, Hadicetü'l-Kübrâ, Aliyyü'l-Murtezâ) ve sınırlı sayıda dinî terim gibi bağlamlar haricinde dile nüfuz edememiştir. Bunun yapısal ve sosyolinguistik birçok muhtemel sebebi olmakla birlikte, kanaatimizce esas sebebi Türkçede belirlilik tanımı ya da nekre-marife ayrımının yokluğunda aranmalıdır. Nitekim Arapça sıfat tamlamalarının sayı ve cinsiyet uyumu kuralı Farsça aracılığıyla Osmanlı Türkçesine nüfuz etmiş, ancak belirlilik uyumunun nüfuzu bu ikisi kadar başarılı olamamıştır.

Bu dilbilgisel kategoriye sahip olmayan Türkçenin etkisi neticesinde Osmanlı yazarlarının Arapça sıfat tamlamalarında mevsûfun harf-i tarifini kaldırarak bir dolgu unsuru olarak gördükleri belirlilik işareti⁷²³ yalnızca sıfatta bırakmak suretiyle melez bir yapı teşkil ettikleri de görülmektedir. Bunu normatif gramercilik anlayışıyla bir gramer yanlış (solecism) ya da galattan ziyade yaygınlaşma eğilimi olan melez bir yapı gibi görmek daha makuldür, zira Şemseddin Sami gibi sözlükçülerin dahi az da olsa bu yapıları kullandığı görülmektedir.⁷²⁴ Öte yandan yalnızca tamlayanın belirli olduğu Arapça isim tamlamaları ve lafzî izâfetlerin sıklığı da analoji yöntemiyle mevsufu harf-i tarifsiz bu yapıların muhtemelen daha da yaygınlaşmasını sağlamıştır.

hacerü'l-esvedi istîlâm etti ve iki rekât namâz kıldı (KE1, 149)

hablü'l-metîn-i hakkâniyete gerden-beste-i inkiyâd olacaktır (MF34,7)⁷²⁵

⁷²³ En baştaki tamlanana ait harf-i tarifi fazlalık görülüp sonraki unsurlarda ise harf-i tarifi hafzedilmemesi, bu gibi sıfat tamlamalarının başka bir Arapça izâfetin tamlayanı olması durumunda daha açık bir şekilde görülmektedir. Örn. bkz. BOA AE.SABH.I 366/25603 29 Z 1203/20 Eylül 1789 (“medîne de **şeyhu'l-haremi'n-nebevî** ağa kullarına ve medîne-i münevvere kadısına”)

⁷²⁴ Kamus-ı Fransevî'nin 4. baskısında (1905) tespit edilen ilgili örnekler şunlardır: Chardon bânit: شوكة *şevketü'l-mübareke* (s. 453), Givrogne: خطم الاسود *hatmü'l-esved* (s. 1133), Consonnes linguales: حروف اللسان، حروف اللين *hurûfû'l-lisân, hurûfû'l-leyyin* (s. 1361), Saint-Esprit: روح القدس *rûhü'l-kudüs* (s. 1949). Bkz. Şemseddin Sâmî, *Kâmûs-ı Fransevî: Fransızcadan Türkçeye Lügat Kitabı* (Dictionnaire Français-Turc), Dördüncü Tab'ı (4ème Édition), İstanbul: Mihran Matbaası, 1322/1905.

⁷²⁵ Âl-i İmrân Sûresi'nin 103. âyetinde *metîn* sıfatı olmadan, Tirmizi'de Kur'an'ın sevapları hakkındaki bahiste (Bâb 14, 2906) kaydedilen bir hadiste ise *metîn* sıfatıyla geçen bu tabir (وهو حبل الله المتين) ‘O [Kur'an] Allah'ın sağlam ipidir’, *hablü'l-metîn* yapısının kaynağı gibi görünmektedir. Bkz. Muhammed Enver Şah b. Muazzam Şah Keşmiri, *el-Arfü's-Şezî Şerhu Süneni't-Tirmizi*, 1352/1933; Mahmûd Şakir (tash.), Beyrut: Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabi, 2004/1425, 4. C, s. 206; M. Zeki Duman, “Hablullah”, *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 14, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996, s. 380. *Hablü'l-metîn* tabiri, 19. yüzyıl sonları ve 20. yüzyıl başlarında Kalküta, Tahran ve Reşt şehirlerinde yayımlanan çok etkili bir Farsça/Urduca gazetesinin ismine kaynaklık etmiştir. Bkz. Nassereddin Parvin, “Habl al-Matin”, *Encyclopedia Iranica*, C. XI/4, Leiden: Brill, 2003, ss. 431-434. İranlıların da hem bu

ekserîsi **hubbu'l-lezîz** ta 'bîr olunan dâne şekl ü cesâmetinde olup (MF26, 73-74)

dâhil-i **Beytü'l-mu'azzamda** olan üstüvânelerin⁷²⁶

temennâ-yı fevz u nusretle müteveccih-i dergâh-ı **Rabbü'l-kadîr** olup⁷²⁷

yollarda **keferetü'l-fecere** temeshur etmeğe sebep oldılar⁷²⁸

Arapça-Türkçe melez sıfat tamlamalarının bazen de bilinçli bir tercih olarak kullanıldığı ve üslubu zenginleştirme gayesine hizmet ettiği görülmektedir. Farsça biçimleri de kullanımdayken âlimlerin, hattatların, müelliflerin, müstensihlerin ya da mühür sahiplerinin kullandığı Arapça formüllerden alınan *abdü'l-fakîr* (ya da *abdü'l-hakîr*) ve diplomatika metinlerindeki şekli tercih edilen *müderrişîni'l-kirâm* tabirleri bu cümleden sayılabilir.

bu **abdü'l-hakîr** silâhdârlık rütbesiyle şeref-yâb olup⁷²⁹

müderrişîni'l-kirâmdan Seyyidâ Efendi⁷³⁰

Netice itibarıyla ne derlem metinlerinde ne de genel itibarıyla Osmanlı Türkçesi metinlerinde kapsamlı ve anlamlı bir tasnife imkân sağlayacak kadar yeterli sayıda Arapça sıfat tamlaması tespit edilmemiştir. Dolayısıyla bu kısımda ele alınacak sıfat tamlamaları, mevsuf ya da sıfatlarının Arapça asıllı olup olmadığından ziyade, bunların cümlelerde ifa ettiği sentaktik görevlere göre incelenecektir. Bu kapsamda Arapça sıfat tamlamaları, Osmanlı Türkçesi metinlerinde özne, nesne ya da bu öğelerin katılanı olarak ad grubu görevi almaktadır. Arapça kalıplaşmış ifadeler teşkilinde

tabirde hem [el-]Hacerü'l-Esved tabirinde tamlananın harf-i tarifini kullanmaması, bu tür yapıların İran kökenli de olabileceği fikrini vermektedir.

⁷²⁶ Nâimâ Mustafa Efendi, *a.g.e.*, Cilt II, s. 384.

⁷²⁷ Ümmügülsüm Filiz Bayram, *Enverî Tarihi: III. Cilt (Metin ve Değerlendirme)*, Doktora Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014, s. 289.

⁷²⁸ Selânikî Mustafa Efendi, *a.g.e.*, Cilt II, s. 525. Bu tabirin kaynağı olan Abese Sûresi'nin 42. âyetinin tefsiri için bkz. İsmail Hakkı Bursevî, *Rûhü'l-Beyân (Kur'ân Meâli ve Tefsiri)*, 23. Cilt, İbrahim Tüfekçi, Muhammed Okumuş, Halil Baltacı (terc.), İstanbul: Erkam Yayınları, 2016, ss. 96-98.

⁷²⁹ Silâhdâr Fındıklılı Mehmed Ağa, *a.g.e.*, s. 786.

⁷³⁰ Câbî Ömer Efendi, *a.g.e.*, s. 415.

bilhassa ism-i tafdile sıklıkla başvurulmaktadır.⁷³¹ Bu yapılar daha sıkı bir birliktelik oluşturma ve sadece belirli bir kişiyi kast etmek suretiyle anlam ayırıcı olma eğilimindedir.

işte hadîcetü'l-kübrâ denilen seyyidetü'n-nisâ budur (KE1, 100)

*ciğer-kûşe-i habîb-i hudâ hazret-i fâtumatü'z-zehrâ radiyallahu te'âlâ 'anhâ*⁷³²

*medîne-i münevvere[...]de hazînedâr-ı haremü'n-nebevî osmân ağa*⁷³³

*mekke-i mükerreme[...]de şeyh-i agavât-ı haremü's-şerîf abdurrahman efendi*⁷³⁴

Müşakk isimler arasında sıfat olma kapasitesine sahip isimlerin (sıfat-ı müşebbehe, ism-i mef'ûl vs.) nitelediği isimlerle kurulan birlikteliğin ise yukarıdaki örnekler kadar sıkı olmadığı ve sıfatın genellikle ihtiyarî bir unsur olarak kaldığı görülür. Bu farkın temel nedeni, mevsufun esasen daha bilinir (maruf) olmasıdır. Bu örneklerle bilhassa kurum, yer yahut ay adlarını niteleyen sıfatlarda rastlanmaktadır:

*mu'tâd üzre dârü's-sa'âdeti's-şerîfe ağası mevkîfında ba'de'l-ictimâ*⁷³⁵

*Dârü'l-hilâfeti'l-aliyye Kostantiniyyetü'l-mahmiyyede*⁷³⁶

*Halebü's-sehbâ eyâleti sana tevcih ve ihsanım olup*⁷³⁷

*şevvâlü'l-mükerrem'in altıncı hamîs günü*⁷³⁸

⁷³¹ Ryding, *a.g.e.*, s. 251.

⁷³² İzzî Süleyman Efendi, *İzzî Tarihi*, Ziya Yılmaz (haz.), İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu, 2019, s. 748.

⁷³³ BOA AE.SMST.III 96/7278 24 N 1176/8 Nisan 1763.

⁷³⁴ BOA MB.İ 3/81 29 Z 1264/26 Kasım 1848.

⁷³⁵ Bayram, *a.g.t.*, s. 310.

⁷³⁶ *İstanbul Kadı Sicilleri*, İstanbul Mahkemesi 20 Numaralı Sicil, cilt: 56, sayfa: 192, Hüküm no: 216, 11 S 1100/5 Aralık 1688.

⁷³⁷ BOA A.DVNSMHM.d 162, s. 400, hüküm no: 1141, evâhir-i Za 1175/12-22 Haziran 1762; akt. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, IV. Cilt, 2. Kısım (XVIII. Yüzyıl), Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1959, s. 375.

⁷³⁸ Sağlam, *a.g.t.*, s. 88.

Daha az rastlanan türde bir örnekte ise Arapça sıfat tamlamasının bir harf-i cer ile bir isim tamlamasına bağlanarak niteleme grubu teşkil ettiği görülmektedir:

*mütemmim[u] mehâmmi 'l-enâm bi'r-re 'yi's-sâ 'ib*⁷³⁹

Bu gibi sıfat tamlamaları kurulurken Arapça kaidelere her zaman riayet edilmediği de vâkidir. Sözelimi bazı yapılarda ism-i tafdil kullanılması gerekirken sıfat-ı müşebbehe kullanıldığı, bazen de izâfet unsurlarından birini niteleyen sıfatın Arapça değil Farsça kaidelere göre tamlamanın sonuna değil de nitelediği isimden hemen sonra getirildiği görülmektedir.

filibin oğlu büyük aleksandri yani iskenderu 'l-kebîr bütün yunanistanı zabt êtdikten sonra (TC1, 166)

pâdişâh-ı islâm hazretleri halîfetü 'l- 'uzmâ 'i 'l-müslimîn ve imâmü 'l-muvahhidîn olmak cihetiyle (TC2, 303)

İkinci önemli fonksiyon olarak zarf grupları teşkil eden Arapça sıfat tamlamaları, bunu yalnız başına gerçekleştirebilmektedir. Bu minvalde Osmanlı Türkçesinde en sık kullanılan zarflardan biri olan الحالة هذه *el-hâletu-hazihi* 'hâlen, şimdiki hâlde' örneğinde ve daha az bilinen الى وقتنا هذا *ilâ-vaktinâ-haza* 'zamanımıza değin' yapısında niteleyicinin ardıl konumlanması kayda değerdir.

el-hâletu-hazihi lehistanda deverân eden âsâr-ı ihtilâl (MTE, 5)

*bin altmış beş senesinden ilâ-vaktinâ-hazâ cümle havâdisi*⁷⁴⁰

⁷³⁹ Selânikî Mustafa Efendi, *a.g.e.*, Cilt II, s. 642. Prof. İpşirli bu ibareyi kısmen Farsça kısmen Arapça kaidelere göre okumuştur. Ancak Yılmaz Kurt'un kaydettiği üzere diplomatika dilinde kullanılan bu gibi ibarelerin tamamının Arapça kaidelere göre okunması görüşü isabetli görünmektedir. Bkz. Yılmaz Kurt, "Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatika) Hakkında", *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, XVII/28 (1996), s. 256.

⁷⁴⁰ Naîmâ Mustafa Efendi, *a.g.e.*, Cilt IV, s. 1857.

*el-hâletü'l-hâzıra eyâdî-yi nâsda olan mukâta'ât*⁷⁴¹

Arapça sıfat tamlamaları, başka zarflarla ve/veya harf-i cerlerle bir araya gelerek de zarf grupları teşkil edebilmektedir:

*ilâ hâze'l-ân o makûle ketebenin haklarında olan esbâb-ı du'âları*⁷⁴²

*bi'l-farzi'l-muhâl âhar imtiyâzı dahi buldukları sûretde*⁷⁴³

*imtisâlen li'l-emri'l-âli Kapucıbaşı Ali Ağa [...] vardukda*⁷⁴⁴

Tamamen Arapça sentaksa göre kurgulanmış cümlelerdeki niteleme yapıları her ne kadar bu çalışmanın doğrudan konusuna girmese de, nâme-i hümayûn, fermân, şer'îyye sicili gibi vesikaların elkab, dua vs. bölümlerinde geçen bu tür cümlelerde sıfat tamlamalarının bilhassa seci amacıyla sıkça kullanıldığı, istitrat kabîlinden kayda değer bir husustur.

*a'lemü'l-ulemâ'i'l-mütebahhirîn müftilenâm ve şeyhülislâm bostân-zâde efendi*⁷⁴⁵

iftihâru'l-ümerâi'l-izâmi'l-iseviyye [...] muslih-i mesâlih-i cemâhiri't-tâifeti'n-nasrâniyye

*Roma İmparatoru çasarı Leopoldos*⁷⁴⁶

*Allah [...] envâ'ı feth-i firûzî müyesser eyleye, âmin bi'n-nebiyyi'l-emîn*⁷⁴⁷

Son olarak kaydedilmesi gereken bir husus da, bir ismi nitelediği ve harf-i tarif ile belirli hâle getirildiği için sıfat olarak düşünülen bazı niteleyicilerin aslında bambaşka

⁷⁴¹ Şânî-zâde Mehmed 'Ata'ullah Efendi, *a.g.e.*, Cilt I, s. 625.

⁷⁴² Sağlam, *a.g.e.*, s. 303

⁷⁴³ Ahmed Lutfi Efendi, *Tarih-i Lutfi*, Cild-i Evvel, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1290/1873, s. 330.

⁷⁴⁴ Selânikî Mustafa Efendi, *a.g.e.*, Cilt II, s. 748.

⁷⁴⁵ Selânikî Mustafa Efendi, *a.g.e.*, Cilt II, s. 434.

⁷⁴⁶ Anonim Osmanlı Tarihi (1099-1116/1688-1704), Abdülkadir Özcan (haz.), Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2000, s. 139.

⁷⁴⁷ Selânikî Mustafa Efendi, *a.g.e.*, Cilt II, s. 453.

bir kategori olan *bedel* adlı *tâbi* ‘ kategorisine ait olabilmesidir. Daha önce kaydedildiği üzere nahivde *tâbi* ‘ler kategorisinin beş alt başlığından biri olan *bedel*, ya metbû ‘unun aynı olup ona uyar, ya onun bir kısmını ya da parçasını kapsar, ya da onun özellik ya da durumunu bildirir. Başka bir deyişle metbû ‘unu daha da ayrıntılı olarak açıklar ve belirtir.⁷⁴⁸ Yakın bir kategori olan *atf-ı beyan* ile karıştırılmaması da önemlidir: İsmi önce, bunu niteleyen künye, lakap ve sıfatın sonra gelmesi durumunda *tâbi bedel*; tam tersi durumda ise *atf-ı beyan* olarak adlandırılmaktadır.⁷⁴⁹ Aşağıda iki örneği tespit edilen *bedel*in Osmanlı Türkçesinde örneği çok fazla bulunmasa da sıfatla ayrımının gösterilmesi, niteleme yapılarının türünün doğru tespiti bakımından önem taşımaktadır.

tavâf-ı beytullahi’l-harâm etmek bahânesiyle (TC1, 263)

*b[i]-avn[i]llah[i]’l-melik[i]’l-vehhâb*⁷⁵⁰

⁷⁴⁸ Ryding, *a.g.e.*, s. 225; Çörtü, *a.g.e.*, s. 365-366.

⁷⁴⁹ *İlahiyat Fakülteleri için Arapçaya Giriş*, s. 547; Wright v.d., *a.g.e.*, C. II, s. 230.

⁷⁵⁰ Ahmet Önal, “18. Yüzyıla Ait Buyuruldu Mecmuası (Türk Tarih Kurumu Y.70-Değerlendirme, Transkripsiyon)”, (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2006), s. 85

3.3 Farsçada Sıfatlar

3.3.1 Farsça Sıfat Tamlamalarının Tâbi Olduğu Kurallar

Farsça sıfat tamlamalarının kanonik olarak tâbi olduğu kuralları şu şekilde özetlemek mümkündür:

- 1) Baş sözcük yani mevsuf en önce gelir ve izâfet yapılarında olduğu gibi sonuna daima bir izâfet kesresi alır. Bağımlı unsur yani sıfat bazı istisnalar haricinde art niteleyici (*post-modifier*) konumdadır. Dolayısıyla sözdizimi “mevsuf + izâfet kesresi + sıfat” şeklindedir.⁷⁵¹
- 2) Bağımlı unsur yani mevsuf basit, birleşik ya da türemiş bir sıfat, kelime grubu, cümlecik ya da sıfat görevinde bir isim olabilir.⁷⁵² Buna karşın isim olmayan ya da isim görevi yüklenmeyen kelimeler baş sözcük yani mevsuf olamaz.
- 3) Sayı ve cinsiyet uyumu bakımından Farsça sıfat tamlamaları iki farklı görünüm arz etmekte olup burada temel belirleyici, sıfatın kökeni yani Arapça ya da Farsça kökenli olmasıdır.
 - a) Sadece sıfatı ya da hem mevsufu hem sıfatı Farsça olan tamlamalar, Farsçanın aslî kaidelerine göre herhangi bir uyuma girmez. Yani Farsça sıfatlar hâl, sayı ya da cinsiyeti gösterecek şekilde biçimlerini değiştirmeden, çekimsiz (*no declension*) yapılar olarak niteleme görevini yerine getirirler.⁷⁵³
 - b) Sadece sıfatı ya da hem mevsufu hem sıfatı Arapça olan tamlamalar, Arapça sıfat tamlamalarının sayı ve cinsiyet uyumu kaidelerine göre uyuma girer.⁷⁵⁴
- 4) Bir ismin ardından birden fazla sıfat gelmesi ve bunların vav-ı atıf ile birbirine bağlı olmaması durumunda, bu sıfatlar genelde birbirine izâfet kesresiyle bağlanır.⁷⁵⁵
- 5) *Yâ-yı vahdet* mevsufa, sıfata, ya da her ikisine birden getirilebilir. Bir ismin ardından birden fazla sıfat gelmesi durumunda *yâ-yı vahdet* en son unsura getirilir. İsmin çoğul olması durumunda bu alamet yalnızca isimden sonra, nadiren de isim ve sıfattan sonra

⁷⁵¹ Shahrzad Mahootian, *Persian*, Routledge: Londra, 2005, s. 66-67; Bangi, *a.g.e.*, s. 26

⁷⁵² Nimet Yıldırım, *Farsça Dilbilgisi*, İstanbul: Kabalcı Yayıncılık, 2015, s. 62.

⁷⁵³ Ateş ve Tarzî, *a.g.e.*, ss. 67-68; Yousef, *a.g.e.*, s. 85.

⁷⁵⁴ Ateş ve Tarzî, *a.g.e.*, ss. 67-68; Lazard, *a.g.e.*, s. 77.

⁷⁵⁵ Jensen, *a.g.e.*, s. 56.

gelir.⁷⁵⁶ Ancak Farsça sıfat tamlamalarında belirsizlik veren bu işaret, Osmanlı Türkçesine alıntılanmamıştır.

3.3.2 Farsça Sıfat Türleri

3.3.2.1 Farsça Basit Sıfatlar

Farsçada vasıflandırıcılarla teşkil edilen sıfat tamlamalarında önce mevsûf, sonra sıfat yer almaktadır. Bu durumda sıfat, nitelediği isme izâfet kesresi ile bağlanır. Osmanlı Türkçesi basit, türemiş ya da birleşik olsun, tüm Farsça asıllı vasıflandırıcılarda bu kuralı uygulamaktadır. Ancak Arapça asıllı vasıflandırıcılara kıyasla temel fark, Farsça asıllı vasıflandırıcıların mevsuf ile cinsiyet ve sayı bakımından uyuma girmemesidir.⁷⁵⁷

şarkın kendi kendine hayât-ı tâze bulması (MTE, 431)

meded-kârî-yi ‘ömr-i durâz ile (TC2, 134)

ıslahât masârifiniñ tesviyesi bir bâr-ı girân addolunmayacağı derkârdır (MF21, 378)

ma ‘nâsı hoca-i pîr demektir (MF8, 320)

anın nesl-i pâkinden gelenlere benî hâşim ve hâşimî dênilir (KE1, 71)

emvâc-ı bâlâ içinde galtân olan bîcârelerin (CH, 87)

Bununla birlikte bu kaidenin iki temel istisnası mevcuttur: Öncelikle Farsçada sıfatların nadiren de olsa cemî‘lendiği görülmektedir.⁷⁵⁸ Dolayısıyla bazı kelimelerin cemî‘ şekillerini tavsif eden sıfatların bazen Arapça, bazen de Farsça kaidelere göre çoğul olarak işaretlendiği durumlara rastlanmaktadır. Bu bilhassa inşa ve bürokrasi dilinde yaygınlaşmış bir olgu olup Ahmed Cevdet Paşa’nın teşkil ettiği terkiplerde görülmektedir:

⁷⁵⁶ Jensen, *a.g.e.*, ss. 56-57.

⁷⁵⁷ Yıldırım, *a.g.e.*, ss. 62-66; Bangi, *a.g.e.*, s. 27.

⁷⁵⁸ Ateş ve Tarzî, *a.g.e.*, s. 67.

âhir-i şâhân-ı safeviyye olan şâh hüseyin-i safevîyi (TC1, 65)

sâlifü 'z-zikr kırım hânları kudemâ-yı hânân-ı cengîziyyeden olup (TC1, 269)

avropanın en ma 'lûmâtı bulunan milel ü akvâmı meyânından zâbitân-ı askeriyyeniñ [...] celb ü da 'vetine (TC1, 355)

İkinci olarak hem sıfat hem mevsufun Arapça kökenli olması durumunda iki unsur Arapça kaidelerine göre sayı ve cinsiyet itibarıyla uyum sağlamakta olup bu husus Arapça türemiş sıfatlar bahsinde ele alınmaktadır. Yine bu minvalde mevsufun Farsça kökenli ve aslen müennes olduğu durumlarda (örn. *zen*, *duhter*, *hâher*, *hemşire*, *hânım*) sıfat Arapça olduğu takdirde müennes olarak işaretlenmesi mümkündür.⁷⁵⁹

sultân abdülhamîd hân hazretlerinin hemşîre-i muhteremeleri 'âişe sultân (TC2, 28)

Arapçada سلطانة *sultâne* unvanı mevcut olmakla birlikte Osmanlı tarihinde bu unvanın yalnızca müzekker şekli geçerli olmuş; erkek ve kadın hanedan mensuplarında unvan olarak kullanımı ise (Cem Sultan örneği istisna olmak kaydıyla) ancak ön niteleyici ve art niteleyici konum ile ayırt edilmiştir (örn. *Nakşidil Sultan*, *Hatice Turhan Sultan*, *Sultan Murad-ı Sâlis*, *Sultan Ahmed-i Evvel*). Dolayısıyla *sultan* kelimesinin müennes şekli mevcut olmasına rağmen Osmanlı Türkçesinde kullanılmadığı için bu unvanı haiz kadınları tavsif eden Arapça asıllı sıfat grubu niteleyicilere müenneslik alameti getirilmesi, şekil bakımından cinsiyet uyumuna aykırı olmakla birlikte rastlanan bir durumdur.

sultân mahmûd hân hazretleri hemşîreleri olan sultân-ı muşârun-ileyhânıñ (TC2, 294)

sultân mustafâ hân hazretlerinin kerîme-i muhteremeleri [...] olan şâh sultân-ı 'aliyyetü 'ş-şân hazretlerine (TC2, 104)

⁷⁵⁹ Ateş ve Tarzî, *a.g.e.*, s. 58.

Bazen bu durum, isimleşen sıfatların teşkil ettiği izâfet terkiplerinde de görülür. İster Türkçe ister Farsça sentaks kaidelerine göre tamlama oluştursun, bu dönemde canlı ve müennes tamlananların sıfatları doğrudan sıfatı olmasa da cinsiyet bakımından uyum sağlar.

*petronun hal 'iyle yerine **câlis̱e-i taht** olan **meşhûṟe** ikinci katerina* (TC1, 232)

Şeklen müennes olmakla birlikte mana bakımından müzekker olan halife kelimesi de derlemde buna uygun olarak müzekker sıfatlarla nitelenmektedir. Buna karşın kelimenin çoğulu olan *hulefâ* kelimesinin Arapça uyum kaidelerine göre cemî sâlim sıfatlarla (örn. abbâsiyyun/abbâsiyyîn, fâtımiyyûn/fâtımiyyîn) tavsif edilmesi gerekirken Osmanlı Türkçesinde cemî mükesser ve müennes telakki edildiği görülmektedir:

*mısırdâ taht-nişîn olan halîfe-i **fâtumî*** (TC1, 27)

*zât-ı ma 'delet-simât-ı hazret-i cihân-dârîniñ [...] halîfe-i **a 'zam-ı** muvahhidîn
olduğunu* (TC2, 330)

*mekke-i mükerrerede hulefâ-yı **fâtımiyyeniñ** nâmı hutbelerde zikr olunagelirken*
(TC1, 26)

Farsça vasıflandırıcıların Türkçe sentaks kurallarına göre ön niteleyici göreviyle sıfat tamlaması teşkil etmesi de bu dönem metinlerinde görülen bir hususiyettir:

***bülend** âvâz ile tekbîr aldılar* (KE1, 128)

*üzerine bir **sefid** astar çekilmiş fakîr tabutu* (CH, 38)

3.3.2.2 Farsça Türemiş Sıfatlar

3.3.2.2.1 Fiilden sıfat türeten ekler

3.3.2.2.1.1 Fiilden sıfat türeten sonekler

3.3.2.2.1.1.1 Fiilden sıfat türeten üretken sonekler

1. **-ân (ان)**: Farsça fiillerin hâl köküne getirilen bu ek, daha ziyade zarf-fiil türetmekle birlikte bazı durumlarda özneyi niteleyen etken partisip (*sıfat-ı fâ‘ilî*) ve isim teşkili vazifesi de görmektedir.⁷⁶⁰ Derlem incelendiğinde bu şekilde teşkil edilen fiil temelli sıfatların kahir ekseriyetle söz konusu fiile mef‘ûl olabilecek bir kelime ile birlikte kullanıldığı, dolayısıyla birleşik/mürekkep sıfatların katılanı olduğu görülmektedir. Bununla birlikte bu tür sıfatların münferiden kullanıldığı az sayıda örnek de mevcuttur:

şâyân-ı takbîh bir fi‘l ü hareket görüldükde (MF5, 184)

kendisini yine taht-ı revân-ı iclâli olan zeyndi semendine is‘âd eylediler (CH, 76)

bu nâr-ı sûzânın şimdilik bu vechile intifâsı (TC2, 288)

rusyalu ise dûrbîn-i im‘ân ile bu hâlâta nigerân olup (TC1, 62)

*ibret birle nazar idenlere mihr-i dırahşan[...]*⁷⁶¹

*hanzâde-i gürîzânı ele getirmek için her tarafa sahrâ-peymâlîğe başladılar*⁷⁶²

2. **-ende (نده)**: Fiillerin hâl köküne getirilerek etken partisip teşkil eden bu sonek, fiillerden meslek isimleri (خواننده *hânende* ‘şarkıcı’, نویسنده *nevîsende* ‘yazar’), âlet isimleri (örn. گیرنده *gîrende* ‘alıcı’, تراشنده *tırâşende* ‘kesici, keski’) ve bu fiillerle ilişkili sıfatlar türetmektedir.⁷⁶³ Bu sonek ile teşkil olunan partisipler hakikî ism-i fâ‘il olup hâl köküne getirilerek etken partisip teşkil eden ان *-ân* ve ا *-â* sonekleri ise sıfat

⁷⁶⁰ Şahinoğlu, *a.g.e.*, s. 240; Yousef, *a.g.e.*, s. 167; Lazard, *a.g.e.*, s. 159 ve 267; Yıldırım, *a.g.e.*, s. 178; Öztürk, *a.g.e.*, s. 31.

⁷⁶¹ Lütî Paşa ve Tevârih-i Âl-i Osman, s. 144.

⁷⁶² Naîmâ Mustafa Efendi, *a.g.e.*, Cilt II, s. 441.

⁷⁶³ Yousef, *a.g.e.*, s. 166; Yıldırım, *a.g.e.*, s. 347.

haricinde başka işlevler de üstlenmektedir.⁷⁶⁴ Bununla birlikte *-ende* soneki edebî dilde daha ziyade sıfat fonksiyonunda kullanılmaktadır.⁷⁶⁵

dânende-i serâ'ir hazretlerine âşikârdır ki (TC2, 356)

kâh perihanın şâhâne cemâl-i âlem-teshîrini, nâzende edâ-yı rûh-i 'tilâfını kendi letâfet-i pejmürdesine kıyâs eder (CH, 251)

saydını gâ'ib etmiş şîr-i derende gibi (CH, 267)

*Sâl-i âyendede serdâr-ı nâmdâr Ferhad Paşa-yı şecâ'at-şî'âr Gence ve Berda' semtine sipeh-rân olup*⁷⁶⁶

*kasd-ı sayd-i çerende vü perende-i vahşet-medâr eylemeğin*⁷⁶⁷

*usûl-i askerîyyenin bu günkü gününde bulunduğu hâl-i nizâm ü intizâmı [...] hayret-bahşende-i mülûk ü düvel olmuşdur*⁷⁶⁸

3. -âr (ار): Mâzî köküne getirilen bu sonek, hem isim-fiil (örn. رفتار *refâtâr* ‘gidiş, yürüyüş’, گردار *girdâr* ‘iş, tarz, amel’) hem etken ve edilgen partisipler teşkil etmektedir.⁷⁶⁹ Sıfat türetme kabiliyeti nispeten sınırlı olan bu morfemle türetilen etken sıfatlar, *-ende* sonekiyle türetilen etken partisiplere benzetilmektedir. Eylemden etkilenen edilgen partisip türettiği örnekler ise daha azdır (örn. گرفتار *giriiftâr* ‘tutulmuş, yakalanmış, esir’). Bu ekle türetilmiş خواستار *hâstâr* ‘istekli’, خریدار *harîdâr* ‘alıcı, alan, müşteri’, برخوردار *berhurdâr* ‘fayda gören, muradına eren, mesut’ gibi sıfatlar Osmanlı Türkçesinde kullanılmakla birlikte, derlemde sınırlı sayıda örnek tespit edilmiştir.

elindeki hisârların ekseri giriiftâr-ı dest-i istîlâ [...] olmağla (TC1, 135)

⁷⁶⁴ Şahinoğlu, *a.g.e.*, ss. 230-240; Ateş ve Tarzî, *a.g.e.*, s. 35.

⁷⁶⁵ Lazard, *a.g.e.*, s. 159.

⁷⁶⁶ Naîmâ Mustafa Efendi, *a.g.e.*, Cilt IV, s. 1927.

⁷⁶⁷ Mustafa Safî, *Mustafa Sâfî'nin Zübdetü't-Tevârih* 'i, Cilt I, haz. İbrahim Hakkı Çuhadar (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2003), s. 140.

⁷⁶⁸ Ahmed Lutfî Efendi, *a.g.e.*, s. 198.

⁷⁶⁹ Yousef, *a.g.e.*, s. 173; Yıldırım, *a.g.e.*, s. 337; Lazard, *a.g.e.*, s. 261. Bu ekin türettiği isim ve sıfatların ayrıntılı bir listesi ve ifade ettiği semantik kategoriler için bkz. Sahar Bahrami-Khorshid ve Saeideh Ghandi, “The Study of Derived Words Ending in ‘-âr’ Suffix from the Viewpoint of Construction Morphology (Berresî-yi Vâjehâ-yı Müştak be-Pesvend-i ‘-âr’ der-Zebân-ı Fârsî ez-Manzar-ı Sarf-ı Saht)”, *Journal of Language Research (Mecelle-i Pejûheşhâ-yı Zebânî)*, 11 (1), Ekim 2020, ss. 37-43.

*idârelerinde daha ziyâde muzâyaka **bedîdâr** olduğundan* (TC1, 115)

***murdâr** şehvetiyçün bütün hânedânın da benim de hayâtımıza kasd ediyor* (CH, 250)

*ikbâl-**perestârân**-ı asır hemen ziyâretine seğırtti*⁷⁷⁰

4. -e (ة): Getirildiği fiillerden soyut eylem adları (örn. *خنده* *hande* ‘gülme, gülüş’, *ناله* *nâle* ‘inleme, inilti’) ve âlet/nesne adları (örn. *آویزه* *âvîze* ‘asılı yahut sallantılı şey, avize’, *تابه* *tâbe* ‘ısıtma/kızartma demiri, tava’) türeten bu ekin en yaygın işlevi fiillerden geçmiş zaman partisipleri teşkil etmektir.⁷⁷¹ Fiillerin mâzî köküne getirilen bu -e eki aynı zamanda edilgen partisip olarak da nitelendirilmektedir. Bunun sebebi, getirildiği geçişsiz fiillerde yalnızca mâzî partisipi vazifesi icra ederken, geçişli fiillerde ise hem edilgenlik hem geçmiş zaman anlamı vermesidir.⁷⁷²

*nâdir şâhın ikbâli **resîde**-i serhadd-i zevâl olarak* (TC1, 77)

*zîr-i himâyet ü adâletinde müsterîhu'l-bâl olan ve **âsûde**-hâl bulunan teba 'a* (TC2, 96)

*“tâ doğduğum gündenberi giryânım” misra '-ı **bercestesi*** (CH, 16)

*içlerinde **nâ-puhte** ve mechûlu'l-ahvâl kimse bulunmazdı* (TC1, 109)

*ser-i **bürîdesi** galtîde-i meydân-ı siyâset kılındı* (TC2, 18)

*cerâ'im-i **güzeştesi** 'afvı bedeli olmak üzere* (TC2, 60)

Bu ekle teşkil eden sıfatların kalıplaşmış tabirler oluşturması mümkündür:

*bucakda kalanlarıñız dahi fî-mâ-ba'd devlet-i 'aliyyeniñ hükmünde olup ferd-i **âferîdeniñ** hükmü geçmez* (TC2, 123)

⁷⁷⁰ Cevdet Paşa, *Tezâkir*, haz. Cavid Baysun, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1991), s. 67.

⁷⁷¹ Youssef, *a.g.e.*, s. 153.

⁷⁷² Ateş ve Tarzî, *a.g.e.*, ss. 35-36; Öztürk, *a.g.e.*, s. 32; Yıldırım, *a.g.e.*, s. 71 ve ss. 179-181.

Bir adla bir araya gelip birleşik isim veya sıfat teşkil ederken bazen bu partisip eki -nin düştüğü de görülmektedir.⁷⁷³

*Hande-i hacâlet-âlûd gülûlarını sedd edip ta ‘âm bile yemediler*⁷⁷⁴

*bu kıt ‘a-i müstetâbı hediye-i yârân ve reh-âverd-i suhan-perverân eylemişler idi*⁷⁷⁵

*çarh-ı sal-hord devr ideliden anu[η] nazîri kârzâr bir rüzgârda ne görmüş ne işitmişti*⁷⁷⁶

3.3.2.2.1.1.2. Fiilden sıfat türeten üretken olmayan sonekler

1. -â (آ): Bazı fiillerin hâl köküne getirilen bu ek, hem etken ortaç, hem de liyakat sıfatı teşkil eder.⁷⁷⁷ Bu yolla türetilen ortaçlar, söz konusu eylemin ifade ettiği anlam ya da özelliği kalıcı hale getirir. Başka bir deyişle Arapça sıfat-ı müşebbehenin işlevine benzer sıfatlar türetir.⁷⁷⁸ Aşağıdakilere ek olarak دارا *dârâ* ‘sahip, malik, zengin’, دانا *dânâ* ‘âlim, bilgili’, شنوا *şinevâ* ‘işiten, dinleyen’ gibi derlemde görülmeyen bazı örnekleri de kaydetmek mümkündür.

devlet-i rusyanı bu güne rağbeti pezmîrâ-yı husûlüne kendi i ‘tibâr u ruhsatını bezl ü şâmil éde (TC1, 362)

sancağında kâ’in tüvânâ evlâdına ve akrabâsına (TC2, 320)

*fermân-revây-ı hita-i Kırım olan Hân-ı ‘âlî-şân*⁷⁷⁹

Bînâ-dil ol ey hâce ki sa[η]a zer-i hûrşîd

*Seng-i mehek-i mâhda mağşûş görünsün*⁷⁸⁰

⁷⁷³ Yıldırım, *a.g.e.*, s. 180; Ateş ve Tarzî, *a.g.e.*, s. 36.

⁷⁷⁴ Naîmâ Mustafa Efendi, *a.g.e.*, Cilt III, s. 1485.

⁷⁷⁵ Mirzazâde Mehmed Sâlim Efendi, *Tezkiretü’ş-Şu’arâ Sâlim Efendi*, haz. Adnan İnce, (Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi, 2005), s. 328.

⁷⁷⁶ İbn Kemâl (Kemalpaşazâde), *Tevârih-i Âl-i Osmân: VIII. Defter (Transkripsiyon)*; haz. Ahmet Uğur, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1997), s. 97.

⁷⁷⁷ Lazard, *a.g.e.*, s. 267

⁷⁷⁸ Yıldırım, *a.g.e.*, s. 178; Şahinoğlu, *a.g.e.*, s. 240.

⁷⁷⁹ Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *a.g.e.*, s. 10.

⁷⁸⁰ Na’îlî Dîvânı, s. 272.

3.3.2.2 İsimden sıfat türeten ekler

3.3.2.2.1 İsimden sıfat türeten sonekler

3.3.2.2.1.1 İsimden sıfat türeten üretken sonekler

1. **+î (ی)**: Klasik ve modern Farsçada isimden sıfat türetmede en yaygın kullanılan sonek olan yâ-yı nisbe, e (ه) sesiyle ile biten kelimelere getirildiğinde **+egî (گی)** biçimiyle sonlanmaktadır (örn. *hânegî* ‘evcil’). Öte yandan birleşik kelime teşkil eden ad öbeklerine de getirilmesi mümkündür.⁷⁸¹

‘asr-ı mahmûd-hânî ricâlinden âmedci süleymân efendinin (TC2, 9)

2. **+în (ین)**: Bu ek Klasik Farsçada nesnelerin neden mamul olduğunu ifade eden sıfatların teşkilinde kullanılmaktadır. Çağdaş Farsçada ise bu amaçla daha ziyade *yâ-yı nisbet* ekinin kullanılması nedeniyle üretkenliğini yitirmek üzeredir.⁷⁸²

Bu ekin diğer bir varyantı da **+îne (ینه)** şeklindedir, ancak bununla türetilen sıfatların bir kısmının isimleşme temayülünde olduğu kaydedilmelidir (örn. *دستینه destîne* ‘bilezik’, *پشمینه peşmîne* ‘yünden yapılmış kumaş, hırka’).⁷⁸³

avusturya ile italya beyninde bir sedd-i âhenîn (MTE, 354)

beyaz kadîfeli semmûr kalpak ve zerrîn üsküf (TC1, 262)

billûrîn âyineler gibi bir nûr-ı sâfi içinde kaldı (CH, 342)

Gâyet müdrik ve mudhik kelb-i şîrîndir⁷⁸⁴

⁷⁸¹ Lazard, *a.g.e.*, s. 265.

⁷⁸² Lazard, *a.g.e.*, s. 265.

⁷⁸³ Yıldırım, *a.g.e.*, s. 351; Ateş ve Tarzî, *a.g.e.*, s. 105.

⁷⁸⁴ Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, *Evliyâ Çelebi Seyahatnamesi: İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi Türkçe Yazmalar 5973, Süleymaniye Kütüphanesi Pertev Paşa 462, Süleymaniye*

Bu ekin diğerk bir görevi de zaman ve yer bildiren isimlerden sıfat türetmektir.⁷⁸⁵

'adem-i iltifât-ı selâtîn-i pîşîn ile [...] vîrân u mütezil olan (TC2, 126)

Harem-i humâyûn'a gîtmeleri mu 'tâd-ı dîrîn-i saltanat olmağla⁷⁸⁶

Mey-i dūşînedden Bâkî yine mahmûra be[η]zersin

Elü[η]de turmayup câm-ı şarâb-ı ergavân dîtrer⁷⁸⁷

Çok yaygın bir fonksiyon olmamakla birlikte bu ek, Türkçede +IX ile teşkil edilen sıfatların anlamını veren sıfatlar da türetmektedir:

yeni peydâ olmuş bir şükûfe-i rengîn (CH, 281)

ve çirkîn huylar ve fena hâller [...] takbîh için beyân olunur (MG28,1)

3. **+fâm (فام):** Renk ve benzerlik sıfatları teşkil eden bu sonek, edebî kullanımda belgelenmektedir. Ayrıca +vâm (وام) varyantı da mevcuttur.⁷⁸⁸

pîşgâhına bir perde-i siyeh-fâm keşide olunarak (MF34, 5)

Câmu[η] etrâfın kaçan kim seyr ider âvâreler

Çarh-ı mînâ-fâmı gûyâ devr ider seyyâreler⁷⁸⁹

bismi 'llah deyü bir zümrüt-fâm yügrük bayrağı açıp ileri yürüdü⁷⁹⁰

Âteş-i aşî ile nâme-nüvis-i 'ahde

Kütüphanesi Hacı Beşir Ağa 452 Numaralı Yazmaların Mukayeseli Transkripsiyonu-Dizini, 10. Kitap, Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı ve Robert Dankoff (haz.), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2007, s. 190.

⁷⁸⁵ Ateş ve Tarzî, *a.g.e.*, s. 105.

⁷⁸⁶ Câbî Ömer Efendi, *a.g.e.*, s. 392.

⁷⁸⁷ *Bâkî Dîvânı: Tenkitli Basım*, Sabahattin Küçük (haz.), Ankara: Türk Dil Kurumu, 1994, s. 188.

⁷⁸⁸ Şahinoğlu, *a.g.e.*, ss. 380-381; Lazard, *a.g.e.*, s. 266; Ateş ve Tarzî, *a.g.e.*, s. 103.

⁷⁸⁹ *Bâkî Dîvânı: Tenkitli Basım*, s. 136.

⁷⁹⁰ Naîmâ Mustafa Efendi, *a.g.e.*, Cilt II, s. 454.

4. +mend (مند): İsimlere getirilen bu sonek, bir nesneye yahut bir niteliğe sahip olmayı ifade eden sıfatlar türetmektedir (Örn. هوشمند *hûş-mend* ‘akıllı, bilge’, ثروتمند *servet-mend* ‘zengin’, نیرومند *nîrû-mend* ‘güçlü, kuvvetli’, ارزشمند *erzeş-mend* ‘değerli’, دانشمند *dâniş-mend* ‘bilgin, âlim’). +ûmend (ومند) varyantı da bulunan ekin türettiği sıfatlar, Türkçedeki +IX ekiyle teşkil edilen sıfatlara benzer anlam taşır.⁷⁹²

âmedci süleymân efendiniñ birâder-i erc-mendi (TC2, 9)

umûm ahâlî hisse-mend-i menfa ‘at olacaktır (MF21, 378-379)

*Paşa bu hareket-i mezmûmdan sûd-mend olmayıp*⁷⁹³

*bâzûy-ı kemend-i teshîrine bârûy-ı bülend-i zormendi zebûn olub*⁷⁹⁴

*hüner-mend ü mâhir ve sanâyi -i lâzimeyi icrâya kâdir olmak*⁷⁹⁵

*şah-ı berûmend-i ebdân meyve-feşân-ı hayât olıncaya dek*⁷⁹⁶

5. +vâr (وار): Bu sonek, bir nesneye yahut bir niteliğe sahip olmayı ifade eden, yahut benzerlik, liyakat anlamı veren sıfatlar türetmektedir.⁷⁹⁷ Esasen bağımsız bir leksikal birim olan ‘yük’ anlamındaki بار *bâr* kelimesinin dilbilgiselleşerek morfeme dönüşmesi ve /b/ > /v/ sızıcılaşması neticesinde bağımlı bir unsur olarak algılanmaya başlamıştır.⁷⁹⁸ Osmanlı Türkçesinde benzerlik anlamı veren عنكبوت وار *ankebût-vâr* ‘örümcek misali’, liyakat anlamı veren شاهوار/شهوار *şehvâr/şâhvâr* ‘şahlara layık’ ve

⁷⁹¹ Bosnalı Alaeddin Sabit, *Divan*, Turgut Karacan (haz.), Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, 1991, s. 285.

⁷⁹² Lazard, *a.g.e.*, s. 265; Youssef, *a.g.e.*, s. 152; Şahinoğlu, *a.g.e.*, s. 377; Yıldırım, *a.g.e.*, s. 347.

⁷⁹³ Naîmâ Mustafa Efendi, *a.g.e.*, Cilt IV, s. 1639.

⁷⁹⁴ Nasûhü’s-Silâhî (Matrakçı), *Beyân-ı Menâzil-i Sefer-i Irâkeyn-i Sultân Süleymân Hân*, Hüseyin G. Yurdaydın (haz.), Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1976, s. 258.

⁷⁹⁵ Mütercim Ahmed Âsım Efendi, *a.g.e.*, s. 246.

⁷⁹⁶ Naîmâ Mustafa Efendi, *a.g.e.*, Cilt I, s. 13.

⁷⁹⁷ Lazard, *a.g.e.*, s. 267,

⁷⁹⁸ Youssef, *a.g.e.*, ss. 148-153.

sahiplik anlamı veren امیدوار *ümîdvâr* ‘ümitli’⁷⁹⁹ gibi sınırlı sayıda örnek haricinde üretkenliği sınırlı olan bu ek, Çağdaş Farsçada üretkenliğini yitirmiştir.⁸⁰⁰

*dürc ü dehânlarından iyân olan le ‘âlî-i şâhvâr*⁸⁰¹

*ol zemân haklarından gelinmek emr-i düşvâr olup*⁸⁰²

Öte yandan bu ek, sıfattan sıfat türeten +*mân* (مان) ekine benzer şekilde (örn. شادمان *şâdmân* ‘sevinçli, mesrûr’) sıfatlardan sıfat türetme işleviyle de nadiren kullanılmaktadır.⁸⁰³

birâder-i büzûrg-vârî semîn mehmed giray ma ‘iyyetiyle (TC1, 267)

ma ‘a-hâzâ bu fiili ‘âdî addolunur, medhe sezâ-vâr bir amel görünmez (UG18, 1090)

6. +vârî (واری): +*vâr* (وار) sonekine *yâ-yı nisbet* (ى) ilavesi suretiyle teşkil edilen bu birleşik morphem, isimlerin yanı sıra teşbih anlamı veren sıfatlar türetmekte de kullanılmaktadır. Osmanlı Türkçesinde *pehlivan-vârî*, *frenk-vârî* gibi yapılarda sınırlı olarak kullanılan bu ek, *haçvârî*, *makasvârî* gibi bazı örneklerde de bilimsel terim üretiminde kullanılmıştır.⁸⁰⁴ Derlemde bu sonekle teşkil edilen az sayıda örnek tespit edilmiştir:

altına kaplan postundan seccâde serüp elinde dahi amûd-vârî çubin tutarak (TC1, 43)

paşa-yı mücâhid namâz vakti kahramân-vârî süvâr olarak (KM, 116)

⁷⁹⁹ Meninski, *a.g.e.*, ss. 5314-5315.

⁸⁰⁰ Shahrzad Mahootian, *Persian (Descriptive Grammars)*, New York: Taylor & Francis, Routledge, 1997, s. 276.

⁸⁰¹ Naîmâ Mustafa Efendi, *a.g.e.*, Cilt I, s. 47.

⁸⁰² Şamil Mutlu, *Yeniçeri Ocağının kaldırılışı ve II. Mahmud’un Edirne Seyahati: Mehmed Dâniş Bey ve Eserleri*, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1994, s. 58.

⁸⁰³ Mahootian, *a.g.e.*, s. 278. +*vâr* ekinin آوردن ‘getirmek’ fiilinin hâl kökü آور ‘in kısaltılmış şekli olduğunu düşünen Phillott, bu gibi örneklerde söz konusu ekin zâid olduğu görüşündedir. Bkz. Phillott, *a.g.e.*, s. 414.

⁸⁰⁴ Hüseyin Kâzım Kadri, *a.g.e.*, s. 585.

Osmanlı Türkçesinde çok sınırlı üretkenliği olan bu ek, Türkiye Türkçesinde bilhassa 1940'lardan ve 1950'lerden itibaren yazar ve düşünörlere dair nitelik ve durumları ifade etmek üzere nispet sıfatları teşkilinde kullanılır olmuş ve kısmen üretken hâle gelmiştir. Fransızca *+ien(ne)* ve İngilizce *+ian* soneklerine karşılık olarak düşünölen ve özel isimlere getirilen bu ek (örn. *Hegelvâri*, *Luthervâri*, *Donkişotvâri*, *Keynesvâri*), özellikle akademik ve edebî dilde tercümeler vasıtasıyla yaygınlaşmıştır.

7. +nâk (نك): Bir nitelik yahut bir ruh hâlini ifade eden sıfatlar türetir.⁸⁰⁵ Bu yüzden bilhassa duygu ya da ruh hâli ifade eden isimlere (örn. *derd*, *havf*, *hışm*, *keder*, *gam* vs.) sıklıkla getirmektedir.

ol varta-i hatar-nâke yaklaştığı hissolumur (MF1, 45)

*menba ‘-ı asâlet ve matla ‘-ı envâr-ı diyânet olan sulb-i pâk-i tâb-nâklerinden*⁸⁰⁶

Gelür sahn-ı hayâle birbirine be[η]zemez sûret

*Dil-i endîşenâkü[η] farkı yok mir ‘ât-ı berberden*⁸⁰⁷

8. +âgîn (آگین): آگندن *âgenden* ‘doldurmak, bürümek’ fiilinden türetilmiş آگین *âgîn* ‘dolu’ kökünün dilbilgiselleşerek morfeme dönüşmüş şekli olan bu ek, sonuna getirildiği kelimelerden ‘+1A dolu, +1A karışık’ ve Türkçe +IX ekinin verdiği anlamları veren sıfatlar teşkil etmektedir.⁸⁰⁸

*nûş eyledikleri sulâfe-i zehr-âgîn-i inhizâm ile bî-hûş u sergerdân olmağla*⁸⁰⁹

Nedür ebrûsı tâk-ı ‘anber-âgîn

⁸⁰⁵ Lazard, *a.g.e.*, s. 267; Şahinoğlu, *a.g.e.*, s. 378

⁸⁰⁶ İzzî Süleyman Efendi, *a.g.e.*, s. 378.

⁸⁰⁷ Yusuf Nâbî, *Dîvân-ı Nâbî*, İstanbul: Şeyh Yahya Efendi Matbaası, 1292/1875, s. 312 (Rubâ‘î, s. 159).

⁸⁰⁸ Phillott, *a.g.e.*, s. 417; Yıldırım, *a.g.e.*, s. 338; Şahinoğlu, *a.g.e.*, s. 379; Youssef, *a.g.e.*, s. 147 ve 152.

⁸⁰⁹ Mustafa Sâmi, Hüseyin Şâkir ve Mehmed Subhî, *a.g.e.*, v128b; akt. Vak‘anüvis Subhî Mehmet Efendi, *a.g.e.*, s. 461. Yazarın buradaki hatalı okuması tashih ve tamir edilmiştir.

*Sütündür enf-i yar altında simin*⁸¹⁰

*dürc-i güher-âgîn-i belâgatdan bu resme lû'lübâr-ı 'ibâret oldılar*⁸¹¹

9. +gîn (گین): +âgîn ekinin kısaltılmış varyantı gibi görünmekle birlikte bu ekin semantik açıdan bir derece uzmanlaştığı ileri sürülebilir. Zira bu varyant genellikle bir ruh hâlini ifade eden sıfatlar türetmektedir (Örn. شرمگین şerm-gîn 'utangaç' دردگین derd-gîn 'dertli, sıkıntılı', خشمگین hışm-gîn 'kızgın, öfkeli').⁸¹²

zamanını gurunbiş-i gazab ve zehr-i hande-gîn ile geçirir idi (CH, 121)

*'Adû-yı ceng-cûy u hışmgîne sikkîn-i kînle ciğerin toğratdı*⁸¹³

*nâire-i nedâmet ve ihtirâk cân-ı gam-gînine koydı*⁸¹⁴

*bu bâbda endûh-gîn olmaduk kimse kalmadı*⁸¹⁵

10. +âne (انه): Sıfat ya da adlardan, sadece nesneler için kullanılan sıfat ve zarf türetir. Esasen tarz bildiren bu ek, edebî kullanımda oldukça üretken olup şu üç temel türetme fonksiyonuna sahiptir:

(a) isimlerden sıfatlar (örn. روزانه rûzâne 'günlük', ماهانه mâhâne ~ ماهیانه mâhiyâne 'aylık', سالانه sâlâne ~ سالیانه sâliyâne 'yıllık', مردانه merdâne 'erkekçe', زنانه zenâne 'kadınca', کودکانه kûdekâne 'çocukça', دوستانه dûstâne 'dostça'),

(b) yalnızca insanlar için kullanılabilen sıfatlardan insan harici varlık, hareket ve olguları niteleyen sıfatlar (örn. کار عجلانه kâr-ı acûlâne 'aceleci iş', تتبع مدققانه tetebbu ' - müdekkikâne 'titiz araştırma', حرکت احمقانه hareket-i ahmakâne 'aptalca hareket'),

⁸¹⁰ İsmail E. Erünsal, "Mu'îdî'nin Miftâhu't-Teşbîh'i", *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, Sayı 7-8, 1988, s. 239.

⁸¹¹ Hüseyin Âlî Efendi, *Riyâzü'r-Rahme*, Gülay Karaman (haz.), İstanbul: Hiperyayın, 2020, s. 89.

⁸¹² Lazard, *a.g.e.*, s. 267; Öztürk, *a.g.e.*, s. 162; Şahinoğlu, *a.g.e.*, s. 379; Yıldırım, *a.g.e.*, s. 346.

⁸¹³ İbn Kemal (Kemalpaşazâde), *Tevârih-i Âl-i Osmân: IV. Defter (Metin ve Transkripsiyon)*, Koji Imazawa (haz.), Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2000, s. 179.

⁸¹⁴ Gelibolulu Mustafa 'Âlî Efendi, *a.g.e.*, I. Cilt II. Kısım, s. 929.

⁸¹⁵ Selânikî Mustafa Efendi, *a.g.e.*, Cilt II, s. 784.

(c) sıfatlardan zarflar (örn. خیلی زیرکانه عمل کردید *hayli zîrekâne ‘amel kerdîd* ‘çok akıllıca davrandınız’).⁸¹⁶

+*âne* eki Arapça sıfatlara da sıklıkla getirilmek suretiyle bilhassa sıfatın tarzını vurgulamaktadır. Bunlar yalnızca sıfat-ı müşebbehe ya da ism-i mensub değil, sıfat değerinde kullanılan ism-i fail ve ism-i mef’ûl de olabilir:

tavr-ı lâ-übâliyâne ve vakar-ı muhteşemânesiyle velvele-endâz-ı âfâk olduğu (TC2, 99)

gelenbevî ismâ’îl efendiniñ te’lif-kerdesi olan metin üzerine muhakkıkâne bir şerh yazmıştır (TC2, 102)

Farsça kaidelere göre oluşturulan birleşik kelimelere getirilmek suretiyle de sıfat teşkil eden bu ek,⁸¹⁷ Osmanlı Türkçesinde de aynı fonksiyonda kullanılmaktadır.

mekânet-i mücâhidâne ve fetânet-i felâtûn-pesendânesi iktizâsınca (KM, 69)

etrafını kahramân-pesendâne ve râz-âşinâyâne bir nigâh ile süzerek (KM, 70)

hareket-i hod-serânedan bi’r-i ‘amîku’l-gavr-ı dalâlete düşdüklerinden (MF5, 203)

+*âne* eki unvanlara ve sıfatlaşan özel isimlere getirildiğinde bilhassa liyakat manasıyla kullanılmaktadır. Bu gibi durumların bazılarında da *yâ-yı nisbet* ile nöbetleşe kullanılma imkânı olduğu görülmektedir:

atîk vekâyi’in iki cildi [...] takdîm-i pişgâh-ı âsafâneleri kılındı (TC1, 345)

sûret-i mülâyemet ihtiyâr olunmasına irâde-i hüsrevâneleri ta’alluk eylemek (TC2, 314)

⁸¹⁶ Şahinoğlu, *a.g.e.*, s. 389; Lazard, *a.g.e.*, s. 268; Ateş ve Tarzî, *a.g.e.*, s. 107; Yousef, *a.g.e.*, ss. 101-102.

⁸¹⁷ Lazard, *a.g.e.*, s. 268.

Bilhassa Osmanlı modernleşmesinin erken yıllarında diplomatikada kullanılan bazı Batı kökenli kelimelere de bu ekin getirildiği vâkidir:

*mûlakat[-]ı **imparatoraneye** himmetiniz memuldur*⁸¹⁸

*cevanib[-]i vükelâ[-]yi devlet[-]i **casaranelerinden***⁸¹⁹

Osmanlı Türkçesinin üreticiliğinin bu eklerin morfolojik ve fonksiyonel sınırlarını zorlayabildiği de bu noktada kayda değer bir husustur. Farsça ve Arapçayı ikinci dil olarak öğrenen Türkler bu iki dile tam olarak nüfuz edemediğinden, kelime türetiminde bazen anadil konuşurlarına göre daha rahat hareket edebilmektedir. Esasen bir ön niteleyici görevinde olan *hem-ân* tabirinin (örn. همان دم *hem-ân-dem* ‘o anda’, همان وقت *hem-ân-vakt* ‘o vakit’ vs.) muhtemelen yanlış bir analiz neticesinde bağımsız bir leksikal birim olarak ortaya çıkması bu durumu örneklemektedir. Bu duruma dair başka iki örnek de +*âne* ekiyle teşkil edilen yapılarda gözlenmektedir. Bu ekin Arapça asıllı izâfetlere, hatta sıfat görevinde kullanılan Arapça çekimli fiillere dahi getirilmesi, tespit edilebildiği kadarıyla ne Arapça ne de Farsçada belgelenen, Osmanlı Türkçesine özgü bir hususiyet olarak görülebilir:

*bir vakt-i tenhâ-yı merâhim-nümâ-yı **veliiyyü’n-ni** ‘amânelerinde* (TC2, 347)

***lâ-yemûtâne** bir hâlde yaşayan odur* (İG9, 1)

11. +ekî (کی): Bilhassa günlük dilde kullanılan bu sonek; isim, sıfat ya da zarflardan sıfat ya da zarf türetmek için kullanılmaktadır. (örn. دزد *dozd* ‘hırsız’ → دزدکی *dozdekî* ‘gizli, gizlice’, دروغ *doruğ* ‘yalan’ → دروغکی *doruğekî* ‘yalan söyleyerek, aldatarak’).⁸²⁰ Edebî dilden ziyade konuşma dilinde daha yaygın olduğundan, bu ekle türetilen sıfatlara derlemde ve derlem dışı incelenen metinlerde rastlanmamıştır.

⁸¹⁸ Hüner Tuncer, “Osmanlı Elçisi Ebubekir Ratip Efendi’nin Viyana Mektupları (1792)”, *Belleten*, Ocak 1979, Cilt 43, Sayı 169, s. 86.

⁸¹⁹ Tuncer, *a.g.m.*, s. 88.

⁸²⁰ Lazard, *a.g.e.*, ss. 268-269.

12. +e (ه): Bir isim ve bir belirleyiciden oluşan ad öbeklerine getirilen bu ek, bu yapılardan nitelik veya özgülük anlamı veren sıfat ve zarflar türetmektedir. (Örn. یکتنه *yektene* ‘tek başına’, چهارموتوره *çehârmotore* ‘dört motorlu’, پنجساله *pencsâle* ‘beş yıllık, beş yaşında’, سه ساعته *sesâ’ate* ‘üç saatlik’).⁸²¹

sefer-i heft-sâlede ingiltere devletinin düyûnu çoğaldığından (TC2, 265-266)

*tıfl-ı nev-sâle gibi dâ’imâ Hakk te’âlânı[η] hıfzında olurlar*⁸²²

Rûzenü[η] za’fı hilâl-i ramazân itdi bizi

*Harc-ı her rûze-i iftâr hazân itdi bizi*⁸²³

13. +âsâ (آسا): Benzetme ilişkisiyle kurulan sıfat tamlamalarında benzetilenin (*müşebbehün-bih*) sonuna getirilen bir ek olup ‘gibi’ anlamı vermektedir.⁸²⁴ Kısaltılmış سا +sâ biçimi de bilhassa şiirde kullanılmaktadır. Bu ekle kurulan sıfatlardan Türkiye Türkçesinde yalnızca دیوآسا *devâsâ* ‘dev gibi, çok büyük’ sıfatı yaşamakta olup bu ise muhtemelen modern döneme ait çok yeni bir yapı olduğundan Klasik Farsçada belgelenmemektedir.⁸²⁵

*vakt-i işâda azm-i sarây-ı cennet-âsâ buyurdular*⁸²⁶

⁸²¹ Lazard, *a.g.e.*, s. 269.

⁸²² Harputlu Rahmî, *Tuhfe-i Dostân Şerh-i Bostân (Bostan Şerhi)*, Serap Denizmen (haz.), İstanbul: DBY Yayınları, 2023, s. 295.

⁸²³ Şerife Akpınar, *Âgâh Dîvânı ve İncelenmesi*, Doktora Tezi, Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006, s. 550. Bu sıfatın sözlük tanımı için bkz. Meninski, *a.g.e.*, 5460.

⁸²⁴ İsmail Ünver, “Çevriyazıda Yazım Birliği Üzerine Öneriler”, *Türkoloji Dergisi*, Cilt XI, Sayı 1, 1993, s. 60; Yıldırım, *a.g.e.*, s. 337; Şahinoğlu, *a.g.e.*, s. 380.

⁸²⁵ Sevan Nişanyan, *Sözlerin Soyağacı: Çağdaş Türkçenin Etimolojik Sözlüğü*, 4. bs., İstanbul: Everest Yayınları, 2009, s. 131. Yazar bu sıfatı 20. yüzyıl başlarına kadar götürse de 19. yüzyılın ikinci yarısında nadiren belgelendiği görülmektedir. Örn. bkz. “Cüz’-i Gayr-i Resmî: Hâriciyye”, *Ceride-i Askeriyye*, def’a 43, 12 C 1281/12 Kasım 1864, s. 4 (“(pline) nâm zât **devâsâ** (pusio?) nâm bir ricâl ile (secondilla) nâm bir hâtûnun dokuz kadem üç parmak ve altı hatt tûlunda kâmetleri olduğunu rivâyet etmiş”).

⁸²⁶ III. Selim’in Sirkâtibi Ahmed Efendi Tarafından Tutulan Rûznâme, V. Sema Arıkan (haz.), Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1993, s. 14.

*livâ-yı felek-âsâ-yı sa 'âdet-iltivânın Enderûn-ı hümayûnu teşrîfî*⁸²⁷

'İşku[η]u[η] bî-hûşıyam dârû ne hâcetdür ba[η]a

*Beni bî-hûş itmeğe ol zülf-i 'anber-sâ yeter*⁸²⁸

14. +veş (وش): Bu ek, +âsâ eki gibi benzetme ilişkisiyle kurulan sıfat tamlamalarında benzetilenin sonuna getirilir ve 'gibi' anlamı verir. Ayrıca +feş (فش) varyantı da mevcuttur.⁸²⁹

sâye-veş kısmetim benimle berâberdir tesellisiyle mütesellî oladursun (TC1, 292)

Mecnun dedi ey büt-i periveş

*Hâşâk-i zaîfe urma âteş*⁸³⁰

'Ârızu[η] kılmış kazâ hem-reng o hadd-i meh-veşe

*Gör ne yüzden imtizâc itdürmiş âb u âteş*⁸³¹

15. +kâr (کار): Farklı kelime türlerine getirilseler de benzer semantik kategoride isim ve sıfatlar türettikleri için bazı gramerciler +kâr (کار), +gâr (گار) ve +ger (گر) soneklerini bir arada değerlendirme eğilimindedir.⁸³² Nitekim bu ekler bazen hâl köküne, bazen mâzî köküne; bazen de isim veya sıfatların sonuna gelerek etken partisip (*sıfat-ı fâ'îlî*) ve meslek ismi teşkil etmektedir. Klasik Farsçada ve Osmanlı Türkçesinde yoğun olarak kullanılan bu ekler, Çağdaş Farsçada üretkenliklerini büyük oranda başka eklere ve birleşik sıfatlara devretmiştir.

Bu eklerden ilki ve en üretkeni olan +kâr, yalnızca isimlere getirilmekte ve türettiği kelimeye getirildiği ismin ifade ettiği eylemi yapan yani fail anlamı vermektedir.⁸³³ Esasen 'iş' anlamında bağımsız bir leksikal birim olmasına rağmen Farsça iştikakta

⁸²⁷ Şîrvânî Fatih Efendi, *Gülzâr-ı Fütûhât (Bir Görgü Tanığının Kalemîyle Yeniçeri Ocağı'nın Kaldırılışı)*, Mehmet Ali Beyhan (haz.), İstanbul: Kitabevi, 2001, s. 29.

⁸²⁸ *Muhibbî Dîvânı*, Coşkun Ak (haz.), Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1987, s. 146.

⁸²⁹ Yıldırım, *a.g.e.*, s. 334; Şahinoğlu, *a.g.e.*, s. 380.

⁸³⁰ Fuzulî, *Leylâ ile Mecnun*, Necmettin Halil Onan (haz.), İstanbul: Maarif Basımevi, 1956, s. 265; Fuzûlî, *Leylâ ve Mecnun*, Muhammed Nur Doğan (haz.), İstanbul: Çantay Kitabevi, 1996, s. 446.

⁸³¹ *Bâkî Dîvânı: Tenkitli Basım*, s. 367.

⁸³² Şahinoğlu, *a.g.e.*, s. 381; Lazard, *a.g.e.*, s. 262; Ateş ve Tarzî, *a.g.e.*, s. 104.

⁸³³ Şahinoğlu, *a.g.e.*, s. 382; Yıldırım, *a.g.e.*, s. 344.

yoğun kullanılarak dilbilgiselleştiğinden, getirildiği kelimelerle birleşik isim/sıfat değil, türemiş isim/sıfat teşkil ettiği vurgulanmalıdır.

cenâb-ı perverdigâr ilâ-intihâ'î'l-edvâr adâlet-bahş-ı teba'a-i sadâkat-kâr [...]

buyursun (TC3, 117)

büyüdüğünde elbette bir merd-i 'afîf ve perhîz-kâr olamaz (MC, 143)

kâfir-i hilekâr bu acz ve bu hamakatı görecek⁸³⁴

Serkeşlik itdi tevsen-i baht-ı sıfîze-kâr

*Düşdi zemîne sâye-i eltâf-ı Kirdigâr*⁸³⁵

İstanbul'un evsâfını mümkün mi beyân hiç

*Maksûd hemân Sadr-ı kerem-kâra senâdır*⁸³⁶

16. +-ger (گر): Hem etken sıfat hem meslek ismi türeten bu ek; fiillerin hâl köklerinin (örn. دروگر *durûger* 'orakçı, biçici'), isimlerin (örn. آهنگر *âhenger* 'demirci') veya sıfatların sonuna (örn. روشنگر *rûşenger* 'aydınlatıcı') gelebilmektedir.⁸³⁷ Türettiği sıfatların manasını Türkçede +IX ile teşkil edilen sıfatlarla karşılamak mümkündür.

hakk-ı âcizânemde cılve-ger-i mücellâ-yı zuhûr olan inâyet (TC1, 345)

her ne arz etseler nezd-i devletde kâr-ger-i te'sîr olmağla (TC1, 112)

*'Aceb felek-i gaddâr, girdiş-i sitem-ger-i nâ-sâz-kârdır ki*⁸³⁸

*rahne-ger-i dîn ü devlet olan havene bi'l-küllîye makhûr olup*⁸³⁹

Ayrıca bu ek, Farsçanın erken dönemlerde alıntıladığı bazı Türkçe ve Moğolca kökenli isimlere de gelerek sıfatlar türetebilmektedir.

⁸³⁴ Şem'dâni-zâde Fındıklılı Süleyman Efendi Târîhi: Mür'î't-Tevârih, s. 114.

⁸³⁵ Bâkî Dîvânı: Tenkitli Basım, s. 77.

⁸³⁶ Nedim Divanı, s. 90.

⁸³⁷ Şahinoğlu, a.g.e., s. 381-382 ve 412.

⁸³⁸ Gelibolulu Mustafa 'Âlî Efendi, a.g.e., I. Cilt II. Kısım, s. 829.

⁸³⁹ Es'ad Efendi, a.g.e., s. 214.

*yağma-gerân asker cerâd-ı münteşir gibi sarây-ı vezîre dolup yağmaya başladılar*⁸⁴⁰

*ol leşker-i tâlân-geri Erdel kişverine havale [...] eyledi*⁸⁴¹

17. +gâr (گار): Bu ek, isimlere ve fiil köklerine gelip etken partisipler (*sıfat-ı fâ ‘ilî*), meslek adları ve liyakat sıfatları teşkil eder. Bu kapsamda hâl kökünün sonuna (örn. سازگار *sâzgâr* ‘uygun, muvafık’), mâzî kökünün sonuna (آفریدگار *âferîdgâr* ‘yaratıcı, Allah’) veya ismin sonuna (ستمگار *sitemgâr* ‘zalim’) getirilebilir.⁸⁴²

*her ser-hârde pâre-i dâmân-ı asker-i yâd-gâr kaldı*⁸⁴³

*Pâdişâh-ı kâm-gâr hazretleri dahi Otağ-ı humâyûnlarına teşrîf buyurdıklarında*⁸⁴⁴

*reisülküttâb efendiyle mülâkâta hâst-gâr olduğunu ihbâr etmekle*⁸⁴⁵

Sultân-ı dîn ü devlet ü ‘izzet Murâd Hân

*Dânâ-yı re’y-i hikmet ü Dârâ-yı dâd-gâr*⁸⁴⁶

Netice itibarıyla isim veya fiil köklerinden meslek ya da fail isimleri türeten +ger, -gâr ve +kâr eklerinin üretkenliği Çağdaş Farsçada oldukça azalmıştır. Osmanlı Türkçesinde ise bu eklerden ikisi Tanzimat devrinin yeni nesrinde üretkenliğini çok fazla artıramazken, +kâr eki ise +âne ekiyle bir araya gelip birleşik ek (کارانه *+kârâne*) oluşturmak suretiyle yüksek bir üretkenlik yakalamıştır. +kâr eki daha ziyade insanları niteleme fonksiyonunu üstlenirken, bu yeni birleşik ekin bilhassa tavır, davranış, olgu ve durumları nitelediği görülmektedir.

⁸⁴⁰ Naîmâ Mustafa Efendi, *a.g.e.*, Cilt IV, s. 1612. 12. ilâ 13. yüzyıllardan itibaren Yeni Farsçada belgelenen *yağma* kelimesi hk. bkz. Doerfer, *a.g.e.*, Band IV, ss. 181-182.

⁸⁴¹ Naîmâ Mustafa Efendi, *a.g.e.*, Cilt IV, s. 1757. Yeni Farsçada 14. yüzyıl sonlarından itibaren belgelenen *talân* kelimesi hk. bkz. Doerfer, *a.g.e.*, Band II, ss. 544-545.

⁸⁴² Yıldırım, *a.g.e.*, s. 345; Şahinoğlu, *a.g.e.*, s. 381.

⁸⁴³ İlhan Şahin, “Kenzü’l-Vekâyi Mustafa Sâkib Efendi ve Eseri”, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, Sayı 7-8, 1976-1977, s. 109.

⁸⁴⁴ Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *a.g.e.*, s. 564.

⁸⁴⁵ Ahmed Vâsıf Efendi, *a.g.e.*, s. 376.

⁸⁴⁶ Nev’î, *Divan (Tenkidli Basım)*, Mertol Tulum ve M. Ali Tanyeri (haz.), İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1977, s. 44.

hazîne kethüdâsı [...] ise gâyet dür-endîş ve şeytânet-kâr bir adam olmağla (TC2, 3)

vâlichesiniñ mugâlatât-ı şeytânet-kârânesine galebe edemediğinden (CH, 133)

+*kârâne* birleşik ekiyle teşkil edilen sıfatlar önceki devrin nesir geleneğinde yaygın değildi. 18. yüzyıl sonlarından itibaren Sadullah Enverî Efendi, Halil Nuri Bey, Mütercim Asım Efendi, Şânîzâde Mehmed Ataullah Efendi gibi vakanüvislerde ve klasik şiirde isim niteleme fonksiyonuyla az da olsa belgelenmektedir.

*‘inâyet-i tâc-dârîden dûş-ı şadâkat-me’nûs-ı **hulûş-kârâneleri** hil’at fâhire-i vekâlet
‘uzmâ ile tezyîn⁸⁴⁷*

*ba’zı ‘âkıl geçinür ve a’lem-i vakt bilünür sebük-mağzânın sa’y-i **hulâfkârânesiyle**⁸⁴⁸*

*bu bâbda meşhûd-ı basâir-i cihâniyân olan himmet ü ikdâm-ı **hamiyet-kârâneleri**
hasebiyle⁸⁴⁹*

*bu makûle herze-kârâne hezeyân tefrika-bahş-ı miyâne-i İslâmiyân olmadığını derk u
iz’ân eylemezler⁸⁵⁰*

Amân meclisde ol şûh-ı cefâ-âyîni söyletme

***Sitemkârâne** vâdilerle eski ‘âdetin söyler⁸⁵¹*

*Dest-yârî-i **himem-kârânesiyle** cem’ edip*

Dîv-i bî-tâbı Süleymân-ı mübârek-fer gibi⁸⁵²

Derlem incelendiğinde ise Cevdet Paşa’da ve diğer yazarlarda sınırlı örnekte tespit edilen bu yapı en ziyade Şinasi ve Nâmık Kemâl’in makalelerinde görülmektedir.

⁸⁴⁷ Çiçek, *a.g.t.*, s. 752.

⁸⁴⁸ Şânî-zâde Mehmed ‘Ata’ullah Efendi, *a.g.e.*, Cilt I, s. 246.

⁸⁴⁹ Seydi Vakkas Toprak, *Nuri Tarihi (Metin – İnceleme)*, Doktora Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011, s. 439.

⁸⁵⁰ Mütercim Ahmed Âsım Efendi, *a.g.e.*, s. 624.

⁸⁵¹ Sümbül-zâde Vehbî, *Dîvân*, Ahmet Yenikale (haz.), Kahramanmaraş: Ukde Kitaplığı, 2011, s. 407.

⁸⁵² Abdullah Aydın, *Hanyalı Nûrî Osmân ve Dîvânı*, Doktora Tezi, Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009, s. 1162.

*halil hamid efendi tarafından dahi muhlisâne ve **nevâziş-kârâne** mektûblar tahrîr ü irsâl olunmuşdur* (TC2, 218)

*islâmiyyet bu taharriyât-ı hikemiyye hakkında **vesâyet-kârâne** bir mu'âvenet ibrâz etmiş midir?* (RM, 40)

*artık karadağlıların işbu harekât-ı **hiyânet-kârâneleri** üzerine ba'demâ sözlerine kat'â emniyyet etmemeğe* (HG14, 7)

*diyânet-i islâmiyye aleyhinde mîzânü'l-hak nâmiyle birçok kıyâsât-ı **garaz-kârâne**yi câmi' türkî ve fârisî lisânları üzere avropada tab' olunmuş bir risâle* (TE45, 1)

*yunanlıların tecâvüz-i **tama'-kârâneleri** endişesinden nâşî hudûd boyunda bu kadar 'asker ikâmesine mecbûriyyet görünüyor* (ŞÜ59, 2)

İnceleme konusu +*kârâne* ekini belirgin şekilde en fazla kullanan yazar ise Şinasi olmuştur. Fransızcadan tercüme edilmiş makaleleri içeren 450 sayfayı aşkın *Müntehabât-ı Tasvîr-i Efkâr*'ında 18 farklı yerde Farsça sentaksa, 2 yerde de Türkçe sentaksa göre isim niteleme vazifesinde söz konusu eki kullanan yazarın bu tercihi, hem Fransızcanın hem Bâb-ı Âlî üslubunun etkisini akla getirmektedir. Buna göre +*kârâne* ekinin Fransızca +*ent*, +*eux*, +*iste* gibi eklerin fonksiyonuna paralel bir şekilde kullanılmış olduğu hipotez kabîlinden öne sürülebilir. Bir yandan da sıfatlara doğrudan +*âne* eki getirerek yeniden sıfat türetmek yerine sıfatın ifade ettiği mastara +*kârâne* ekini getirerek sıfat türetmek, üsluba zenginlik de kazandırmaktadır.

*imperator napoleon hazretlerinin mazhar-ı takdîri olacak sûretde bir efkâr-ı **ihtiyat-kârâne** ile mütehallî bulunmuş* (MTE, 10)

*rusya devleti esâsı vaz' olunmuş olan nizâmât-ı **müsâ'ade-kârâne**yi i'tâ etse bile kanâ'at edemezler* (MTE, 53)

*fakat düşmanımızın cür'eti tezâyüd etmesiyle ef'âl-i **cinâyet-kârânesinde** devâm etmekde* (MTE, 190)

*mevcûd olan mesâ'il-i dâ'imîyenin tesviyesi devletlerin teşebbüsât-ı **fütüvvet-kârânesine** tevakkuf eder* (MTE, 425)

Bu ekle teşkil edilen sıfatlar yüzyılın ikinci yarısında giderek daha da yaygınlaşmış görüldüğünden, bir kuşağın tercihleri üzerinden yeni ve standart bir fonksiyon üstlendiğini öne sürmek mümkündür. Bu noktada modernitenin standartlaştırıcı ve tektipleştirici etkisi de bahse değerlidir. Modernite insan toplumlarını, ürünleri ve süreçleri birbirine daha fazla benzetmekte ve standartlaştırdığı gibi moderniteyle tanışan toplumlar da belirli leksem ve morfemlere yeni ve standart görev ve anlamlar yükleyebilme; bunları basın ve modern eğitim yoluyla hızla yaygınlaştırabilmektedir. Buna ek olarak, ters çevrilmiş izafetler bahsinde ele alındığı gibi *hâne* ve *nâme* sabit boşluklu yapıların etkisinin artması nasıl Yeni Osmanlıcada ism-i mekân türetme süreçlerinde Farsçanın etkisini Arapçaya kıyasla artırdıysa, benzer bir durum da yeni sıfat türetme süreçlerinde Farsça lehine gerçekleşmiş görünmektedir.

18. +*mân* (مان): İsim, fiil kökleri ve sıfatlardan isim ve sıfat türeten bir ektir.⁸⁵³ Sınırlı üretkenliği olan bu ek, bazı isimlerin (örn. سازمان *sâzmân* ‘kurum’, زایمان *zâymân* ‘doğum’) ve aşağıda kaydedilen iki sıfatın türetilmesinde kullanılmaktadır.

Ne şeh-zâde gül-i bâğ-ı hümayûn-salâbet kim
*Cihâna mihr-i zâtından şu ‘â ‘-ı şâdmân geldi*⁸⁵⁴
Sâ ‘atdeki rakkas gibi dil tapış eyler
*Olmaz da n ‘olur tab ‘-ı peşmân mütereddid*⁸⁵⁵

19. +*yâr* (یار): Muhtemelen یار *yâr* ‘dost, yardımcı’ kelimesinin dilbilgiselleşmiş hâli olan bu morfem, bir niteliğe sahip olmayı ifade eden sıfatlar (örn. دستیار *destyâr* ‘yardımcı’) ve meslek adları (örn. دادیار *dâdyâr* ‘savcı yardımcısı’, دانشیار *dânişyâr* ‘doçent’, استادیار *üstâdyâr* ‘yardımcı doçent’) türetmektedir.⁸⁵⁶

⁸⁵³ Şahinoğlu, *a.g.e.*, s. 377; Yıldırım, *a.g.e.*, s. 346; Phillott, *a.g.e.*, s. 415.

⁸⁵⁴ Şeyhülislâm Es’ad Efendi ve Divanının Tenkitli Metni, Muhammet Nur Doğan (haz.), İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı, 1997, s. 114.

⁸⁵⁵ Yusuf Nâbî, *Dîvân-ı Nâbî*, İstanbul: Şeyh Yahya Efendi Matbaası, 1292/1875, s. 175 (Rubâ‘î, s. 19).

⁸⁵⁶ Youssef, *a.g.e.*, s. 154; Şahinoğlu, *a.g.e.*, s. 378. Bazı gramerciler bu unsurun dilbilgiselleşmediği, dolayısıyla oluşturduğu yapıların birleşik sıfat olduğu görüşündedir. Örn. bkz. Phillott, *a.g.e.*, s. 425.

şehzâde-i **bahtiyâr** irâdesine muvâfık 'ahd-nâme yazılup⁸⁵⁷

Müjde-i feth ile pür itdi yine peyk-i nesîm

Gûş-ı gafllet-zede-i mest ü dil-i **hûş-yârî**⁸⁵⁸

20. +gûn (گون): Kökeni Farsça گونه *gûne* 'renk, tür, çeşit, biçim, tarz' kelimesine dayanan bu ek,⁸⁵⁹ getirildiği isimlerin rengini ifade eden sıfatlar türetmektedir (Örn. لاله گون *lâle-gûn* 'lale rengi, kızıl, lal', کیرگون *kîr-gûn* 'katran rengi', آبگون *âb-gûn* 'gökmavisi').⁸⁶⁰

bî-çâreye hıl 'at-i **gûlgûn**-ı şehâdet giydirilmesine⁸⁶¹

kurşum örtülü kubbe-i **nîlgûn** câmi '-i mu 'azzamdır⁸⁶²

ferâce-i **sebz-gûne** dûhte bir sevb-i semmûr-i behcet-nümûn⁸⁶³

3.3.2.2.1.2 İsimden sıfat türeten üretken olmayan sonekler

1. +ver (ور): Bir niteliğe sahip olmayı yahut bir mesleği ifade eden isim ve sıfatlar (örn. تاجور *tâc-ver* 'taç giyen, kral', دانشور *dâniş-ver* 'bilgin', پیشه ور *pîşe-ver* 'sanatkâr', بهره ور *behre-ver* 'yararlanan, kazançlı') türeten bu ek, günümüzde üretkenliğini büyük oranda yitirmiştir. Bununla birlikte Klasik Farsçadan Osmanlı Türkçesine alıntılanan yapılarda (örn. سنآور *senâver* 'öven, metheden') görülmektedir.⁸⁶⁴

⁸⁵⁷ (Koca) Hüseyin (Efendi), *Bedâyi 'u 'l-Vekâyi*, Çast II, Anna S. Tveritina (haz.), Moskova: Institut Narodov Azii, 1961, s. 781; akt. Ülkü Sayar, *Bedâyiü 'l-Vekâyi (Metin, Dizin ve İnceleme) (375b-410b)*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2010, s. 11.

⁸⁵⁸ *Mezâkî: Hayatı, Edebî Kişiliği ve Divanı'nın Tenkidli Metni*, s. 236.

⁸⁵⁹ Steingass, *a.g.e.*, s. 1106.

⁸⁶⁰ Phillott, *a.g.e.*, s. 418; Yıldırım, *a.g.e.*, s. 346; Öztürk, *a.g.e.*, s. 162.

⁸⁶¹ Silahdâr Fındıklılı Mehmed Ağa, *a.g.e.*, s. 725

⁸⁶² Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 304 Yazmasının Transkripsiyonu-Dizini*, 2. Kitap, Zekeriya Kurşun, Seyit Ali Kahraman ve Yücel Dağlı (haz.), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1999, s. 88.

⁸⁶³ İzzî Süleyman Efendi, *a.g.e.*, s. 691.

⁸⁶⁴ Lazard, *a.g.e.*, s. 267; Youssef, *a.g.e.*, s. 153; Yıldırım, *a.g.e.*, s. 348.

*sultân-ı serîr-i **serverî** şâyân-ı elkâb-ı iskenderî âbrûy-ı dûdmân-ı osmânî* (TC1, 3)

*cenâb-ı devlet-me'âbınızdan dahi recâ-yı **senâverânem** oldur ki* (TC2, 349)

*gerek Çin ve gerek Hind akvâmı [...] bu kadar sanâyi '-i bedî'a-i garîbe îcâd u ihtirâ etmiş firâk-ı **hüner-ver** [...] iken*⁸⁶⁵

*ol zümrenin üstâd-ı mihteri ve ser-defter-i **nâm-ver** ü eşheri*⁸⁶⁶

3.3.2.2.2 İsimden sıfat türeten önekler

1. *be+* (بـ/به): *be+* öneki ile ardından gelen isimlerle sıfatlar teşkil etmektedir. Osmanlı Türkçesinde bu harf-i cer ile türetilmiş *be-hired* 'akıllı', *be-kâm* 'mesut, muradına ermiş', *be-kef* 'elde, avuçta' gibi sıfatlar olmakla birlikte, incelenen literatürde bu edatın daha ziyade tekrar grubu yoluyla zarf teşkilinde içek (*interfix* / *miyânvend*) görevinde bulunduğu görülmektedir (örn. *rûz-be-rûz*, *gün-be-gün*, *hod-be-hod*, *sû-be-sû*, *lafz-be-lafz*, *nev-be-nev*). Bu kapsamda bu edatla teşkil edilen sıfatlar arasında yalnızca *benâm* tespit edilmiş olup bu sıfatın enüstünlük biçimi dahi kullanılmaktadır.

*nu 'mân dahi 'abdu'l-mesîh nâm bir fâzıl-ı **be-nâmı** gönderdi* (KE1, 85)

*ol vakitde bulunan taşra vüzerâsının en **be-nâmlarından*** (TC2, 216)

Bu tür sıfatların menfî şekilleri türetildiğinde *nâ+* (نـ) önekinin getirilmesiyle birlikte iki pîşvend/önek birden kullanılmış olmaktadır. Her ne kadar derlemde müspet şekli tespit edilmese de Osmanlı Türkçesinde menfî şekli sıklıkla kullanılan *becâ* sıfatı buna örnek teşkil etmektedir:

*bazı zuhûrât-ı **nâ-becâya** bahâne olacak şeylerin imhâsı* (MTE, 114)

⁸⁶⁵ Şânî-zâde Mehmed 'Ata'ullah Efendi, *a.g.e.*, Cilt I, s. 17.

⁸⁶⁶ Mustafa Âlî, *Menâkıb-ı Hünerverân*, Türk Tarih Encümeni Külliyyatı, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1926, s. 73.

2. **bâ+** (بـ): ‘ile’ manasındaki bu edat, isimlerin önüne gelerek zarf ve sıfatlar türetir. Orta Osmanlıcada bilhassa zarf türetmede oldukça işlek olan bu edat (örn. *bâ-berât-ı ‘âlîşân*, *bâ-emr-i ‘âlî*, *bâ-‘arzuhal*) Yeni Osmanlıcada da bu işlekliliğini sürdürmüştü, hatta Batı dillerinden alıntı kelimelerle de bir araya gelerek zarflar dahi teşkil etmiştir (örn. *bâ-telgraf*, *bâ-jurnal*, *bâ-rapor*, *bâ-posta*). Sıfat türetmede de kullanılan edatın (örn. *بـوفـا* *bâ-vefâ* ‘vefâlı’, *بـاخرـد* *bâ-hîred* ‘akıllı’, *بـوقـار* *bâ-vakar* ‘vakarlı, ağırbaşlı’, *بـارنـك* *bâ-renk* ‘renkli, güzel’) derlemde bu yapılara dair az sayıda örneği tespit edilmiştir.⁸⁶⁷

cemâl-i bâ-kemâlini gören hayrân kahr [...] idi (KE1, 72)

*bu şehirden cümle yârân-ı bâ-safâlar ile vedâlaşup*⁸⁶⁸

*tevakkuf ve nigerân üzre bâ-haber eyledükleri kadırgalara binüp*⁸⁶⁹

*Çün pâdişâh-ı bâ-hûş, harîfû[η] kelâmını gûş [...] itdi*⁸⁷⁰

3. **ber+** (بر): ‘üzere, üzeri, üzerinde’ anlamına gelen ve fiil kökleri ile mastarlara gelerek yeni isimler ve birleşik fiiller türeten bu edat, isimlere getirildiğinde sıfat türetme fonksiyonuna da sahiptir (Örn. *برکنار* *ber-kenâr* ‘uzak, ayrı’, *برملا* *ber-melâ* ‘açığa çıkmış, ayyuka çıkmış’, *برحيات* *ber-hayât* ‘canlı, sağ, diri’, *برمراد* *ber-murâd* ‘muradına eren’).⁸⁷¹

*Kâdir-i ber-kemâl Allah müyesser eyleye*⁸⁷²

Bir aceb deryâdur ordu-yı hümayûnu[η] senü[η]

⁸⁶⁷ Lazard, *a.g.e.*, s. 282; Yıldırım, *a.g.e.*, s. 329; James William Redhouse, *A Turkish and English Lexicon*, Constantinople: A.H. Boyajian, 1890, ss. 316-321.

⁸⁶⁸ Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, *Evliyâ Çelebi Seyahatnamesi: Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 306, Süleymaniye Kütüphanesi Pertev Paşa 462, Süleymaniye Kütüphanesi Hacı Beşir Ağa 452 Numaralı Yazmaların Mukayeseli Transkripsiyonu-Dizini*, 9. Kitap, Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman ve Robert Dankoff (haz.), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2005, s. 56.

⁸⁶⁹ Selânikî Mustafa Efendi, *a.g.e.*, Cilt I, s. 218.

⁸⁷⁰ Mustafa Safî, *a.g.e.*, Cilt I, s. 74.

⁸⁷¹ Yıldırım, *a.g.e.*, s. 330; Youssef, *a.g.e.*, s. 143; Lazard, *a.g.e.*, s. 282

⁸⁷² Selânikî Mustafa Efendi, *a.g.e.*, Cilt II, s. 761.

Kim habâb-ı **ber-karâr** olmuş a[η]a her çâdırı⁸⁷³

Hak te ‘alâ ömr-i devletinizi **ber-devâm** eyleye⁸⁷⁴

4. **bî+** (بی): İsim, zamir veya mâzî köküne gelerek sıfatlar türeten bu ek, Türkçedeki +sXz ekine tekabül edecek surette sahip ol(a)mama, mahrumiyet, yoksunluk (privation) anlamı vermektedir (örn. بی خرد *bî-hired* ‘akılsız’, بی دانش *bî-dâniş* ‘bilgisiz’, بی پاس *bî-pâs* ‘hatır bilmez’, بی قرار *bî-karâr* ‘sabırsız’, بی شرم *bî-şerm* ‘utanmaz’, بی هوش *bî-hûş* ‘baygın, bilinçsiz, sersem’). Klasik metinlerde sıklıkla birleşik yazılan bu ekin Çağdaş Farsçada ayrı yazılma temayülü ağır basmıştır. Öte yandan benzer semantik işleve sahip olan ve izafet ilişkisiyle bağlanan بدن *bidûn-i* ve فاقد *fâkid-i* parçacıkları da sıklıkla bu ekin yerine kullanılmaktadır.⁸⁷⁵

vezîr-i **bî-hemtâ** koca ‘abdi paşanın (TC3, 164)

nüfûz-ı kelâm ve yesâr-ı **bî-pâyânı** kuvvetiyle (CH, 245-246)

cism-i **bî-cânları**, meyyiteleri önüne getirtti (EZ1, 21)

şevketlû kudretlû merhametlû velî-ni ‘met-i **bî-minnetimiz** pâdişâhımız efendimiz
hazretlerini (AH, 5)

ne garrâ gazel ve ne şî ‘r-i **bî-bedel** olur⁸⁷⁶

efendi-yi müşârûn-ileyh masârif-i **bî-hûdeyi** sevmez olmağla⁸⁷⁷

halk-ı âlem **bî-ihtiyâr** giryeye ve sûz u güdâz ile dergâh-ı **bî-niyâz** u kâr-sâza el
kaldırıp⁸⁷⁸

ol şehzade-i **bî-günâha** rahm etmeyip nâ-hak yere şehid etmekle gaddârlık eylediler⁸⁷⁹

⁸⁷³ Metin Akkuş, *Nef’î Sanatı ve Türkçe Dîvânı (İnceleme-Karşılaştırmalı Metin)*, 1991, Doktora Tezi, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 156.

⁸⁷⁴ Nâimâ Mustafa Efendi, *a.g.e.*, Cilt IV, s. 1701.

⁸⁷⁵ Şahinoğlu, *a.g.e.*, s. 371; Öztürk, *a.g.e.*, s. 156; Youssef, *a.g.e.*, s. 143.

⁸⁷⁶ *Hikâyet-i Anabacı* adlı mensur hikâyenin Süleymaniye nüshasında 51b no’lu varakta yazılı bu ibare için bkz. Hasan Kavruk, *Eski Türk Edebiyatında Mensur Hikâyeler*, Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı, 1998, s. 178.

⁸⁷⁷ Câbî Ömer Efendi, *a.g.e.*, s. 517.

⁸⁷⁸ Selânikî Mustafa Efendi, *a.g.e.*, Cilt I, s. 15.

⁸⁷⁹ Nâimâ Mustafa Efendi, *a.g.e.*, Cilt II, s. 460.

Bu önekin bir arada kullanıldığı yegâne zamir dönüşlülük zamiridir (خود *hod* ‘kendi’).

Zâhid-i bîhod ne bilsün zevkini aşk ehlinün
*Bir aceb meydür muhabbet kim içen hüş-yâr olur*⁸⁸⁰

5. *der+* (در): *ender* şekli de bulunan bu ek, fiillerin mâzî kökleri ve mastarlarına gelerek yeni isimler ve bilhassa deyimleşmiş birleşik fiiller türetmektedir. Buna ilaveten isimlere ve fiillerin muzâri köklerine gelerek sıfat da yapmaktadır.⁸⁸¹ Bununla birlikte türettiği sıfatlar, Osmanlı Türkçesinde ardıl konumda değil, daha ziyade cevherî fiilin (*copula*) tamlayanı ve birleşik fiillerin kurucu unsuru olarak görülür (örn. *der-kâr* ‘belli, âşikâr’, *der-hor* ‘uygun’, *der-gîr* ‘belalı’, *der-niyâm* ‘(kılıç) kınında’)

*Bagdad’dan azl olundukta yüz bin guruşluk gılâ[l] der-anbar bulunmuştu*⁸⁸²

Ey sen ey necm-i zâhir-i der-hâb

*Ki nazîrin felekde hem nâ-yâb*⁸⁸³

Değildir şîr-i der-zencîre töhmet acz-i akdâmı

*Felekde baht utansun bî-nasib erbâb-ı himmetden*⁸⁸⁴

6. *ferâ+* (فرا): ‘öte, ötesinde’ anlamındaki bu edat, mastarlara gelerek yeni isimler ve birleşik fiiller türetmenin yanı sıra isimlerden nadiren de olsa sıfat yapmaktadır (örn. *ferâ-hor* ‘yaraşır, uygun’, *ferâ-gîr* ‘yaygın’, *ferâ-şehrî* ‘şehir dışı, sur dışı’). Çağdaş Farsçada yeni ortaya çıkan sıfatların türetiminde de kullanılmaktadır (örn. *ferâ-resende* ‘ilerleyen, yaklaşan’, *ferâ-sû-revende* ‘aşkın’). Derlemde herhangi bir örneği tespit edilemeyen bu edat, ayrıca *hem* edatıyla bir

⁸⁸⁰ Fuzûlî, *Fuzûlî Dîvânı*, haz. Ömür Ceylan, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, 2022, s. 192.

⁸⁸¹ Öztürk, *a.g.e.*, s. 155; Yıldırım, *a.g.e.*, s. 332 ve 340; Youssef, *a.g.e.*, ss. 144-145.

⁸⁸² Naîmâ Mustafa Efendi, *a.g.e.*, Cilt IV, s. 1570.

⁸⁸³ Abdülhak Hâmid Bey, *Dilber-i Nihân-Peyker*, *Hazîne-i Evrâk*, numero 40, 10 C 1299/29 Nisan 1882(?), s. 630.

⁸⁸⁴ Kemâl, “Besâlet-i Osmâniyye ve Hamiyyet-i İnsâniyye”, *Vakit*, numero 236, 10 Ca 1293/2 Haziran 1876, s. 2.

araya gelerek hem sıfat hem edat görevinde kullanılan فراهم *ferâ-hem* ‘toplu, yığılı’ kelimesini teşkil etmiştir.

*bunca hadem u haşem ve hazâyin-i ferâhem ve sefâyin-i ejder-dem-i deryâ-dem*⁸⁸⁵

7. **fürû+** (فرو): ‘Aşağı’ anlamındaki bu edat, isimlerin ve mâzî partisiplerinin önüne gelerek sıfat türetmektedir. Farsçada kaynaklık ettiği sıfatların (örn. فروخته *fürû-hufte* ‘katılaşmış, sertleşmiş’, فرورتبه *fürû-rütbe* ‘aşağı rütbeli’, فروتن *fürû-ten* ‘alçak gönüllü’) bazıları Osmanlı Türkçesinde kullanılmaktadır.⁸⁸⁶

teşekkî eyledikleri hâlde şikâyetleri dahi ısgâ olunmamağla herbiri ‘âciz ve
*fürûmânde olduklarından*⁸⁸⁷

balıkcılık ve kayıkcılık ve kalyoncılık ider ednâdan ednâ bir fürû-mâye bir âdem
*iken*⁸⁸⁸

serhaddât-ı nâ-mevcûdundan ocaklunun rızâları üzere fürû-nihâde ve bâz-be-hâzîne
*olanlar*⁸⁸⁹

Bulur nutk ile âdemi imtiyâz
*Fürû-dest olur nutk ile ser-firâz*⁸⁹⁰

8. **nâ+** (نا): İsimlere, çekimli fiillere, partisiplere ve fiil köklerine gelerek bunları olumsuz hale getiren *ne+/ne-* (نـ) önekinin bir varyantı olan ve buna kıyasla daha yaygın kullanılan *nâ+* eki, benzer şekilde isim ve sıfatların olumsuz şekillerini türetmektedir (örn. ناخوش *nâ-hoş* ‘hoşa gitmeyen, iyi olmayan’, ناچیز *nâ-çîz* ‘değersiz,

⁸⁸⁵ Gelibolulu Mustafa ‘Âlî Efendi, *a.g.e.*, I. Cilt II. Kısım, s. 1121.

⁸⁸⁶ Yıldırım, *a.g.e.*, ss. 332-333; Youssef, *a.g.e.*, s. 145; Öztürk, *a.g.e.*, s. 157.

⁸⁸⁷ Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *a.g.e.*, s. 388.

⁸⁸⁸ Silahdâr Fındıklılı Mehmed Ağa, *a.g.e.*, s. 958.

⁸⁸⁹ Ahmed Vâsıf Efendi, *a.g.e.*, s. 157.

⁸⁹⁰ Bünyamin Ayçiçeği, *Behiştî Ahmed Sinan’ın (ö. 917/1511-12?) İskender-Nâme’si (İnceleme-Metin)*, Doktora Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2014, s. 683.

önemsiz', ناعلم *nâ-ma 'lûm* 'bilinmeyen', ve نابينا *nâ-bînâ* 'görmeyen, kör', نارس *nâ-res* 'olgunlaşmamış, ham', *nâ-dân* نادان 'cahil, bilgisiz').⁸⁹¹

gâyet hakîr ve nâ-tüvân ve nazar-ı itibâra alınmağa nâ-çesbân bir hayvân (MF30, 230)

içlerinde nâ-puhte ve mechûlü 'l-ahvâl kimse bulunmazdı (TC1, 109)

Boşnaklar bizim hükûmetin idaresinden pek nâ-hoşnuddur (HG68, 4)

*Üsküdar'da Ellidokuz yoldaşlarının hareket-i nâ-be-câları mesmû 'ı humâyûnum olmağla*⁸⁹²

Bu ek basit ya da türemiş sıfatlara gelerek bunları olumsuz yapar:

*terkîbi süst ve elfâzı da nâ-dürüsttür*⁸⁹³

*ana tâbi ' olan eclâf-ı nâ-pâk avâm u hevâmun*⁸⁹⁴

*Baş-defterdar Ali Efendi'ye dürüşt kelâm-ı nâ-revâ ile cevâb virüp*⁸⁹⁵

*kimisi fakir ü nâtuvân kimi âkil ü hakîm ve kimisi nâdân ü sakîm olup*⁸⁹⁶

Mâzî köküne getirildiği fiillerden olumsuz anlamda sıfatlar türetir:

*Ya Osmanlı askerinin şikeste edeler, ya kendiler umûmen kırılıp nâbûd olalar*⁸⁹⁷

Benzer şekilde, muzâri köküne getirildiği fiillerden de olumsuz anlamda sıfatlar türetir:

⁸⁹¹ Youssef, *a.g.e.*, s. 146; Lazard, *a.g.e.*, s. 272; Yıldırım, *a.g.e.*, ss. 334-335.

⁸⁹² Câbî Ömer Efendi, *a.g.e.*, s. 488.

⁸⁹³ Naîmâ Mustafa Efendi, *a.g.e.*, Cilt I, s. 83.

⁸⁹⁴ Selânîkî Mustafa Efendi, *a.g.e.*, Cilt I, s. 222.

⁸⁹⁵ Selânîkî Mustafa Efendi, *a.g.e.*, Cilt II, ss. 666-667.

⁸⁹⁶ Naîmâ Mustafa Efendi, *a.g.e.*, Cilt I, s. 1.

⁸⁹⁷ Naîmâ Mustafa Efendi, *a.g.e.*, Cilt II, s. 590.

*Bu haber-i nâ-pesend dahi Serdâr-ı müşârûn-ileyhe Belğırad meksinde vâsıl olmağla*⁸⁹⁸

*Mu ‘âmele-i hulûsu olmayan kimesnelerin kelâmına cevâhir-i nâ-yâb makûlesi ise de rağbet-i tabî‘î ile müncezib olmazlar*⁸⁹⁹

*pâdişâh-ı ‘âlem-penâha elçi birle ba ‘zı nâ-sâz cevâplar gönderüb*⁹⁰⁰

Dolaylı yahut dolaysız nesne ile tamlanan fiiller birleşik sıfat teşkil ettiğinde, bu birleşik sıfatın *nâ-* ekiyle yapılan menfi şekli terkipten önce değil, terkibi teşkil eden fiilden hemen önce gelir:

umûr-ı külliyye ve cüz’iyyede bî-mâyeliği ve kâr-nâ-şinâslığı (TC2, 169)

*Bir zâlim-i Hüdâ-nâ-ters hakkında arzı garazdur*⁹⁰¹

Bazı durumlarda bu ekin olumsuz hale getirdiği isimler iyelik anlamı içermekte ve dolayısıyla yoksunluk eki *bî+* (بی) ile benzer fonksiyonu üstlenmektedir.⁹⁰²

*tîmâr sipâhîlerinden Karakaş Mustafâ nâm bir şahs-ı meçhûl-i nâ-kâm*⁹⁰³

*seyfi kalîl ve basarı kelîl nâ-ümîd kaldıkta*⁹⁰⁴

*Mîr-âhûr-ı evvel Sa ‘îd Beyefendi gâyet nâ-mizâc olmağla*⁹⁰⁵

9. gayr(-i) (غیر): Esasen Arapçadan Farsçaya alıntılanan bir kelime olan *gayr* ‘diğer, öteki’, Arapçada bir araya getirildiği sıfatlarla birlikte sıfat grubu oluşturmakta,

⁸⁹⁸ Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *a.g.e.*, s. 498.

⁸⁹⁹ Naîmâ Mustafa Efendi, *a.g.e.*, Cilt III, s. 1438.

⁹⁰⁰ Lütî Paşa ve *Tevârih-i Âl-i Osman*, s. 310.

⁹⁰¹ Selânikî Mustafa Efendi, *a.g.e.*, Cilt I, s. 382.

⁹⁰² Lazard, *a.g.e.*, s. 272; Yıldırım, *a.g.e.*, s. 334.

⁹⁰³ Silahdâr Fındıklılı Mehmed Ağa, *a.g.e.*, s. 728.

⁹⁰⁴ Naîmâ Mustafa Efendi, *a.g.e.*, Cilt II, s. 593.

⁹⁰⁵ Câbî Ömer Efendi, *a.g.e.*, s. 735.

ancak bu birlikteliği izâfet yapısıyla kurarak muzâf gibi davranmakta ve getirildiği kelimenin ifade ettiği niteliğin zıttı yahut yokluğu anlamını kazandıran sıfatlar teşkil etmektedir. Farsçada ise isim ve sıfatlara getirilen bu önek, Farsça asıllı olan ve kısmen daha resmî kullanıma sahip *nâ+* öneğine benzer şekilde bir sıfatın zıt anlamlısını teşkil etmek için sıklıkla kullanılmaktadır (örn. *mümkin*, *gayr-i mümkin* ve *nâ-mümkin*). Modern Farsçada getirildiği isimlere izâfet kesresiyle bağlanmakla birlikte Klasik Farsçanın farklı coğrafyalarında bazen de kesresiz bağlandığı kaydedilmelidir.⁹⁰⁶ Aşağıdaki örneklerde görüldüğü üzere bu sıfatın olumsuzluk anlamı verdiği sıfatlar, Farsça kurallara göre art niteleyici konumunda görev alabilmektedir:

bir hareket-i gayr-i ma 'kûle seyyi'esi olarak dūcâr olduğu za 'f-ı hâlden (TC1, 224)

hâsılât-ı arziyye tezâyüd-i gayr-i mahdûddan hissedâr değildir (UG7, 422)

karâ'in-i mezkûreden 'âri bulunan a 'lâm ve esmâ-yı gayr-i ma 'lûmenin (MF14, 75)

vükelâ ise âmir-i gayr-i mücbir hükmünde bulunur (HG30, 6)

birkaç müslümân bir 'âsî-yi gayr-i müslim elinde mağlûb olmuş sûretinde birtakım resimleri (TE45, 1)

her ceseddeki rûhu bizâtihi kâ'im bir cevher-i münferid-i gayr-i müte 'akkil zu 'm edüp (EZ1, 27)

Bunun yanı sıra Türkçe sentaksa göre sıfat görevi alarak sıfat tamlamaları ve ad öbekleri de oluşturmaktadır:

memnû' ve gayr-i memnû' zahâ'ir ve eşya-yı sâ'ireyi gemilerine tahmîl (TC2, 134)

bu iltibâs zihinlerde birtakım gayr-i vâzıh mütâla'alar hâsıl etmekde (RM, 12)

islamiyânın vardıkları merhaleye gayr-i ba 'îd olan châlons ovasına geldiklerinde (ET, 29)

Sıfatlara ek olarak lafzî izâfetlerin de önüne getirilebilen bu önek, böyle durumlarda lafzî izâfete Farsça izâfet kesresiyle bağlanmaktadır:

⁹⁰⁶ Ryding, *a.g.e.*, s. 223; Youssef, *a.g.e.*, s. 145; Phillott, *a.g.e.*, s. 100.

kâffesi kâbilü 'l-imtidâd ve kâbilü 'l-hareke ve gayr-i kâbilü 't-tenâfüz [...] oldukları
(MF2, 70)

*kul kethüdâsı veziri da 'vet etmek gayr-i mesbûkü 'l-misl bir garibedir*⁹⁰⁷

İsimlere getirildiği çok nadir hallerde yoksunluk önekinin (*bî+*) fonksiyonunu da üstlenebilmektedir (örn. *غير انصاف* *gayr-i insâf* ‘insafsız’):⁹⁰⁸

Irrationnel, le [...] Vâhid-i kıyâsî ile nisbet-i müştereki olmayan mikdâr veya aded,
*esamm, gayr-i mantık*⁹⁰⁹

Olumsuz anlamlı sıfatların art arda sıralandığı durumlarda üslup zenginliği için *nâ+* ve *bî+* eklerine alternatif olarak kullanımı yaygındır:

cezâyirlülere yazılagelen evâmîr-i 'aliyyede tahrîr olunduğu gayr-i ma 'hûd u nâ-
mesbûk olmağın (TC2, 164)

merkûmuñ tahkîk-i gayr-ı sahîh ve zann-ı bî-esâsı üzere (TC3, 88)

Genelde Arapça kökenli sıfatlarla birlikte kullanılmakla beraber, çok nadiren de olsa Arapça harici dillerden gelen sıfatların olumsuz hale getirilmesinde kullanılır:

*elektrikî olmayan ecsâm-ı sâ 'ireye (gayrî elektrikî) tesmiye olunarak*⁹¹⁰

ekserî vukû 'ât hakkında idâre edecekleri lisan isgâ ve istimâ 'a gayr-i şâyân ve bâ 'is-
i istihcân olup (DG54, 1)

⁹⁰⁷ Nâimâ Mustafa Efendi, *a.g.e.*, Cilt III, s. 1278.

⁹⁰⁸ Phillott, *a.g.e.*, s. 100.

⁹⁰⁹ Şemseddin Sâmî, *Kâmûs-ı Fransevî: Fransızcadan Türkçeye Lügat Kitabı (Dictionnaire Français-Turc)*, Dördüncü Tab'ı (4ème Édition), İstanbul: Mihran Matbaası, 1322/1905, s. 1296.

⁹¹⁰ Abdullah Haris Toprak, “Modern Avrupa Fiziği’nin Osmanlı Devleti’ne Geçişi: Başhoca İshak Efendi’nin Mecmûa-i Ulûm-i Riyâziye’sinde Isı ve Elektrik Bahisleri”, (Yüksek Lisans Tezi, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Medeniyetler İttifakı Enstitüsü, 2014), s. 74.

Bilim dilinde terim teşkili ve yeni kelimelerin (*müvelledât/neologism*) türetilmesi, bu ekin başka önemli bir işlevidir:

ecsâm-ı sâ'ireye i'tâ eylemediklerinden anlara dahi gayr-i nâkil-i elektrik tesmiye olunmuştur (MF5, 206)

ernberc nâm hekîm hayvânât-ı gayr-i mer'îyyeyi iki nev'a taksîm eylemiştir (CHG40, 2)

idâre-i mülkiyye ve 'askerîyyeden ibâret olan 'ulûm-ı siyâsiyye gayr-i mütegayyir olmayıp (MF13, 4)

Bu kapsamda söz konusu önekin kaynaklık ettiği en yaygın yapı, eylem adlarının önüne getirilen ve izâfet ilişkisiyle bağlanan غير قابل *gayr-i kâbil-i* sabit sabit boşluğu olmuştur. Esasen Arapçada mevcut olan bu yapıda ifade edilen eylem marife olarak gelmektedir (örn. غير قابل التعريف *gayru kâbilu'l-ta'rîf* 'tarif edilemez'). Hem Arapça hem Farsça şekillerinin Osmanlı Türkçesinde yaygınlaşması muhtemelen 19. yüzyılın ilk yarısında Fransızcadan tercüme edilen ilmî eserlerin etkisiyle gerçekleşmiş görünmektedir.

*gayr-ı kâbil-i inhinâ ecsâm-ı galîze*⁹¹¹

*kal'a-i mezkûre oltarafdan gayru kâbilu'd-darb denilebilür*⁹¹²

*âlât ve vesâ'il-i tahlîliyyesiyle gayru kâbilu't-tahlîl olmakdan nâşi*⁹¹³

9. hem (هم): Eski Farsça bir sıfat olan *hama* 'aynı, bir, beraber' kelimesinden gelen ve Çağdaş Farsçada edat ve önek görevinde kullanılan bu parçacık; isim, zamir, mâzî kökü ve hâl köküne getirilerek isim ve sıfatlar yapmaktadır.⁹¹⁴ Birşeyde ortaklık ifade eden, 'aynı' ya da 'benzer' anlamı veren sıfatlar türeten *hem*, oldukça üretken bir ek olup verdiği anlam Türkçe +DAŞ soneki ve Latince *co(n)+* önekinin fonksiyonuna

⁹¹¹ Charles Bossut, *Kitâbu Cerri'l-Eskâl*, Ahmed Halil ve Mehmed Nureddin (terc.), Mısır: Bulak Matbaası, 1249/1834, s. 177.

⁹¹² El-Hâc Hâfız İshak Efendi, *Usûlu'l-İstihkâmât*, Dâru'l-Hilâfeti'l-Aliyye, 1250/1834, s. 453.

⁹¹³ Charles Ambroise Bernard, *Kaplıca Risâlesi*, İstanbul: Mekteb-i Tıbbiye Tabhanesi, 1265/1849, s. 31.

⁹¹⁴ Bartholomae, *a.g.e.*, s. 1773; Yıldırım, *a.g.e.*, s. 336.

benzemektedir.⁹¹⁵ Aslî olarak Farsça asıllı kelimelere getirilmektedir (örn. هم آهنگ *hem-âheng* ‘aynı ahenkte, uyumlu, denk’, همبزم *hem-bezm* ‘aynı mecliste bulunan’, همدل *hem-dil* ‘gönlü ve düşünceleri bir olan’, همزانو *hem-zânû* ‘diz dize oturan, arkadaş’). Bununla birlikte Klasik Farsçada هموطن *hem-vatan* ‘hemşehri’, همعقیده *hem-akîde* ‘hem-fikir, aynı fikirde’, همجوار *hem-civâr* ‘komşu’ örneklerindeki gibi Arapça kelimelere, hatta Osmanlı Türkçesinde همسنور *hem-sınır* ‘sınırdış, komşu’ örneğindeki gibi⁹¹⁶ Yunanca asıllı kelimelerle dahi bir araya gelerek oldukça üretken bir rol oynamış; hatta Osmanlıların 19. yüzyılın ikinci yarısında türettiği همزمین *hem-zemîn* ‘aynı seviyede olan’ tabirinde kullanılmıştır.⁹¹⁷ Derlemdeki örnekler incelendiğinde, bu önekle türetilen sıfatların Osmanlı Türkçesinde daha ziyade Türkçe sentaksa göre niteleyici yahut cevherî fiilin (*copula*) tamlayanı görevinde kullanıldığı görülmektedir:

usûl-i eşyâyı homoeomeri eczâ-yi mümâsile yani hem-cins parçalar tesmiye eder
(UG3, 112)

şu mevt-i hâdimü’l-lezzâtdan ziyâde bizimle mûnis ve hem-dem olacak ne vardır
(HE5, 65)

merâtib-i terakkîde hem-mesned olmak topu yüz senelik bir himmete muhtâcdır (İG9)

Fransa ve İngiltere devletlerinin teklîfât-ı vâkı’ada anınla hem-zebân olması (MTE, 460)

kullarıyla hem-efkâr bulunan ba’zı hamiyet-kârân a’zâ ile bi’l-ittihâd (AH, 17)

*Gazanfer Ağa aslında Frenk ve Cıgala-zâde ile hem-cins ü hem-reng olmağın*⁹¹⁸

Kalb-i meyyâlüm gibi pergâr-ı ‘âlem mûnkalib

*Nokta-veş sâbit-kadem bir yâr-ı hemdem bulmaduk*⁹¹⁹

⁹¹⁵ Şahinoğlu, *a.g.e.*, s. 370; Lazard, *a.g.e.*, s. 272; Youssef, *a.g.e.*, s. 101 ve s. 146.

⁹¹⁶ Hacı Halife Mustafa bin Abdullah Kâtib Çelebi, *Kitâb-ı Cihânnümâ li-Kâtib Çelebi*, Kustantiniyye: Dârü’t-Tibâ’atî’l-Âmire, 1145/1732, s. 159 (“çinün cenubunda yago memleketi ile **hem-sınor** bir vilâyetdür”)

⁹¹⁷ “Her hâlde **hem-zemîn** geçidlere sular hatta doğru cereyân ettiği cihetde [...]”. Bkz. Mustafa Yazıcı, “Mudanya-Bursa Demiryolunun Yapımı ve İşletilmesi (1873-1908)”, (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2010), s. 116.

⁹¹⁸ Naîmâ Mustafa Efendi, *a.g.e.*, Cilt I, s. 121.

⁹¹⁹ Nev’î, *Divan (Tenkidli Basım)*, Mertol Tulum ve M. Ali Tanyeri (haz.), İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1977, s. 363.

10. pür (پُر): Aslen ‘dolu’ anlamında bir sıfat olan ve bu görevindeyken önniteleyici konumda izâfetsiz olarak bağlanan پُر *pür* kelimesi, bir niteliğin çokluğu veya aşırılığını ifade etmek amacıyla önek olarak da sık kullanılmaktadır. Bu bakımdan +*dâr* (دار) soneki ve *bâ*+ (با) önekiyle yapılan sıfatların anlamını pekiştirdiği söylenebilir (örn. پُر-صفا *pür-safâ* ‘safalı, huzurlu’, پُر-آتش *pür-âteş* ‘ateş dolu, yakıcı’, پُر-هۄنر *pür-hüner* ‘hünerli’, پُر-معنی *pür-ma ‘nî* ‘anamlı’).⁹²⁰

sa ‘d ise oraya pür-hiddet olarak çıkageldi (KE1, 155)

bu hidmet-i pür-hatarı deruhde eylemiş idim (HE41, 642)

müteselsil ra ‘d âvâzeleriyle zemîn ü asumân pür-dehşet ü lertzân olur idi (ET, 16)

*câm-ı pür-zehr-i hüsamı ol bed-fercâma içürüb*⁹²¹

*ol memâlik-i ma ‘mûre [...] re ‘âyâsı perâkende ve pür-ıztırâb olduğu muhakkaktır*⁹²²

Bu önekle türetilen sıfatların secili unsurları bağlamak için kullanımı yaygındır:

rûh-ı pür-fütûh-ı nebevî a ‘lâ-yı ‘illiyyîne vâsıl oldukda (TC1, 21)

roma cumhûrunuñ bu hâl-i pür-ihtilâlinden istikrâh ile (TC1, 168)

bu işâret-i pür-beşâretin te ‘sîrinden müte ‘essir ve vücûdları lertzân olmağla (TC2, 176)

pertev-i ikbâl ile mânend-i dâr-ı sûr-ı pür-nûr-ı behcet ü sürûr olan sâhilhâne (HG69, 6)

*Zadra ‘ya varıp Venedik dojunun kapudan olan ceneral-i pür-dalâl ki makam ol kal ‘adır*⁹²³

*mübârek ve mes ‘ûd vücûd-ı pür-cûd-ı mekârim-nümûd dâverânelerin*⁹²⁴

*Vürûd-ı tuğ-ı pür-fürûğ-ı Vezâret beray-ı Kâyim-makâm-ı Sadr-ı ‘âlî ‘Ali Paşa*⁹²⁵

⁹²⁰ Youssef, *a.g.e.*, s. 143; Lazard, *a.g.e.*, s. 79; Öztürk, *a.g.e.*, s. 156.

⁹²¹ İbn Kemal (Kemalpaşazâde), *a.g.e.*, s. 9.

⁹²² Gelibolulu Mustafa ‘Âlî Efendi, *a.g.e.*, s. 560.

⁹²³ Naîmâ Mustafa Efendi, *a.g.e.*, Cilt II, s. 909.

⁹²⁴ Câbî Ömer Efendi, *a.g.e.*, s. 381.

⁹²⁵ Mehmed Hâkim Efendi, *a.g.e.*, s. 432.

Vav-ı atıfla bağlı iki unsurun oluşturduğu terkiplerin başına getirilen *pür+* öneki, iki unsuru da kast edecek şekilde kullanılabilir:

mülûk-i pür-adl ü dâd ve *selâtîn-i mekârim-i tiyâdlarını*⁹²⁶

fukarây-ı şehbâyı pür- 'acz u inkisâr eylemişler idi⁹²⁷

*ziyâde kahırlanıp ejderhâ-i zahm-nâk gibi pür-pîç ü tâb olup*⁹²⁸

Bu vechiyle çu bağlandı kralın

*Siyeh dil kalbi ol pür mekr u alın*⁹²⁹

3.3.2.3 Farsça Birleşik Sıfatlar

Birleşik sıfatlar, birden fazla kelimenin herhangi bir ek almaksızın bir araya gelip kaynaşmak suretiyle oluşturduğu yeni anlamlı ve yeni yapıdaki sıfatlardır.⁹³⁰ Böyle bir yapının niteleme gücüne sahip olabilmesinde belirleyici olan etken, katılanlardan en az birinin niteleyici yahut belirleyici gücü olması, yahut olmadığı durumlarda ise morfosentaktik bir değişiklik yapının genelinin bu güce sahip kılınmasıdır. Dolayısıyla seci için kurulan bazı birleşik sıfatlar ve sıfatlaşan isimler istisna tutulmak kaydıyla iki adın bir araya gelmesiyle kurulan bir izâfet ter kibinin, aşağıda ayrıntılı olarak anlatılacak morfosentaktik değişikliklerden biri uygulanmadan birleşik sıfat olması mümkün değildir.

Farsça birleşik sıfatları i) katılanlarına göre yani yapı bakımından ve ii) ifade ettikleri mana bakımından yani semantik bakımdan olmak üzere iki farklı şekilde tasnif etmek mümkündür:

⁹²⁶ Ahmed Vâsıf Efendi, *a.g.e.*, s. 5.

⁹²⁷ Mütercim Ahmed Âsım Efendi, *a.g.e.*, 1. Cilt, s. 37.

⁹²⁸ Naîmâ Mustafa Efendi, *a.g.e.*, Cilt II, s. 679.

⁹²⁹ *Lütfî Paşa ve Tevârih-i Âl-i Osman*, s. 262.

⁹³⁰ Yıldırım, *a.g.e.*, s. 66, Şahinoğlu, *a.g.e.*, s. 403.

3.3.2.3.1 Yapılarına göre Birleşik Sıfatlar

Farsça birleşik sıfatlar (*vasf-ı terkibî*), sıfat anlamı ifade etmeyen iki veya daha fazla kelimenin bir araya gelerek oluşturduğu sıfat görevindeki birleşiklerdir. Bu sıfatları bileşenlerine göre yani yapı bakımından a) isim soylu kelimelerle teşkil edilenler ve b) fiil soylu kelimelerle teşkil edilenler olarak iki ana kategoride ele almak mümkündür.

3.3.2.3.1.1 İsim Soylu Kelimelerle Teşkil Edilen Birleşik Sıfatlar

Farsça kaidelerine göre isim soylu kelimeler i) iki isim, ii) iki sıfat, iii) iki isim ve bir harf ve iv) bir sayı belirleyicisi ve bir isim olmak üzere dört temel kombinasyonla birleşik sıfat oluşturmaktadır.⁹³¹

3.3.2.3.1.1.1 İki Basit İsimle Teşkil Edilen Birleşik Sıfatlar

Bu yollardan ilki olan iki basit ismin kombinasyonunda birleşik sıfat teşkili, morfosentaktik değişiklikler yahut harf kullanımıyla gerçekleşmekte olup bunlar da üç yolla mümkündür:

3.3.2.3.1.1.1.1 Ters Çevrilmiş veya Kesik İzâfetle Teşkil Edilen Birleşik Sıfatlar

İki ismi birbirine bağlayarak birleşik sıfat teşkil etmenin ilk yolu, mensubiyet ya da mülkiyet ifade eden tamlamalarda (*izâfet-i lâmiyye*) ve tür veya cins bildiren tamlamalarda (*izâfet-i beyâniyye*) tamlayan ve tamlananın yer değiştirmesi ya da izâfet kesrelerinin kaldırılmasıdır.⁹³²

du 'â-yı devâm-ı ömr ü şevket-i hazret-i pâdişâhî zîver-i zebân-ı ihlâs-nişân

⁹³¹ Şahinoğlu, *a.g.e.*, ss. 403-407.

⁹³² Bununla birlikte mensubiyet ya da mülkiyet ifade eden her isim tamlamasından birleşik sıfat tamlaması elde edilemeyeceği de kaydedilmelidir. Örneğin *safâ-yı dil* şeklinde bir terkip-i izâfî, *dil-safâ* şekline getirilse herhangi bir anlam çıkmayacaktır. Bkz. Şeyh Vasfî, *Nahv-ı Osmânî*, İstanbul: Karabet Matbaası, 1314, s. 59; akt. Osman Taştan, *Şeyh Vasfî'nin Nahv-ı Osmanî Adlı Eserinin İncelenmesi*, Yüksek Lisans Tezi, Edirne: Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009, s. 56.

kılınmıştır (MF6, 260)

sûret-i ahvâl-i vahşet-iştimâlleri bizce hemân bi'l-küllîyye mechûl bulunmuş ise de
(MF2, 55)

Önceki devirlerin tekellüflü elkabının 19. yüzyılda sadeleştirilip standartlaştırılmasının ardından şahısların ya da kurumların kendi aralarındaki yazışmalarında padişahı bahsederken kullandıkları terkipler de en çok bu kategoriye aittir. Bilhassa ıslahatların ve genel olarak da fertlerin, toplumun ve devletin kaydettiği her başarının padişahın desteği ve himayesinde sağlandığını ifade etmek üzere kalemiye sınıfının kullandığı “sâye-i.....” formülüyle kurulan terkipler, bu türün Tanzimat devrine ait belki de en tipik örneği olarak telakki edilebilir.

sâye-i me‘âlî-vâye-i cenâb-ı pâdişahîde askerliğin her cihetince ibzâl buyurulmakda olan ikdâmât-ı celîle (KM, 127-128)

sâye-i muvaffakiyyet-vâye-i hazret-i pâdişâhîde bu def‘a ref‘ ü izâlesi müyesser olan evrâk-ı nakdiyye usûlü (MF5, 215)

sâye-i tûbâ-vâye-i ‘adâletinde mazalle-nişîn-i emn ü emân olduğumuz [...] sultan abdülmecid hân hazretleri (TC1, 87)

ahşâb bulunan devâ’ir-i seniyyeniñ [...] kârgîre tahvîli hakkında irâde-i isâbet-‘âde-i mülkdârîleri şâyân buyurulmuştur (MF28, 154)

Osmanlı Türkçesinin muhtemelen Yüksek Farsçadan alıntılıdığı bu türden bazı “aykırı” biçimler de bürokrasi dilinde yer bulabilmektedir.

sâhib-kırân-ı zafer-bârgâh yavuz sultân selîm şâh hazretleri (TC1, 39)

sütanası ve sütbabası ta‘zîr-gûne ol çocuğa bir şey söylemeyip (TC1, 259)

sultân murâd hüdâvendigârıñ tu‘me-i şimşîr-i aduv-tedmîrleri oldukları mervîdir
(TC1, 297)

Bunun yanında yabancı kökenli özel isimler de bu gibi terkiplerin parçası olabilmektedir:

vezîr-i âsaf-nazîr u aristo-tedbîr [...] reşîd paşa [...] hazretlerini (TC1, 4)

Derece, mertebe gibi tamlayanlarla birlikte kullanıldığında ölçü bildirme fonksiyonu üstlenen *kemâl, nihâyet* ve *tamâm* gibi Arapça asıllı isimler (örn. *mertebe-i kemâl > kemâl mertebe*) ters çevrilmiş izâfete girmek suretiyle leksikalize olan bazı kalıplar türetebilmektedir. Farsçada tespit edilmeyen bu yapılar Osmanlı nesir dilinde üretken hâle gelmiş görüldüğünden, bunlar ileride ayrı bir bahiste ele alınacak olan melez yapıların parçası olarak değerlendirilebilir.

devlet-i ebed-müddet şart-ı mezkûra kemâl mertebede ri ‘âyet edip (TC2, 325)

nihâyet derece dil-firîbâne bir tarz ile (CH, 341)

‘azl ve nefyine *tamâm bahâne* olmuştur (TC2, 98)

3.3.2.3.1.1.2 Ters Çevrilmiş İzâfetle Teşkil Edilen Birleşik Sıfatlar

Benzetme ifade eden tamlamalarda (*izâfet-i teşbîhiyye*) unsurların yer değiştirip birinci unsurun sıfat gibi kullanılması suretiyle de birleşik sıfat teşkili mümkündür.

perde altından hayâl meyâl temâşâ eylediği meh-cemâlini (CH, 178)

*gılmân u benâtdan mevzûn-kadd u lâle-hadd, serv-endâm, ‘ar ‘ar-hirâm nihâyetsiz esirleri alındı*⁹³³

peri-çehre gulâmlar ve kaliçe-i musrîler ve akmişe-i nefise-i bî-hadd ü bî-kıyâs çeküp⁹³⁴

⁹³³ Gelibolulu Mustafa ‘Âlî Efendi, *a.g.e.*, I. Cilt II. Kısım, s. 867.

⁹³⁴ Selânikî Mustafa Efendi, *a.g.e.*, Cilt I, s. 13.

3.3.2.3.1.1.3 İki İsim ve Bir Harfle Teşkil Edilen Birleşik Sıfatlar

Bu tür birleşik sıfatlar, iki ismin arasına bağlama unsuru olan bir harfin (pekiştirme elifi (l) ya da در *der*, از *ez*, به *be* gibi edatlar) ilavesiyle oluşturulmaktadır. Aynı kelimenin tekrarı ya da iki farklı kelimenin kullanımıyla kurulan bu yapılar, umumiyetle kalıplaşmış ifadelerdir. Sıfat olarak kullanılsalar da derlem metinlerinde bu yapıların daha ziyade zarf olarak kullanıldığı görülmektedir.

*bir kaseye **leb-â-leb** [...] su doldurup* (MF-Y1, 22-24)

*bunca âmâl-i **dûr-â-dûruş** birdenbire kisve-i imkâna girdiğini görünce* (CH, 242)

*bâ 'is-i küşâyîş-i derûn âsâr u imarât-ı **gûn-â-gûn** ile tezyîn olunması* (MF21, 373)

*öyle bir bezm-i **şevk-â-şevk** ve visâl içinde* (CH, 237)

***ser-der-hevâ**-yı cihâd olan gönüllü kapudanların pek çoğu* (TC1, 131)

*bu esnâda **pâ-der-rikâb**-ı 'avdet olan devlet giray hâna* (TC2, 23)

***silâh-der-dest** bî-taraflık 'unvânıyla bir usûl-i ittifâkiyye çıkarup* (TC2, 270)

3.3.2.3.1.1.2 Birbirine Atfedilmiş İki Sıfatla Teşkil Edilen Birleşik Sıfatlar

Birbirine atfedilmiş sıfatlar, eş yahut yakın anlamlı iki sıfatın vav-ı atıf (و) ile ya da vav-ı atıf olmaksızın terkihiyle teşkil edilmektedir.⁹³⁵ جسته گریخته *ceste gorîhte* 'rastgele, dağınık', تر و خشک *ter u hoşk* 'az çok, karışık', پست و بلند *pest ü bülend* 'yukarıdan aşağıya, baştan sona' gibi kalıplaşarak yeni bir anlam kazanmış sıfat ve zarf gruplarına dönem literatüründe nadiren de olsa rastlanmaktadır:

*tedkîk-i tabâyi '-i **hâzır u gâ'ib** ile zevk-yâb [...] olur ise* (MF4, 161)

*aktâr-ı şâmiyyede **dûr u dırâz** meks ü karâr* (TC2, 34)

*çün cevânib-i **huşk ü ter** mazbût [...] olub⁹³⁶*

⁹³⁵ Lazard, *a.g.e.*, s. 279.

⁹³⁶ Mustafa Sâfi, *a.g.e.*, Cilt I, s. 224.

3.3.2.3.1.1.3 İsim ve Sıfatla Teşkil Edilen Birleşik Sıfatlar

Farsça sıfat tamlamalarının sentaktik bakımdan başka bir tamlanan unsura tâbi kılınarak bizatihi birleşik sıfat hüviyetini kazanması mümkündür. Morfosentaktik değişiklikler gerektiren bu işlem, esasen aşağıdaki dört yolla uygulanmaktadır.⁹³⁷

3.3.2.3.1.1.3.1 Fekk-i İzâfetle Teşkil Edilen Birleşik Sıfatlar

Farsça izâfet terkiplerinde maktû izâfet bahsinde ele alınan fekk-i izâfet yani izâfet kesresinin düşürülmesi işlemi, sıfat tamlamalarında da aynı şekilde uygulanmaktadır. İzâfet terkiplerinde olduğu gibi belirli leksikal bağlamlarda uygulanan bu işlem, kalıplaşmış yapılar ortaya çıkarmaktadır.

*temâşâ-yı cemâle **dil-sîr** teşebbüsleri kuvve-i karîbeye gelmek cihetiyle* (CH, 280)

*tabîblik nâmını hâsıl etmiş olan Lorenço nâm bir Fireng-i **hazâkat-tengi***⁹³⁸

3.3.2.3.1.1.3.2 Ters Çevrilmiş İzâfetle Teşkil Edilen Birleşik Sıfatlar

Farsça izâfet terkiplerinde maktûb izâfet bahsinde ele alınan sözdiziminin kalb edilmesi yani ters çevrilmesi, yani tamlananın sonra, tamlayanın önce konumlandırılması ve izâfet kesresinin düşürülmesi işlemi sıfat tamlamalarına da aynı şekilde uygulanabilmektedir. Birleşik sıfat üretmede oldukça yaygın olan bu yöntemle üretilen yapılar, Türkçede iyelik ilişkisiyle veya +IX ekiyle kurulan sıfat gruplarına denk düşmektedir.

*kırk elli bin kadar **sebük-bâr** süvârî ile düşman memâlikine duhûl* (TC1, 91-92)

*bir tarafında kemâne geçmiş tîr-i **âhenîn-peykân** durur idi* (TC1, 44)

*şehbâz-ı **şikeste-bâl** bir dahi evc-i a 'lâya pervâz ile sayd-ı âmâl edemez* (TC1, 52)

*vüzerâ kapularında delibaşılıkla dâ'ir olan **dîv-heybet** rüstem-salâbet karaca battal*

⁹³⁷ Şahinoğlu, a.g.e., ss. 404-405.

⁹³⁸ Şânî-zâde Mehmed 'Ata'ullah Efendi, a.g.e., Cilt I, s. 252.

ağa (TC2, 41)

Bu tür birleşik sıfatlar Osmanlı Türkçesinde niteleme grubu kurarken sıklıkla **انه** +*âne* eki almaktadır:

savlet-i şîrâne ve metânet-i âhen-dilânesiyle (CH, 115)

meşreb-i levendâne ve 'azm-i 'âlî-himmetânesine (CH, 340)

Unsurların kalbedilmesiyle oluşturulan birleşik sıfatlar, sıfat tamlamalarıyla müsecca metin inşasında çok sık kullanılmaktadır. Bazen de aşağıda kaydedilen son örnekte görüldüğü üzere ters çevirme işlemi uygulanmamakta ve yalnızca izâfet kesresi düşürülmektedir.

kalem-i perîşân-rakam-ı (ahmed cevdet) bu vechile sahîfe-nigâr-ı ifâde ve rivâyet olur ki (TC1, 3)

bir milletin sa'âdet-i hâli ittihâd u ittifâk ile hüsn-i ahlâk kazıyyelerinin nefîce-i huceste-fâli olduğu (TC1, 36)

kâlâ-yı girân-bahâ-yı 'ulûm u ma'ârif (MF13, 7)

cülûs-ı mes'adet-me'nûs-ı cenâb-ı mülûkânelerinden berü (MF28, 154)

3.3.2.3.1.1.3.3 Yüklemsel Sıfatla Teşkil Edilen Birleşik Sıfatlar

Yüklem durumundaki bir sıfat ile onun öznesi konumunda olan bir ismin birleşmesiyle kurulan sıfatlar, Osmanlı Türkçesinde çok nadir görülmektedir.

*Şâh-ı gümrâh havâlî-i Tebriz'de idiği mukarrer olıcak*⁹³⁹

⁹³⁹ Naîmâ Mustafa Efendi, *a.g.e.*, Cilt II, s. 382.

*ol mürg-i gerd-en-dırâzın işin bitirdi*⁹⁴⁰

3.3.2.3.1.1.3.4 Dolaylı Nesneyle Teşkil Edilen Birleşik Sıfatlar

Bu tür yapılarda bir sıfat, dolaylı nesne (*mef'ûl-i bâ-vâsıta*) görevinde bir isme, bir edatla bağlanmaktadır. Söz konusu nesneyle istem (*valence*) gereği bağı kuran edat bununla birlikte birçok durumda kalıplaşma nedeniyle hazfedilmekte ve takdir edilmiş olarak kalmaktadır. سیرزآب *sîr-ez-âb* ‘suya kanmış’ > سیرآب *sîr-âb* ve پرازملال *pür-ez-melâl* ‘hüzün dolu, kederli’ > پرمالال *pür-melâl* dönüşümleri bu durumu örneklemektedir.

bu misillü ashâb-ı san'at u gayret şu hâl-i pür-melâlde birağılmayarak (MF7, 311)

3.3.2.3.1.1.4 Sayı Belirleyicisiyle Teşkil Edilen Birleşik Sıfatlar

Bir ismin bir sayı belirleyicisiyle belirlendiği yapılar da sıfatlaşma kabiliyetine sahiptir. Bu yapılar izâfet değil, mücanebet ilişkisiyle bir araya geldikleri için basitçe yan yana sıralanarak birleşik hâle gelmektedir. Söz konusu birleşiklerde belirlenen isim basit olabileceği gibi isimden isim ve sıfat türeten hâ-yı resmiyye (◌) ile türetilmiş olarak da gelebilir.

ashâb-ı tehevür şehriyârı na 'ş-ı sad-pâresini bıraktılar (CH, 373)

'akd-i musâlaha ile sefer-i heft-sâle gâ'ilesinden kurtulmuşlardır (TC1, 232)

fîl çâr-pâ hayvânâtın cümlesinden cesîmü'l-cüsse [...] olup (CHG37, 2)

*Edirne Kadısı Yek[ç]eşm Hamîdî Hüseyin Efendi*⁹⁴¹

⁹⁴⁰ Naîmâ Mustafa Efendi, *a.g.e.*, Cilt II, s. 395.

⁹⁴¹ Silahdâr Fındıklılı Mehmed Ağa, *a.g.e.*, s. 736.

3.3.2.3.1.2 Fiil Soylu Kelimelerle Teşkil Edilen Birleşik Sıfatlar

Bu ikinci temel kategori ile kast edilen, predikatif gücü olan yani katılanlarından biri fiil soylu (muhaffef mastar/kök veya partisip) olan yahut tamlananıyla arasında ilgi bağı bulunan birleşik sıfatlardır. Bunlar da kendi aralarında yedi grupta sınıflandırılabilir.

3.3.2.3.1.2.1 Mâzî Köküyle Teşkil Edilen Birleşik Sıfatlar

Farsça fiillerin mâzî kökü, muhaffef mastar göreviyle isimlerle bir araya geldiğinde umumiyetle eylem adı ifade eden tamlamalar oluşturmakta, bazen de doğrudan yahut dolaylı nesnesi durumundaki isimle bir araya gelerek sıfat görevli birleşikler teşkil etmektedir.

zâtınıza vedî‘a-i sübhâniyye [...] olan [...] vişâhu ‘s-sadr-ı kemâl-i isti ‘dâd-ı hudâ-dâd (TC2, 336)

bir sükût-ı gazab-âlûd içinde durur (CH, 348)

*dest-i ‘adû-besti ile licâmu[η] ‘izârına yapışdı*⁹⁴²

*İstanbulî som zer-baft donluk*⁹⁴³

*cerâ‘im-i sâbıkası dahi hâtur-dâşt-ı padişahî olmağın*⁹⁴⁴

*tabbâhân-ı pâkîze-dest ve âş-pezân-ı çâşnî-best*⁹⁴⁵

3.3.2.3.1.2.2 İsim ve Mâzî Partisipiyle Teşkil Edilen Birleşik Sıfatlar

Mâzî partisipi gelen bir fiil ile bu fiilden etkilenen bir ismin kurduğu bu yapılardan bazıları tamlayan isimle kök arasında nesne ilişkisi kurarken, bazıları da edilgen manası verir. Muzâri köküyle kurulan birleşik sıfatlardan farklı olarak daha serbest bir

⁹⁴² Mustafa Safi, *a.g.e.*, Cilt II, s. 137.

⁹⁴³ Silahdâr Fındıklılı Mehmed Ağa, *a.g.e.*, s. 481.

⁹⁴⁴ Naîmâ Mustafa Efendi, *a.g.e.*, Cilt II, s. 858.

⁹⁴⁵ Mustafa Safi, *a.g.e.*, Cilt II, s. 182.

sözdizimine imkân sağlamakta olup fiil kökünün bazı yapılarda isimden önce, bazılarında sonra geldiği görülmektedir.

Muzâri köküyle birlikte kurulan muadilleriyle birlikte bu yapılar, birleşik sıfatlar arasında isimleşmesi en kolay olandır. Bu yüzden eski inşa geleneğinde sık kullanılan yapılardır ve çoğu zaman isim tamlamasında tamlanan olarak gelmektedir. Bunları en fazla kullanan, eski ve yeni üslup arasında bir geçişi temsil eden Cevdet Paşa olmuştur.

rüzgâr-dîde ve kâr-amûzde hayr-hâh ve sâdık zâtlar oldukları hâlde (TC1, 91)

ravza-i devleti pâ-zede-i seylâb-ı izmihlâl etmiş olacakları (TC1, 88)

sarf olunan mebâliğin ekserîsi kem-gerde-i dest-i bî-insâfî olduğu (TC2, 278)

“mâr-ı sermâ-dîdeye rabbim güneş göstermesin” mü’eddâsınca (TC1, 243)

anlar dahi âzürde-hâtur etdikleri kimesneleri (TC2, 45)

*oğlum vefâtiyle şikeste-dil ve musâb olduğumu yâd edip*⁹⁴⁶

İstisnai bir örnekte ise Ahmed Câvid Bey ve Es‘ad Efendi gibi bazı eski yazarlara göre fiilin dolaylı nesnesi (*mef‘ûl-i bâ-vâsita*) olan isim Farsça kaidelere göre birleşik sıfat kurabilirken (سراسر دوخته *serâser-duhte* ‘serâser kumaşa dikilmiş’), Cevdet Paşa bu yapıyı Türkçe sentaksa göre sıfat grubu olarak ifade etmeyi tercih etmiştir:

mücevher şemşîr ve serâsere duhte ferve-i semmûr ile on bir altın (TC2, 68)

3.3.2.3.1.2.3 İsim ve Muzâri Köküyle Teşkil Edilen Birleşik Sıfatlar

Çok yaygın kullanılan bu yapılarda fiilin muzâri kökü daima isimden sonra gelmektedir. Bu fiiller, aşağıda kaydedilen örneklerden en sonuncusu زردوز *zer-dûz* ‘altınla dikilmiş, işlenmiş’ gibi bazıları haricinde genellikle etken çatılıdır.

⁹⁴⁶ Naîmâ Mustafa Efendi, *a.g.e.*, Cilt II, s. 683.

*bu tedbîr-i **dil-peżîr** ile şehir-i istanbul feth u teshîr olundu* (TC1, 128)

*etvâr-ı haseneleri ahlâf-ı ümmete ta 'lîmât-ı **gaflet-zidâ**[...]dır* (TC1, 2-3)

*selâtîn-i **hakâyık-bîn**-i 'osmâniyyenin [...] müsâ'edât-i celîleleri* (MF13, 7-8)

*gûyâ ki paşanın fırkası bir zebâne-i **cihân-sûz**, mukâbelesine gelen düşman ise bir yıgın hâşak idi* (CH, 75)

*kuvve-i **kerâmet-nümâ**-yı hikmet pîş-i nazarındaki hâ'ili ref' edip* (CH, 154)

*ka'be-i mükerreme kisvesinden masnû' siyâh ve **zer-dûz** kumaşdan perde* (TC1, 44)

Her ne kadar Lazard bazı fiillerin mâzî ve muzâri köklerinin (örn. آلود *âlûd*, آمیز *âmîz*, انگیز *engîz*, آور *âver*) Modern Farsçada dilbilgiselleşerek bağımlı morfemlere dönüşme sürecinde olduğunu kaydetse de⁹⁴⁷ Osmanlı Türkçesi nokta-i nazarından bunlar fiil soylu olduğu bilinen ve birleşik sıfat teşkilinde hâlen etkin olarak kullanılan yapılardır.

*hükümdâr-ı **ceng-âver** [...] harben âverde-i dest-i iğtisâb eylediği kadar* (MF4, 166)

*bir gün olacak ki bu efkâr **fitne-engîz** olacaktır* (UG18, 1089)

*derûn-ı kırırda tekevvün eden vekâyi '-i **keder-âmîz**den* (TC2, 345)

Yeni Farsçada kökeni bilinmediği için görünüşte isim soylu olan ancak İran dillerinin kadim devirlerinde fiil gövdesi niteliği taşıyan kelimeler de birleşik sıfat teşkil ettiklerinde bu kurala tâbi olmakta ve partisip vazifesi almaktadır. آگاه *âgâh* 'haberdar, vâkıf' sıfatı Osmanlı Türkçesinde bu duruma örnek teşkil etmektedir:⁹⁴⁸

*bu gâyet dûr-endîş ve **dil-âgâh** bir adam olmalıdır* (TC1, 304)

⁹⁴⁷ Lazard, *a.g.e.*, ss. 269-270.

⁹⁴⁸ Hem *âgâh* hem *nigâh* kelimelerinin kökeni olan Avestaca 'bakmak, görmek' anlamındaki **kas-* fiili ve Orta Farsçada 'haber vermek, bildirmek' anlamındaki eş kökenli biçimi *âgâhen-* fiili hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Johnny Cheung, *Etymological Dictionary of the Iranian Verb*, Alexander Lubotsky (ed.), Leiden: Brill, 2007, s. 245 ve Bartholomae, *a.g.e.*, s. 459.

Nadiren de olsa Türkçe asıllı kelimelerin bu tür birleşik sıfatların katılanı olduğu görülür:

*cümlesi birden **alkış-hân-ı tahsîn** olurlardı* (HG69, 2)

İstem (*valence*) gereği dolaylı nesne görevindeki bir isme edatla bağlanması gereken sıfatların, birleşik sıfat oluşturma sürecinde edatlarının düşürülmesi mümkündür:

*fu 'âd paşa merhûma gidüb bir **ser-bâz** gazete çıkarmağı danışdıkda* (UG14, 829)

*Sultan Mustafa Han girü **kûşe-nişîn-i** hamûl olup eski mekânına girdi*⁹⁴⁹

Mâzî partisipiyle teşkil edilen muadilleri gibi kolayca isimleşen bu sıfatların, izâfet terkiplerinin katılanı olduğunda sıklıkla çokluk eki ان +*ân* aldığı görülür.

*ba 'zı **zâhir-bînân-ı** avâmmıñ mizâcına muvâfık* (TC2, 262)

***hayr-hâhân-ı** devlet-i ebed-müddet taraflarından 'arz u telkîn olunmağla* (TC2, 280)

3.3.2.3.1.4 İsim ve Muzâri Partisipiyle Teşkil Edilen Birleşik Sıfatlar

Farsçada fiillerin katıldığı birleşik sıfatlar umumiyetle fiil köküyle teşkil edildiği için partisiplerin birleşik sıfat kurması çok yaygın görülmemektedir. Bununla birlikte muzâri köklerine gelerek partisip türeten iki ekin nadiren de olsa kullanıldığı kaydedilebilir. Bunlardan ilki olan -نده *-ende* eki daha ziyade kalıcı fail ve meslek adları yapsa da سخن گوینده *suhan-gûyende* ve خوش آینده *hoş-âyende* gibi örneklerde kullanılmaktadır.

⁹⁴⁹ Naîmâ Mustafa Efendi, *a.g.e.*, Cilt II, s. 514.

*vucûh-ı belde ve zenân-ı hoş [â]yende ile tenâvül*⁹⁵⁰

Bu amaçla kullanılan diğer ek olan ان -ân ile türetilen partisiplere başlıca örnek جنبان *cunbân* ‘kımıldanan, hareket eden’ kelimesidir. Bu ve benzeri birleşik sıfatlar isimleşerek isim tamlamalarında tamlanan olarak kullanılır. Muzâri partisipi çok yaygın olmamakla birlikte -ân ekinin böyle bir birleşik sıfat oluşturma kabiliyeti olduğu görülmektedir.

ba‘zı müfsid ü bedhâhlar dahi âteş-i fitne vü fesâda mirvaha-cünbân-ı isti‘dâd olduklarından (TC1, 66)

*sarây-ı vâlâlarına kâdime-cünbân-ı şevket [...] oldular*⁹⁵¹

3.3.2.3.1.1.5 Muzâri Kökü ve Zarfla Teşkil Edilen Birleşik Sıfatlar

Bu yapılarda tamlanan görevindeki muzâri kökü, eylemin tarzını bildiren bir zarfla nitelenmektedir.

tîz-reftâr olanın pâyine dâmen dolaşur fikrini musaddık bir dûr-endîş zât (CH, 36)

*ekser abdâl-ı şece‘ân-ı tîz-revân*⁹⁵²

3.3.2.3.1.1.6 Dönüşlülük Zamiriyle Teşkil Edilen Birleşik Sıfatlar

Farsça dönüşlülük zamiri خود *hod* ‘kendi’, muzâri kökleriyle bir araya gelerek çok sayıda birleşik sıfat üretebilmektedir:

kendi gâyet ‘anûd hod-pesend bir zât olarak (CH, 246)

⁹⁵⁰ Osman Nihat Bişgin, *Seyyid Ali Efendi’nin Fransa Sefareti (1797-1802)*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016, s. 48.

⁹⁵¹ Fahri Ç. Derin, “Tüfengçi-başı Ârif Efendi Tarihçesi”, *Belleten*, Cilt 38, Sayı 151 (Temmuz 1974), s. 433.

⁹⁵² Bayram, *a.g.t.*, s. 454.

hod-perestâne bir metânet sâyesinde (MTE, 370-371)

*serdar-ı hod-bîn ve hod-pesend umûr-dîde olmayıp*⁹⁵³

*Hod-pesend ü hod-ârû vucûd-ı nâzenîn idi*⁹⁵⁴

3.3.2.3.2 Anlamlarına göre Birleşik Sıfatlar

Birleşik kelimeleri semantik ve kısmen de yapısal olarak sınıflandıran Lazard'ın tasnifine göre, “niteleme bildiren” birleşikler ve “iyelik bildiren” birleşikler olmak üzere Farsçada iki tip birleşik kelimedenden bahsetmek mümkündür.⁹⁵⁵

3.3.2.3.2.1 Niteleme Bildiren Birleşik Sıfatlar

Bu tasnifin ilk kategorisi olan niteleme bildiren birleşikler, kurucu unsurlardan tamlanan unsurla aynı niteliğe sahiptir. Örneğin کار *kâr* ‘iş’ ve خانه *hâne* ‘ev’ unsurlarından oluşan کارخانه *kâr-hâne* ‘fabrika’ birleşigi, bu ad niteleme yapısının tamlananı olan *hâne* ile aynı niteliğe sahiptir, zira fabrika da bir tür evdir.

İsim ya da sıfat görevinde bulunabilen bu tür birleşiklerin sıfat görevinde bulunanları temel olarak üç yolla teşkil edilebilir:

3.3.2.3.2.1.1 Kurucu Unsuru Sıfat veya Partisip Olan Birleşik Sıfatlar

Niteleme bildiren birleşik sıfatları teşkil etmenin ilk yolu, bir sıfat veya partisipi kendisinden önce gelen bir tamlayanla bir araya getirmektir. Bu tamlayan bir isim veya bir zarf olabilir:

3.3.2.3.2.1.1.1 İsim + Sıfat/Partisip Kalıbıyla Teşkil Edilen Birleşik Sıfatlar

Bu tür birleşiklerde kurucu unsurlar arasında vasıflandırma yahut meful ilişkisi bulunmaktadır.

⁹⁵³ Naîmâ Mustafa Efendi, *a.g.e.*, Cilt II, s. 655.

⁹⁵⁴ Selânikî Mustafa Efendi, *a.g.e.*, Cilt II, s. 557.

⁹⁵⁵ Lazard, *a.g.e.*, ss. 272-277.

dört saçlı sakallı umûr-dîde ve sâl-hurde ricâlimiz (UG18, 1092)

câlis-i taht-ı âlî-baht-ı osmânî oldu (TC1, 36)

hep kişi-zâde ve ma'lûm u mücerreb zâtlar olarak (TC1, 91)

3.3.2.3.2.1.1.2 Zarf + Sıfat/Partisip Kalıbıyla Teşkil Edilen Birleşik Sıfatlar

Bu tür birleşiklerde tamlayan olarak gelen bir zarf, kurucu unsur olan sıfat yahut partisipi nitelemektedir.

Mâzî partisipi ve bundan önce gelen tamlayan görevli bir isimden (örn. جهان دیده *cihân-dîde* ‘tecrübeli’) veya bir zarftan (örn. نورسیده *nev-resîde* ‘yeni gelmiş, yeni yetme, genç’) oluşan birleşik kelimelerin, esasen izâfet değil mücanebet ilişkisiyle birbirine bağlandığı da bu noktada kaydedilmelidir.

*Bu ‘ilm-i nev-resîde eski târîh misillû [...] vukû‘âta kat‘â taarruz etmeyip*⁹⁵⁶

*şu ‘arây-ı tâze-gûyân-ı zemândan ifây-ı merâsim-i tebrîk zımnında*⁹⁵⁷

3.3.2.3.2.1.2 Kurucu Unsuru Muzâri Kökü Olan Birleşik Sıfatlar

Aslî unsur bir fiilin muzâri kökü olan bu birleşik sıfatlarda tamlayan unsur fiili nitelemekte yahut tamlamaktadır. Bu tamlayan, üç farklı unsur olabilir:

3.3.2.3.2.1.2.1 Nesne Görevinde İsim + Muzâri Kökü Kalıbıyla Teşkil Edilen Birleşik Sıfatlar

Bu kalıba göre teşkil edilen birleşik sıfatlarda tamlayan, tamlananın yani muzâri kökü gelen fiilin ifade ettiği eylemin nesnesi görevindedir.

⁹⁵⁶ Hoca Tahsin, *Târîh-i Tekvîn Yâhûd Hilkat*, İstanbul: Şirket-i Mürettibiyye Matbaası, 1310, s. 16; akt. Remzi Demir ve Bilal Yurtoğlu, “Unutulmuş Bir Osmanlı Düşünürü Hoca Tahsîn Efendi’nin *Târîh-i Tekvîn Yâhûd Hilkat* Adlı Eseri ve Haeckelci Evrimciliğin Türkiye’ye Girişi”, *Nüşa: Şarkiyat Araştırmaları Dergisi*, 2 (Yaz 2001), s. 182.

⁹⁵⁷ İzzî Süleyman Efendi, *a.g.e.*, s. 921.

*bir kazâ-i **dil-güşâ**da yirmi otuz kadar havâssıyla nüzûl edip*⁹⁵⁸

*ser-i **şekâvet-perest**lerin bedenlerinden cüdâ [...] eyledikleri esnada*⁹⁵⁹

*O hicv-i **dil-şikend**den bir niçe ebyâtını ‘Âlî*

*Kitâb-ı Kûnh’e yazdı ‘ibret alsun okıyan anı*⁹⁶⁰

3.3.2.3.2.1.2.2 Nesne Harici Görevde İsim + Muzâri Kökü Kalıbıyla Teşkil Edilen Birleşik Sıfatlar

Bu kalıba göre teşkil edilen birleşik sıfatlarda tamlayan, tamlananın yani muzâri kökü gelen fiilin ifade ettiği eylem ile nesne harici bir ilişkiyle (genelde yer tamlayıcısı) bağlanır.

*çend rûz hâric-i şehirde **hayme-nişîn**-i ikâmet olduktan sonra* (TC2, 146)

*ol mâh-ı **cihân-gerd** ya ‘nî ol şehenşâh-ı ferd*⁹⁶¹

3.3.2.3.2.1.2.3 Zarf + Muzâri Kökü Kalıbıyla Teşkil Edilen Birleşik Sıfatlar

Bu kalıpla teşkil edilen birleşik sıfatlarda ise tamlayan, tamlananın ifade ettiği eylemi niteler.

*hânumân-ı zu ‘afâya seylâb-ı **tünd-rev** [...] olup*⁹⁶²

*kâtib-i **hoş-nüvîs** ve ricâl-i gaybe celîs u enîs idüğü*⁹⁶³

⁹⁵⁸ Naîmâ Mustafa Efendi, *a.g.e.*, Cilt II, s. 774.

⁹⁵⁹ İzzî Süleyman Efendi, *a.g.e.*, s. 242.

⁹⁶⁰ Ahmed Hasîb Efendi, *Silku'l-Le'âl-i Âl-i Osmân*, 2. Cilt, Göker İnan (haz.), İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu, 2021, s. 1660.

⁹⁶¹ Mustafa Safî, *a.g.e.*, Cilt II, s. 244.

⁹⁶² Hüseyin Sarıkaya, *Ahmed Vâsîf Efendi ve Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakâ'iku'l-Ahbâr'ı, 1209-1219/1794-1805 (İnceleme ve Metin)*, Doktora Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013, s. 297.

⁹⁶³ Gelibolulu Mustafa ‘Âlî Efendi, *a.g.e.*, I. Cilt II. Kısım, s. 1246.

Bu üç farklı kombinasyonla birleşik oluşturma yöntemi Farsçada çok üretken olup bu tipte birleşikler serbestçe teşkil edilebilir. Hatta birleşiklerin unsurları da kendi içerisinde birleşik yahut türemiş kelimeler olabilmektedir. Fiil kökenli ikinci unsurun *ne+* (نـ) veya *nâ+* (نا) örnekleriyle nefyedilmesi (örn. خدائشناس *hudâ-ne-şinâs* ‘tanrıtanımaz’, شکست ناپذیر *şikest-nâ-pezîr* ‘yenilmez’) bu sayede mümkündür.

sadâ-yı dil-keş-edâsı vâsıl-ı sem ‘-i hümayûn olmağla (TC2, 160)

şakî-yi mezbûr ise fûrû-mâye ve nemek-be-harâm olduğundan (TC2, 19)

bu savlet-i tâkat-ber-endâzâne ile düşman ordusunun ‘umûmu tezelzüle [...] başladı (CH, 75)

ser-ber-âverde-i tuğyân oldular (HG12, 4)

Muzâri köküyle kurulan bu tür birleşik sıfatlar olumsuz yapıldıklarında, normal durumda nefy edatının iki unsurun arasına gelmektedir. Ancak bazı durumlarda derlem yazarlarının kural dışı kullanımlarına da rastlanmaktadır:

mâ’il olduğu vâdî-yi nâ-ka ‘r-yâb-ı inhitâta sukûtdan (CH, 224-225)

3.3.2.3.2.1.3 Kurucu Unsuru Mâzî Kökü Olan Birleşik Sıfatlar

Mâzî kökü ve bu kökten önce gelen bir isimle kurulan bu tür birleşikler, geçişsiz veya edilgen anlamda sıfatlar türetmektedir.

dâhil-i Beytü ‘l-mu ‘azzamda olan üstüvânelerin zer-baft kisveleri⁹⁶⁴

*Bahâ ‘î Efendi ‘nin baht-ı mâder-zâdi*⁹⁶⁵

⁹⁶⁴ Naîmâ Mustafa Efendi, *a.g.e.*, Cilt II, s. 384.

⁹⁶⁵ Naîmâ Mustafa Efendi, *a.g.e.*, Cilt III, s. 1295.

3.3.2.3.2.2 İyelik Bildiren Birleşik Sıfatlar

İyelik bildiren birleşik sıfatlar, birleşğin unsurlarının işaret ettiği şeyi yahut niteliği göstermektedir. Farsçada bu tip yapılar umumiyetle sıfat görevinde kullanılmakta olup içerdiği manada ise iyelik ilişkisi vardır. Dolayısıyla سیاه *siyâh* ‘kara’ ve چشم *çeşm* ‘göz’ kelimelerinden oluşan سیاه چشم *siyâh-çeşm* ‘gözü kara olan, kara gözlü’ örneğinde olduğu gibi bu yapıları iyelik ilişkisiyle yahut +IX ekiyle kurulan sıfat grubu olarak tercüme etmek mümkündür.

İyelik bildiren birleşik sıfatlar, bir isim ve bundan önce (bazen de sonra) gelip bunu niteleyen bir unsurla teşkil edilir. Bu sıfatlar, söz konusu unsurların cinsine göre yani yapı bakımından kendi içinde üç grupta incelenebilir:

3.3.2.3.2.2.1 Sıfat ve İsimden Oluşan Birleşik Sıfatlar

Bir sıfat ve bir ismin bir araya gelerek oluşturduğu birleşik sıfatlarda bazen iki unsur ters olarak da sıralanabilir. İnşa geleneğinde bilhassa secide en çok kullanılan iki birleşik sıfat türünden biridir.

*bunlar da bir başka güne dakika-dân-ı **bed-zebân** olmağla*⁹⁶⁶

*tâtâr-ı **tîz-reftâr** kullarıyla merfû -ı hâk-[i] pâ-yı itr-sâ-yı âsafâneleri kılınmış*⁹⁶⁷

*Sultân Bâyezîd Hân’a dâmâd-ı **nîk-nihâd** oldu*⁹⁶⁸

3.3.2.3.2.2.2 İki İsimden Oluşan Birleşik Sıfatlar

İki ismin bir araya gelerek oluşturduğu birleşik sıfatlarda ikinci unsur sıfat gibi davranmakta ve sıfatların yaptığı gibi secili birleşik sıfatların inşasını sağlamaktadır. Bu sebeple bir önceki kategori ile birlikte inşa geleneğinde en çok kullanılan iki birleşik sıfat türünden biridir.

⁹⁶⁶ Şânî-zâde Mehmed ‘Ata’ullah Efendi, *a.g.e.*, Cilt I, s. 182.

⁹⁶⁷ Değirmenci, *a.g.t.*, s. 324.

⁹⁶⁸ Gelibolulu Mustafa ‘Âlî Efendi, *a.g.e.*, I. Cilt II. Kısım, s. 968.

mehâbet-bahşâ-yı taht-ı me‘âlî-baht-ı osmânî oldukda (TC1, 263)

böyle bir zât-ı mehâsin-simâtın sûret-i ahvâli (CH50, 2)

mahâret-i siyâsiyyenin birer timsâl-i desâyis-iştîmâli olduğu cihetle (MTE, 3)

*piyâle-i pür-tâb-ı gül-rengi senge çaldı*⁹⁶⁹

3.3.2.3.2.2.3 Sayı İsmi ve İsimden Oluşan Birleşik Sıfatlar

Bir sayı belirleyicisi ve bir isimden oluşan bu birleşik sıfat türü, esasen mücânib niteleme yapısı olduğundan izâfet ilişkisi içermemektedir.

*kavm-i fettân şeytânlarıyla yek-zebân olup*⁹⁷⁰

*henüz altı aylık kadar bir nev-nihâl-i gül-i şeş-berg-i hadîka-i Âl-i ‘Osmân iken*⁹⁷¹

*her ibârâtı bâb-ı fazl u belâğatden kasr-ı heft-reng-misâl mahall-i ibretidir*⁹⁷²

Lazard’a göre *nâm* ‘isim’ sabit boşluğu ile teşkil edilen terkipleri de iyelik bildiren birleşikler kategorisinde sınıflandırmak mümkündür. Farsçada isimleşerek *yâ-yı nekre* alabilen bu terkipler (örn. *پرویز نامی pervîz-nâmî* ‘Perviz adında biri’), Osmanlı Türkçesinde de erken devirlerden beri⁹⁷³ özellikle de “..... nâm kimesne” formülünde olduğu şekliyle sık kullanılmakta, ancak Farsçadaki gibi herhangi bir ekle işaretlenmemektedir.

pueblo nâm deniz vaporunda tecrübe olundu (UG16, 952)

efrâyimin sıbtından yûşa nâm zâtı yerine halîfe ta’yîn etti (KE1, 36)

⁹⁶⁹ İbn Kemal (Kemalpaşazâde), *a.g.e.*, s. 321.

⁹⁷⁰ Şânî-zâde Mehmed ‘Ata’ullah Efendi, *a.g.e.*, Cilt II, s. 1022.

⁹⁷¹ Şânî-zâde Mehmed ‘Ata’ullah Efendi, *a.g.e.*, Cilt I, s. 251.

⁹⁷² Mehmet Fatih Gökçek, *IV. Murâd’ın Bağdâd’ı Fethine Dair İki Eser: Nûrî İbrâhîm, Fetihnâme-i Bağdâd – Kâdî-Zâde Ahmed Çelebi, Fetihnâme-i Bağdâd (Transkripsiyon-Değerlendirme)*, Doktora Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2013, s. 141.

⁹⁷³ Örn. bkz. Ahmedî, *İskendernâme (İnceleme-Tenkitli Metin)*, Yaşar Akdoğan ve Nalan Kutsal (haz.), İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu, 2019, s. 334 (b1411) (“Var-ıdı bir kıızı anu[η] Gülşâh nâm / Kim yüzinden mihr nûr alurdu vâm”)

3.5 Sıfatla Ad Nitelemesinde Melez Yapılar

Melez sıfat tamlamasıyla kast edilen, melez izâfette olduğu gibi unsurların iki veya daha fazla dilden farklı katılım oranlarıyla alıntılanması suretiyle oluşturulan sıfat tamlamalarıdır. Dilsel girişimler neticesinde ortaya çıkan bu yapılar oldukça düşük üretkenliğe sahip olup çok sınırlı sayıda bağlamda tekrar edilebilmekte ve dar çevrelerde kullanıldığı için genelde grup dili dışına çıkamamaktadır.

Bu yapılara dair ilk örnek, muadilleri melez isim tamlamaları bahsinde görülen, mef'ûlüne harf-i cerle bağlanarak grup oluşturan fiillerin mastarlarıyla oluşturulan yapılardır. İki unsuru da aslen Arapça birer terkip olan aşağıdaki iki örnekte de ilk unsurun zamme ile sonlanması gerekirken araya Farsça izâfet kesresi girmiştir.

ömürlerin du 'â-yı bi'l-hayr-ı padişahîye sarf eyledikleri eyyâm-ı hâliyede (TC1, 111)

*nâm-ı nâmî ve zikr-i bi'l-hayr-ı sâmilîri istimâ' olundukca*⁹⁷⁴

Bir harf-i cer, harf-i tarif ve isimden oluşan *bi'l-hayr* yapısı, izâfet kesresinin eklendiği noktadan itibaren sıfat gibi davranmaya başlar. Bu yapının bileşenleri, konuşanın bakış açısına göre analize gerek kalmaksızın izâfette yekpare bir birim, yani bir leksem olarak işlev görür. İki örnekte de Arapça harf-i cerli bir yapının Farsça sentaks kurallarına göre çekimlenerek muadili olmayan bir terkip-i vasfiye dönüştürülmesi ve bu suretle Osmanlı Türkçesinin dil mantığına uygun şekilde üsluba işlerlik ve akışkanlık kazandırılması söz konusudur. Türklerin kontaminasyon yoluyla icat ettiği bu melez yapılar, büyük ihtimalle tasavvuf ya da ilmiye çevrelerinde icat edilip yaygınlaşmış olmalıdır.

Osmanlıca Türkçesinin son yıllarında dahi kullanımı devam eden bu tür yapıları, ilk unsur /â/ (ا) sesiyle sonlanıp da araya giren izâfet kesresi ilave bir /yâ/ (ی) harfine tutunduğunda daha açık şekilde görmek mümkündür.

⁹⁷⁴ BOA A.DVNSNMH.d 3, s. 14, 1 Ca 1149/7 Eylül 1736 ("Elçi Hân'a verilen mektûb-ı hazret-i sadr-ı a'zamî suretidir"); akt. I. Mahmud-Nadir Şah Mektuplaşmaları: 3 Numaralı Nâme-i Hümayûn Defteri (Transkripsiyon / Tıpkıbasım), İstanbul: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2014, s. 55.

Bazı melez sıfat tamlamalarının ortaya çıkışında ise kontaminasyona ek olarak sentaktik konumların birbiriyle karıştırılması rol oynayabilmektedir. Aşağıdaki örnekte Arapça kaidelere göre kurulan خليفة المسلمين *halîfetü'l-müslimîn* 'Müslümanların halifesi' izâfetinde muzâfı niteleyen عظيم *azîm* 'yüce, ulu' sıfatının yine Arapça kaidelere göre izâfet terkiibinden sonra gelmesi gerekirken (خليفة المسلمين العظیم şeklinde), Farsça kaidelere göre nitelediği kelimenin hemen ardından geldiği görülmektedir. Norm dışı sentaktik konumun ardından cinsiyet uyumu da karıştırılmış, *halîfe* kelimesi manaca eril olduğu için eril عظيم *'azîm* sıfatını alması gerektiği hâlde dişil عظمى *'uzmâ* sıfatı getirilmiştir. Bunun muhtemel sebebinin ise halifelik söz konusu olduğunda sıkça kullanılan خلافت عظمى *hilâfet-i uzmâ* 'yüce hilâfet' terkiibinden kaynaklanan bir kontaminasyon olduğu düşünülebilir.

pâdişâh-ı islâm hazretleri halîfetü'l-'uzmâ'i'l-müslimîn [...] olmak cihetiyle (TC2, 303)

Sentaktik konumların karıştırılması hadisesi, Arapça-Farsça arasında olduğu gibi Türkçe-Farsça arasındaki dilsel girişim nedeniyle de meydana gelebilmektedir. Osmanlı Türkçesinde Türkçe kökenli kelimeler tek başına Farsça ya da Arapça kökenli sıfatlarca Farsça izâfet ilişkisiyle nitelenirken, Türkçe isim tamlamaları için bu ilişkinin kurulduğu görülmemektedir. Ayrıca bu gibi yapılar kanonik olarak Türkçe sentaks kurallarına göre ön niteleyici olarak gelen bir sıfatla nitelenme eğilimindedir. Bu duruma istisna teşkil eden aşağıdaki örnekte ise Türkçe isim tamlaması Farsça kurallara göre bir sıfatla nitelenmektedir. Bu yapı, muhtemelen daha sık kullanılan *sadr-ı esbak, vâlî-yi esbak* gibi yapılardan analoji yoluyla üretilmiş olmalıdır.

⁹⁷⁵ Mehmed Kaplan, "Ziya Gökalp ve Saadet Perisi", *Türkiyat Mecmuası*, Cilt 14, 1965, s. 55; akt. Şevket Beysanoğlu, *Ziya Gökalp'in İlk Yazı Hayatı*, İstanbul: Şehir Matbaası, 1956, s. 50.

Melez sıfat tamlamaları bazen de mevsuf-sıfat uyumunda belirlilik uyumuna riayet edilmemesi sonucunda ortaya çıkmaktadır. Aşağıdaki örnekte her ne kadar شيخ الحرم *şeyhü’l-harem* yapısı sıkı bir birliktelikten dolayı yekpare bir birim olarak kabul ediliyor ve نبوی *nebevî* sıfatı Farsça kurallara göre bunu niteliyor gibi görünse de, esasında burada kast edilen Medine’deki harem-i şerif olduğundan esasen sıfat, belirli olarak işaretlenmiş *harem* kelimesine aittir. Nitekim söz konusu yapının Arapça kaidelere göre شيخ الحرم النبوي şeklinde olması, dolayısıyla sıfatın da harf-i tarifile işaretlenmesi gerekirdi. Dolayısıyla bu tarz yapıları da melez olarak değerlendirmek mümkündür.

*Şeyhü’l-Harem-i Nebevî el-Hâc Kasım Ağâ*⁹⁷⁷

Cevdet Paşa’nın kaydettiği 18. yüzyılın son çeyreğine ait bir yapı ise, sayı uyumunun işlememesine neden olan, Arapça-Türkçe arasında bir dilsel girişim örneğini ortaya koymaktadır. Arapça kökenli bir artgönderim niteleyicisi (*anaphoric modifier*) olan مشار اليه *muşârun-ileyh* ‘adı geçen, işaret edilen’, Osmanlı Türkçesinde sayı ve cinsiyet uyumuna girmekte ve Farsça kurallara göre daima art niteleyici (*postmodifier*) olarak kullanılmaktadır. Aşağıda kaydedilen örnekte ise tamlanan Türkçe sayı niteleyicisi olan *iki* ile belirlenmiş, ardından gelen artgönderim niteleyicisi Arapça tesniye alameti almış ve iki unsur Farsça sentaksa göre birbirine bağlanmıştır. Sentaks bakımından melez olan bu yapıda iki defa tesniye alametinin olması, muhtemelen ikili çokluk kategorisinin Türklerin zihninde tam oturmaması nedeniyledir.

beyânnâmeler iki devlet-i muşârun-ileyhimâdan i’lân olunduğu ‘akabinde (TC2,

⁹⁷⁶ Şânî-zâde Mehmed ‘Ata’ullah Efendi, *a.g.e.*, Cilt II, s. 750.

⁹⁷⁷ Şânî-zâde Mehmed ‘Ata’ullah Efendi, *a.g.e.*, Cilt I, s. 705. Bununla birlikte başka Osmanlı tarihçilerinin bu yapıyı Arapça kaidelere uygun şekilde yazdığı da görülmektedir. Örn. bkz. İzzî Süleyman Efendi, *Târih-i ‘İzzî*, Kustantiniyyetul-Mahmiye: Dârü’t-Tıbbâ’atı’l-Ma’mûre, 1199/1785, v59a; akt. İzzî Süleyman Efendi, *a.g.e.*, s. 207 (“‘izzet-i sûrî ve ma‘nevî olan **Şeyhu’l-Haremi’n-Nebevî** mansıb-ı celilesiyle”).

Başka bir tür melez sıfat tamlaması ise Türkçe kökenli sıfatların çokluk eki alarak Farsça kaidelere göre tamlamaya girmesi örneğinde görülmektedir. Tanzimat öncesi maliye teşkilatının kayıtlarında sıkça geçen uzun izâfet zincirleri, izâfet ilişkisinin birçok defa tekrar edilmesi nedeniyle bu gibi kuraldışı yapıların daha kolay ortaya çıkmasına neden olabilmektedir. Bu durumu örnekleyen, yine 18. yüzyılın ikinci yarısına ait iki yapı, şekil bakımından isim tamlaması gibi görünse de katılanları olan isimleşmiş sıfatlar, doğrudan sıfat gibi işlev görerek nev'-i şahsına münhasır bir duruma örnek teşkil etmektedir. Normal durumda sıfatlar çokluk eki getirildiğinde isimleşirken, bu yapılarda anlamca sıfat görevini koruyan tamlayanlar, aldıkları bu eklerle bir yandan sıfat-mevsuf uyumunu da sağlamış görünmektedir.

*İlbâs-ı hil'at-i aḡayân-ı yerlüyân ve i'tâ-yı buyuruldu*⁹⁷⁹

*Mevâcib-i ocaklık-ı cedîd-i neferât-ı yerlüyân-ı tâbi-i kale-i Ostroviça-i Atik*⁹⁸⁰

Az görülen bir yapı ise tamamen yahut kısmen Farsça unsurlardan oluşan Farsça sıfat tamlamalarının Arapça kurallara göre ifade edilmesi, ancak yaygın bir üretici hata kapsamında mevsûfun harf-i tarifinin kaldırılıp belirlilik işaretinin yalnızca sıfattan bırakılması neticesinde ortaya çıkmaktadır. Osmanlı vekayinamelerinde ve arşiv kayıtlarında geçen aşağıdaki yapı bunu örneklendirmektedir:

*câmi'-i şerîf havlîsında hâzır olan tahtü'r-revâna bindirüp*⁹⁸¹

⁹⁷⁸ 3 Ra 1193/21 Mart 1779 tarihli Aynalıkavak Tenkihnâmesinin bir suretinin kayıtlı olduğu şu belgede söz konusu belirleyici “muşârun-ileyhâ” şeklinde yazılmaktadır: BOA TS.MA.d 7014 29 Z 1188/2 Mart 1775 v. 16b. Aynı tabir şu iki belgede ise “muşârun-ileyhimâ” şeklinde geçmektedir: BOA TS.MA.d 9923 20 C 1193/5 Temmuz 1779 ve BOA A.DVNS.NMH.d 9/55, s. 54, 20 C 1193/5 Temmuz 1779.

⁹⁷⁹ H. Ahmet Arslantürk ve Fatih Bozkurt, “18. Yüzyılın İkinci Yarısına Dair Önemli Bir Osmanlı Tarihi: İbretnümâ-yı Devlet-i Câvîd”, *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi (SKAD)*, Cilt: II, Sayı: 3, Yıl: 2016, s. 189.

⁹⁸⁰ BOA C.AS 645/27123 29 Z 1300; akt. *Osmanlı Belgelerinde Bosna Hersek*, İstanbul: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, 2009, s. 199.

⁹⁸¹ Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *a.g.e.*, s. 450.

Melez izâfet terkipleri gibi melez sıfat tamlamaları da bu dönemde teşkil edilen ilmî/teknik ıstılahatta yer bulmuştur. Buna dair tespit edilen dikkat çekici bir örnek, modern dönem öncesinde daha ziyade حفظ صحت *hıfz-ı sıhhat* şeklinde bilinmekle birlikte⁹⁸² Tanzimat sonrasında modern anlamda özel bir uzmanlık alanı hâline gelen, Fransızca *hygiène* kavramının karşılığı olarak kullanılmaya başlayıp ve Arapça izâfet şeklinde kullanımı yaygınlık kazanan حفظ الصحة *hıfzı's-sıhha* terimidir. Fransızcada hijyen terimini özel bağlamlarda ifade etmek için getirilen sıfatların (—*publique*, —*professionnelle*, —*rurale*, —*infantile*, —*hospitalière* vs.) Türkçeleri, Osmanlı Türkçesinde de bu terimin de sonuna getirilerek kelimenin spesifik anlamlar kazanmasının önünü açmıştır. Bu birleşikte orta hecedeki ünlünün dar olması (hıfzu's-sıhha > hıfzı's-sıhha) muhtemelen hem önceki hecenin ileriye doğru benzeştirici etkisiyle, hem de Farsça *hıfz-ı sıhhat* izâfetinin etkisiyle olmuş olmalıdır. Bu bakımdan *hıfzı's-sıhha* yapısı kısmen melez bir izâfet olarak kabul edilebilir.

hygiène publique حفظ الصحة عمومی⁹⁸³

hıfzı's-sıhha-i umûmiyye

hygiène militaire حفظ الصحة عسکری⁹⁸⁴

hıfzı's-sıhha-i askerî

⁹⁸² Derlem yazarlarının da bu kullanımı devam ettirdikleri görülmektedir. Örn. bkz. TE192, 3 (“**hıfz-ı sıhhat-i umûmiyye** mülâhazasıyla”); İG9, 2 (“Mûciblerin birincisi havanın fenâlığı, ikincisi mahalle ve hânelerin pislîği, üçüncüsü **hıfz-ı sıhhat** esbâbında kusûr [...] gibi esbâb-ı muhribedir”); MF13, 6 (“İlm-i **hıfz-ı sıhhat**”).

⁹⁸³ Tıngır ve Sinapian, *a.g.e.*, s. 419.

⁹⁸⁴ Pierre H. Nysten, *Fransızcadan Türkçeye Lügât-ı Tıb (Dictionnaire medical français-turc)*, İstanbul: Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmâniyye, 1318/1900, s. 602; Şerefeddin Mağmûmî, *a.g.e.*, s. 592.

SONUÇ

Bu çalışma, sorgulama ve yeniden kurgulama suretiyle Türkçenin reforma tâbi tutulduğu bir dönemin hikâyesini ad niteleme yapıları üzerinden aydınlatmaya çalışmıştır. Tüm “geç kalmış” modernitelerde olduğu gibi Osmanlı modernleşmesinde de önce devlet, sonra da seçkinler sınıfı, Batı ile açığı kapatılabilmek için kültüre ve dile müdahale ederek kapsamlı bir dönüşüm başlatmıştır. Bu çerçevede devrin aydınları, mevcut yazı dilini yarım asır gibi kısa bir süre içerisinde hızla işleyerek modern çağın ihtiyaçlarına cevap verecek hale getirmiş ve sürecin sonunda Osmanlı Türkçesi yerini yavaş yavaş Türkiye Türkçesine bırakmıştır. Kısmen el yordamıyla ilerlenen bu meşakkatli yolda ilk denemelere girişmek, ilk adımları atarak rotayı belirlemek Tanzimat’ın ilk nesil aydınlarına düşmüştür. İlk kez tanıyıp gördükleri ve kendi kültürlerine uyarladıkları icatları, disiplinleri, edebî türleri, mekânları ve terimleri kitlelere etkin bir şekilde aktarabilmek için bir yandan daha sade, kolay anlaşılır ve standart bir kelime hazinesine, bir yandan da dengeli ve rasyonel bir üsluba sahip yeni bir nesir diline ihtiyaç duymuşlardır. Önceki yüzyılların nesir dili, sınırlı sayıda seçkinin beğenilerine hitap ederek kendi aralarında tükettikleri metinlerin aracı konumundaydı. Bu yenileşme devrinde ise hem modern eğitim sistemi hem de gazeteler sayesinde artık yavaş yavaş orta ve alt sınıflara doğru inmeye başlayan bir yazı dilinden bahsetmek mümkündür. Modern okullar için ders kitabı olarak kullanılan ve öğrencilerin gelişim seviyesi göz önüne alınarak hazırlanmış metinler, bilimle iştigal edenlerin üzerinde hemfikir olduğu ortak bir dil ve terminoloji, halkın hızla okuyup anlayabileceği gazete ve dergiler vs. hep bu yazı dilinin muhtelif tezahürlerini teşkil etmekteydi.

Her dil için geçerli olduğu üzere, Osmanlı Türkçesinde de değişmeden devam eden dönemlerden bahsetmek mümkün değildir. Her dönemin de kendi içinde alt dönemleri ve modaları vardır. Bunlardan en iyi belgeleneni ve belki de en belirginini, Yeni Osmanlıcanın 19. yüzyıl ortalarından itibaren geçirdiği dönüşümde görülmektedir. Moderniteyle karşılaştığında bu yeni dünyaya ayak uydurma ve yeni ihtiyaçları karşılama yolları aramaya girişen Osmanlı bürokrasisi ve toplumu gibi Osmanlı Türkçesi de dönüşmüştür. Bu dönüşüm sadece yeni icatları benimseyip kullanmaya benzer şekilde yeni kelimeler alıntılarmaktan ibaret olan edilgen bir süreç olmayıp yeni üslupların ve yeni morfo-sentaktik yapıların üretimi ve kullanımını da içermiştir. Yine

bu dönüşüm kapsamında dönemin aydınları, yüzyılın ortalarından itibaren siyaset kurumundan gelen taleple temelleri atılan, gayri resmî bir dil reformuna imza atmıştır. Bu reformun en karakteristik özelliği; üslubun tasfiyesi ve rasyonalizasyonu olmuştur. Dolayısıyla bunun 20. yüzyıldaki gibi leksikal bir tasfiye yahut “dil mühendisliği”ne değil, üslubun tasfiye edilerek dilin daha akıcı ve anlaşılır hâle getirilmesi çabasına dayandığı vurgulanmalıdır. Zira temel olarak bu reform, Türkçenin modern edebî türlerde, basında ve eğitim sisteminde daha işlek kullanılabilmesi suretiyle kitlelere hitap etmeyi ve böylelikle seçkinlerle halk kitleleri arasında yeni bağlar kurmayı amaçlıyordu. Söz konusu reformun iki büyük ayağı, cümlelerin ve ögelerinin rasyonalize edilmesi ve ayırt edilebilir hâle getirilmesi (bilhassa *gerundium*larla) ve ad nitelemesinin daha verimli, ekonomik ve standart kullanımınıdır. Ad nitelemesinde verimli kullanımla kast edilen, bir adın taşıyamayacağı sayıda veya karmaşıklıkta niteleyicilerle yüklenmemesi ve bu yükün ön ve art niteleyiciler arasında dengeli bir şekilde dağıtılmasıdır. Ekonomik kullanımla kast edilen, modernitenin getirdiği kavram ve terimleri ifade etmede kalıplaşma kabiliyeti yüksek ek ve sabit boşlukların kullanımınıdır. Standart kullanımla kastedilen ise yine modernitenin getirdiği kavram ve terimleri ifade ederken kullanılan eklerin yalnızca belirli bağlam ve görevlerde kullanılmasıdır. Hatta bu anlaşılabilirlik ve rasyonalizasyon sürecini kolaylaştırmak için yüzyılın ilerleyen dönemlerinde bazı dilbilgisel araçların standart hâle getirildiği (örn. bağımlı cümle yapılarında öznenin iyelik ekiyle işaretleme uygulamasının norm hâline gelmesi) görülmektedir. Sonraki yıllarda resmî olmayan, kısmi bir imlâ reformu da bu sürece eşlik etmiştir.

Bu çalışma ile yabancı dil unsurlarıyla niteleme meselesi ilk defa bir monografi olarak ortaya çıkmıştır. Çalışma kapsamında Osmanlı Türkçesine Arapçadan geçen ad niteleme yapıları arasında en yaygın olanın izâfet terkipleri olduğu tespit edilmiştir. Bu yapıların yüksek sözlükselleşme kabiliyeti, ardıl sıfatlarının Farsça sentaksa göre bağlanmasıyla daha belirgin olarak görülmektedir. Hem önceki devirlerin hem çalışma döneminin dilinde yaygın kullanılan zarf gruplarının yanı sıra çok sayıda terimin üretilip yaygınlaşmasını sağlayan bu yapıları derlem seçkilerimizi oluşturan yazarlar içinde en fazla kullanan Cevdet Paşa olmuştur. İzafetlerin genişleme kabiliyeti kapsamında ise Arapça isim tamlamaları üç veya daha fazla ismin birbirine bağlanmasına imkân sağlasa da kalıp ifadeler dışında Osmanlı Türkçesinde bu gibi

yapıların fazla görülmediği, bunun yerine Farsça zincirleme yapıların tercih edildiği müşahade edilmiştir. Zira Arapçada bu tür çoklu ilişkilerde belirlilik ve hâl işaretleri değişkenlik göstermekte, dolayısıyla bunların Farsça muadilleri görece daha kolay alıntılanma imkânı sunmaktadır. Alıntılanma kolaylığı bakımından izâfet terkiplerinin ardından Osmanlı Türkçesinde ikinci yaygın Arapça niteleme türü, lafzî izâfetler olmuştur. Türkçe yahut Farsça sentaks kaidelerine göre ad niteleyen lafzî izâfetler, bir tür birleşik sıfat gibi davranmaktadır. Derlem seçkilerimizi oluşturan yazarlar arasında bu yapıları en çok kullanan, önceki asırların *kelâm-ı müsecca* 'sını da kendi çağında kısmen devam ettiren Ahmed Cevdet Paşa olmuştur. İncelenen diğer yazarların eserlerinde de bu yapı görülmekle birlikte, daha ziyade seci için kullanılması nedeniyle Tanzimat devrinde kullanımının bir nebze azaldığı söylenebilir.

Arapça sıfatları ise uyum derecesine ve sentaktik görevlerine göre tasnif etmeye çalışan çalışmanın bulgularına göre Arapça sıfat tamlamaları, *elsine-i selâse* bir bütün olarak düşünüldüğünde Osmanlı Türkçesinde en az kullanılan ad niteleme yapıları olmuştur. Lafzî izâfetler dahi Osmanlı Türkçesine nispeten daha kolay alıntılanırken, Arapça sıfat tamlamaları İslam tarihinden özel isimler ve sınırlı sayıda dinî terim gibi bağlamlar haricinde dile fazla nüfuz edememiştir. Yapısal ve sosyolinguistik nedenlerin yanı sıra bunun esasen Türkçede belirlilik tanımı ya da nekre-marife ayrımının yokluğundan kaynaklandığı düşünülmektedir.

Çalışma kapsamında inceleme konusu dönemde Farsçanın Arapçaya kıyasla ad nitelemede daha da ağırlık kazandığı, Türkçe ile Farsça arasında ise yavaş yavaş dengeli bir dağılıma doğru gidildiği sonucuna ulaşılmıştır. Yine de bu dönemde leksikal veya morfo-sentaktik bir tasfiye söz konusu olmadığı için Farsça ad niteleme yapıları yazı dilindeki hâkim konumunu sürdürmüş, hatta bilim ve teknoloji gibi alanlarda yeni terimlerin türetiminde üretkenliğini devam ettirmiştir. Farsça izâfet terkipleri söz konusu olduğunda modern çağın ihtiyaçları gereği bazı kelimelerin sabit boşluklu izafetler teşkil etme kabiliyeti ve bu gibi yapıların sözlükselleşme kabiliyeti ciddi oranda artmıştır. Bilhassa *hâne* ve *nâme* tamlananları ile bir arada kullanıldığında ters çevrilmiş izâfetlerin Farsça izâfet terkiplerinin tamamı içinde en yüksek üretkenliğe ulaştığı ve yabancı kavramların yerileştirilme sürecinde de merkezî bir rol oynadığı tespit edilmiştir. Bunların önemli bir kısmı, Yeni Osmanlıcanın Tanzimat devrinden itibaren Batı dilleriyle artan temasları neticesinde bilhassa Fransızca

terimlere karşılık bulma ihtiyacına hitap etmiştir. Özellikle de Osmanlı Türkçesinden önce dahi mekân adı ifade etmek için kurulan *hâne* sabit boşluklu izâfetler, Yeni Osmanlıcanın en üretken birleşik türetme yöntemlerinden biri olmuş ve bilhassa modern mekânların adlandırılmasında yakın zamanlara kadar üretkenliğini korumuştur. Netice itibarıyla bu dönemde ism-i mekân türeten Arapça vezinlerin yahut Farsça soneklerin bu tür kelime türetme süreçlerindeki ağırlığının görece azaldığı sonucuna varılmıştır.

Benzer şekilde Farsça sıfatları da yapı ve anlamlarına göre tasnif eden çalışmada, Farsçadan alıntılanan ya da doğrudan doğruya Osmanlı yazı dilinde üretilen aykırı biçimler görülmüştür. Söz gelimi Farsçadan alıntılanan bazı sıfat türetme eklerinin Arapça asıllı izâfetlere, hatta sıfat görevindeki Arapça çekimli fiillere dahi getirilmesi, Osmanlı Türkçesinin üreticiliğinin morfolojik ve fonksiyonel sınırları zorlayabildiğini göstermesi bakımından kayda değer örneklerdir. Yine bu eklerden bazıları çalışma döneminde üretkenliğini kaybetmiş görünürken, bazıları ise başka eklerle birleşik ekler oluşturmak yoluyla yüksek bir üretkenlik ve yaygınlık oranı yakalamıştır. Bir kuşağın tercihleriyle bazı morfemlerin yeni ve standart fonksiyonlar üstlenebildiğini ortaya koyan bu gibi örnekler, modernitenin basın ve eğitim yoluyla standartlaştırıcı ve tektipleştirici etkisini de göstermektedir.

İzâfetlerin genişlemesi söz konusu olduğunda ise Farsçanın Arapçaya kıyasla çok daha fazla tercih edildiği görülmüştür. Bu hususta üslup serbestliği sunan Klasik Farsçada teorik olarak sınırsız sayıda katılanın bağlanmasına imkân verse de, Osmanlı münşeat geleneğinde genel olarak en fazla beş ismin birbirine bağlandığı tespit edilmiştir. Dil kondağının sınırlarını zorlayan bazı durumlarda ise Türkçe asıllı üç unsurun izâfesi dahi mümkün olup bunlar alıntı morfolojik yapıların ne dereceye kadar kopyalanabileceğini göstermesi bakımından dikkate değer istisnâî örneklerdir. Bilhassa maliye teşkilatı ve tarihçilikte yaygın kullanım alanı bulan tetâbu-ı izâfet, çalışma dönemine gelindiğinde büyük ölçüde tasfiye edilmiş görünmektedir. Yine de eski nesri şiddetle tenkit eden bu yeni nesil yazarlar kadimden tamamen kopamamışlar, muhtemelen sanat kaygısıyla yer yer uzun izâfetler de kullanmışlardır. Buna ilaveten Batı'da doğan modern bilimi takip etmek üzere bu dönemde yeni kurulan ilmî ıstılahat için de izâfette zincirlemeye yer yer başvurulmuştur.

Osmanlı Türkçesinde Farsça ve Arapçanın yaygın kullanımı, hem isim tamlamaları hem sıfat tamlamalarında melez olarak adlandırılan yapıların doğuşuna yol açmıştır. Türkçe kaynaklı dilsel girişimler de bu oluşumda devreye girmiş; bir yandan Farsça ve Arapçaya daha fazla nüfuz etme isteği, bir yandan da bu dillerin anadili olmamasından kaynaklanan bilgi eksikliği ve yanlış analiz nedeniyle üç dilden unsurlar melezlenerek kullanılmıştır. Bilhassa din ve bilim alanlarındaki ıstılahatta kullanılan bu yapılar genelde düşük üretkenliğe sahip olup sınırlı sayıda bağlamda tekrar edilmektedir. Bunların çok azı ise toplumun farklı tabakalarına sirayet ederek yaygınlaşabilmiştir. Melez isim tamlamaları genellikle yanlış analiz nedeniyle morfolojik bağlama unsurunun karıştırılması neticesinde ortaya çıkmaktadır. Bunların en yaygın örnekleri Arapçada istem gereği mef'ûlüne harf-i cerle bağlanarak grup oluşturan fiillerde görülmektedir. Melez sıfat tamlamaları ise kontaminasyon, sentaktik konumların birbiriyle karıştırılması ve mevsuf-sıfat uyumunda belirlilik ya da sayı uyumuna riayet edilmemesi gibi çeşitli tetikleyici nedenlerden kaynaklanmaktadır.

Netice olarak ad nitelemesi, hemen her dil veçhesi bakımından Yeni Osmanlıcanın dönüşümünü örnekleyen olgulardan biri olmuştur. Osmanlı aydınları yeni nesir türleri, yeni kavramlar ve yeni üslup anlayışlarıyla kısa bir zaman diliminde dili yepyeni bir mecraya sokmayı başarmışlar; felsefeden doğa bilimlerine, romandan tiyatroya kadar modern dünyanın dilini her bakımdan karşılayacak hale getirmişlerdir. Siyaset ve toplum gibi dilin de değişen dünyaya uyum sağlayıp yenileştiği bu döneme ait metinlerde yüklem merkezli niteleme (ilgi cümleleri) gibi tamamlayıcı konularda yapılacak çalışmalar, bu olgunun daha iyi anlaşılmasını ve 19. ve 20. asır Türkçesine dair egemen olan leksikal sadeleşme gibi tek boyutlu bakışların değişmesini sağlayacaktır.

KAYNAKÇA

Birincil Kaynaklar

Derlem

AHMED CEVDET PAŞA

Kitaplar

Ahmed Cevdet (1308/1890). *Kıyas-ı Enbiyâ ve Tevârîh-i Hulefâ*. (1. Cilt). İstanbul: Matbaa-i Osmâniyye.

_____ (1309/1891). *Târîh-i Cevdet*. (Cild-i Evvel, İkinci Tab‘ı). Dersâ‘adet: Matbaa-i Osmâniyye.

_____ (1309/1891). *Târîh-i Cevdet*. (Cild-i Sâni, İkinci Tab‘ı). Dersâ‘adet: Matbaa-i Osmâniyye.

_____ (1309/1891). *Târîh-i Cevdet*. (Cild-i Sâlis, İkinci Tab‘ı). Dersâ‘adet: Matbaa-i Osmâniyye.

ALİ SUAVÎ

Kitaplar

Ali Suavi (1288/1871). *Defter-i A‘mâl-i Âli Paşa*. Paris.

Gazete ve Dergilerdeki Telif ve Tercüme Yazılar

- Ali Suavi (27 L 1283/3 Mart 1867). Gazete. *Muhbir*. 28, 1-2.
- _____ (27 L 1283/3 Mart 1867). Serbestlik. *Muhbir*. 28, 2-3.
- _____ (13 Ca 1284/31 Ağustos 1868). Hattımızın Islâhı. *The Mukhbir*. 47, 1
- _____ ((?/?)1286/1869). Türk. *Ulûm*. 1(1), 1-17.
- _____ ((?/?)1286/1869). El-Hâkimu Huvallah. *Ulûm*. 1(1), 18-31.
- _____ ((?/?)1286/1869). Kuvve-i Mıknatısıyye. *Ulûm*. 1(2), 41-68.
- _____ ((?/?)1286/1869). Lisan ve Hatt-ı Türkî. *Ulûm*. 1(2), 69-78.
- _____ ((?/?)1286/1869). El-Hâkimu Huvallah. *Ulûm*, 1(2), 79-89.
- _____ (7 Ca 1286/15 Ağustos 1869). Târîh-i Efkâr. *Ulûm*. 1(3), 105-115.
- _____ ((?/?)1286/1869). Lisan ve Hatt-ı Türkî. *Ulûm*. 1(3), 115-134.
- _____ (7 Ca 1286/15 Ağustos 1869). El-Hâkimu Huvallah. *Ulûm*, 1(3), 135-143.
- _____ (22 Ca 1286/30 Ağustos 1869). Târîh-i Efkâr. *Ulûm*. 1(4), 169-182.
- _____ (20 C 1286/27 Eylül 1869). Târîh-i Efkâr. *Ulûm*. 1(6), 297-298.
- _____ (5 B 1286/11 Ekim 1869). Maârif-i Umûmiyye. *Ulûm*. 1(7), 390-415.
- _____ (5 B 1286/11 Ekim 1869). Okonomi. *Ulûm*. 1(7), 420-423.
- _____ (25 B 1286/31 Ekim 1869). İlân. *Ulûm*. 1(8), 478-479.
- _____ (10 Ş 1286/15 Kasım 1869). Târîh-i Mahmûdî ve Medîdî ve Azîzî. *Ulûm*. 1(9), 489-529.
- _____ (10 Ş 1286/15 Kasım 1869). Mes'ele: Tasvîr ve Timsâl. *Ulûm*. 1(9), 550-552.
- _____ (1 N 1286/5 Aralık 1869). 1400 Sene Akdem Çinlilerin Amerikaya Malumatları. *Ulum*. 1(10), 598-602.
- _____ (15 L 1287/19 Ocak 1870). 22 ve 24 Numarolu Kevkeb-i Şarkî Gazetesine Dair Başlıca Mesâil Şunlardır. *Ulûm*. 2(12), 715-723.

- _____ (15 L 1287/19 Ocak 1870). Sanayi der-Memâlik-i Osmâniyye. *Ulûm*. 2(12), 727-732.
- _____ (15 L 1287/19 Ocak 1870). Haber-i Cedîd (Encre Nouvelle). *Ulûm*. 2(12), 733-734.
- _____ (15 Za 1286/16 Şubat 1870). Keşfiyât der-sâl-ı sâbık 1869 mîlâdî: Hacer-i sâkıt. *Ulûm*. 2(13), 749-751.
- _____ (15 Za 1286/16 Şubat 1870). İlm-i Mekanik: Ucuz Demiryol. *Ulûm*. 2(13), 754-761.
- _____ (15 Za 1286/16 Şubat 1870). Hava Arabası (Havada Araba ile Gezinmek). *Ulûm*. 2(13), 762-768.
- _____ (15 Za 1286/16 Şubat 1870). Müfehhim-i Terakkî der-Maârif: Süveyş Cedvelinde Elektrik Fenerler. *Ulûm*. 2(13), 769-771.
- _____ (15 Za 1286/16 Şubat 1870). Yeni Osmanlılara Dair Tiyatro Oyunu. *Ulûm*. 2(13), 781-785.
- _____ (15 Za 1286/16 Şubat 1870). Civan Türk Tarihi. *Ulûm*. 2(13), 786-798.
- _____ (15 Za 1286/16 Şubat 1870). Aleyhimizde Bulunan Mahkûmlar Fıkrası. *Ulûm*. 2(13), 800-807.
- _____ ((?/?)1286/1870). Pil Voltayik İkmâli. *Ulûm*. 2(14), 821-822.
- _____ ((?/?)1286/1870). Bâbiâli İdâresi Kaidelerinden Birkaçı. *Ulûm*. 2(14), 827-830.
- _____ ((?/?)1286/1870). Hükûmet-i Hıdiviyye. *Ulûm*. 2(14), 832-835.
- _____ (1 M 1287/3 Nisan 1870). Devr-i Semânîn (Şimdi Dünya Seksen Günde Dolaşılır). *Ulûm*. 2(16), 950-951.
- _____ (1 M 1287/3 Nisan 1870). Keşfiyyât ez Micanik der-Sâl-i Sâbık 1869: Neft Yağıyla Vapor Yürütmek. *Ulûm*. 2(16), 952-953.
- _____ (1 M 1287/3 Nisan 1870). Demir Kazık. *Ulûm*. 2(16), 956-958.
- _____ (1 M 1287/3 Nisan 1870). Teşrifât ve Mülûka Tahiyât. *Ulûm*. 2(16), 976-981.

- _____ (15 M 1287/17 Nisan 1870). Yarım Fakîh Din Yıkar. *Ulûm*. 2(17), 1025-1028.
- _____ (15 M 1287/17 Nisan 1870). Druva: İlm-i Usûl-i Hukuk. *Ulûm*. 2(17), 1066-1082.
- _____ (29 M 1287/1 Mayıs 1870). Demokrasi. *Ulûm*. 2(18), 1083-1107.
- _____ (29 M 1287/1 Mayıs 1870). Zamâne Hutbesi. *Ulûm*. 2(18), 1116-1118.
- _____ (1 Temmuz 1870). Lisân-ı Kamusi'l-Ulûm ve'l-Ma'ârif. *Ulûm*. 2(21), 1277.
- _____ (1 Temmuz 1870). Kamere Seyâhat. *Ulûm*. 2(21), 1279-1282.
- _____ (1 Temmuz 1870). İslam'da Resim ve Tasvîr ve Timsâl. *Ulûm*. 2(21), 1282-1286.
- _____ (1 Temmuz 1870). Seyyâh-ı Şark der-Karn-ı Sâlis Süleymân Basrî. *Ulûm*. 2(21), 1287-1288.
- _____ (15 Temmuz 1870). Ermenilerde Ulûm ve Maârif. *Ulûm*. 2(22), 1310-1313.
- _____ (15 Temmuz 1870). Avrupa'nın ve Amerika'nın Neşr-i Nasrâniyyet Cem'iyetleri. *Ulûm*. 2(22), 1313-1315.
- _____ (9 B 1287/6 Teşrinievvel 1870). Fransada Cumhuriyet Namıyla Zorbalık. *Ulûm (Muvakkat)*. 2, 25-26.
- _____ (20 B 1287/15 Teşrinievvel 1870). Düşman İçimizde. *Ulûm (Muvakkat)*. 3, 43-45.

MÜNİF PAŞA

Gazete ve Dergilerdeki Telif ve Tercüme Yazılar

- Gratry, A. (Muharrem 1283/Mayıs-Haziran 1866). Misafirhâne. Münif (terc.). *Mecmû'a-i Fünûn*. 34, 4-7.
- Münif (17 R 1277/2 Kasım 1860). Nev'îyye: Gazetenin Sûret-i İcâd ve Zuhûru. *Cerîde-i Havâdis*. 2, 2.

- _____ (23 R 1277/8 Kasım 1860). Nev'iyye. *Cerîde-i Havâdis*. 6, 1-2.
- _____ (24 R 1277/9 Kasım 1860). İdare-i Mülkiye. *Cerîde-i Havâdis*. 7, 1-2.
- _____ (2 Ca 1277/16 Kasım 1860). Zana'ât ve Ticâretin Mâhiyetine ve Bunların Te'sîr ve Menfa'atine Dâ'irdir. *Cerîde-i Havâdis*. 33, 2.
- _____ (5 C 1277/16 Aralık 1860). *Cerîde-i Havâdis*. 35, 2.
- _____ (7 C 1277/21 Aralık 1860). *Cerîde-i Havâdis*. 37, 1-2.
- _____ (10 C 1277/24 Aralık 1860). Dûrbîn ve Pertevsûzların Sûret-i İ'mâline ve Bunlar Vâsıtasiyle Keşf ü Rü'yet Olunan Ecsâm u Hayvânâta Dâ'irdir. *Cerîde-i Havâdis*. 39, 2.
- _____ (12 C 1277/26 Aralık 1860). Hurde-bîn Vâsıtasiyle Keşf ü Rü'yet Olunan Hayvânât-ı Dakîkanın Tafsîl-i Keyfiyyetlerine Dâ'irdir. *Cerîde-i Havâdis*. 40, 2.
- _____ (26 C 1277/9 Ocak 1861). Vapor Sefâ'ininin Mûcidi Olan Rober Fulton Nâm Zâtın Tercüme-i Hâlidir. *Cerîde-i Havâdis*. 50, 2.
- _____ (1 B 1277/13 Ocak 1861). *Cerîde-i Havâdis*. 54, 2.
- _____ (4 B 1277/16 Ocak 1861). *Cerîde-i Havâdis*. 56, 2.
- _____ (Muharrem 1279/Haziran-Temmuz 1862). Sür'at-i Ömr. *Mecmû'a-i Fünûn*. 1, 44-45.
- _____ (Safer 1279/Temmuz-Ağustos 1862). Karadağ. *Mecmû'a-i Fünûn*. 2, 55-64.
- _____ (Rebîülevvel 1279/Ağustos-Eylül 1862). Takrîz-i Tercüme-i Telemak. *Mecmû'a-i Fünûn*. 3, 94-97.
- _____ (Rebîülevvel 1279/Ağustos-Eylül 1862). Karadağ. *Mecmû'a-i Fünûn*. 3, 97-105.
- _____ (Rebîülevvel 1279/Ağustos-Eylül 1862). Mevâdd-ı Hikemiyye-i Telemak. *Mecmû'a-i Fünûn*. 4, 157-167.
- _____ (Cemâziyelevvel 1279/Ekim-Kasım 1862). Ehemmiyet-i Terbiye-i Sıbyân. *Mecmû'a-i Fünûn*. 5, 176-185.

- _____ (Cemaziyelevvel 1279/Ekim-Kasım 1862). Târîh-i Çav. *Mecmû‘a-i Fünûn*. 5, 215-220.
- _____ (Cemâziyelâhir 1279/Kasım-Aralık 1862). Dârü’l-Fünûnda Ders-i ‘Âmm Küşâdı. *Mecmû‘a-i Fünûn*. 6, 258-260.
- _____ (Receb 1279/Aralık 1862-Ocak 1863). Hulâsa-i Politikiyye ber-vech-i umum. *Mecmû‘a-i Fünûn*. 7, 311-314.
- _____ (Şaban 1279/Ocak-Şubat 1863). Çin’de Bulunan Ehl-i İslam. *Mecmû‘a-i Fünûn*. 8, 316-320.
- _____ (Ramazan 1279/Şubat-Mart 1863). Zuhûr-ı Mir’ât. *Mecmû‘a-i Fünûn*. 9, 379.
- _____ (Şevval 1279/Mart-Nisan 1863). Ümîd Burnundan Mektûb-ı Mahsûs. *Mecmû‘a-i Fünûn*. 10, 425-430.
- _____ (Zilkade 1279/Nisan-Mayıs 1863). Târîh-i Telgraf. *Mecmû‘a-i Fünûn*. 11, 448-459.
- _____ (Zilhicce 1279/Mayıs-Haziran 1863). Vesâ’it-i Tenvîriyye. *Mecmû‘a-i Fünûn*. 12, 478-485.
- _____ (Muharrem 1280/Haziran-Temmuz 1863). Mâhiyet u Aksâm-ı Ulûm. *Mecmû‘a-i Fünûn*. 13, 2-10.
- _____ (Safer 1280/Temmuz-Ağustos 1863). Islâh-ı Resm-i Hatta Dâ’ir Bazı Tasavvurât. *Mecmû‘a-i Fünûn*. 14, 70-74.
- _____ (Cemâziyelâhir 1280/Kasım-Aralık 1863). İngiliz Atlarının Aslı. *Mecmû‘a-i Fünûn*. 18, 173-175.
- _____ (Ramazan 1280/Şubat-Mart 1864). Tanzîm-i İstanbul. *Mecmû‘a-i Fünûn*. 21, 371-380.
- _____ (Safer 1281/Temmuz-Ağustos 1864). Anadolu da Semâdan Nüzûl Eden Buğday. *Mecmû‘a-i Fünûn*. 26, 72-75.
- _____ (Rebîülâhir 1281/Eylül-Ekim 1864). Harîk-i İstanbul. *Mecmû‘a-i Fünûn*. 28, 148-156.

- _____ (Cemâziyelâhir 1281/Kasım 1864). Karıncaların San‘at ve Medeniyyeti. *Mecmû‘a-i Fünûn*. 30, 230-236.
- _____ (Rebîülevvel 1283/Ağustos-Eylül 1864). Cengiz Han. *Mecmû‘a-i Fünûn*. 36, 151-155.
- _____ (Rebîülevvel 1283/Temmuz-Ağustos 1866). Tuna Vilâyetinde Menfa‘at-i Umûmiyye Sandıkları. *Mecmû‘a-i Fünûn*. 36, 96-102.
- _____ (Şaban 1283/Aralık 1866-Ocak 1867). Târîh-i Hükemâ-yı Yunan. *Mecmû‘a-i Fünûn*. 41, 200-212.
- _____ (1297/1881(?)). Mevt. *Hazîne-i Evrâk*. 5, 65-67.
- _____ (1297/1881(?)). Seyyid Mehmed Sa‘îd Efendinin Penana Uğrayan Vaporlara ve Çin Muhâcirlerine dâ‘ir Verdiği Bazı Ma‘lûmât. *Hazîne-i Evrâk*. 17, 57-260.
- _____ (1297/1881(?)). Çin’de Bulunan Ehl-i İslam. *Hazîne-i Evrâk*, 19, 299.
- _____ (Rebîülevvel 1300/Ocak-Şubat 1883). Encümen-i Hâmûşân. *Mecmû‘a-i Fünûn*. Cüz’ 1, 22-24.
- _____ (1303/1886(?)). Birinci Mektub. *Hazîne-i Evrâk*. 41, 641-647.
- Edhem Paşa (Safer 1279/Temmuz-Ağustos 1862). Medhal-i ‘İlm-i Jeoloji. *Mecmû‘a-i Fünûn*. 2, 65-74.
- Yusuf Kâmil Paşa (Cemâziyelevvel 1279/Ekim-Kasım 1862). Mevâdd-ı Hikemiyye-i Telemak. *Mecmû‘a-i Fünûn*. 5, 197-205.

NÂMIK KEMÂL

Kitaplar

Kemâl (1303). *Kaniye*. Kostantiniyye: Matbaa-i Ebu’z-Ziyâ.

_____ (1307). *Vatan Yâhud Silistre*. Def‘a-i Sâbi‘.

_____ (1326). *Renan Müdâfaanâmesi*. İstanbul: Mahmud Bey Matbaası.

Nâmık Kemâl (1305). *Cezmî: Târîhe Müstenid Hikâye*. İstanbul.

Gazete ve Dergilerdeki Telif ve Tercüme Yazılar

Kemâl (23 Ra 1285/13 Temmuz 1868). Yeni Osmanlılar Cem'iyeti Ezkiyâ-yı A'zâsından Kemâl Beyefendinin Meveddetnâmesidir. *Hürriyet*. 3, 4.

_____ (7 R 1285/27 Temmuz 1868). Türkistânın Esbâb-ı Tedennîsi. *Hürriyet*. 5, 1-3.

_____ (14 R 1285/3 Ağustos 1868). Devlet-i Aliyyeye Bâ'is-i Tenezzül Olan Ma'ârifin Esbâb-ı Tedennîsi. *Hürriyet*. 6, 1-3.

_____ (21 R 1285/10 Ağustos 1868). *Hürriyet*. 7, 1-4.

_____ (6 C 1285/24 Ağustos 1868). Devlet-i Aliyyeyi Bulunduğu Hâl-i Hatar-Nâkden Halâsın Esbâbı. *Hürriyet*. 9, 1-3.

_____ (18 C 1285/5 Eylül 1868). Mes'ele-i Müsâvât. *Hürriyet*. 15, 1-6.

_____ (27 C 1285/14 Eylül 1868). Girid Meselesi – Rusya Politikası. *Hürriyet*. 12, 4-5.

_____ (27 C 1285/14 Eylül 1868). Usûl-i Meşverete Dâ'ir bir Mu'terize Cevâben Yazılmış Mektub. *Hürriyet*. 12, 5-8.

_____ (4 C 1285/ 21 Eylül 1868). Usul-i Meşverete Dâ'ir İkinci Mektûb. *Hürriyet*. 13, 6-8.

_____ (11 C 1285/29 Eylül 1868). Usûl-i Meşverete Dâir Geçen Numerolardaki Mektûbların Üçüncüsü. *Hürriyet*. 14, 5-8.

_____ (3 B 1285/19 Ekim 1868). Usûl-i Meşverete Dâ'ir Geçen Numerolarda Münderic Mekûbların Beşincisi. *Hürriyet*. 17, 6-8.

_____ (17 B 1285/2 Kasım 1868). Me'mûrlara Dâ'ir. *Hürriyet*. 19, 1-7.

_____ (2 Ş 1285/16 Kasım 1868). Ecnebîlerin Tasarruf-ı Emlâk Salâhiyyeti. *Hürriyet*. 21, 2-5.

_____ (13 Ş 1285/23 Kasım 1868). Usûl-i Meşverete Dâ'ir Geçen Numerolarda Münderic Mektûbların Nihâyeti. *Hürriyet*. 22, 6-8.

- _____ (13 Ş 1285/30 Kasım 1868). Şark Mes'elesine Dâ'ir. *Hürriyet*. 23, 1-5.
- _____ (23 Şaban 1285/9 Aralık 1868). Hasta Adam. *Hürriyet*. 24, 1-2.
- _____ (30 Ş 1285/14 Aralık 1868). Bizde Adam Yetişmiyor. *Hürriyet*. 25, 1-2.
- _____ (14 N 1285/28 Aralık 1868). Yunan Mes'elesi. *Hürriyet*. 27, 1-5.
- _____ (5 L 1285/18 Ocak 1869). İnnallahe ye'muru bi'l-adli ve'l-ihsâni. *Hürriyet*. 30, 1-8.
- _____ (13 Temmuz 1287/25 Temmuz 1871). Matbû'ât. *Diyojen*. 36, 1-3.
- _____ (14 Ağustos 1287/26 Ağustos 1871). Tiyatro. *Diyojen*. 44, 1-2.
- _____ (7 Eylül 1287/19 Eylül 1871). Sadr-ı Sâbık Müteveffâ Âlî Paşa Merhûmun Vasiyetnâmesi. *Diyojen*. 51, 1-2.
- _____ (18 Eylül 1287/30 Eylül 1871). Serbestî-yi Matbû'ât. *Diyojen*. 54, 1-2.
- _____ (4 Teşrînievvel 1287/16 Ekim 1871). Vasiyetnâme. *Diyojen*. 59, 1-3.
- _____ (11 R 1289/5 Haziran 1872). İbret. *İbret*. 3, 1-2.
- _____ (19 R 1289/26 Haziran 1872). Nüfûs. *İbret*. 9, 1-3.
- _____ (3 N 1289/4 Kasım 1872). Terakki. *İbret*. 45, 1-3.
- _____ (4 N 1289/5 Kasım 1872). Tanzîmât. *İbret*. 46, 1-2.
- B.M. (8 N 1289/9 Kasım 1872). Rumeli Demiryolunun Akdenizle Olan Münâsebâtına Dâ'ir Ba'zı Mütâla'ât. *İbret*. 49, 1-2.

ŞİNASI

Kitaplar

Şinasi (1290). *Şâir Evlenmesi*. Selânik: Vilayet Matbaası.

_____ ve Kemâl (1303). *Müntehabât-ı Tasvîr-i Efkâr (Birinci Kısım: Siyâsiyyât)*. (Birinci tab'ı). Kostantiniyye: Matbaa-i Ebu'z-Ziyâ.

Gazete ve Dergilerdeki Telif ve Tercüme Yazılar

Şinasi (7 S 1279/4 Ağustos 1862). Eyâlât. *Tasvîr-i Efkâr*. 11, 1.

_____ (9 Ca 1279/2 Kasım 1862). Havâdis-i Dâhiliyye: Pâyitaht. *Tasvîr-i Efkâr*. 37, 1.

_____ (21 Ca 1279/14 Kasım 1862). Havâdis-i Dâhiliyye: Pâyitaht. *Tasvîr-i Efkâr*. 40, 1.

_____ (5 C 1279/28 Kasım 1862). Havâdis-i Dâhiliyye: Pâyitaht. *Tasvîr-i Efkâr*. 44, 1-2.

_____ (7 C 1279/30 Kasım 1862). Havâdis-i Dâhiliyye: Pâyitaht. *Tasvîr-i Efkâr*. 45, 1.

_____ (4 B 1279/26 Aralık 1862). Havâdis-i Dâhiliyye: Pâyitaht. *Tasvîr-i Efkâr*. 52, 1-2.

_____ (9 Ş 1279/30 Ocak 1863). Havâdis-i Dâhiliyye: Pâyitaht. *Tasvîr-i Efkâr*. 62, 1.

_____ (8 Şevval 1279/29 Mart 1863). Havâdis-i Dâhiliyye: Pâyitaht. *Tasvîr-i Efkâr*. 79, 1-2.

_____ (14 S 1280/31 Temmuz 1863). Havâdis-i Dâhiliyye: Pâyitaht. *Tasvîr-i Efkâr*. 114, 1-2.

_____ (2 R 1280/16 Eylül 1863). Havâdis-i Dâhiliyye: Pâyitaht. *Tasvîr-i Efkâr*. 128, 1.

_____ (27 R 1280/11 Ekim 1863). Havâdis-i Dâhiliyye: Pâyitaht. *Tasvîr-i Efkâr*. 135, 1

_____ (5 C 1280/17 Kasım 1863). Havâdis-i Dâhiliyye: Eyâlât. *Tasvîr-i Efkâr*. 137, 1.

_____ (11 Ca 1280/23 Kasım 1863). Havâdis-i Dâhiliyye: Bend-i Mahsûs (Se'ele Hakkındadır). *Tasvîr-i Efkâr*. 147, 1.

_____ (20 B 1280/31 Aralık 1863). Havâdis-i Dâhiliyye: Pâyitaht. *Tasvîr-i Efkâr*. 158, 1.

- _____ (11 Ş 1280/21 Ocak 1864). Havâdis-i Dâhiliyye: Pâyitaht. *Tasvîr-i Efkâr*. 164, 1.
- _____ (12 N 1280/20 Şubat 1864). Havâdis-i Dâhiliyye: Pâyitaht. *Tasvîr-i Efkâr*. 172, 1-2.
- _____ (10 Za 1280/17 Nisan 1864). Havâdis-i Dâhiliyye: Pâyitaht. *Tasvîr-i Efkâr*. 187, 1.
- _____ (17 Za 1280/24 Nisan 1864). Havâdis-i Dâhiliyye: Pâyitaht. *Tasvîr-i Efkâr*. 189, 1.
- _____ (28 Za 1280/5 Mayıs 1864). İstanbul sokaklarının tenvîr ve tathîri hakkındadır. *Tasvîr-i Efkâr*. 192, 1-3.
- _____ (5 C 1282/26 Ekim 1865). Havâdis-i Dâhiliyye: Eyâlât. *Tasvîr-i Efkâr*. 341, 2.
- _____ (26 S 1283/10 Temmuz 1866). Havâdis-i Dâhiliyye: Pâyitaht. *Tasvîr-i Efkâr*. 403, 1-3.
- _____ (1308). Validesine Mektubu. Ebüzziya Tevfik (haz.). *Numûne-i Edebiyât-ı Osmâniyye* içinde, ss. 236-238) Konstantiniyye.

ZİYA PAŞA

Kitaplar

- Ziya Paşa. (1302). *Müntehabât-ı Cedîde*. (Kısm-ı Evvel: Nesir). Mustafa Reşîd (haz.). İstanbul: Civelekyan Matbaası, ss. 142-161.
- Ziya Paşa. (1304). *Endülü's Târîhi*. (Tab'-ı Sâni). Dersaâdet: Karabet ve Kasbar Matbaası.
- Ziya Paşa. (1327). *Arz-ı Hâl*. Dersaâdet.

Gazete ve Dergilerdeki Telif ve Tercüme Yazılar

Ziya Paşa. (5 B 1286/11 Ekim 1869). Sultan Abdülaziz Han (Ziya Bey) (Âli Paşa). *Hürriyet*. 68, 1-5.

Ziya Paşa. (12 B 1286 / 18 Ekim 1869). Sultan Abdülaziz Han (Ziya Bey) (Âli Paşa). *Hürriyet*. 69, 1-5.

Ziya Paşa (terc.). (1299). Meşâhîr-i Hükemâdan Plütarkın bir Makâle-i Meşhûresi. *Envâr-ı Zekâ*, 1(1), 21-32.

Ziya Paşa. (20 Ca 1285/7 Eylül 1868). Şiir ve İnşa. *Hürriyet*. 11, 4-7.

Ziya Paşa. (1 B 1322/11 Eylül 1904). Verâset-i Saltanat-ı Seniyye Hakkında Ziyâ Paşanın İki Mektûbu 1. *Şûrâ-yı Ümmet*. 59, 2-3.

Ziya Paşa. (15 L 1322/22 Ekim 1904). Verâset-i Saltanat-ı Seniyye Hakkında Ziyâ Paşa'nın İkinci Mektûbu. *Şûrâ-yı Ümmet*. 66, 2-4.

Derlem Dışı Birincil Kaynaklar

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşiv Belgeleri

“Ebniye Nizâmnâmesinin tab‘ına dâ’ir” BOA İ.MSM 9/174 29 C 1264/2 Haziran 1848

BOA A.DVNSMHHM.d 111, hüküm no: 905, s. 259, evâsıt-ı N 1111/1-11 Mart 1700.

BOA A. DVNSMHHM.d 23, hüküm no: 603, s. 282, 18 L 981/10 Şubat 1574

BOA A.AMD 52.13 29 Z 1270/22 Eylül 1854

BOA A.DVN.MKL 73/23 20 R 1272/30 Aralık 1855 lef 2

BOA A.DVNS.DVE.d 046/1, s. 3.

BOA A.DVNSKNA.d 6 29 Ş 1242/28 Mart 1827

BOA A.DVNSMHHM.d 4/920 s. 90 28 N 967/22 Haziran 1560.

BOA A.DVNSMHHM.d 12, hüküm no: 456, s. 218, 20 Za 978/15 Nisan 1571.

BOA A.DVNSMHHM.d 12, hüküm no: 823, s. 421, 7 R 979/29 Ağustos 1571

BOA A.DVNSMHHM.d 14, hüküm no: 425, s. 297, 17 Ra 978/19 Ağustos 1570

BOA A.DVNSMHHM.d 14, hüküm no: 589, s. 415, 22 Ca 978/22 Ekim 1570

BOA A.DVNSMHHM.d 15, hüküm no: 56, s. 7, 17 M 979/11 Haziran 1571

BOA A.DVNSMHHM.d 22, hüküm no: 174, s. 84, 20 S 981/21 Haziran 1573

BOA A.DVNSMHHM.d 28, hüküm no: 877, s. 347, 20 Ş 984/12 Kasım 1576

BOA A.DVNSMHHM.d 36, hüküm no: 287, s. 99, 8 Muharrem 987/7 Mart 1579

BOA A.DVNSMHHM.d 36, hüküm no: 51, s. 18, 7 Za 986/5 Ocak 1579

BOA A.DVNSMHHM.d 98, hüküm no: 50, s. 19, evâhir-i B 1099/21-31 Mayıs 1688

BOA A.MKT.MVL 9/39 5 Ş 1264/7 Temmuz 1848

BOA AE.SABH.I 19/1659 10 B 1203/6 Nisan 1789

BOA AE.SABH.I 366/25603 29 Z 1203/20 Eylül 1789

BOA AE.SAMD.III 77/7747 15 Ra 1118/27 Haziran 1706

BOA AE.SMST.II 75/7974 29 N 1113/27 Şubat 1702

BOA AE.SMST.III 96/7278 24 N 1176/8 Nisan 1763

BOA BEO 3041/228055 14 Ra 1325/27 Nisan 1907.

BOA C.HR 29/1406 20 Şevval 1218/2 Şubat 1804

BOA C.HR 46/2288 26 C 1248/21 Ekim 1832 lef 1

BOA C.HR 85/4209 23 Zilkade 1217/17 Mart 1803 lef 1

BOA C.MF 5/221 29 Z 1255/4 Mart 1840 lef 1

BOA C.ML 448/18133 29 Ş 1182/8 Mart 1769 lef 2

BOA C.SM 5/229 7 Za 1218/18 Şubat 1804

BOA D.BŞM.MKH.d 43137 29 B 1251/20 Kasım 1835

BOA DH.MKT 1748/32 19 Z 1307/6 Ağustos 1890.

BOA DH.MKT 1850/58 8 Z 1308/15 Temmuz 1891.

BOA HAT 1444/59399 20 C 1086/11 Eylül 1675

BOA HAT 173/7491 13 Ra 1219/24 Haziran 1804

BOA HAT 186/8710 29 Z 1204/9 Eylül 1790

BOA HAT 211/47452 29 Z 1246/10 Haziran 1831

BOA HAT 3/77 1 B 1164/26 Mayıs 1751

BOA HAT 596/29276 29 Z 1249/9 Mayıs 1834.

BOA HAT 667 - 32495 29 Z 1240/14 Ağustos 1825

BOA HAT 675/32989 5 L 1251/24 Ocak 1836.

BOA HAT 830/37514 11 R 1254/4 Temmuz 1838

BOA HR.MKT 182/35 22 B 1273/18 Mart 1857

BOA HR.MKT 183/82 3 Ş 1273/29 Mart 1857

BOA HR.MKT 191/10 7 L 1273/31 Mayıs 1857

BOA HR.MKT 255/23 30 M 1275/8 Eylül 1858 lef 1

BOA HR.MKT 866/43 16 M 1292/22 Şubat 1875 lef 1

BOA HR.SYS 921/13 22 Ca 1274/8 Ocak 1858.

BOA HR.TO 231/7 11 Temmuz 1857

BOA HR.UHM 243/49 12 Teşrînisânî 1301/25 Kasım 1885

BOA HSD.AFT 1/51 17 Ş 1269/26 Mayıs 1853

BOA İ.DH 190/10697 25 R 1265/20 Mart 1849

BOA İ.MSM 7/128 9 Muharrem 1263/28 Aralık 1846 lef 1

BOA İ.MVL 127/3324 22 Za 1264/20 Ekim 1848 lef 1.

BOA İ.MVL 502/22735 21 N 1280/29 Şubat 1864 lef 1

BOA MAD.d 508 s. 2 29 Z 871/1 Ağustos 1467

BOA MB.İ 3/81 29 Z 1264/26 Kasım 1848

BOA MF.İBT 18/125 29 Receb 1302/14 Mayıs 1885.

BOA MF.İBT 26/27 4 Ra 1308/18 Ekim 1890

BOA MF.MKT 30/154 25 C 1292/29 Temmuz 1875.

BOA ML.EEM 215/15 19 B 1311/26 Ocak 1894 lef 1
BOA PLK.p 887 15 Z 1311/19 Haziran 1894.
BOA ŞD 5/1 8 Ca 1299/28 Mart 1882
BOA TS.MA.d 10721 29 Z 1273/20 Ağustos 1857
BOA TS.MA.d 2352 29 Z 1126/5 Ocak 1715
BOA TS.MA.e 1224/16 6 Ş 1247/9 Mart 1832 lef 1
BOA TS.MA.e 1227/71 11 M 1272/23 Eylül 1855
BOA TS.MA.e 179/28 13 M 955/23 Şubat 1548.
BOA TS.MA.e 233/39 lef 2 28 L 1202/3 Haziran 1788
BOA TS.MA.e 352/42 11 Ra 1191/19 Nisan 1777.
BOA Y.A.HUS 195/126 26 M 1304/25 Ekim 1886 lef 1
BOA YB.021 100/47 25 Temmuz 1308/6 Ağustos 1892

Kadı Sicilleri

Bâb Mahkemesi 46 Numaralı Sicil, cilt: 19, sayfa: 169, Hüküm no: 141, 3 B 1097/26
Mayıs 1686.

Eyüb Mahkemesi (Havass-ı Refia) 19 Numaralı Sicil (H. 1028 - 1030 / M. 1619 -
1620), cilt: 24, sayfa: 206; Hüküm no: 211, Orijinal metin no: [31b-3], 30 Ca
1029/3 Mayıs 1620
<http://www.kadisicilleri.org/gosterorj.php?blm=eyp019&bsm=eyp019o538>
adresinden erişildi.

İstanbul Kadı Sicilleri (İKS), Bâb Mahkemesi 3 Numaralı Sicil, cilt: 17, sayfa: 583,
Hüküm no: 720, 7 Ramazan 1077/3 Mart 1667

İstanbul Kadı Sicilleri, İstanbul Mahkemesi 20 Numaralı Sicil, cilt: 56, sayfa: 192,
Hüküm no: 216, 11 S 1100/5 Aralık 1688.

İstanbul Kadı Sicilleri, Rumeli Sadâreti Mahkemesi 106 Numaralı Sicil, cilt: 50, sayfa: 772, Hüküm no: 870, 15 N 1067/27 Haziran 1657.

İstanbul Kadı Sicilleri: Üsküdar Mahkemesi I numaralı sicil (H. 919-927 / M. 1513-1521), B. Aydın ve E. Tak (haz.) İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, 2008.

İstanbul Mahkemesi 12 Numaralı Sicil, cilt: 16, sayfa: 963, Hüküm no: 1316, 6 Z 1073/12 Temmuz 1663.

İstanbul Mahkemesi 156 Numaralı Sicil (H. 1246-1247 / M. 1831-1832) cilt: 92, sayfa: 350, Hüküm no: 330, 14 Ca 1247/21 Ekim 1831 <http://www.kadisicilleri.org/gosterorj.php?blm=ist156&bsm=ist156o500> adresinden erişildi.

İstanbul Mahkemesi 172 Numaralı Sicil (H. 1257-1258 / M. 1841-1842). cilt: 96, sayfa: 109, Hüküm no: 61, 23 Ş 1257/10 Ekim 1841 <http://www.kadisicilleri.org/gosterorj.php?blm=ist172&bsm=ist172o639> adresinden erişildi.

İstanbul Mahkemesi 334 Numaralı Sicil, Hüküm no: 103, s. 131, 12 Mart 1291/1 Mart 1874

Konya Kadı Sicili (970-1019/1563-1610): Defter I. L. Özpolat ve İ. Sak (haz.) Konya: Konya Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2019.

Kanunlar ve Zabıt Cerideleri

Belediye Kanunu (Kanun Nu: 1580), T.C. Resmî Gazete, Sayı: 1471, 14 Nisan 1930, s. 8834.

TBMM Zabıt Ceridesi (08.09.1923), Dönem 2, Birleşim 15, C. 2, s. 463.

Kitaplar ve Kitap Bölümleri

- Ahmed Cevdet (1271/1854). *Târîh-i Cevdet (Cild-i Sâni)*. İstanbul: Takvîmhâne-i Âmire.
- Ahmed Cevdet (1275/1858). *Târîh-i Cevdet (Cild-i Rabi)*. İstanbul: Takvîmhâne-i Âmire.
- Ahmed Cevdet (1288/1871-72). *Târîh-i Cevdet (Cild-i Sâmin)*. İstanbul: Matbaa-i Âmire.
- Akgündüz, A. (1992). *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri – 5. Kitap: Kanunî Devri Kanunnâmeleri, II. Kısım Eyâlet Kanunnâmeleri (I)*. İstanbul: Fey Vakfı.
- Akgündüz, A. (1993). *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri, 6. Kitap: Kanunî Devri Kanunnâmeleri (II. Kısım: Eyâlet Kanunnâmeleri (II))*. İstanbul: FEY Vakfı Yayınları.
- Ayşe Fahriye (1300/1882-83). *Ev Kadını*.
- Ebüzziya Tevfik (1290/1873). *Türk Gazetelerinin Terâcim-i Ahvâli. Sâlnâme-i Hadîka*. 76.
- Ebüzziya Tevfik (1973). *Yeni Osmanlılar Tarihi*, 1. Cilt, İstanbul: Kervan Yayınları.
- Evliya Çelebi (2004). *Seyahatname* (seçen ve uyarlayan: M. N. Özön ve N. Özön). İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî (1996). *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 304 numaralı Yazmanın Transkripsiyonu-Dizini*. (1. Kitap). O. Ş. Gökyay (haz.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî (1996). *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 304 numaralı Yazmanın Transkripsiyonu-Dizini*. (1. Kitap). O. Ş. Gökyay (haz.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî (2000). *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 308 numaralı Yazmanın*

Transkripsiyonu-Dizini. (7. Kitap). Y. Dağlı, S. A. Kahraman ve R. Dankoff (haz.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî (2001). *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 307 numaralı Yazmanın Transkripsiyonu-Dizini*. (5. Kitap). Y. Dağlı, S. A. Kahraman ve İ. Sezgin (haz.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî (2001). *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 305 numaralı Yazmanın Transkripsiyonu-Dizini*. (4. Kitap). Y. Dağlı ve S. A. Kahraman (haz.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Salnameler

Sâlnâme, def'a 29, 1291/1874, s. 196.

Sâlnâme, def'a 30, 1292/1875

Sâlnâme-i Vilâyet-i Aydın, def'a 16, Vilâyet Matbaası, 1313/1895-96.

Sürelî Yayınlar

3803 sayılı kanuna Tefvikan Ankara Hasanoğlan köyünde açılan Enstitünün avan projelerine ait müsabaka şartnamesi. (1941, 26 Mayıs). *Maarif Vekilliği Tebliğler Dergisi*. 3(121), 170-172.

Abdülhak Hâmid Bey, Dilber-i Nihân-Peyker. 10 C 1299 (29 Nisan 1882(?)). *Hazîne-i Evrâk*, numero 40, ss. 629-630.

Açık Arttırma ile Büyük Satış. (1946, 29 Haziran). *Cumhuriyet*, 7855, s. 4.

Adana Belediyesi Riyasetinden. (1939, 15 Mart). *Tan*, no 1299, s. 11.

Ahmed Midhat, Osmanlıcanın Islâhı. 1871 (1288). *Dağarcık*, numero 1, İstanbul, ss. 20-25.

Akşam Postası, sene 6, Sayı 1841, 3 Mart 1937, s. 6

Artistik Eşya Müzayedesi. (1957, 28 Aralık). *Vatan*, s. 5.

Asâkir-i Şâhânede Terbiye. (21 C 1288/6 Eylül 1871). *Hakaiku'l-Vekayi*, numero 353, s. 1.

Bu eski şefkat müessesesi son zamanlarda çok ıslah edildi. (15 Temmuz 1940). *Akşam*, no. 7807, s. 4.

Cüz'-i Gayr-i Resmî: Hâriciyye. (12 C 1281/12 Kasım 1864). *Cerîde-i Askeriyye*, def'a 43, s. 4.

Çankırıda imar. (1933, 3 Eylül). *Milliyet*, no. 2717, s. 5.

Dâhiliye. (17 Şaban 1283/25 Aralık 1866). *Rûznâme-i Cerîde-i Havâdis*. 560, 1.

Dâhiliye. (6 Muharrem 1283/21 Mayıs 1866). *Rûznâme-i Cerîde-i Havâdis*. 407, 1626.

Dersâadetde Rusya vapor kompanyasıyle Hocabey demiryolu kompanyasının ilânıdır. (22 Şevval 1289/23 Aralık 1872). *Rûznâme-i Cerîde-i Havâdis*. 2061, 4.

Devlet-i Aliyye ile Bank-ı Osmânî beyninde mün'akid imtiyâznâmenin tadil olunan maddeleridir. (1293/1876). *Düstûr*. T.1, C. 3, s. 233.

Ecnebiyye (18 Cemâziyelevvel 1281/19 Ekim 1864). *Rûznâme-i Cerîde-i Havâdis*. 18, 1.

Ecnebiyye. (18 C 1282/8 Kasım 1865). *Rûznâme-i Cerîde-i Havâdis*. 279, s. 1114.

Emniyet Sandığı Emlâk Müzayedesi Kat'î Karar İlanı. (1931, 8 Temmuz). *Cumhuriyet*, no. 2594, s. 5.

Encümen-i Dâniş Nizâmnâmesidir. (1 Ş 1267/1 Haziran 1851). *Takvîm-i Vekâyi*, def'a 449.

“Enternasyonal Cem'iyeti”. (22 Ş 1288/6 Kasım 1871). *Hakaiku'l-Vekayi*, numero 405, ss. 3-4.

Gündoğdu Mağazası. (1 Mart 1311/13 Mart 1895). *Sabah*. 2020, s. 4.

H. Ticaret. (1930, 26 Eylül). *Milliyet*, 1662, s. 3.

Havâdisât-ı Ecnebiyye. (30 Za 1266/7 Ekim 1850). *Cerîde-i Havâdis*. numero 502, s. 3.

Havâdis-i Dâhiliyye. (23 Safer 1284/26 Haziran 1867). *Rûznâme-i Cerîde-i Havâdis*. 682, 2727.

İlân. (15 Za 1282/1 Nisan 1866). *Cerîde-i Askeriyye*. def'a 115, s. 3.

İlân. (21 Ca 1276/16 Aralık 1859). *Cerîde-i Havâdis*, numero 965, s. 4.

İlân: Karamürselde olup bi'l-müzâyede fûruht olunacak olan emlâk ve eşyâ-yı sâ'ire. (8 R 1280/22 Eylül 1863). *Rûznâme-i Cerîde-i Havâdis*. 714, 3.

İlanât. (23 L 1258/26 Kasım 1842). *Cerîde-i Havâdis*. numero 114, s. 4.

İlanât. (3 M 1300/14 Kasım 1882) *Cerîde-i Mehâkim*. 175, s. 1399.

İzmir dün gece yarım saat karanlıkta kaldı. (8 Kanunusani 1929). *Milliyet*, no 1045, s. 2.

Kamulaştırma Kararı. (1979, 25 Kasım). *Resmî Gazete*, sayı 16820, s. 52.

Kemâl. Besâlet-i Osmâniyye ve Hamiyyet-i İnsâniyye. 10 Ca 1293 (2 Haziran 1876). *Vakit*, numero 236, s. 2.

Maârif-i Umûmiyye Nezâreti Istılâhât Encümeni (1330/1914). *Istılâhât-ı İlmiyye Encümeni tarafından Sanâyi'-i Nefîsede Mevcûd Kelimât ve Ta'bîrât için Vaz' u Tedvîni Tensîb Olunan Istılâhât Mecmû'asıdır*. İstanbul: Matbaa-i Âmire.

Manzara İlâve. (1926, 6 Mayıs). *Servet-i Fünûn*, 77-1551, s. 386.

Mekteb Lâyihası. (5 M 1299/27 Kasım 1881). *Ziraat Gazetesi*, 10, s. 153.

Mevâdd-ı Gayr-i Resmîyye. (13 R 1280/27 Eylül 1863). *Takvîm-i Vekâyi'*. def'a 715, s. 3.

Servet-i Fünûn, numero 344, 2 Teşrîni-evvel 1313, s. 82

Servet-i Fünûn. (30 Kânûnusânî 1307/11 Şubat 1892). aded 48, s. 257.

Sûret-i Lâyiha. (30 N 1251/19 Ocak 1836). *Takvîm-i Vekâyi'*, def'a 121.

“Tabsîratü'l-İnsân” (18 S 1289/26 Nisan 1872). *Hakaiku'l-Vekayi*, numero 548, s. 1

Takvîm-i Vekâyi', def'a 656, 15 S 1279/12 Ağustos 1862, s. 2

Tercümân-ı Hakikat. (5 Mayıs 1329/18 Mayıs 1913). numero 11535, s.

- Umûr-ı Dâhiliyye. (24 C 1250/28 Ekim 1834). *Takvîm-i Vekâyi'*. def'a 91, s. 1.
- Umûr-ı Dâhiliyye. (27 Ş 1256/24 Ekim 1840). *Takvîm-i Vekâyi'*. def'a 210, s. 4.
- Umûr-ı Dâhiliyye. (4 Ş 1247/8 Ocak 1832). *Takvîm-i Vekâyi'*. def'a 10, s. 2.
- Umûr-ı Hâriciyye. (20 N 1248/10 Şubat 1833). *Takvîm-i Vekâyi'*, defa 51, s. 4.
- Umûr-ı Hâriciyye. (26 Z 1278/24 Haziran 1862). *Takvîm-i Vekâyi'*. def'a 649, s. 3.
- Vukû'ât-ı Gayr-i Resmiyye. (21 M 1263/9 Ocak 1847). *Takvîm-i Vekâyi'*. def'a 316, s. 4.
- Vukû'ât-ı Resmiyye. (22 Z 1279/10 Haziran 1863). *Takvîm-i Vekâyi'*. def'a 699, s. 3.
- Vukû'ât-ı Resmiyye. (6 M 1277/25 Temmuz 1860). *Takvîm-i Vekâyi'*. def'a 591, s. 2.

Vekayiname, Seyahatname, Kanunname ve Defterler (Transkripsiyonlu Metin ve/veya Tenkitli Neşirler)

Ceyb-i hümayun masraf defteri (909 - 929 H. Yılları), İBB Atatürk Kitaplığı, Nadir Eserler, MC_Yz_O.000071

3 Numaralı Mühimme Defteri (966–968/1558–1560). (1993). Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü.

“İdâre-i Umûmiyye-i Vilâyât Nizâm-nâmesidir”, *Düstûr: Birinci Tertip* (Cild-i Evvel), İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1289 (1872/1873), s. 628.

“Vilâyet Nizâm-nâmesi”, *Düstûr: Birinci Tertip* (Cild-i Evvel), İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1289 (1872/1873), s. 608.

6 Numaralı Mühimme Defteri (972/1564-1565). (1995). Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları.

91 Numaralı Mühimme Defteri (H. 1056 / M. 1646-164) <Özet-Çeviriyazı-Tıpkıbasım>. (2015). İstanbul: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü.

Kânûnnâme-i Hümayûn-ı Ticâret-i Bahriyye. (1280/1864) İstanbul: Tasvîr-i Efkâr Gazetehânesi.

İkincil Kaynaklar

- Aarts, B. (2011). *Oxford Modern English Grammar*. New York: Oxford University Press.
- Abdîzâde Hüseyin Hüsâmeddîn Yasar (2022). *Amasya Tarihi*, Songül Keçeci Kurt, Recep Orhan Özel ve Metin Hakverdioğlu (ed.), Samsun: Uğur Ofset.
- Abu-Chacra, F. (2007). *Arabic: An Essential Grammar*. Londra-New York: Routledge.
- Ackrill, J. L (1963). *Aristotle's Categories and De Interpretatione* (trans. with notes), Oxford: Clarendon Press.
- Adamovic, M. (2009). *Floransalı Filippo Argenti'nin notlarına göre (1533) 16. yüzyıl Türkçesi*. A. Merhan (çev.). Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Afyoncu, E. (1999). Osmanlı Müverrihlerine dair Tevcihat Kayıtları I. *Belgeler: Türk Tarih Belgeleri Dergisi*. 20(24), 77-155.
- Afyoncu, E. ve Demir, U. (2020). İstanbul'da Otomobilin Tarihi, Osmanlı Dönemi. E. Afyoncu ve C. Yılmaz (Ed.). *Osmanlı İstanbulunda Otomobil içinde* (ss. 123-488). İstanbul: Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu.
- Ahmed Cevad Paşa (2021). *Târîh-i Askerî-i Osmânî*. (3 cilt). F. Akyüz ve F. Tetik (haz.) Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi.
- Ahmed Cevad Paşa (2021). *Târîh-i Askerî-i Osmânî*. (II. cilt). F. Akyüz ve F. Tetik (haz.). Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi.
- Ahmed Hasîb Efendi (2021). *Silku'l-Le'âl-i Âl-i Osmân* (2 Cilt). G. İnan (haz.), İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu.
- Ahmed Lutfî Efendi (1290/1873). *Tarih-i Lutfî*. (Cild-i Evvel). İstanbul: Matbaa-i Âmire.
- Ahmed Na'îm (1928/1346). *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı: Tecrîd-i Sarîh Tercümesi*. İstanbul: Evkaf Matbaası.

- Ahmed Râsim (2016). *Matbuat Tarihine Medhal: İlk Büyük Muharrirlerden Şinasi*. F. Korkmaz (haz.), Ankara: Detay Yayınları.
- Ahmed Vâhid (1340/1924). *İngilizce-Türkçe Mükesssef Lügât/A Condensed Dictionary English-Turkish*. İstanbul/ Londra: Oxford University Press, Humphrey Milford.
- Ahmed Vâsıf Efendi (1978). *Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakâikü'l-Ahbâr*. M. İlgürel (haz.). İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi.
- Ahmed Vefik Paşa. (1293/1876). *Lehce-i Osmânî (Cild-i Evvel)*. İstanbul: Cem'iyet-i Tedrîsiyye-i Osmâniyye.
- Ahmed Vefik Paşa (1308/1891). *Lehce-i Osmânî (Cüz'-i Sâni)*. İstanbul: Mahmud Bey Matbaası.
- Ahmedî (2019). *İskendernâme (İnceleme-Tenkitli Metin)*. Y. Akdoğan ve N. Kutsal (haz.). İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu.
- Akar, F. (2021). *41 Numaralı Mühimme Defterinin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi (H. 987/M. 1579-1580) (S. 1-252)*. (Yüksek Lisans Tezi). Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.
- Akbayar, N. (1977). Ali Suavi. *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi* içinde (Cilt I, ss. 116-117). İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Akbayar, N. (2001). *Osmanlı Yer Adları Sözlüğü*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Akın, A. (2014). *Münif Paşa ve Türk Kültür Tarihindeki Yeri*. 2. Baskı, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi.
- Akın, H. (2011). Osmanlı Devleti'nde Hapishane Islahatına Dair 1893 Tarihli Bir Nizamname Önerisi. *History Studies*, 3(3), 23-36.
- Akkuş, M. (1991). *Nef'î Sanatı ve Türkçe Dîvânı (İnceleme-Karşılaştırmalı Metin)*. (Doktora Tezi). Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Akpınar, Ş. (2006). *Âgâh Dîvânı ve İncelenmesi*. (Doktora Tezi). Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Aksoyak, İ. H. (2021). Farsçada Yaşamış Türkçe Bir Kelime: “Çapar-hâne”. *Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi*, 5(4), 1727-1731.

- Aktepe, M. M. (1989). *Vak'a-nüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*. (XII. cilt). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Akün, Ö. F. (2006). Nâmık Kemal. *İslam Ansiklopedisi* içinde (Cilt 32, ss. 361-378). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Alan, E. (2008). *95 Numaralı Mühimme Defteri (Tahlil, Transkripsiyon ve Özet)*. (Yüksek Lisans Tezi). Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.
- Ali Nazîmâ (1329). *Lisân-ı Osmânî: Sarf ve Nahiv Kısmı*, İstanbul: Mürettibîn-i Osmâniyye Matbaası.
- Alpaslan, A. (1994). Abdî (Derviş). *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi* içinde. (Cilt 1, ss.). İstanbul: Kültür Bakanlığı Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı.
- And, M. (2014). *Başlangıcından 1983'e Türk Tiyatro Tarihi*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Araç, G. (2022). *Tokatlı Kânî'nin Münşeâtı ve İncelemesi*. (Doktora Tezi). İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Arıkan, Z. (1983). Hamid Sancağında Çift Resmi. *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 1(1), 36-59.
- Arkan, F. ve Safari, A. (2017). An Analysis of Persian Compound Nouns as Constructions. *Iranian Journal of Applied Language Studies*, 9(1), 33-58.
- Arslantürk H. A. ve Bozkurt, F. (2016). 18. Yüzyılın İkinci Yarısına Dair Önemli Bir Osmanlı Tarihi: İbretnüma-yı Devlet-i Câvîd. *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi (SKAD)*, II (3), 155-194.
- Arslantürk, H. A. ve Börekçi, G. (haz.) (2012). *Nüzhet-i Esrârü'l-Ahyâr der-Ahbâr-ı Sefer-i Sigetvar (Sultan Süleyman'ın Son Seferi)*. İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları.
- Aşçı İbrahim Dede (2006). *Aşçı Dede'nin Hatıraları: Çok Yönlü bir Sufinin Gözüyle Son Dönem Osmanlı Hayatı*. (3.cilt). M. Koç ve E. Tanrıverdi (haz.). İstanbul: Kitabevi.

- Âşık Paşa (2000). *Garîb-Nâme (Tıpkıbasım, karşılaştırmalı metin ve aktarma)*. (c. I/1) K. Yavuz (haz.). İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Âşık Paşazade (2003). *Osmanoğulları'nın Tarihi*. K. Yavuz ve M. A. Y. Saraç (haz.) İstanbul: K Kitaplığı.
- Âşirefendizâde Mehmed Hafid (2018). *Ed-Dürerü'l-Müntehabâtî'l-Mensûre fî Islâhi'l-Galatâtî'l-Meşhûre [Yaygın Dil Yanlışları Konusunda Açık Seçik İnciler]*. Y. Yılmaz (haz.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ateş A. ve Tarzî, A. (1982). *Farsça Grameri*. İstanbul: Tercüman Yayınları.
- Atik, K. (haz.) (2001). *Lütfî Paşa ve Tevârih-i Âl-i Osman*. Ankara: Kültür Bakanlığı.
- Ayçiçeği, B. (2014). *Behiştî Ahmed Sinan'ın (ö. 917/1511-12?) İskender-Nâme'si (İnceleme-Metin)*. (Doktora Tezi). Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.
- Aydın, A. (2009). *Hanyalı Nûrî Osmân ve Dîvânı*. (Doktora Tezi). Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Aydın, B. (2009). Salnâme. *İslam Ansiklopedisi* içinde (Cilt 36, ss. 51-54). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Aydın, D. (1997). Osmanlı Devrinde XVI. Yüzyılda Erzurum Beylerbeyi Ayas Paşa'nın Bir Yıllık Bütçesi. *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*. 8, 394-477.
- Aydın, M. A. (1986). "Bir Hukukçu Olarak Ahmed Cevdet Paşa", *Ahmet Cevdet Paşa Semineri (27-28 Mayıs 1985) Bildiriler*, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 21-39.
- Aydın, M. A. (1994). "Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye", *İslam Ansiklopedisi* içinde (Cilt 9, ss. 387-388). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Aykut, Ş. N. (2018). *Ahmet Cevdet Paşa Hayatı, Eserleri, Tarihçiliği, Hakkında Yapılan Araştırma ve İncelemeler*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Ayverdi, İ. (2010). *Kubbealtı Lügatı: Asırlar Boyu Târihî Seyri İçinde Misalli Büyük Türkçe Sözlük*. İstanbul: Seçil Ofset.

- Babanzâde Prof. Ahmet Naim Bey (2010). *Hadis Usûlü ve Istılahları*. Hasan Karayığit (haz.), İstanbul: Düşün Yayıncılık.
- Badawi, E., Carter, M. G. ve Gully, A. (2004). *Modern Written Arabic: A Comprehensive Grammar*, Londra-New York: Routledge.
- Bahrami-Khorshid S. ve Ghandi, S. (2020). “The Study of Derived Words Ending in ‘-âr’ Suffix from the Viewpoint of Construction Morphology (*Berresî-yi Vâjehâ-yı Müştak be-Pesvend-i ‘-âr’ der-Zebân-ı Fârsî ez-Manzar-ı Sarf-ı Saht*)”, *Journal of Language Research (Mecelle-i Pejûheşhâ-yı Zebânî)*, 11 (1), 25-48.
- Baker, A. E. ve Hengeveld, K. (2012). *Linguistics*, Wiley-Blackwell.
- Baker, M. C. (2003) “Nouns as bearers of a referential index”, *Lexical Categories: Verbs, Nouns and Adjectives (Cambridge Studies in Linguistics)*. Cambridge: Cambridge University Press, 95-189.
- Bâkî Dîvânı: Tenkitli Basım* (1994). S. Küçük (haz.). Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Balcıoğlu, Y. E., Kaya, C. ve Demircan, M. (2022). İklim Değişikliğinin Malatya İlinde Kayısı Rekoltesi ve Coğrafi Dağılışına Etkileri. *JENAS (Journal of Environmental and Natural Studies)*. 4(2), 119-146.
- Bangi, İ. (1972). *Farsça Dil Bilgisi (Grameri)*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Banguoğlu, T. (1990). *Türkçenin Grameri*. (3. Baskı). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basım Evi.
- Barkan, Ö. L. (1963). Fatih Câmî ve İmareti Tesislerinin 1489-1490 Yıllarına âit Muhasebe Bilançoları. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 23(1-2), 297-341.
- Barkan, Ö. L. ve Meriçli, E. (haz.). (1988). *Hüdavendigâr Livası Tahrir Defterleri I*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Bartholomae, C. (1904). *Altiranisches Wörterbuch*. Strassburg: Karl J. Trübner.

- Başbakanlık Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Çalışmalarında Uyulacak İmlâ Usul ve Esasları* (1992). S. A. Kahraman, M. Küçük ve N. Kartal (haz.). Ankara: Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları.
- Baylu, C. (2021). *Nahiv Usulünde İllet Teorisi ve Temel Nahiv İlletleri*. (Yayımlanmamış doktora tezi). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Bayol, M. C. ve Bavencoffe, M. J. (1988). *La grammaire française: Les Repères Pratiques*. Paris: Éditions Nathan.
- Bayram, Ü. F. (2014). *Enverî Tarihi: III. Cilt (Metin ve Değerlendirme)*. (Yayımlanmamış doktora tezi). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Baysal, J. (2010). *Müteferrika'dan Birinci Meşrutiyet'e kadar Osmanlı Türklerinin Bastıkları Kitaplar 1729-1875 (Kitapların Tam Listesi ile)*, 2. Basım, H. S. Keseroğlu ve İ. Mengülerek (haz.). İstanbul: Hiper Link.
- Baysun, M. C. (1954). Cevdet Paşa, Şahsiyetine ve İlim Sahasındaki Faaliyetine Dair. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türkiyat Mecmuası*, XI, 213-230.
- Baytop, T. (1994). Eczacılık. *İslam Ansiklopedisi* içinde. (Cilt 10, ss. 386-388). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Becquerel, A. (1289/1872). *İlm-i Hıfz-ı Sıhhat*. Mehmed Emin Fehmi (müt.). Der-i Aliyye: Dimitri (?).
- Behrâmî, İ. (1369/1991). *Ferheng-i Vâjehâ-yı Avesta*. (Defter-i Dovvom). F. Cüneydî (ed.) Tahran: Neşr-i Belh.
- Bernard, C. A. (1265/1849). *Kaplıca Risâlesi*, İstanbul: Mekteb-i Tıbbiye Tabhanesi.
- Beyru, R. (2005). *19. Yüzyılda İzmir'de Sağlık Sorunları ve Yaşam*. İzmir: İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları.
- Beysanoğlu, Ş. (1956). *Ziya Gökalp'in İlk Yazı Hayatı*. İstanbul: Şehir Matbaası.
- Bianchi, T.X. (1843). *Dictionnaire Français-Turc (Tome Premier)*. Paris: Dondey-Dupré.

- Bianchi, T.X. (1846). *Dictionnaire Français-Turc (Tome Second)*. Paris: Dondey Dupré.
- Bianchi, T. X. ve Kieffer, J. D. (1850). *Dictionnaire Turc-Français (Seconde Édition)*. (Tome Premier). Paris: Dondey-Dupré.
- Bilge, M. L. (2013). “Haseki’de Bayram Paşa Külliyesi Vakfiyesi”, *Osmanlı’nın İzinde (Prof. Dr. Mehmet İpşirli Armağanı)*, Cilt 1, İstanbul: Timaş Yayınları.
- Bilgegil, M. K. (1979). *Ziyâ Paşa Üzerine Bir Araştırma*. Cilt I (2. Baskı). Ankara: Sevinç Matbaası.
- Bilgin, E. (2003). *1148-1152/1736-1739 Savaşı Tarihçesi (Subhi Mehmed’in Müzakerât-ı Sulhiyye Tarihçesi Adlı Eseri)*. (Yüksek Lisans Tezi). Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.
- Bodrogligeti, A. J. E. (1983). Book Review: Eremya Chelebi Komurjian’s Armeno-Turkish Poem “The Jewish Bride” by A. K. Sanjian and A. Tietze. *International Journal of Middle East Studies*. 15(4), 545-587.
- Bosnalı Alaeddin Sabit (1991). *Divan*. Turgut Karacan (haz.), Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları.
- Bossut, C. (1249/1834). *Kitâbu Cerri’l-Eskâl*, Ahmed Halil ve Mehmed Nureddin (terc.), Mısır: Bulak Matbaası.
- Bostan, İ. (1992). *Osmanlı Bahriye Teşkilâtı: XVII. yüzyılda Tersâne-i Âmire*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınevi.
- Bozdoğan, A. (2003). Ahmet Mithat’a Atfedilen Bir Eser: Hükm-i Dil ve Manastırlı Mehmet Rıfat. *Türklük Bilimi Araştırmaları (TÜBAR)*. XIV, 117-125.
- Brown, K. ve Miller, J. (2013). *The Cambridge Dictionary of Linguistics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Budak, A. (2004). *Batılılaşma Sürecinde Çok Yönlü Bir Osmanlı Aydını: Münif Paşa*. İstanbul: Kitabevi.
- Burnell, A. C. ve Yule, H. (1902). *Hobson-Jobson: Glossary of Colloquial Anglo-Indian Words And Phrases, and of kindred terms, etymological, historical, geographical and discursive*. (2nd Edition). Londra: John Murray.

- Bursalı Mehmed Tahir (2016). *Osmanlı Müellifleri*, M. A. Yekta Saraç (haz.). Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi.
- Bussmann, H. (2006). *Routledge Dictionary of Language and Linguistics*. Gregory Trauth ve Kerstin Kazzazi (terc. ve ed.), Londra: Routledge.
- Câbî Ömer Efendi (2003). *Câbî Tarihi (Târîh-i Sultân Selâm-i Sâlis ve Mahmûd-ı Sâni) Tahlil ve Tenkidli Metin*. (Cilt I). M. A. Beyhan (haz.). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Calfa, A. (1869). *Dictionnaire de Poche Français-Turc (Quatrième Edition)*. Paris: L. Hachette et Cie.
- Candoğan, G. (1990). *İvriz Köy Enstitüsündeki Öğrencilik Yıllarım*. Konya: Sebat Ofset.
- Cârim, A. ve Emîn, M. (1984). *en-Nahvu 'l-Vâzih fî Kavâ'idî 'l-Lugati 'l-Arabiyye*. Kahire: Dâru'l-Ma'ârif.
- Cevdet Paşa (1991). *Tezâkir*. C. Baysun (haz.). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Ceylan, Ö. (2003). *Hânedânda Bir Âsî: Âsaf - Dâmâd Mahmûd Celâleddîn Paşa - Hayatı, Edebî Kişiliği ve Dîvânı*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Ceylan, Ö. ve Yılmaz, O. (2007). *Bir Sürgün Şaheseri Mihnetkeşan / Keçecizade İzzet Molla*. İstanbul: Sahhaflar Kitap Sarayı
- Chabrillat, H. ve d'Ivoi, P. (1313/1896). *Monsieur Lavarède'in Kırk Beş Parası*. Selanikli Tevfik Bey (müt.). İstanbul: Mihran Matbaası.
- Chambers, R. L. (1973). The Education of a Nineteenth-Century Ottoman *Âlim*, Ahmed Cevdet Paşa. *International Journal of Middle East Studies*, 4 (1973), 440-464.
- Cheung, J. (2007). *Etymological Dictionary of the Iranian Verb*. Alexander Lubotsky (ed.), Leiden: Brill.
- Crystal, D. (2008). *A Dictionary of Linguistics and Phonetics*. Oxford: Blackwell.
- Çağrıçı, M. (1995). Emir bi'l-Ma'rûf Nehiy ani'l-Münker. *İslam Ansiklopedisi* içinde. (Cilt 11, ss. 138-141). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

- Çağrııcı, M. (2003). Medih. *İslam Ansiklopedisi* içinde. (Cilt 28, ss. 304-305). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Çakın, N. ve Orhon, N. (1978). *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi* (3. Cilt, 5.Kısım: 1793-1908). Ankara: Genelkurmay Basımevi.
- Çalışkan, H. E. (2020). *Türkiye'nin Toplumsal Hafızasını Köy Enstitüleri Fotoğrafları Üzerinden Okumak: Hasanoğlan Köy Enstitüsü ve Hasanoğlan Yüksek Köy Enstitüsü Örneği*. (Yüksek Lisans Tezi). Başkent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Çelebi, B. (2020). *Osmanlı Devleti'nin Merkezileşmesinde Telgrafın Rolü (1855-1909)*. (Yayımlanmamış doktora tezi). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Çetin, B. (2001). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Barut Sanayi 1700-1900*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Çetin, N. (2006). “Ziya Paşa”. İsmail Parlatır (ed.). *Tanzimat Edebiyatı*. (ss. 127-199). Ankara: Akçağ Yayınları, 2006.
- Çelik, M. (ed.). (2018). *Fatih Sultan Mehmed Dönemi Ferman ve Arşiv Belgeleri*. (2. Baskı). İstanbul: Gebze Belediyesi Kültür Yayınları.
- Çelik, H. (1993). *Ali Suavî*, Ankara: Kültür Bakanlığı, 1993.
- Çetin, E. (2023). *Osmanlı Bürokrasisinde Başmuhasebe Kalemi (XVIII. Yüzyıl)*. (Doktora Tezi). İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.
- Çetin, S. (2022). Osmanlı Maarifinde Mektep Bakkalları (1891-1922). *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 105, 1-32.
- Çiçek, H. (2018). *(Vekāyi'nüvis) Sadullah Enverî Efendi ve Tarihi'nin II. Cildinin Metin ve Tahlili (1187-1197/1774-1783)*. (Yayımlanmamış doktora tezi). Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Erzurum.
- Çiçekler, M. ve Andı, F. (2009). *Yeni Harflerle Hanımlara Mahsus Gazete (1895-1908) (Seçki)*. İstanbul: Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı Yayınları.

- Çiftçi, M. H. (2019). *Arapça Dil Bilgisi*. İstanbul: Nizamiye Akademi.
- Çörtü, M. M. (2011). *Arapça Dilbilgisi: Nahiv*. (11. basım). İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.
- Çörtü, M. M. (2006). *Arapça Dilbilgisi: Sarf*. (6. Baskı): İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.
- Çürük, C. (1991). Askerî Müze. *İslam Ansiklopedisi* içinde (Cilt 3, ss. 492-493). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Dâniş, H. (1919). *Münâzarâtım*. İstanbul: Necm-i İstikbâl Matbaası.
- Dankoff, R. (2013). *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi Okuma Sözlüğü*. (2. Baskı). S. Tezcan (terc.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Daşkiran, Y. (2019). Ta'lik Karinesi Çerçevesinde Cümle Ögeleri Arasındaki İlişkiler. *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*, 23 (1), 255-272.
- David, G. (1999). *Osmanlı Macaristan'ında Toplum, Ekonomi ve Yönetim: 16. Yüzyılda Simontornya Sancağı*. H. Ortaç (çev.). İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı.
- Defterdar Sarı Mehmed Paşa (1995). *Zübde-i Vekayiât: Tahlil ve Metin (1066-1116/1656-1704)*. A. Özcan (haz.). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Defter-i Evkâf-ı Livâ-i Saruhan (Metin ve İnceleme) (2014). A. Erdoğan ve Ö. Bıyık (haz.). Ankara: Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü.
- Değirmenci, S. (2020). *1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı Öncesi Çıldır Eyaleti'nin İdari, Siyasi, Askeri, Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Yapısı (1 Numaralı Ahışa Şer'iyeye Siciline Göre: 1233-1241)*. (Yüksek Lisans Tezi). Mimar Sinan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Demir, R. ve Yurtoğlu B. (2001). Unutulmuş Bir Osmanlı Düşünürü Hoca Tahsîn Efendi'nin *Târîh-i Tekvîn Yâhûd Hilkat* Adlı Eseri ve Haeckelci Evrimciliğin Türkiye'ye Girişi. *Nüsha: Şarkiyat Araştırmaları Dergisi*, 2, 166-196.
- Deny, J. (1921). *Grammaire de la langue Turque (dialecte Osmanli)*. Paris: Imprimerie Nationale.

- Deny, J. (1941). *Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi)*. A. U. Elöve (Terc.). Ankara: Maarif Vekâleti.
- Deny, J. (2012). *Türk Dil Bilgisi: Modern Dil Bilgisi Çalışmalarının Kapsamlı İlk Örneği*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Dipratu, R. ve Panaite, V. (2020). A Forgotten Capitulation ('ahdname): The Commercial Privileges Granted by Sultan Ahmed I to Emperor Matthias in 1617. *Revue des Études Sud-Est Européennes*, 58 (1-4), 51-90.
- Dixon, R. M. W. (2004). Adjective Classes in Typological Perspective. R.M.W. Dixon ve A.Y. Aikhenvald (Ed.). *Adjective Classes: A Cross-linguistic Typology (Explorations in Linguistic Typology)* (ss. 1-12). New York: Oxford University Press.
- Dixon, R. M. (1982). *Where Have All the Adjectives Gone? And other essays in Semantics and Syntax*, Berlin-New York-Amsterdam: Mouton de Gruyter.
- Dobreva, M. (2017). The origin and the network of the Ottoman reform schools (the islahhanes of 1860s-1870s). N. Roman (ed.). In *Orphans and Abandoned Children in European History: Sixteenth to Twentieth Centuries* (ss. 129-151). Abingdon-New York: Routledge.
- Doerfer, G. (1963). *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen, Band I*. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag.
- Doerfer, G. (1965). *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen, Band II*. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag.
- Doerfer, G. (1975). *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen, Band IV*. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag.
- Doğan, İ. (2006). Münif Paşa. *İslam Ansiklopedisi* içinde (Cilt 32, ss. 9-12). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Doğan, İ. (1991). *Tanzimatın İki Ucu: Münif Paşa ve Ali Suavi (Sosyo-pedagojik bir Karşılaştırma)*. İstanbul: İz Yayıncılık.
- Dozy, R. P. A. (1881). *Supplément aux dictionnaires arabes (Tome Premier)*. Leiden: E.J. Brill.

- Dölen, E. (2003). İplikhâne-i Âmire. *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi* içinde. (Cilt 4, ss. 184-185). İstanbul: Kültür Bakanlığı Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı.
- Duman, M. Z. (1996). Hablullah. *İslam Ansiklopedisi* içinde (Cilt 14, s. 380). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Dumont, P. (2000). “Tanzimat Dönemi (1839-1878)”, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi II (XIX. yüzyılın başlarından yıkılışa)*, Robert Mantran (ed.), Server Tanilli (çev.), İstanbul: Adam Yayınları, ss. 59-143.
- Düzcü, L. (2021, Ekim). Osmanlı’nın Endüstri Devrimine İlk Adımları: Küçük ve Büyük Vapur. *Kadim*. 2, 113-128.
- Ebüzzıya, Z. (1997). *Şinasi*, haz. Hüseyin Çelik, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Ediskun, H. (1999). *Türk Dil Bilgisi: Sesbilgisi-Biçimbilgisi-Cümlebilgisi*. (6. Basım). İstanbul: Remzi Kitabevi.
- El-Fadlî, A. (1980). *Muhtasaru’n-Nahv*. Cidde: Daru’s-Şurûk.
- El-Hâc Hâfız İshak Efendi (1250/1834). *Usûlu’l-İstihkâmât*. Dâru’l-Hilâfeti’l-Aliyye.
- El-Mahzûmî, M. (1966). *Fî’n-nahvi’l-arabî kavâ'id ve tatbîk*, Kahire: Mektebetu Mustafa Bâbi’l-Halebî.
- Eliaçık, M. (2012). “Osmanlı Belgelerinde Klişe Zarflar”, *İdil Sanat ve Dil Dergisi*, 1, 2, 92-124.
- Emecen, F. M. (2006). Osmanlı Sınırları Nerede Başlar Nerede Biter. E. Eğribel ve U. Özcan (Yay. Haz.), *Sosyoloji ve Coğrafya* içinde (ss. 490-502). İstanbul: Kızılelma Yayınları.
- Emiroğlu, K. (1993). *Trabzon Vilayeti Salnamesi 1888*. Trabzon: Trabzon İli ve İlçeleri Eğitim, Kültür ve Sosyal Yardımlaşma Vakfı.
- Emiroğlu, K. (2001). *Gündelik Hayatımızın Tarihi*. Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.
- Emre, A. C. (1945). *Türk Dilbilgisi, Türkçenin Bugünkü ve Geçmişteki Gelişimleri Üzerine Gramer Denemesi*. İstanbul: Cumhuriyet Matbaası.

- Enderunlu Osman Vâsıf Bey ve Dîvânı: Dîvân-ı Gülşen-i Efkâr-ı Vâsıf-ı Enderûnî*. R. Gürel (haz.) (1999). İstanbul: Kitabevi.
- Ercilasun, B. (2007). *Edebiyatımızın Zirvesindekiler: Ziya Paşa*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Erder, L. T. (1976). *The Making of Industrial Bursa: Economic Activity and Population in a Turkish City 1835-1975*. (Yayımlanmamış doktora tezi). Princeton University, New Jersey.
- Erdoğan, M. A. (1998). Osmanlı Döneminde Kıbrıs Şekerhaneleri (1571-1607). *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*. 12, 71-82
- Eren, Y. (2011). *34 Numaralı ve H.986/1578 Tarihli Mühimme Defteri [s. 1-164] "İnceleme-Metin"*. (Yüksek Lisans Tezi). Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.
- Ergin, M. (1964). *Dede Korkut Kitabı: Metin-Sözlük*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Ergin, M. (2009). *Türk Dilbilgisi*. İstanbul: Bayrak Basım Yayım Tanıtım.
- Ergin, O. N. (1977). *Türkiye Maarif Tarihi*. Cilt 1-2. İstanbul: Eser Kültür Yayınları.
- Erünsal, İ. E. (1988). Mu'îdî'nin Miftâhu't-Teşbîh'i, *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, 7-8, 215-272.
- Es'ad Efendi (2005). *Üss-i Zafer (Yeniçeriliğin Kaldırılmasına Dair)*. M. Arslan (haz.). İstanbul: Kitabevi.
- Fâ'ik Reşâd (1311/1893). *Eslâf: Osmanlı Ulemâ, Üdebâ, Şu'arâsının Mütekkadimîni Terâcim-i Ahvâliyle Müntehabât-ı Âsârını Hâvî Tezkire*, İstanbul: Asır Kütüphanesi.
- Fıncı, D. (2012). *Arap Dilinde Sıfat-ı Müşebbehe ve Kur'ân-ı Kerîm'deki Kullanımı*. (Yüksek Lisans Tezi). Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun.
- Fikret, A. (1335/1919). *Âhir Zaman*, İstanbul: Necm-i İstikbâl Matbaası.
- Fischer, W. (2002). *A Grammar of Classical Arabic*. New Haven-Londra: Yale University Press.

- Freytag, G. W. (1833). *Lexicon Arabico-Latinum (Tomus Secundus)*. Halle: C. A. Schwetschke.
- Fuzuli (1956). *Leylâ ile Mecnun*. N. H. Onan (haz.). İstanbul: Maarif Basımevi.
- Fuzûlî (1996). *Leylâ ve Mecnun*, M. N. Doğan (haz.). İstanbul: Çantay Kitabevi.
- Fuzûlî (2022). *Fuzûlî Dîvânı*. Ö. Ceylan (haz.). Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı.
- Galâyînî, Mustafâ bin Muhammed Selîm (1414/1993). *Câmi 'u'd-Durûsi'l-'Arabiyye*. Cilt 3, 28. Baskı, Beyrut: el-Mektebetu'l-'Asriyye.
- Geach, P. (1962). *Reference and Generality*, Ithaca, NY: Cornell University Press.
- Gelibolulu Âlî (1277/1861). *Künhü'l-Ahbâr, Âlî Târîhi*. (Cild-i Râbi). İstanbul: Takvîmhâne-i Âmire.
- Gelibolulu Mustafa 'Âlî Efendi (1997). *Kitâbü't-Târîh-i Künhü'l-Ahbâr*. A. Uğur, A. Gül, M. Çuhadar ve İ. H. Çuhadar (haz.). Kayseri: Erciyes Üniversitesi.
- Gelibolulu Mustafa Âlî (2019). *Künhü'l-Ahbâr*. A. Çavuşoğlu (haz.). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Gencan, T. N. (1974). *Dilbilgisi: Lise I. II. III*. İstanbul: Kanaat Yayınları.
- Göçgün, Ö. (1987). *Nâmık Kemâl*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- Göçgün, Ö. (1987). *Ziya Paşa'nın Hayatı, Eserleri, Edebi Şahsiyeti ve Bütün Şiirleri*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Gök, E. B. (2003). *89 Numaralı Mühimme Defteri*. (Yüksek Lisans Tezi). Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.
- Gök, İ. (2014). *Atatürk Kitaplığı M.C. O.71 Numaralı 909-933/1503-1527 Tarihli İn'âmât Defteri (Transkripsiyon-Değerlendirme)*. (Doktora Tezi) İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.
- Gökalp, Z. (1918). *Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak*. İstanbul: Yeni Mecmua.
- Gökbilgin, M. T. (1972). *Venedik Devlet Arşivindeki Türkçe Belgeler Koleksiyonu ve Bizimle İlgili Diğer Belgeler*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

- Gökçek, M. F. (2013). *IV. Murâd'ın Bağdâd'ı Fethine Dair İki Eser: Nûrî İbrâhîm, Fetihnâme-i Bağdâd – Kâdî-Zâde Ahmed Çelebi, Fetihnâme-i Bağdâd (Transkripsiyon-Değerlendirme)*. (Doktora Tezi). İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.
- Göksel, A. ve Kerslake, C. (2005). *Turkish: A Comprehensive Grammar*. Routledge: Londra- New York.
- Greenbaum, S. (1996). *The Oxford English Grammar*. Oxford-New York: Oxford University Press.
- Grevisse, M. ve Goosse, A. (2008). *Le bon usage: Grammaire française*. (14e éd.). Bruxelles: Duculot.
- Gupta, A. (1980). *The logic of common nouns*. New Haven, Conn.: Yale University Press.
- Güllü, R. A. (2016). 1836 Tarihli Ermeni Kilisesi Nizamnamesi Çerçevesinde Çarlık Rusyası'nın Ermeni Politikaları. *Ermeni Araştırmaları*, 53, 193-238
- Hacı Halife Mustafa bin Abdullah Kâtib Çelebi (1145/1732). *Kitâb-ı Cihânnümâ li-Kâtib Çelebi*. Kustantiniyye: Dârü't-Tıbâ'ati'l-Âmire.
- Haim, S. (1353/1975). *Ferheng-i Câmi' Fârisî-İngilizî/New Persian-English Dictionary*. (Cild-i Sâni). Tahran: Kitâbfurûşî Berûhîm.
- Haksever, H. İ. (1995). *Eski Türk Edebiyatında Münşeât ve Nergisi'nin Münşeâtı*. (Doktora Tezi). Malatya: İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Halaçoğlu, Y. (1992). Baş. *İslam Ansiklopedisi* içinde (Cilt 5, ss. 119-120). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Halaçoğlu, Y. ve Aydın, M. A. (1993). Cevdet Paşa, *İslam Ansiklopedisi* içinde (Cilt 7, ss. 443-450). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Halef, A. (1994). *Nahvu'l-Lugati'l-Arabiyye*. Kahire: Mektebetu'l-Âdâb.
- Handjéri, A. (1840). *Dictionnaire Français-Arabe-Persan et Turc (Tome Premier)*. Moscou: Imprimerie de l'Université Impériale.
- Harder, E. ve Schimmel, A. (1982). *Modern Arapça Grameri (Gaspey-Otto-Sauer Metodu)*, Ekrem Sarıkçıoğlu (terc.), İstanbul: Otağ Yayınları.

- Harputlu Rahmî (2023). *Tuhfe-i Dostân Şerh-i Bostân (Bostan Şerhi)*. S. Denizmen (haz.). İstanbul: DBY Yayınları.
- Hasan Bedreddin (1928). *Dictionnaire Français-Turc / Fransızcadan Türkçeye Küçük Kamus-ı Fransevî*. İstanbul: Marifet Matbaası.
- Hasandust, M. (1395). *Ferheng-i Rîşe-Şinâhtî-yi Zebân-ı Fârsî* (5 cilt). 2. Baskı, Tahran: Ferhengistân-ı Zebân ve Edeb-i Fârsî.
- Hayrullah Efendi. (1264/1848). *Fenn-i Zirâ'atden Beyt-i Dihkânî (Cild-i Sâni)*.
- Hazai, G. (2012). *Türkiye Türkçesinin Dünü ve Bugünü: Türk Dili Araştırmalarına Kısa Bir Giriş*, Tevfik Turan (çev.), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Hindoğlu, A. (1831). *Dictionnaire Français-Turc ou Hazîne-i Lügât*. Vienne: F. Beck.
- Hoca Tahsin (1310). *Târîh-i Tekvîn Yâhûd Hilkat*. İstanbul: Şirket-i Mürettibiyye Matbaası.
- Holdermann, J. B. (1730). *Grammaire turque, ou méthode courte et facile pour apprendre la langue turque*. Constantinople.
- Horn, P. (1893). *Grundriss der Neupersischen Etymologie*. Strassburg: Karl J. Trübner.
- Hugo, V. (1297/1880). *Sefiller*. Şemseddin Sâmî ve Hasan Bedreddin (müt.). İstanbul: Mihran Matbaası.
- Huyugüzel, Ö. F. (2003). *İzmir'de Edebiyat ve Fikir Hareketleri Üzerine Araştırmalar*. İzmir: İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayını.
- Hüccetü'l-İslâm, Zeynü'd-Dîn İmâm Gazâlî (1973). *İhyâu 'Ulûmi'd-Dîn Tercümesi*, Cilt 2- Rub'u'l-Âdât, 2. bs., A. Serdaroğlu (terc.), İstanbul: Bedir Yayınevi.
- Hüseyin Âlî Efendi (2020). *Riyâzü'r-Rahme*. G. Karaman (haz.). İstanbul: Hiperyayın.
- Hüseyin Kâzım Kadri. (1943). *Türk Lügâtî: Türk Dillerinin İştikaki ve Edebî Lügatleri* (Dördüncü Cilt). İstanbul: Cumhuriyet Matbaası.
- Institut de France. (1835). *Dictionnaire de l'Académie française*. (Sixième édition, Tome Second). Paris: Firmin Didot Freres.

- I. Mahmud-Nadir Şah Mektuplaşmaları: 3 Numaralı Nâme-i Hümayûn Defteri (Transkripsiyon / Tıpkıbasım) (2014). İstanbul: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü.
- III. Selim'in Sırkâtibi Ahmed Efendi Tarafından Tutulan Rûznâme (1993). V. S. Arıkan (haz.). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- İbn Hişâmu'n-Nahvî (İmâm Cemâleddin Ebî Muhammed Abdullah bin Yusuf). (2001). Şerhu Şuzûri'z-Zeheb fî Ma'rifeti Kelâmi'l-Arab. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî.
- İbn Kemal (2000), Tevârih-i Âl-i Osmân: IV. Defter (Metin ve Transkripsiyon). K. Imazawa (haz.). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- İbn Kemâl (1997). Tevârih-i Âl-i Osmân: VIII. Defter (Transkripsiyon). A. Uğur (haz.). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- İğci, A. (2011). Anonim Tevarih-i Al-i Osman (687-920/1288-1514) – İnceleme ve Metin. (Yüksek Lisans Tezi). Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.
- İmam Gazzâlî (2020). İhyâ, İkinci Cilt (Âdetler (Rub'û'l-Âdât)). (3. Baskı). M. Çağrııcı (çev.), İzmir: Diyanet İşleri Başkanlığı.
- İnal, İ. M. K. (1988). Son Asır Türk Şairleri. (4.cilt) İstanbul: Dergâh Yayınları.
- İnalcık, H. (1987). Hicri 835 Tarihli Sûret-i Sancak-ı Defter-i Arnavid. (2. Baskı). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- İpşirli, M. (1992). Beylerbeyi. İslam Ansiklopedisi içinde (Cilt 6, ss. 69-74). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- İskit, S. (1943). Türkiye'de Matbuat İdareleri ve Politikaları. Ankara: Başvekâlet Basın ve Yayın Umum Müdürlüğü.
- İsmail Hakkı Bursevî (2016). Rûhü'l-Beyân (Kur'ân Meâli ve Tefsiri). (23. cilt). İ. Tüfekçi, M. Okumuş ve H. Baltacı (Terc.). İstanbul: Erkam Yayınları.
- İzzî Süleyman Efendi (2019). İzzî Tarihi. Z. Yılmaz (haz.). İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu.
- Jensen, H. (1931), Neupersische Grammatik. Heidelberg: Carl Winter.

- Jespersen, O. (2006). *Essentials of English Grammar*. Londra: Routledge.
- Kahraman, A. (2010). Şinasi. *İslam Ansiklopedisi* içinde (Cilt 39, ss. 166-169). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Kanar, M. (1998). Farsça’da “Ser” Kelimesi. *Şarkiyat Mecmuası*, 8, 47-130.
- Kandemir, F. (1991). *Medine Müdafası: Peygamberimizin Gölgesinde Son Türkler*. İstanbul: Nehir Yayınevi.
- Kaplan, M. (1948). *Namık Kemal: Hayatı ve Eserleri*. İstanbul: İbrahim Horoz Basımevi.
- Kaplan, M. (1965). Ziya Gökalp ve Saadet Perisi, *Türkiyat Mecmuası*, 14, 37-64.
- Kaplan, M., Enginün, C., Birol, E. ve Kerman, Z. (haz.) (1979). *Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi III*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Karaağaç, G. (2013). *Türkçenin Dil Bilgisi*, 2. baskı, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Karacaoğlu, E. (2018). *Başbakanlık Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Bakteriyolojihâne-i Şâhâne*. (Yayımlanmamış doktora tezi). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Karahan, L. (1989). Nâmık Kemâl’in Türkçenin Sadeleştirilmesi Hakkındaki Düşünceleri. *Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*. 5 (1), 23-30
- Karataş, O. (2010). *3 Numaralı Mühimme Zeyli Rebiülevvel-Cemâziyelevvel 984 / Haziran-Ağustos 1576 (S. 176-351)*. (Yüksek Lisans Tezi). Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.
- Kartallıoğlu, Y. (2010). *Bernardo da Parigi’nin Söz Kitabı: 400 Yıllık İtalyanca-Türkçe Sözlük*. Ankara: Gazi Kitabevi.
- Kartallıoğlu, Y. (2016). İstanbul Şehir Adının Telaffuzunun Tarihî Süreç İçinde Gelişmesi. *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*. 7, 119-136.
- Kavruk, H. (1998). *Eski Türk Edebiyatında Mensur Hikâyeler*. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı.

- Kaya, B. A. (2000). Azmî-zâde Hâletî'nin Sâkî-nâmesi. *Türklük Bilgisi Araştırmaları*. 24(2), 54-106.
- Kerslake, C. (1998), "Ottoman Turkish", *The Turkic Languages*, ed. Lars Johanson ve Éva Ágnes Csató, (Londra: Taylor and Francis), 170-202.
- Khan, A. Z. (1991). Bahr al-Asrâr. *Journal of the Pakistan Historical Society*. 39(1), 5-21.
- Kılıç, O. (2012). Teşkilat ve İşleyiş Bakımından Doğu Hududundaki Osmanlı Kaleleri ve Mevâcib Defterleri. *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*. 31, 87-128.
- Kieffer, J. D. ve Bianchi, T. X. (1835). *Dictionnaire Turc-Français* (Tome I). Paris: l'Imprimerie Royale.
- Kieffer, J. D. ve Bianchi, T. X. (1837). *Dictionnaire Turc-Français*. (Tome Second) Paris: l'Imprimerie Royale.
- Knüppel, M. (2000). Mongolian Loanwords in Persian. *Encyclopaedia Iranica*. 1 Eylül 2023 tarihinde <https://www.iranicaonline.org/articles/mongols-loanwords> adresinden erişildi.
- Knüppel, M. (2000). Turkic Loanwords in Persian. *Encyclopaedia Iranica*. 5 Eylül 2023 tarihinde <https://www.iranicaonline.org/articles/turkic-loanwords> adresinden erişildi.
- (Koca) Hüseyin (Efendi) (1961). *Bedâyi 'u'l-Vekâyi'*, Çast II. Anna S. Tveritinova (haz.). Moskova: Institut Narodov Azii.
- Koca Râgıb Mehmed Paşa (2003). *Tahkik ve Tevfik: Osmanlı-İran diplomatik münasebetlerinde mezhep tartışmaları*. A. Z. İzgöer (haz.). İstanbul: Kitabevi.
- Kołodziejczyk, D. (2011). *The Crimean Khanate and Poland-Lithuania*. Leiden-Boston: Brill.
- Koncu, H. (2010). Mizah Geleneğinden Bir Örnek: Kaside-i Cüzdannâme. E. Čaušević, N. Moačanin ve V. Kursar (ed.). *Perspectives on Ottoman Studies: Papers from the 18th Symposium of International Committee of Pre-Ottoman*

- and Ottoman Studies (CIEPO) at the University of Zagreb 2008* içinde (ss. 363-377). Berlin: Lit Verlag.
- Korkmaz, Z. (2009). *Türkiye Türkçesi Grameri: (Şekil Bilgisi)*. (3. Baskı). Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Köprülüzâde, M. F. (Mart-Nisan 1331 [1915]). Türk Edebiyatında Âşık Tarzının Menşe ve Tekâmülü Hakkında Bir Tecrübe. *Millî Tettebbular Mecmuası*. 1(1), 45. 16-25.
- Kuntay, M. C. (1946). *Sarıklı İhtilâlcî Ali Suavî*, İstanbul: Ahmet Halit Kitabevi.
- Kurt, Y. (1996). Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik) Hakkında. *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*. XVII(28), 253-257.
- Kuzucu, K. (2015). İstanbul'un Spor Tarihi ve Mekânları. C. Yılmaz (Ed.). *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi* içinde (Cilt 4, ss. 490-531). İstanbul: İBB Kültür A.Ş.
- Küçükerman, Ö. (1994). Bakırköy Pamuklu Sanayi İşletmesi. *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi* içinde. (Cilt 1, s. 558). İstanbul: Kültür Bakanlığı Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı.
- Kütükoğlu, M. S. (2000). İrade-i Seniyye. *İslam Ansiklopedisi* içinde (Cilt 22, ss. 391-392). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Lane, E. W. (1867). *An Arabic-English Lexicon (Book I—Part 3)*. Edinburgh: Williams and Norgate (Yeniden basım, Beyrut: Librairie du Liban, 1968).
- Lazard, G. (1957). *Grammaire du Persan Contemporain*. Paris: Librairie C. Klincksieck.
- Levend, A. S. (1960). *Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Lewis, G. (2000). *Turkish Grammar*. Oxford: Oxford University Press.
- Londra'nın Sefâlet Âlemleri. (1303). *Mir'ât-ı Âlem*. İstanbul: Dikran Karabetyan Matbaası, s. 29.
- MacKenzie, D. N. (1986). *A Concise Pahlavi Dictionary*. Londra: Oxford University Press.

- Mahmûd Ekrem (1288/1871). *Nağme-i Seher (Mensur bazı hayalât ve âsâr-i saire ile müzeyyel dîvânçe-i eş'âr)*. Matbaa-i Tasvir-i Efkâr.
- Mahootian, S. (2005). *Persian*. Londra: Routledge.
- Mallouf, N. (1856) *Dictionnaire Français-Turc*. Paris: Maisonneuve et Cie.
- Mallouf, N. (1867). *Dictionnaire Turc-Français*. (Tome Second). Paris: Maisonneuve et Cie.
- Mazak, M. (2015). İstanbul Gazhaneleri. *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi* içinde (Cilt 9, ss. 396-405). İstanbul: İBB Kültür A.Ş.
- Mebâhis-i Fenn-i Buhâr*. (1270/1854). Mehmed Sâlih (müt.). İstanbul: Mekteb-i Bahriye Matbaası.
- Medkûr, İ. (2014). Aristo Mantığı ve Arap Grameri. B. Aydın ve Y. E. Akbay (çev.). *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1(32), 189-199.
- Mehmed Es'ad Efendi. (1216/1801). *Lehçetu'l-Lügât*. İstanbul: Dârü't-Tıbâ'atu'l-Ma'mûre.
- Mehmed Hâkim Efendi (2019). *Hâkim Efendi Tarihi (1166-1180/1752-1766)*. (2 Cilt). T. Güngör (haz.). İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu.
- Mehmed Kâmil. (2015). *Melceü't-Tabbâhîn (Aşçıların Sığınağı): İnceleme - Metin – Tıpkıbasım*. G. Kut ve T. Kut (haz.). İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı.
- Meninski, F. M. (1680). *Thesaurus Linguarum orientalium turcicae-arabicae-persicae. Lexicon turcico- arabico- persicum*. Vienna. (Tıpkıbasım (2000) Ölmez, M. ve Stachowski, S. İstanbul).
- Merçil, E. (2009). Sipehsâlâr. *İslam Ansiklopedisi* içinde (Cilt 37, ss. 259-260). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Mermutlu, B. (2003). *Sosyal Düşünce Tarihimizde Şinasi*. İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- Necati Mert, N. (2012). Namık Kemal'in Dili ve Üslubu. H. Su ve A. Karadeniz (ed.). *Namık Kemal* içinde (ss. 317-322). Tekirdağ: Namık Kemal Üniversitesi Yayınları.

- Meyer, G. (1893). *Türkische Studien I: Die griechischen und romanischen Bestandtheile im Wortschatze des Osmanisch –Türkischen*. Wien: Sitzungsberichte der philosophisch-historischen Classe der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften.
- Meynard, A. C. B. (1881). *Dictionnaire Turc-Français*. (Volume Premier) Paris: Ernst Leroux.
- Meynard, A. C. B. (1886). *Dictionnaire Turc-Français*. (Second Volume) Paris: Ernst Leroux.
- Mezâkî: Hayatı, Edebî Kişiliği ve Divanı'nın Tenkidli Metni* (1991). A. Mermer (haz.). Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu.
- Mirzazâde Mehmed Sâlim Efendi (2005). *Tezkiretü's-Şu'arâ Sâlim Efendi*, A. İnce (haz.). Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi.
- Muallim Nâcî (1904). *Lûgat-ı Nâcî*. İstanbul: Kirkor Faik (Asır Matbaa ve Kütüphanesi Sahibi).
- Muhammed Enver Şah b. Muazzam Şah Keşmiri (1352/1933). *El-Arfü's-Şezî Şerhu Süneni't-Tirmizi*. (Tash. M. Şakir). Beyrut: Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabi. 1425/2004, 4. cilt.
- Muhibbî Dîvânı* (1987). C. Ak (haz.). Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- Mustafa Safî (2003). *Mustafa Sâfî'nin Zübdetü't-Tevârih'i* (2 Cilt). İ. H. Çuhadar (haz.). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Mustafa Sâmi Efendi. (1256). *Avrupa Risâlesi*. İstanbul: Takvîm-i Vekâyi Matbaası.
- Mustafa Sâmi, Hüseyin Şâkir ve Mehmed Subhî (1198/1784). *Târîh-i Sâmi ve Şâkir ve Subhî*, Kustantiniyyetul-Mahmiye: Dârü't-Tıbâ'atî'l-Ma'mûre.
- Mutlu, Ş. (1994). *Yeniçeri Ocağının kaldırılışı ve II. Mahmud'un Edirne Seyahati: Mehmed Dâniş Bey ve Eserleri*. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi.
- Müderriş İsmail Hikmet (1932). *Ziya Paşa, Hayatı ve Eserleri*. İstanbul: Kanaat Kütüphanesi.

- Mütercim Âsım Efendi (1214/1799). *Tıbyân-ı Nâfi‘ der Tercüme-i Burhân-ı Katı*. İstanbul: Dârü’t-Tıbâ‘ati’l-Ma‘mûre.
- Mütercim Âsım Efendi (2000). *Burhân-ı Katı*. M. Öztürk ve D. Örs (haz.) Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Mütercim Âsım Efendi. (2013). *Kâmûsu’l-Muhît Tercümesi (İkinci Cilt)*. M. Koç ve E. Tanrıverdi (haz.). İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu.
- Mütercim Ahmed Âsım Efendi (2015). *Âsım Efendi Tarihi*. (2 cilt). Z. Yılmaz (haz.). İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu.
- Na‘ilî Divânı* (1990). H. İpekten (haz.) Ankara: Akçağ Yayınları.
- Na‘îmâ Mustafa Efendi (1147/1734). *Târîh-i Na‘îmâ*. Kostantiniyye: Müteferrika Matbaası.
- Naîmâ Mustafa Efendi (2007). *Tarih-i Na‘îmâ (Ravzatü’l-Hüseyn fî Hulâsati Ahbâri’l-Hâfikayn)*. (4 cilt). M. İpşirli (haz.). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Nâsîf Ma‘lûf(?) (1268/1852). *İnşâ-i Cedîd*. Dersaadet: Cerîde-i Havâdis Matbaası.
- Nasûhü’s-Silâhî (Matrakçı) (1976). *Beyân-ı Menâzil-i Sefer-i Irâkeyn-i Sultân Süleymân Hân*. H. G. Yurdaydın (haz.). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Nedim Divanı* (1951). A. Gölpınarlı (haz.). İstanbul: İnkılâp Kitabevi.
- Nelson, G. (2001). *Essential English Grammar*. Londra-New York: Routledge.
- Neumann, C. K. (1999). *Araç Tarih Amaç Tanzimat: Tarih-i Cevdet’in Siyasi Anlamı*. Meltem Arun (çev.), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Nev‘î Divanı (Tenkidli Basım)* (1977). M. Tulum ve M. A. Tanyeri (haz.). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Nicolas, J. B. (1885). *Dictionnaire Français-Persan*. (Tome Premier). Paris: Maisonneuve Frères & Ch. Leclerc.
- Nicolas, J. B. (1887). *Dictionnaire Français-Persan*. (Tome Deuxieme). Paris: Maisonneuve Frères & Ch. Leclerc.
- Nişanyan, S. (2009). *Sözlerin Soyağacı: Çağdaş Türkçenin Etimolojik Sözlüğü*. (3. Baskı). İstanbul: Everest Yayınları.

- Nişanyan, S. (2021). *Nişanyan Sözlük: Çağdaş Türkçenin Etimolojisi*. (3. Baskı). İstanbul: Liberus Kitap.
- Nu'mân Mâhir Bey (1261/1845). *Münşe'ât-ı Nu'mân Mâhir Beyefendi*. İstanbul: Ali Rıza Efendi Matbaası.
- Nysten, P. H. (1290/1873). *Lügât-ı Tıbbiye (Dictionnaire des sciences medicales)*. İstanbul: Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne Matbaası.
- Nysten, P. H. (1318/1900). *Fransızcadan Türkçeye Lügât-ı Tıb (Dictionnaire medical français-turc)*. İstanbul: Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmâniyye.
- Okay, O. (1992). Edebiyatta Batılılaşma. *İslam Ansiklopedisi* içinde (Cilt 5, ss. 167-171). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Olgun, İ. ve Drağsan, C. (1984). *Farsça-Türkçe Sözlük*. Ankara: Elhan Kitabevi.
- Oral, E. Ö. ve Ahunbay, Z. (Eylül 2005). Bursa'nın İpekçilikle İlgili Endüstri Mirasının Korunması. *İTÜ Dergisi*. 4(2), 37-46.
- Orhonlu, C. (1970). *Osmanlı Tarihine Aid Belgeler: Telhîsler (1597-1607)*. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi.
- Osmanlı Kitabeleri Projesi/Database for Ottoman Inscriptions. (2023, 10 Ocak). karakol<ID K2883>Yapım kitabesi. <http://www.ottomaninscriptions.com/verse.aspx?ref=list&bid=2156&hid=2883> adresinden erişildi.
- Osmanlıca Tıp Terimleri Sözlüğü* (2004). Ekrem Kadri Unat, Ekmeleddin İhsanoğlu, Suat Vural (haz.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Önal, A. (2006). *18. Yüzyıla Ait Buyuruldu Mecmuası (Türk Tarih Kurumu Y.70-Değerlendirme, Transkripsiyon)*. (Yüksek Lisans Tezi). Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.
- Önder, M. (2012). *Toplumsal Değişim Sürecinde Düziçi Köy Enstitüsü*. (Yüksek Lisans Tezi). Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Özbek, N. (2017). Osmanlı'dan Günümüze Darülaceze: Sosyal Politika Zihniyeti ve Kent Yoksulluğunun Değişen Niteliği. *Toplumsal Tarih*. 288, 50-61.

- Özcan, A. (haz.) (2000). *Anonim Osmanlı Tarihi (1099-1116/1688-1704)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Özcan, A. (2001). Karakol. *İslam Ansiklopedisi* içinde (Cilt 24, ss. 430-431). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Özcan, A. (2009). Ser. *İslam Ansiklopedisi* içinde (Cilt 36, s. 539). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Özcan, N. (2003). Mehter. *İslam Ansiklopedisi* içinde (Cilt 28, ss. 545-549). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Özçelik, M. (2011). Mütareke Dönemi'nde Osmanlı Hapishanelerinin Durumu. *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*. 7(14), 16-39.
- M. Akif Özdoğan, M. A. (2007). Arapçada İsm-i Fâil ve İşlevi. *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 10, 55-90.
- Özer, İ. (2022). *Okçuzâde Mehmed Şâhî ve Münşeâtı: Münşe'âtü'l-İnşâ' (İnceleme-Metin)*. (Doktora Tezi). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Özgül, M. K. (2005). *XIX. Asrın Benzersiz Bir Politeknîği: Münîf Paşa*. İstanbul: Elips Kitap.
- Özön, M. N. (1938). *Ölümünün 50nci Yılı Münasebetiyle Namık Kemal ve İbret Gazetesi*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Öztuna, Y. (1990). Şâheser. *Büyük Türk Müsîkîsi Ansiklopedisi* içinde (C.2, ss. 327-329). Ankara: Kültür Bakanlığı.
- Öztürk, M. (2013). *Farsça Dilbilgisi*. Ankara: Murat Kitabevi.
- Özyıldırım, A. E. (2002). *Keçeci-Zade İzzet Molla'nın Mihnet-Keşân'ı ve Tahlili*. (Yayımlanmamış doktora tezi). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Pakalın, M. Z. (1993). *Osmanlı Tarihi ve Deyimleri Sözlüğü*. (3 cilt) İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Pakalın, M. Z. (1940-45). *Son Sadrâzamlar ve Başvekiller* (5 cilt). İstanbul: Ahmet Sait Matbaası.

- Parlatır, İ. (2004). *Edebiyatımızın Zirvesindekiler: Şinasi*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Parvin, N. (2003). *Habl al-Matin*. In *Encyclopaedia Iranica* (C. XI/4, ss. 431-434). Leiden: Brill.
- Pei, M. A. ve Gaynor, F. (1970). *A Dictionary of Linguistics*. Londra: Peter Owen.
- Phillott, D.C. (1919). *Higher Persian Grammar*. Kalküta: Baptist Mission Press.
- Platon (1983). “Kratylos”, *Diyaloglar I*, çev. Teoman Aktürel, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Platts, J. T. (1884). *A Dictionary of Urdu, Classical Hindi and English*. Londra: Sampson Low, Marston and Company.
- Polat Yılmaz, H. (2018). *Kefe Mukataası Ahkâm Defteri*. (Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.
- Pomorska, M (2013). *Materials for a Historical Dictionary of New Persian Loanwords in Old Anatolian and Ottoman Turkish from the 13th to the 16th Century*. Krakow: Jagiellonian University Press.
- Popov, S. D. ve Çorapçiev, I. P. (1284/1868). *Bulgar Etfâline Mahsûs İnşâ’-i Cedîd / Турско-Български Писмовникъ*. Rusçuk: Tuna Vilâyeti Matbaası.
- Profesör Vayt (1331/1915). *Muharebeden Sonra: Hilâfet Siyâseti ve Türklük Siyâseti*. H. Âdem (Terc.). İstanbul: Şems Matbaası.
- Quirk, R., Greenbaum, S., Leech, G. ve Svartvik, J. (1985). *A Comprehensive Grammar of the English Language*. New York: Longman.
- Râmizpaşazâde Mehmed İzzet Bey (2021). *Harîta-i Kapudânân-ı Deryâ: Osmanlı Kaptanıderyaları (1352-1853)*, C. Sağlam (haz.). İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı.
- Râşid (1317). *Külliyât-ı Kavâ'id-i Lisân-ı Osmânî*. İstanbul.
- Redhouse, J. W. (1269/1853). *Müntehabât-ı Lugât-ı Osmâniyye*. İstanbul: Cerîdehâne Matbaası.
- Redhouse, J. W. (1856). *An English and Turkish Dictionary*. Londra: Bernard Quaritch.

- Redhouse, J.W. (1861). *A Lexicon, English and Turkish*, Londra: The Oriental Literature Society.
- Redhouse, J. W. (1280/1864). *Kitâb-ı Müntehabât-ı Lügât-ı Osmâniyye*. İstanbul: Matbaa-i Âmire.
- Redhouse, J. W. (1890). *A Turkish and English Lexicon*. Constantinople: A.H. Boyajian.
- Rhasis, G. (1828). *Vocabulaire François-Turc (Première Partie)*. St. Pétersbourg: Imprimerie de l'Académie Impériale des Sciences.
- Rhasis, G. (1829). *Vocabulaire François-Turc. (Seconde Partie)*. St. Petersburg: Imprimerie de l'Académie Imperiale des Sciences.
- Richardson, J. (1829). *A Dictionary, Persian, Arabic and English*. C. Wilkins (rev.), F. Johnson (ed.). Londra: J. L. Cox.
- Riegel, M., Pellat, J. C. ve Rioul, R. (2004). *Grammaire methodique du français*. Paris: Presses Universitaires de France.
- Rocchi, L. (2007). *Ricerche sulla lingua osmanli del XVI secolo: Il corpus lessicale turco del manoscritto fiorentino di Filippo Argenti (1533)*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Rocchi, L. (2011). *Il Dizionario Turco-Ottomano di Arcangelo Carradori (1650)*. Trieste: Edizioni Università di Trieste.
- Ryding, K. C. (2005). *A Reference Grammar of Modern Standard Arabic*, New York: Cambridge University Press.
- Sağlam, N. (2014). *Ahmed Vâsîf Efendi ve Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakâ'iku'l-Ahbâr'ı 1166-1188/1752-1774 (İnceleme ve Metin)*. (Yayımlanmamış doktora tezi). Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Sağol, G. (1999). Osmanlı Döneminde Dilde Sadeleşme, *Osmanlı Ansiklopedisi* içinde (Cilt 9, ss. 504-517). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Said Paşa (1327). *Gazeteci Lisânı*. Dersaâdet: Sabah Matbaası.
- Samvelian, P. (2018). Specific Features of Persian Syntax: The Ezâfe Construction, Differential Object Marking and Complex Predicates. A. Sedighi ve P.

- Shabani-Jadidi (ed.). In *The Oxford Handbook of Persian Linguistics* (ss. 226-269). Oxford: Oxford University Press.
- Sander, M. S. (1961). *Türkçe Dilbilgisi Dersleri: Lise I. II. III.* (Üçüncü Basılış). İstanbul: İnkılâp Kitabevi.
- Sarıkaya, H. (2013). *Ahmed Vâsîf Efendi ve Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakâ'iku'l-Ahbâr'ı, 1209-1219/1794-1805 (İnceleme ve Metin).* (Doktora Tezi). İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Sayar, Ü. (2010). *Bedâyiü'l-Vekâyi (Metin, Dizin ve İnceleme) (375b-410b).* (Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.
- Schlechta-Wssehrd, O. (1870). *Manuel Terminologique Français-Ottoman.* Vienne: Imprimerie Impériale.
- Schlüter, J. (2003). "Phonological determinants of grammatical variation in English: Chomsky's worst possible case", Günter Rohdenburg ve Britta Mondorf, ed., *Determinants of Grammatical Variation in English* (TiEL 43.), Berlin-New York: Mouton de Gruyter.
- Selânikî Mustafa Efendi (1999). *Tarih-i Selânikî (1003-1008/1595-1600).* (2 Cilt). M. İpşirli (haz.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Silahdâr Fındıklılı Mehmed Ağa (2018). *Nusretnâme: İnceleme-Metin (1106-1133/1695-1721).* M. Topal (haz.). Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi.
- Sinan Paşa (2014). *Tazarru'-nâme (Yakarışlar Kitabı).* M. Tulum (haz.). İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı.
- Steible, D. (1967). *Concise Handbook of Linguistics.* Londra: Peter Owen.
- Steingass, F. J. (1884). *The Student's Arabic-English Dictionary.* Londra: Crosby Lockwood and Son.
- Steingass, F. J. (1963). *A Comprehensive Persian-English Dictionary.* (Fifth Impression) Londra: Routledge & Kegan Paul.

- Sterling, R. (2018). *A Grammar of the Arabic Language*, Oxford-New York: Routledge. (ilk baskısı Londra: Kegan Paul, Trench, Trübner & Co. Ltd, 1904).
- Sungu, İ. (1940). “Tanzimat ve Yeni Osmanlılar”, *Tanzimat I (Yüzüncü yıldönümü münasebetile)*, İstanbul: Maarif Matbaası, ss. 777-857.
- Sünbül-zâde Vehbî (2011). *Dîvân*. Ahmet Yenikale (haz.). Kahramanmaraş: Ukde Kitaplığı.
- Şahin, O. (2009). Bozkırda Vivaldi. *Selam Ateşleri, Ay Bazen Mavidir (Bütün Öyküleri 3)* içinde (ss. 133-144). İstanbul: Can Yayınları.
- Şahinoğlu, M. N. (1997). *Farsça Grameri: Sarf ve Nahiv*. İstanbul: Kitabevi.
- Şânî-zâde Mehmed ‘Ata’ullah Efendi (2008). *Şânî-zâde Târîhi (1223-1237/1808-1821)*. (2 cilt). Z. Yılmaz (haz.). İstanbul: Çamlıca Basım Yayın.
- Şavkılı, C. ve Maviş, M. (2022). Parti Müfettişlerinin Teftiş Raporlarına Göre Chp’nin Eskişehir Teşkilatı. *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 71, 275-298.
- Şehrizade Mehmed Said Efendi (2020). *Tuhfe-i Mustafâviyye Fi Beyân-ı Kapudanân-ı Devlet-i Aliyye*. D. Adlığ (haz.). İstanbul: Efe Akademi.
- Şehsuvaroğlu, B. N. (1970). *Eczacılık Tarihi Dersleri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları.
- Şem’dâni-zâde Fındıklılı Süleyman Efendi *Târîhi: Mür’i’t-Tevârih* (1980). Cilt II. B. M. Münir Aktepe (haz.). İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası.
- Şemseddin Sami. (1296). *Emsâl*. İstanbul: Mihran Matbaası.
- Şemseddin Sâmî (1883). *Kâmûs-ı Fransevî: Türkçeden Fransızcaya Lügat*. İstanbul: Mihran Matbaası.
- Şemseddin Sami (1318). *Kâmûs-ı Türkî (İkinci Cild)*. Dersâadet: İkdâm Matbaası.
- Şemseddin Sâmî. (1318/1901). *Dictionnaire Français-Turc (Kâmûs-ı Fransevî: Fransızcadan Türkçeye Lügat Kitabı)*. 3ème Édition (Üçüncü Tab’ı). İstanbul: Mihran Matbaası.

- Şemseddin Sâmî (1322/1905). *Kāmûs-ı Fransevî: Fransızcadan Türkçeye Lügat Kitabı (Dictionnaire Français-Turc)*. (Dördüncü Tab'ı (4ème Édition)). İstanbul: Mihran Matbaası.
- Şentürk, A. A. (2019). *Osmanlı Şiiri Kılavuzu*. (3. cilt) İstanbul: DBY Yayınları.
- Şerefeddin Mağmûmî (1328/1910). *Kāmûs-ı Tıbbî/Dictionnaire Encyclopédique Médical*. Kahire: Osmanlı Matbaası.
- Şeyh Gâlib Dîvânı (1994). M. Kalkışım (haz.). Ankara: Akçağ Yayınları.
- [Şeyh] İslam (2014). *Mu'inü'l-Mürîd (İnceleme-Metin-Çeviri-Dizin-Tıpkıbasım)*. R. Toparlı ve M. Argunşah (haz.). Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Şeyh Vasfî (1314). *Nahv-ı Osmânî*. İstanbul: Karabet Matbaası.
- Şeyhülislâm Es'ad Efendi ve Divanının Tenkitli Metni (1997). M. N. Doğan (haz.). İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı.
- Şirvânî Fatih Efendi (2001). *Gülzâr-ı Fütûhât (Bir Görgü Tanığının Kalemîyle Yeniçeri Ocağı'nın Kaldırılışı)*, M. A. Beyhan (haz.), İstanbul: Kitabevi.
- Tabaian, H. (1975). *Conjunction, Relativization and Complementation in Persian*. (Doktora Tezi). Colorado University.
- Tahirü'l-Mevlevî (2017). *Teşebbüs-i Şahsi*. L. A. Çanaklı ve S. Ayhan (haz.). Bursa: Emin Yayınları.
- Tanpınar, A. H. (1988). *19uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul: Çağlayan Kitabevi.
- Tartan, R. (t.y.). Yüzyıllık Ada Muhteşem Çınar Hacı Sami Tartan. R. Duru, Z. Duru ve Y. Yıldırım (haz.). *Talat Duru Armağanı* içinde (ss. 389-404).
- Taştan, O. (2009). *Şeyh Vasfî'nin Nahv-ı Osmânî Adlı Eserinin İncelenmesi*. (Yüksek Lisans Tezi). Edirne: Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Türkçe Sözlük* (2010). (11. Baskı). Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Tekin, H. S. (2006). *Dolmabahçe Gazhanesi'nin Kuruluşu ve İşletmesi*. (Yüksek Lisans Tezi). Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.

- Tekin, T. (1997). *Türkoloji Eleştirileri*. Ankara: Simurg.
- Teneş, Ö. (2019). *33 Numaralı Mühimme Defteri'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi*. (Yüksek Lisans Tezi). Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Erzurum.
- Tietze, A. (2019). *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lügatı*. (9. cilt). N. Demir ve E. Yılmaz (ed.) Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi.
- Timurtaş, F. K. (1983). *Osmanlı Türkçesi Grameri*, İstanbul: Umur Reklamcılık ve Matbaacılık.
- Tinghir, A. B. ve Sinapian, K. (1892). *Dictionnaire Français-Turc des Termes Techniques (Tome Premier)*. Constantinople: Imprimerie & Litographie K. Bagdadlian.
- Toprak, A. H. (2014). Modern Avrupa Fiziği'nin Osmanlı Devleti'ne Geçişi: Başhoca İshak Efendi'nin Mecmûa-i Ulûm-i Riyâziye'sinde Isı ve Elektrik Bahisleri, Yüksek Lisans Tezi, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Medeniyetler İttifakı Enstitüsü.
- Toprak, S. V. (2011). *Nuri Tarihi (Metin – İnceleme)*. (Doktora Tezi). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Trendelenburg, A. (1846). *Geschichte der Kategorienlehre*, Berlin: G. Bethge, Tıpkıbasım Georg Olms Verlag, 1963.
- Tulum, M. (1978). *Ma'ârif-nâme, Metin ve Ki'li Birleşik Cümleler Üzerine Bir İnceleme*. (Yayımlanmamış Doçentlik Tezi). İstanbul.
- Tulum, M. (2019). *Osmanlı Türkçesine Giriş-II*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Tulum, M. (2022). *Türkçe Ülkesinde Gezinti: Orhon Yazıtları, Oğuznameler, Osmanlı Alfabesi, İstanbul Türkçesi*. İstanbul: Ketebe Yayınları.
- Tuncer, H. (1979). Osmanlı Elçisi Ebubekir Ratip Efendi'nin Viyana Mektupları (1792). *Belleten*, 43 (169), 73-106.
- Turan, F. (2009). *Seyahatname-i Londra: Tanzimat Bürokratının Modern Sanayi Toplumuna Bakışı*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

- Turan, Ş. (1986). “Cevdet Paşa’nın Kültür Tarihimizdeki Yeri”, *Ahmet Cevdet Paşa Semineri (27-28 Mayıs 1985) Bildiriler*, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 13-20.
- Turgut, V. (2006). *208 Numaralı Mühimme Defterinin Transkripsiyon ve Tahlili 1798–1800 (H 1213–1215)*. (Yüksek Lisans Tezi). Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.
- Tursun Bey (1977). *Târîh-i Ebü’l-Feth*. M. Tulum (haz.). İstanbul: Baha Matbaası.
- Tutsak, S. (2002). *İzmir’de Eğitim ve Eğitimciler (1850-1950)*. Ankara: Kültür Bakanlığı.
- Uçman, A. (1989). Ali Suâvi. *İslam Ansiklopedisi* içinde (Cilt 2, ss. 445-448). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Uçman, A. (2013). Ziya Paşa, *İslam Ansiklopedisi* içinde (Cilt 44, ss. 475-479). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Uğur, A. (1986). Kemal Paşazade’nin VIII. Defteri. *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 3, 89-110.
- Uluçay, M. Ç. (1953). İstanbul Saraçhanesi ve Saraçlarına Dair Bir Araştırma. *İÜEF Tarih Dergisi*. 3(5-6), 147-164.
- Uysal, İ. N. (2011). Nâmık Kemâl’in Düzyazılarında Türkçe Duyarlılığı. T. Karataş ve O. K. Tavukçu (ed.), *Nâmık Kemâl* içinde (ss. 368-376). Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1942). Cezayirli Gazi Hasan Paşa’ya Dair. *Türkiyat Mecmuası*, 7, 17-40.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1988). *Kapıkulu Ocakları I*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1959). *Osmanlı Tarihi*. (c. IV 2. kısım (XVIII. Yüzyıl)). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Ünal, M. (2009). *Endüstri Mirası Kapsamında İstanbul Yedikule TCDD Atölyelerinin Mimarisi ve Koruma Sorunları*. (Yüksek Lisans Tezi). Trakya Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Edirne.

- Ünsel, M. Z. (1964). *Anadolu Çizgisi (Gezmek Tozmak Üzerine)*. İstanbul: Işık Yayınları.
- Ünver, İ. (1993). Çevriyazıda Yazım Birliği Üzerine Öneriler, *Türkoloji Dergisi*, XI (1), 51-89.
- Vak'anüvis Subhî Mehmet Efendi (2007). *Subhî Tarihi: Sâmi ve Şâkir Tarihleri ile Birlikte (İnceleme ve Karşılaştırmalı Metin)*. M. Aydın (haz.). İstanbul: Kitabevi.
- Vankulu Mehmed. (2014). *Vankulu Lügatı (Birinci Cilt)*. M. Koç ve E. Tanrıverdi (haz.). İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu.
- Velkov, A. (1992). Quelques materiaux de chancellerie, qui étaient en usage dans l'empire ottoman du XVI-ième jusque'au XVIII-ième siècles. *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*. 82, 421-438.
- Viguiier, P. F. (1790). *Éléments de la langue turque*. Constantinople: Imprimerie du Palais de France.
- Wehr, H. (1985). *Arabisches Wörterbuch für die Schriftsprache der Gegenwart (Arabisch-Deutsch)*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Wetzer, H. (1996). *The Typology of Adjectival Predication*, Georg Bossong ve Bernard Comrie, ed., Berlin-New York: Mouton de Gruyter, 1996.
- Wilson, H. H. (1855). *A Glossary of Judicial and Revenue Terms and of Useful Words Occurring in Official Documents Relating to the Administration of the Government of British India*. Londra: William H. Allen and Company.
- Wittgenstein, L. (1922). *Tractatus Logico-Philosophicus*, çev. C. K. Ogden, Londra-New York: Kegan Paul & Harcourt, Brace.
- Wollaston, A. N. (1882). *An English-Persian Dictionary*. Londra: W. H. Allen & Co.
- Wright, W., Smith, W. R. ve de Goeje, M. J. (1896). *A Grammar of the Arabic Language: Translated from the German of Caspari and Edited with Numerous Additions and Corrections*, 2 Vols, Cambridge: Cambridge University Press (Reprinted in Beirut: Librairie du Liban, 1996).

- XIII. Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü* (1995). I. Cilt (A-B), 3. baskı, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Yalçınkaya, M. A. (2017). *Kınalızâde Ali Efendi Münşeat*. (Doktora Tezi). Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yasa, Ş. A. (2014). *Türkçenin İnkişâfı için Tercüme: Tanzimat Devrinde ve Sonrasında Türkçeyi Geliştirmenin Başlıca Vasıtası Olarak Tercüme*, Ankara: Hitabevi Yayınları.
- Yavuz, H. (1986). "Mecelle'nin Tedvini ve Cevdet Paşa'nın Hizmetleri", *Ahmed Cevdet Paşa Semineri*, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 41-101.
- Yazıcı, M. (2010). *Mudanya-Bursa Demiryolunun Yapımı ve İşletilmesi (1873-1908)*, (Yüksek Lisans Tezi). Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.
- Yusuf Nâbî (1292/1875). *Dîvân-ı Nâbî*. İstanbul: Şeyh Yahya Efendi Matbaası.
- Yüksek A. (2012). *Galata Mahkemesine Ait 141 No'lu Şeriye Sicilinin (H. 1098-1099) Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi*, (Yüksek Lisans Tezi), Nevşehir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Nevşehir.
- Yıldırım, N. (2005). İstanbul'da Nöbet Mahalleri Nöbet Eczaneleri (1845-1895). *Osmanlı Bilim Araştırmaları Dergisi*. 6(2), 151-182.
- Yıldırım, N. (2015). *Farsça Dilbilgisi*. İstanbul: Kabalcı Yayıncılık.
- Yıldız, M., Ceviz, N. ve Gündüzöz, S. (ed.) (2012). *İlahiyat Fakülteleri için Arapçaya Giriş*. Ankara: Grafiker Yayınları.
- Yıldız, N. (2017). *Yoldaki Notlar*. İstanbul: Tahlil Yayınları.
- Yiğiter, Ş. H. (2019). *Arap Dilinde Marife İsimler ve Marifelik-Nekreliğin Anlam Üzerindeki Etkisi*, (Yüksek Lisans Tezi), Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Yousef, S. (2018). *Persian: A Comprehensive Grammar*. Londra-New York: Routledge.

- Youssof, R. (1888). *Dictionnaire Turc-Français*. (Tome Second). Constantinople: Imprimerie Eb-uz-zia.
- Yusuf Nâbî (2017). *Münşeât-ı Nâbî (Nâbî'nin Mektupları)*. A. Oktay (haz.). İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu.
- Yücel, E. (2006). Müze. *İslam Ansiklopedisi* içinde (Cilt 32, ss. 240-243). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Zandvoort, R. W. (1975). *A Handbook of English Grammar*. (Seventh edition). Singapore: Longman.
- Zenker, J. T. (1866). *Dictionnaire Turc-Arabe-Persan (Tome Second)*. Leipzig: Wilhelm Engelmann.
- Zenker, J. T. (1876). *Türkisch-Arabisch-Persisches Wörterbuch*. (Zweiter Band) Leipzig: Wilhelm Engelman.
- Ziyaoğlu, R. (1971). *İstanbul Kadıları, Şehreminleri, Belediye Reisleri ve Partiler Tarihi (1453-1971 İdarî-Siyasî)*. İstanbul: İsmail Akgün Matbaası.

EK 1: DERLEM KAPSAMINDAKİ ESERLER VE KISALTMALARI

Kısaltma	Eser Adı	Yazar(lar)
AH	Arz-ı Hâl	Ziya Paşa
CH	Cezmi: Tarihe Müstenid Hikâye	Nâmık Kemâl
CHG	Cerîde-i Havâdis gazetesi	Münîf Paşa
DG	Diyojen gazetesi	Nâmık Kemâl
ET	Endülüs Târîhi	Ziya Paşa
EZ	Envâr-ı Zekâ mecmuası	Ziya Paşa
HE	Hazîne-i Evrâk	Münîf Paşa
HG	Hürriyet gazetesi	Nâmık Kemâl
İG	İbret gazetesi	Nâmık Kemâl
KE	Kısas-ı Enbiyâ ve Tevârîh-i Hulefâ	Ahmed Cevdet Paşa
KM	Kaniye	Nâmık Kemâl
MC	Müntehabât-ı Cedîde	Ziya Paşa
MF	Mecmua-i Fünûn	Münîf Paşa
MF/Y	Yeni Mecmua-i Fünûn (H. 1300)	Münîf Paşa
MTE	Müntehabât-ı Tasvîr-i Efkâr	Nâmık Kemâl, İbrahim Şinasi
RM	Renan Müdâfaanâmesi	Nâmık Kemâl
ŞE	Şair Evlenmesi	İbrahim Şinasi
ŞÜ	Şûrâ-yı Ümmet	Ziya Paşa
TC1	Târîh-i Cevdet, Cild-i Evvel	Ahmed Cevdet Paşa
TC2	Târîh-i Cevdet, Cild-i Sâni	Ahmed Cevdet Paşa
TC3	Târîh-i Cevdet, Cild-i Sâlis	Ahmed Cevdet Paşa
TE	Tasvîr-i Efkâr	Nâmık Kemâl, İbrahim Şinasi
UG	Ulûm gazetesi	Ali Suavi
UGM	Ulûm gazetesi (muvakkat)	Ali Suavi
VYS	Vatan yahud Silistre	Nâmık Kemâl